

ANDERS FRANZÉN är yrkesverksam som byggnadsantikvarie på Jönköpings läns museum. Han har som forskare varit knuten till Nordiska museets forskarskola och Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet. *Skiftenas skede* är hans doktorsavhandling.

Vår svenska landsbygd omdanades genomgripande i samband med laga skifte – en jordbruksreform som startade 1828. Skiftesförrättningarna dokumenterades omsorgsfullt och gav upphov till en ansenlig mängd protokoll och kartor. Dessa arkivhandlingar kan i dag ge fascinerande upplysningar om bondehushållens dåtida livsmiljö och arbete. I *Skiftenas skede* undersöker Anders Franzén särskilt hur skifteshandlingar kan användas för byggnadshistoriska undersökningar. Vilken tilltro kan vi fästa till källorna? Hur såg bebyggelsen ut inför skiftena? Vem i det agrara samhället medverkade vid arbetet att glesa ut byarna och lägga grunden för den landskapsbild vi har i dag? Dessa frågor diskuteras i första hand med exempel från Småland.

Nordiska museets
forskarsskola

JÖNKÖPINGS LÄNS
MUSEUM

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

ISBN 978-91-85692-72-9

9 789185 692729

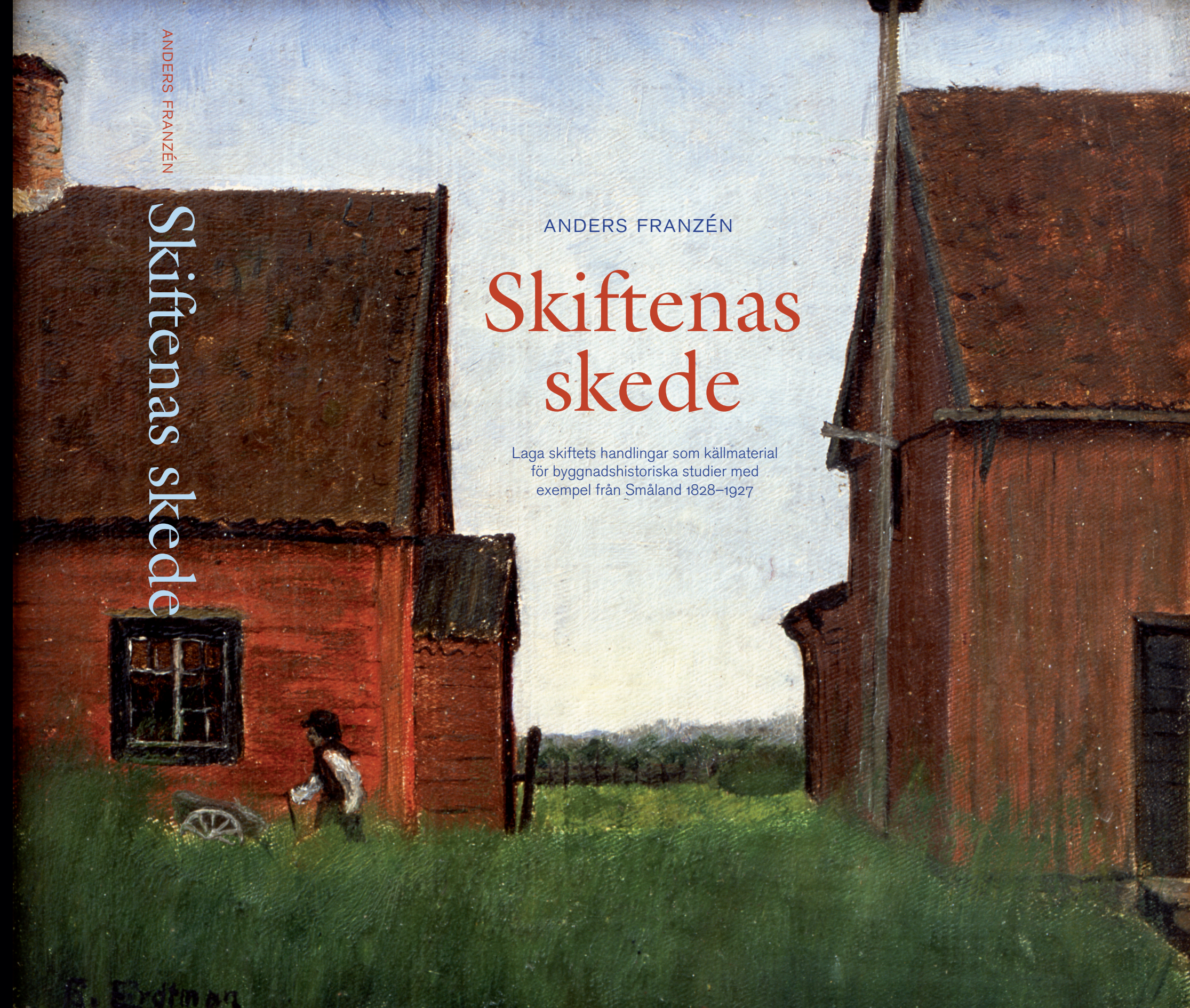
ANDERS FRANZÉN

Skiftenas skede

ANDERS FRANZÉN

Skiftenas skede

Laga skiftets handlingar som källmaterial
för byggnadshistoriska studier med
exempel från Småland 1828–1927

ANDERS FRANZÉN

Skiftenas skede

Laga skiftets handlingar som källmaterial
för byggnadshistoriska studier med exempel
från Småland 1828–1927

JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM

Forskningsprojektet har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien genom Nordiska museets forskarskola.

RESEBIDRAG HAR ERHÅLLITS FRÅN

Stiftelsen Paul och Marie Berghaus donationsfond

Stiftelsen Henrik Ahrenbergs studiefond

BOKEN ÄR TRYCKT MED BIDRAG FRÅN

Anna och Rudolf Boman stiftelse

Stiftelsen Längmanska kulturfonden

Nordiska museets forskarskola

Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur

Länsstyrelsen i Jönköpings län

© Anders Franzén och Jönköpings läns museum

www.jkpglm.se

ISBN: 978-91-85692-72-9

GRAFISK FORM OCH OMSLAG: Anna Stålhammar

OMSLAGSBILD: Elias Erdtman: *Motiv från Lommaryd, Småland* (NM 3967).

Foto: Göran Sandstedt. © Göran Sandstedt/Nationalmuseum, Stockholm

TRYCK: Fälth & Hässler, Värnamo 2008

Till Mor och minnet av Far

Innehåll

Förord	7
KAPITEL I	
Inledning	9
1. Inledning	9
2. Syfte	11
3. Avgränsning	12
Rum 12 Tid 18 Social miljö 18	
4. Källmaterial	19
5. Metod och teori	21
Insamlingsmetoder 21 Analysmetoder 22 Teoribildning 24	
6. Källkritik	25
Vad är en källa? 25 Den basala källkritiken 26 Sanning – tillförlitlighet 27 Kartans egenskaper som källa 28	
7. Termer och begrepp	29
Allmogetermer, källtermer och vetenskapliga termer 30 Förklaringar och tolkningar av termer i skifteshandlingarna 33	
8. Forskningstraditionen kring agrar bebyggelse i Sverige – en kort översikt	35
9. Kunskapsläget vad gäller agrar bebyggelse i Småland	38
Gårdsstuktur och byggnadsbestånd 39 De enskilda byggnadskategorierna 41	
10. Definitioner och förklaringar av använda begrepp	49
Bebyggelse och byggnad 49 Skifte, skifteslag och skiftesvitsord 50 By respektive enstaka hemman 50 Gräns – rågång och skifteslinje 50 Jordebokshemman, kameralt hemman, gårdsbruk 50 Lantmäteriets kontor 51 Kvarborätt och utflyttningskyldighet 51	
11. Disposition	52
KAPITEL II	
Lantmäteriväsendets organisation och aktörer – en översikt	53
1. Inledning	53
2. Lantmäteriets organisation, titulatur och befattningshavare	53
3. Lantmätarnas härkomst	55
4. Lantmätarnas kompetens	55
5. Gode män	56
6. Taxor och ersättningar	57
7. Relationen mellan lantmätare och uppdragsgivare	58
8. Sammanfattning	60
KAPITEL III	
Laga skifte – genomförande och dokumentation	63
1. Inledning	63
2. Tidiga jordskiften	63
3. Storskifte	63
4. Enskifte	65
5. Laga skifte	65
Karakteristik och intensitet 65 Utflyttningsgrad 67 Så genomfördes ett laga skifte 69	
6. Laga skiftets arkivhandlingar	85
Koncept och renovationer 85 Genom eld förstörda lantmäterihandlingar 87 Byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar 90 Laga skiftets kartmaterial 97	
7. Avslutning	108
KAPITEL IV	
Källkritisk prövning av laga skifteshandlingar gentemot annat källmaterial	109
1. Inledning	109
2. Bilder som korrektiv	110
Tendens 111 Sant – falskt – tillförlitligt 112 Kontextanalys 112	
3. Brandförsäkringshandlingar som korrektiv	113
Att jämföra brandförsäkringshandlingar med laga skifteshandlingar 113 Brandförsäkringshandlingarnas allmänna källkaraktär 114 Framtagning av användbara brandförsäkringshandlingar 115	
4. Tre trianguleringsfall	116
5. Fallet Nävelsjö kyrkby, Nävelsjö socken	118
Material 118 Byggnadsbeskrivningens och flyttkostnadsberäkningarnas uppgifter 119 Undersökning av ekonomibyggnader och deras lokaler 120 Undersökning angående utvändig målning och verandor 125 Undersökning avseende skolhuset med utgångspunkt i brandförsäkring 128 Undersökning med utgångspunkt i kartor 129 Undersökning med utgångspunkt i uppmättningsritning 134	
6. Fallet Havrida by, Barkeryds socken	136
Bakgrund 136 Allmänna drag hos C.J. Johnssons målning 137 Källkaraktären hos C.J. Johnssons målning 137 Byggnadsbeskrivningen från laga skifte 1889 139 Undersökning utifrån jämförelse mellan källorna 140	
7. Fallet Ormanäs by, Bellö socken	141
Brandförsäkring och byggnadsbeskrivning i Ormanäs 141 Undersökning utifrån jämförelse mellan källorna 143 Sammanfattning av jämförelsen i Ormanäs by 145	
8. Avslutning	145

KAPITEL V

Bebyggelsehistorisk översikt för områden i Småland	149
1. Syfte och källmaterial	149
2. Metod	150
3. Utgångspunkter	150
4. Sockenanalysernas struktur	154
5. Alseda socken, Östra härad, Vetlanda kommun, Jönköpings län	154
Alseda socken 154 Laga skiftet – omfattning och material 155 Byggnadsbestånd 157	
De enskilda byggnadskategoriernas karaktär 160 Trädgårdar 168	
6. Vireda och Lommaryds socknar, Norra Vedbo härad, Aneby kommun, Jönköpings län	169
Vireda och Lommaryds socknar 169 Laga skiften – omfattning och material 169	
Byggnadsbestånd 171 De enskilda byggnadskategoriernas karaktär 175	
Trädgårdar 181	
7. Norra Unnaryds socken, Mo härad, Jönköpings kommun, Jönköpings län	181
Norra Unnaryds socken 181 Laga skiften – omfattning och material 182 Byggnadsbestånd 183 De enskilda byggnadskategoriernas karaktär 185 Trädgårdar 190	
8. Ås socken, Västbo härad, Gislaveds kommun, Jönköpings län	190
Ås socken 190 Laga skiften – omfattning och material 193 Byggnadsbestånd 194	
De enskilda byggnadskategoriernas karaktär 201 Trädgårdar 212	
9. Nöbbele socken, Konga härad, Växjö kommun, Kronobergs län	212
Nöbbele socken 212 Laga skiften – omfattning och material 213 Byggnadsbestånd 213 De enskilda byggnadskategoriernas karaktär 217 Trädgårdar 224	
10. Åby socken, Norra Möre härad, Kalmar kommun, Kalmar län	225
Åby socken 225 Laga skiften – omfattning och material 226 Byggnadsbestånd 226	
De enskilda byggnadskategoriernas karaktär 234 Trädgårdar 243	
II. Sammanfattning och slutsatser	243
Byggnadsbestånd 244 De enskilda byggnadskategoriernas karaktär 250	
Trädgårdar 259 Sammanfattning i relation till tidigare forskning 260	

KAPITEL VI

Utflyttning i samband med laga skifte – vem fick flytta och vem genomförde flyttningen?	265
1. Inledning	265
2. Vilka hemman och hushåll fick flytta?	265
Kvarborätt eller utflyttnings skyldighet 265 Två utflyttningsprinciper 269	
3. Vilka aktörer medverkade vid husflyttning?	273
Hantverkare eller icke hantverkare? 273 Tidigare forskning 274 Vilka uppgifter lämnar skifteshandlingarna om utflyttnings aktörer? 276 Dagsverkskategorier i flyttkostnadsberäkningarna 276 Dagsverkenas frekvens i flyttkostnadsberäkningarna 281	
4. Bakgrund till den tidsgeografiska undersökningen	283
5. Bondedagböcker, aktörer och tidsresurser	285
Jonas Peterssons dagbok 1807–1861 286 Alfred Nilssons dagböcker 1892–1912 286	
Jonas Peterssons årsrytm 288 Alfred Nilssons årsrytm i förhållande till Jonas Peterssons 290 Jonas Peterssons aktörer och aktionsfält 295 Alfred Nilssons aktörer och aktionsfält 296	
6. Utflyttning analyserad med tidsgeografisk metod – ett metodexempel	299
Tidsgeografins bakgrund och dess centrala begrepp 300 Dagsverkstorpäret eller hantverkstorpäret 301 Utflyttningens moment 302 Tidsgeografisk analys 305	
7. Utflyttningen i Rudu by, Skärstads socken	311
Dagsverksjournalen 311 Utflyttningens organisering 312	
8. Sammanfattning	317

KAPITEL VII

Sammanfattning och syntes	321
1. Inledning	321
2. Syntes av laga skifteshandlingarnas tillförlitlighet	322
Förtiganden 323 Inkonsekvenser 324 Motsägelser 325 Täckningsgrad 326	
3. Syntes av laga skifteshandlingarnas användbarhet för bebyggelsehistoriska studier	328
Metod 328 Byggnaders tre skalnivåer 329 Konsekvenser av klassificering och kategorisering av byggnader och delar av dem 333	
4. Syntes av möjligheterna att studera utflyttningsprocesserna utifrån laga skifteshandlingarna	334

Appendix 1	337
Excerperingsmetod och blanketter	337

Appendix 2	345
Brandförsäkringshandlingars täckning och bestånd	345

Summary	349
----------------	------------

Käll- och litteraturförteckning	355
--	------------

Figurförteckning	367
-------------------------	------------

Förord

Det var i samband med en utredning 1992 av säteriet Stensgöl nära Eksjö som jag i ett laga skiftesprotokoll för första gången läste om hur bland annat lantmätaren Nils Johan Montelin år 1840 tog säteriets byggnader i ”ögonasikte” och beskrev dessa. Först trodde jag att företeelsen var unik, men snart förstod jag att så inte var fallet. I en begränsad studie i slutet av 1990-talet fick jag möjlighet att djupare studera laga skifteshandlingarna och deras uppgifter om byggnader ytterligare, genom medel från Anna och Rudolf Bomans stiftelse. Med denna bakgrund påbörjade jag avhandlingsarbetet 2003.

Professor Bengt O.H. Johansson har varit huvudhandledare under hela min doktorandtid. Med gedigen förankring både i den tillämpade kulturmiljövården och forskarvärlden har jag uppskattat Bengts bistånd i högsta grad. Som den stimulerande, ständigt tillgänglige och ytterst gode läsaren av manus i olika stadier har Bengt betytt mycket för forskningsprocessen och är därför värd mitt största tack.

Fil.dr. Eva Londos, arbetskamrat på Jönköpings läns museum sedan många år, har varit min biträdande handledare. De dagliga kontakterna med Eva har varit värdefulla med goda kommentarer och moraliskt stöd. Evas erfarenhet i kombination med idérika och överraskande synpunkter är värda ett stort tack.

Riksbankens Jubileumsfond och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien är i första hand de institutionen som skapat ekonomiska förutsättningar för detta avhandlingsarbete genom att ge medel till bildandet av Nordiska museets forskarskola. Forskar skolans operativa ledning, docent Sten Rentzhog, professor Janken Myrdal, professor Birgitta Svensson och forskarassistent Ulrich Lange, samt mina meddoktorander har under hela processen bildat en stimulerande miljö med erfarenhetsutbyte, diskussioner och samvaro. Ett varmt tack riktas till er alla.

Kontakterna med Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet, inleddes med avhandlingsarbetet. Trots att jag tidigare knappast haft kontakt med institutionen har jag snabbt välkomnats in i denna stimulerande forskarmiljö och fått möta den idériedom och kreativitet som finns där. Alla nya vänner på institutionen tackar jag varmt och då alldeles särskilt de som i avhandlingsarbetets slutskede lämnat värdefulla synpunkter, professor Ola Wetterberg, docent Peter Sjömar och utbildningsledare Bengt-Arne Cramby.

Min dagliga arbetsplats, Jönköpings läns museum, och alla mina arbetskamrater där har alltid varit positiva till avhandlingsarbetet och till-

mötesgående på olika sätt. Uppmuntran och intresse betyder mycket för det dagliga arbetet. Ett särskilt stort tack vill jag rikta till antikvarie Jan Agertz för observant språkgranskning av manuset och redaktör Anna Stålhammar för formsäker redigering och grafisk formgivning.

Textutkast till avhandlingen har granskats och dryftats vid många tillfällen. Att sådana diskussioner på olika sätt är av största betydelse för resultatet är självklart. Alla doktorander, kollegor med flera tackas för dessa insatser. Ett särskilt stort tack går givetvis till fil.dr. Bertil Fridén och fil.dr. Göran Ulväng, som varit goda opponenter vid halvtids- respektive slutseminarium.

Jag står således i tacksamhetsskuld till många, men vill samtidigt framhålla att misstag och tillkortakommanden givetvis endast kan skylas på mig själv.

Slutligen går ett varmt tack till mina närmaste. Ådel Vestbö Franzén har bland annat genom sitt engagemang och sin kunskap i hög grad fungerat som en inspirerande skugghandledare. Filip, Elsa och Erland har på många sätt förmått mig att göra de rätta prioriteringarna de senaste åren.

Jönköping i juni 2008

Anders Franzén

Inledning

1. Inledning

Jag var bara en pojke då [1880-talet], men allt står så livligt för mitt minne. Min far hade tänkt bygga ny lagård. I det syftet hade han underhandlat om en tomt på grannens åker. Denne hade först svarat undvikande och sedan en smula hemlighetsfullt. Men en dag sade han: 'Går du till kyrkan på söndag, så skall du veta besked'. På söndagen kungjordes från predikstolen, att laga skifte begärts för Glömsjö by.

Budskapet slog ned som en bomb i byn. Särskilt de gamle kände sig skakade och bestörta. Här hade de i lugn och ro bott i sina stugor liksom fäderna före dem. Här hade de på invant sätt arbetat och strävat på de fäderna närvda tegarna. Och nu. Nu skulle allt vändas upp och ned. Byn skulle sprängas och husen ryka åt alla håll. Ingen visste, var han skulle hamna. För nästan alla skulle det bli att flytta ut – kanske långt bort – och börja som nybyggare. Och vilka kostnader det skulle bli! För skifte och nybyggnader. Kunde detta inte förhindras? Man beslöt tala reson med honom, som begärt skifte. Denne gick till slut med på att tillsammans med ett par andra bönder resa till lantmätaren och ta tillbaka sin ansökan. Men lantmätaren fick honom att hålla fast vid den. Därmed var saken avgjord.

Och på våren kom skiftesförrättaren med sina instrument, mätte, ritade och beräknade. Godemännen gingo omkring och graderade jorden på olika platser. Efter något år var allt färdigt. De gamla husen revos och nya byggdes utåt gårderna och bortåt skogarna. Bara ett par av åborna fingo stanna kvar på byns gamla plats. För de utflyttande blev det en strävsam och påfrestande tid. Man vande sig emellertid vid de nya förhållandena. Och så småningom förbyttes klagolåten i belåtenhet. I synnerhet var man belåten med att i stället för de små åkerlapparna och jordremsorna här och där ha fått sammanhängande ägor och åkerskiften.

Så var den gamla byn sprängd och borta. Och det hände nog, att särskilt de äldre i ensamma stunder med saknad och vemod tänkte tillbaka på det gamla och på stugan, där de lekt som barn. Visst var det nya bättre, men i alla fall [...]!

Berättelsen om laga skifte i Glömsjö by i Nävelsjö socken, Jönköpings län, är ett exempel på de blandade känslor, som reformen kunde ge upphov till: osäkerhet om resultat, fördelar, kostnader och omflyttningar – känslor av förväntningar, villrådighet och oro. Även om skiftets huvudsyfte var omfördelning av ägor, vittnar ovanstående berättelse i första hand om inställningen till utflyttning.

---

1. Carlsson 1958:66 f. Alfred Carlsson (1873–1968, sedermera prost) var vid skiftet omkring 15 år gammal.

En mer saklig och grundlig berättelse om skiftet i Glömsjö ger de lantmäterihandlingar, som lantmätaren Elam Mebius uppräta- de 1886–88.² Han beskriver där förrättningens förlopp på över tusen handskrivna sidor. Där berättas bland annat att Johannes Peter Carls- son ansökte om laga skifte den 24 april 1886, att komministern Sven Johan Norrlin läste upp en kungörelse om skiftet från predikstolen i Nävelsjö kyrka söndagen den 16 maj och att alla inblandade parter skulle samlas i Glömsjö östergård hos arrendatorn Frans Petersson kl. 10.00 den 7 juni 1886 för att påbörja skiftet. Handlingarna beskriver alla byns byggnader och även den ladugård som ovanstående berät- tares fader, Carl Svensson, tänkte ersätta med en ny. Av beskrivning- en framgår att just ladugården var i bristfälligt skick. Vi kan också läsa att Carl Svenssons familj fick flytta alla sina byggnader 470 me- ter åt sydväst: boningshuset, bodbyggnaden med vedskjulet, ladugår- den, svinhusbyggnaden och en mindre ladugård. Samtidigt fick en ny brunn grävas. Fem av byns elva hemman fick skyldighet att flytta till följd av skiftet.³

* * *

Regelverket kring laga skifte gällde i princip från 1828–1927. Denna lagstiftning har i många sammanhang tillmätts stor betydelse för lands- bygdens omvandling och modernisering, främst genom ägornas omar- rondering och byarnas så kallade sprängning. I samband med varje skif- tesförrättning uppräta- de den ansvarige lantmätaren handlingar som dokumenterade respektive skiftesprocess. Dessa handlingar är än i dag arkiverade och de består av skrivna dokument och kartor. Flera forskare har tagit upp laga skifte och dess betydelse för jordbruksstruktur och ägoindelning.⁴ Däremot är det få forskare som utnyttjat skifteshand- lingarna för att belysa frågor kring byggnader och byggande.⁵

Föreliggande avhandling är ett försök att fördjupa kunskapen om detta källmaterial och att i ett par avseenden pröva dess förutsättning- ar att användas som underlag för bebyggelsehistorisk forskning. I för- längningen kan en undersökning av detta slag förhoppningsvis inspire- ra andra att använda detta källmaterial och då med större medvetenhet om dess möjligheter, förtjänster och brister. Avhandlingen kan också ses i ljuset av att lantmäteriets arkivhandlingar i stor omfattning kan nås över Internet, vilket ökat deras tillgänglighet avsevärt.⁶

---

2. LMA (Jönköping): Nävelsjö socken, 06-NÄV-48, Glömsjö, 1886–89.

3. LMA (Jönköping): Nävelsjö socken, 06-NÄV-48, Glömsjö, 1886–89.

4. Exempelvis Utterström 1957, Helmfrid 1961, Bohman m.fl. 1976, Karlsson 1978, Sivesand 1979, Pettersson 1983, Bäck 1992, Hoppe & Langton 1994, Kardell 2004.

5. Exempelvis Ulväng 2004, Ranby 2005, Carlsson 2007.

6. Samuelsson 2005.

2. Syfte

Mitt övergripande syfte är att undersöka om och hur laga skifteshandlingar kan tillföra ny information till den bebyggelsehistoriska forskningen. Härvidlag riktar sig mitt kunskapsintresse särskilt mot två områden.

Det första avser laga skifteshandlingarnas förutsättningar att användas som utgångspunkt för att skapa upplysningar om hur agrar bebyggelse och agrara byggnader var beskaffade. Visserligen har så kallade syneprotokoll, av vilka laga skifteshandlingar är en typ, tidigare utnyttjats för bebyggelsehistoriska studier,⁷ men större undersökningar där laga skifteshandlingarna i hög grad använts renodlat är sällsynta. En undersökning med i första hand laga skifteshandlingar kan tydligare belysa just detta källmaterials användbarhet, eftersom andra typer av syneprotokoll har haft andra tidsavgränsningar, annan utformning, omfattat andra uppgifter och haft andra syften.

Det andra syftet berör hur den, till följd av laga skifte, beslutade utflyttningen företogs, det vill säga vilka möjligheter skifteshandlingarna ger att undersöka vilka hushåll som i första hand erhöll skyldighet att flytta och vilka aktörer som medverkade i flyttningsarbetet. Detta är angelägna frågeställningar eftersom många⁸ hävdar generellt att byggnader på mindre hemman fick flytta och att de större hemmanens ägare fick bo kvar, trots att påståendena knappast undersökts systematiskt. Frågan om vilka som medverkade vid utflyttningsarbeten har inte utretts fränsett mer generella bedömningar av husbyggandet på landsbygden. Då görs gällande att i äldre tid kunde alla bönder bygga sina egna hus och att arbetsgillen var legio, men att dessa förhållanden ändrades sig någon gång under 1800-talet då professionella hantverkare tog över uppgiften.⁹

Utöver en grundläggande källkritisk diskussion om materialets karaktär och tillförlitlighet uppnås syftena på två olika sätt. För det första genomförs en analys av vilka olika *typer* av information som kan utvinnas ur källmaterialet med byggnader och byggande som fokus.¹⁰ Laga skifteshandlingarnas källkaraktär diskuteras därvid i förhållandet till andra källors karaktär. För det andra undersöks källmaterialets möjligheter att ge information om utflyttningar till följd av laga skifte. I studien fokuseras på två frågor: dels vilka hushåll som erhöll skyldighet att flytta, dels vilka aktörer som medverkade i flyttarbetet. Syftets frågeställningar konkretiseras och utvecklas ytterligare i respektive avsnitt.

7. Minnhagen 1973, Arvastson 1977, Ulväng 2004, Ranby 2005, Carlsson 2007.

8. Sivesand 1979:61, Werne 1993:267, 336. Jfr t.ex. Seyler 1983:72 och Hoppe 1997:267.

9. Åberg 1953:25, Hellspong & Löfgren 1972:69, 74, 290–298, Werne 1993:84–88. Palmqvist & Sjömar 2006:51–56.

10. Att byggnader och byggande ligger i fokus vill jag poängtera eftersom jag valt att inte närmare undersöka områden som tidigare forskning i hög grad koncentrerat sig på: laga skiftets följder för jordbruksnäringen och odlingslandskapet samt laga skiftet för och nackdelar.

3. Avgränsning

Vid avgränsningen av mitt forskningsområde har tre parametrar varit särskilt värda att beakta – rum, tid och social miljö. Målet med min avgränsning har varit att på ett allsidigt och brett sätt ge en bild av laga skifteshandlingarna. I andra hand har avgränsningarna gjorts med hänsyn till de bebyggelsehistoriska undersökningarna, vilket diskuteras vidare i samband med den rumsliga avgränsningen.

Rum

Avhandlingen har flera geografiska avgränsningar. De handlingar som upprättades i samband med laga skifte är i många avseenden likartade över hela landet, bland annat eftersom lagstiftningen var nationell och instruktioner för hur den skulle följas upprättades på nationell nivå. Därför kan de mer generella delarna av min källkaraktistik sägas gälla för hela landet.

För mina konkreta undersökningar står landskapet Småland¹¹ i fokus. Denna avgränsning har gjorts för att dels pröva lagstiftningens tillämpning på lokal nivå, dels utveckla avhandlingens specifikt bebyggelsehistoriska frågeställningar. Genom att välja ut ett antal analysområden inom landskapet Småland tycker jag mig översiktligt kunna belysa delar av landskapets bebyggelsehistoria samtidigt som jag även får möjlighet att göra jämförelser mellan olika geografiska områden *inom* landskapet. Jag har valt ett antal så kallade exempelsocknar – Alseda, Vireda, Lommaryd, Norra Unnaryd, Ås, Nöbbele och Åby.¹² Alla dessa exempelsocknar bildar ett självständigt analysområde, fränsett Vireda och Lommaryd som tillsammans bildar ett sammanhängande analysområde.¹³ I exempelsocknarna har jag genomfört fullständiga excerperingar av laga skifteshandlingarna enligt aktuell metod. Dessa excerperingar har skapat en omfattande databas som utgångspunkt för i första hand kvantitativa analyser. Exempelsocknarna skall i första hand inte betraktas som mål, utan som medel för att dels undersöka laga skifteshandlingarnas källkaraktär i allmänhet, dels vara en utgångspunkt för analysen av byggnadsskicket i Småland mer generellt.¹⁴

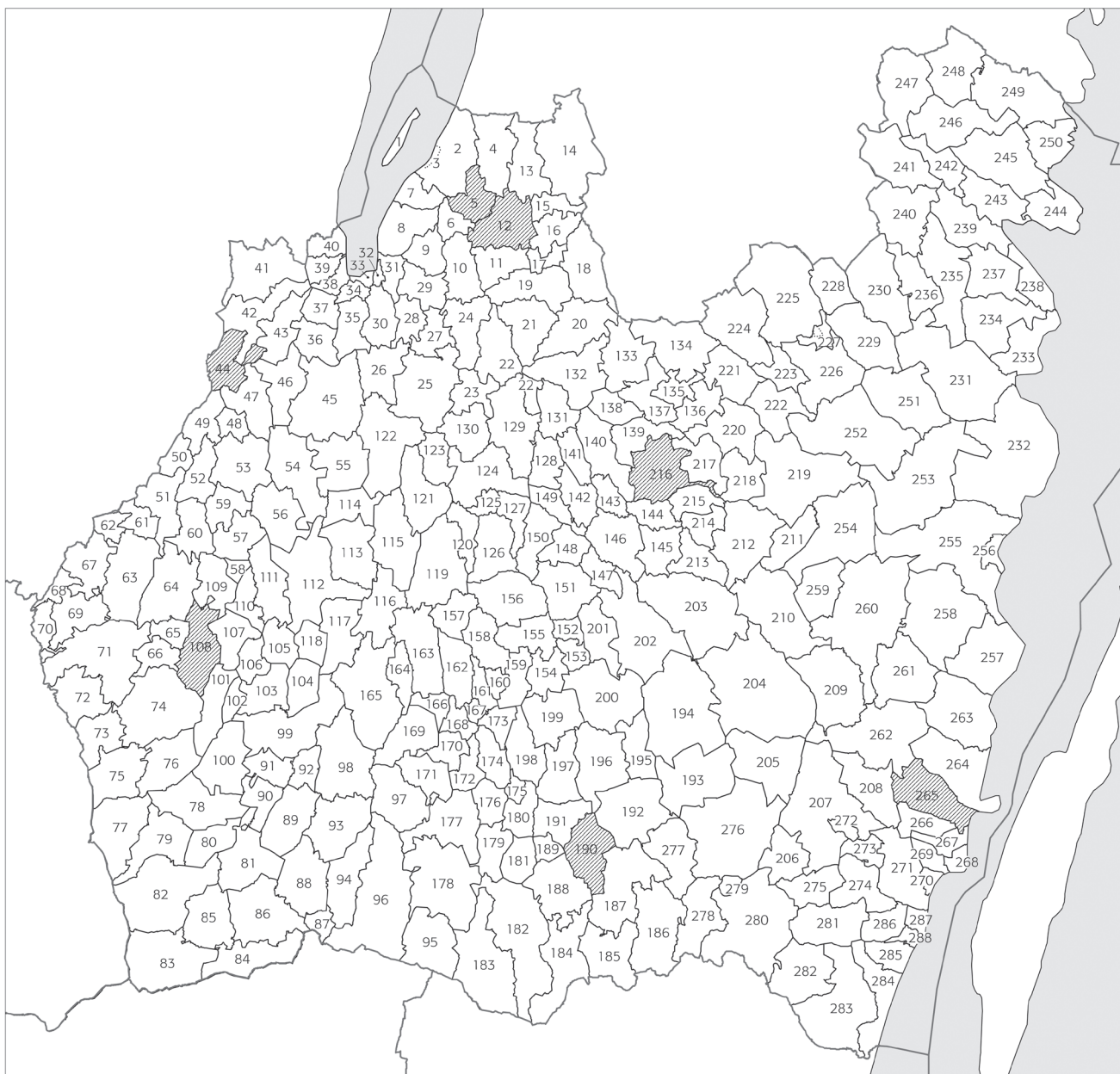
---

11. Med Småland avses den nuvarande utbredningen av Jönköpings län med undantag för Habo och Mullsjö kommuner (som ligger i Västergötland), den nuvarande utbredningen av Kalmar län utom Öland och slutligen den nuvarande utbredningen av Kronobergs län. I kapitel VI har även Södra Unnaryds socken medtagits. Denna tillhörde Jönköpings län fram till 1970-talet då den överfördes till Hallands län.

12. Alltid när jag presenterar exempelsocknarna gör jag det i denna ordning. Jag börjar med Alseda i centrala Småland, går vidare norrut till Vireda och Lommaryd och därefter motsols ordning med Åby längst i öster.

13. Några år före detta avhandlingsprojekt utförde jag en studie med utgångspunkt i laga skifteshandlingar i den norra delen av Jönköpings län. Då excerperades flera socknar på samma sätt som i föreliggande studie. Genom att dessa excerperingar redan förelåg valde jag att låta *två* av dessa socknar ingå i detta analysområde – Vireda och Lommaryd.

14. Jfr historikern Peter Aronsson (1992:11) som resonerar om lokalhistoria som mål respektive medel.

FIGUR 1. Småland och dess församlingar/socknar 1950 med analysområdena skrafferade. Se nästa uppslag för förteckning.

Församlingar förtecknade i nummerordning

1	Visingsö	59	Gnosjö	117	Voxtorp (Jönköpings län)	176	Vederslöv	233	Västrum
2	Gränna lands	60	Anderstorp	118	Tännö	177	Skatelöv	234	Gladhammar
3	Gränna stads	61	Våthult	119	Hjälmseryd	178	Västra Torsås	235	Hallingeberg
4	Adelöv	62	Bosebo	120	Stockaryd	179	Kalvsvik	236	Blackstad
5	Vireda	63	Villstad	121	Vrigstad	180	Tävelsås	237	Törnsfall
6	Haurida	64	Reftele	122	Svenarum	181	Jät	238	Västervik
7	Ölmstad	65	Källerstad	123	Hylletofta	182	Urshult	239	Gamleby
8	Skärstad	66	Jälluntofta	124	Sävsjö	183	Almundsryd	240	Odensvi
9	Svarttorp	67	Burseryd	125	Hjärtlanda	184	Tingsås	241	Dalhem
10	Järsnäs	68	Sandvik	126	Hultsjö	185	Södra Sandsjö	242	Överum
11	Bälaryd	69	Södra Hestra	127	Skepperstad	186	Älmeboda	243	Lofta
12	Lommaryd	70	Gryteryd	128	Nävellsjö	187	Linneryd	244	Lofthammar
13	Linderås	71	Långaryd	129	Norra Sandsjö	188	Väckelsång	245	Västra Ed
14	Säby	72	Färgaryd	130	Bringetofta	189	Uråsa	246	Ukna
15	Frinmaryd	73	Femsjö	131	Björkö	190	Nöbbele	247	Gårdserum
16	Marbäck	74	Södra Unnaryd	132	Höreda	191	Östra Torsås	248	Hannäs
17	Bredestad	75	Lidhult	133	Hult	192	Hovmantorp	249	Tryserum
18	Askeryd	76	Odensjö	134	Ingatorp	193	Ekeberga	250	Östra Ed
19	Flisby	77	Vrå	135	Bellö	194	Lenhovda	251	Tuna
20	Eksjö	78	Annerstad	136	Kråkshult	195	Herråkra	252	Vena
21	Norra Solberga	79	Torpa	137	Edshult	196	Furuby	253	Kristdala
22	Nässjö	80	Nöttja	138	Mellby	197	Hemmesjö med Tegnaby	254	Mörlunda
23	Almesåkra	81	Hamneda	139	Skede	198	Växjö	255	Döderhult
24	Barkeryd	82	Hinneryd	140	Vetlanda	199	Gårdsby	256	Oskarshamn
25	Malmbäck	83	Markaryd	141	Näsby	200	Dädesjö	257	Mönsterås
26	Ödestugu	84	Hallaryd	142	Myresjö	201	Sjösås	258	Fliseryd
27	Forserum	85	Traryd	143	Bäckседа	202	Nottebäck med Granhult	259	Fågelfors
28	Öggestorp	86	Göteryd	144	Nye	203	Åseda	260	Högsby
29	Lekeryd	87	Älmhult	145	Lemnhult	204	Älghult	261	Långemåla
30	Rogberga	88	Pjätteryd	146	Korsberga	205	Hälleberga	262	Bäckebo
31	Hakarp	89	Södra Ljunga	147	Södra Solberga	206	Örsjö	263	Ålem
32	Huskvarna	90	Känna	148	Bäckaby	207	Madesjö	264	Ryssby (Kalmar län)
33	Jönköpings Kristina	91	Ljungby (Kronobergs län)	149	Lannaskede	208	Kristvalla	265	Åby
34	Ljungarum	92	Tutaryd	150	Fröderyd	209	Kräksmåla	266	Förlösa
35	Barnarp	93	Agunnaryd	151	Ramkvilla	210	Fagerhult	267	Kläckeberga
36	Månsarp	94	Stenbrohult	152	Hornaryd	211	Tveta	268	Kalmar
37	Norrahammar	95	Härlunda	153	Drev	212	Virserum	269	Dörby
38	Jönköpings Sofia	96	Virestad	154	Söraby	213	Näshult	270	Hossmo
39	Järstorp	97	Vislanda	155	Tolg	214	Stenberga	271	Ljungby (Kalmar län)
40	Bankeryd	98	Ryssby (Kronobergs län)	156	Asa	215	Skirö	272	Nybro
41	Bottnaryd	99	Berga	157	Aneboda	216	Ålseda	273	S:t Sigfrid
42	Mulseryd	100	Angelstad	158	Berg	217	Ökna	274	Mortorp
43	Angerdshestra	101	Bolmsö	159	Tjureda	218	Järeda	275	Oskar
44	Norra Unnaryd	102	Tannåker	160	Ormesberga	219	Målilla med Gårdveda	276	Algutsboda
45	Byarum	103	Vittaryd	161	Ör	220	Karlstorp	277	Ljuder
46	Bondstorp	104	Döraryd	162	Moheda	221	Hässleby	278	Långasjö
47	Stengårdshult	105	Hånger	163	Slätthög	222	Lönneberga	279	Emmaboda
48	Valdshult	106	Dannäs	164	Mistelås	223	Pelarne	280	Vissefjärda
49	Öreryd	107	Torskinge	165	Rydaholm	224	Rumskulla	281	Karlslunda
50	Norra Hestra	108	Ås	166	Kvenneberga	225	Södra Vi	282	Gullabo
51	Båraryd	109	Bredaryd	167	Härlöv	226	Vimmerby lands	283	Söderåkra
52	Källeryd	110	Forsheda	168	Lekaryd	227	Vimmerby stads	284	Halltorp
53	Åsenhöga	111	Kärda	169	Hjortsberga	228	Djursdala	286	Arby
54	Åker	112	Värnamo	170	Alvesta	229	Frödinge	287	Hagby
55	Tofteryd	113	Fryele	171	Blådinge	230	Locknevi	288	Voxtorp (Kalmar län)
56	Kävsjö	114	Hagshult	172	Öja	231	Hjorted		
57	Kulltorp	115	Nydala	173	Öjaby	232	Misterhult		
58	Kulltorp	116	Gällaryd	174	Bergunda				
				175	Dänningelanda				

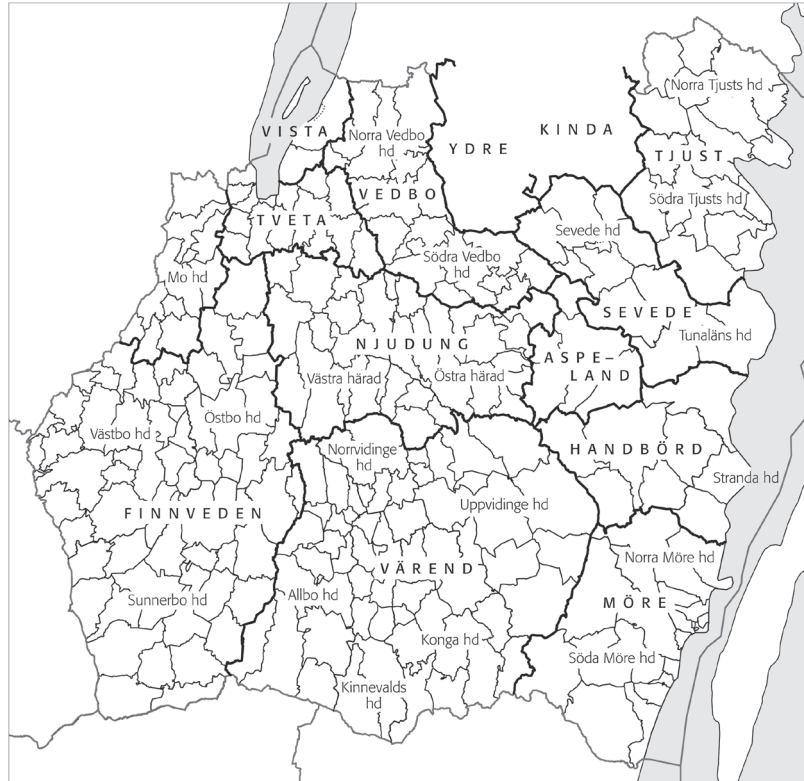

Församlingar förtecknade i bokstavsordning

4	Adelöv	150	Fröderyd	220	Karlstorp	272	Nybro	251	Tuna
93	Agunnaryd	229	Frödinge	267	Kläckeberga	115	Nydala	92	Tutaryd
276	Algutsboda	196	Furuby	146	Korsberga	144	Nye	211	Tveta
23	Almesåkra	259	Fågelfors	253	Kristdala	141	Näsby	118	Tännö
183	Almundsryd	72	Färgaryd	208	Kristvalla	213	Näshult	180	Tävelsås
216	Alseda	266	Förlösa	136	Kråkshult	22	Nässjö	237	Törnsfall
170	Alvesta	239	Gamleby	209	Kräksmåla	128	Nävelsjö	246	Ukna
60	Anderstorp	234	Gladhammar	57	Kulltorp	190	Nöbbele	182	Urshult
157	Aneboda	59	Gnosjö	58	Kulltorp	80	Nöttja	189	Uråsa
100	Angelstad	70	Gryteryd	166	Kvenneberga	76	Odensjö	48	Valdshult
43	Angerdshestra	2	Gränna lands	65	Källerstad	240	Odensvi	176	Vederslöv
78	Annerstad	3	Gränna stads	90	Kånna	160	Ormesberga	252	Vena
286	Arby	282	Gullabo	52	Källeryd	275	Oskar	140	Vetlanda
156	Asa	199	Gårdsby	111	Kärda	256	Oskarshamn	63	Villstad
18	Askeryd	116	Gällaryd	56	Kävsjö	223	Pelarne	226	Vimmerby lands
40	Bankeryd	247	Gårdserum	149	Lannaskede	88	Pjätteryd	227	Vimmerby stads
24	Barkeryd	86	Göteryd	168	Lekaryd	151	Ramkvilla	5	Vireda
35	Barnarp	287	Hagby	29	Lekeryd	64	Reftele	96	Virestad
135	Bellö	114	Hagshult	145	Lemnhult	30	Rogberga	212	Virserum
158	Berg	31	Hakarp	194	Lenhovda	224	Rumskulla	1	Visingsö
99	Berga	84	Hallaryd	75	Lidhult	165	Rydaholm	97	Vislanda
174	Bergunda	235	Hallingeberg	13	Linderås	98	Ryssby	280	Vissefjärda
131	Björkö	285	Halltorp	187	Linneryd	264	Ryssby (Kronobergs län)	103	Vittaryd
236	Blackstad	81	Hamneda	277	Ljuder	68	Sandvik (Kalmar län)	117	Voxtorp (Jönköpings län)
171	Blädinge	248	Hannås	34	Ljungarum	273	S:t Sigfrid	288	Voxtorp (Kalmar län)
101	Bolmsö	6	Haurida	91	Ljungby (Kronobergs län)	201	Sjösås	121	Vrigstad
46	Bondstorp	197	Hemmesjö med Tegnaby	271	Ljungby (Kalmar län)	177	Skatelöv	77	Vrå
62	Bosebo	195	Herråkra	230	Locknevi	139	Skede	61	Våthult
41	Bottnaryd	82	Hinneryd	243	Lofta	127	Skepperstad	188	Väckelsång
109	Bredaryd	231	Hjorted	244	Loftahammar	215	Skirö	112	Värnamo
17	Bredestad	169	Hjortsberga	12	Lommaryd	8	Skärstad	238	Västervik
130	Bringetofta	119	Hjälmseryd	71	Långaryd	163	Slätthög	245	Västra Ed
67	Burseryd	125	Hjärtlanda	278	Långasjö	214	Stenberga	178	Västra Torsås
45	Byarum	152	Hornaryd	261	Långemåla	94	Stenbrohult	233	Västrum
51	Båraryd	270	Hossmo	222	Lönneberga	47	Stengårdshult	198	Växjö
148	Bäckaby	192	Hovmantorp	207	Madesjö	120	Stockaryd	265	Åby
262	Bäckebo	133	Hult	25	Malmköping	9	Svarttorp	54	Åker
143	Bäckseda	32	Hultsjö	16	Marbäck	122	Svenarum	263	Ålem
11	Bälaryd	123	Huskvarna	83	Markaryd	14	Säby	108	Ås
241	Dalhem	105	Hylletofta	138	Mellby	124	Sävsjö	203	Åseda
106	Dannäs	164	Hälleberga	164	Mistelås	284	Söderåkra	53	Åsenhöga
228	Djursdala	232	Härlunda	232	Misterhult	69	Södra Hestra	204	Ålgö
153	Drev	167	Härlöv	162	Moheda	89	Södra Ljunga	186	Ålmeboda
200	Dädesjö	221	Hässleby	274	Mortorp	185	Södra Sandsjö	87	Ålmhult
175	Dänningelanda	260	Högsby	42	Mulseryd	147	Södra Solberga	26	Ödestugu
255	Döderhult	132	Höreda	142	Myresjö	74	Södra Unnaryd	28	Öggestorp
104	Dörarp	134	Ingatorp	219	Målilla med Gårdveda	225	Södra Vi	172	Öja
269	Dörby	66	Jälluntofta	36	Månsarp	154	Söraby	173	Öjaby
137	Edshult	218	Järeda	257	Mönsterås	102	Tannåker	217	Ökna
193	Ekeberga	10	Järsnäs	254	Mörlunda	184	Tingsås	7	Ölmstad
20	Eksjö	39	Järstorp	50	Norra Hestra	159	Tjureda	161	Ör
279	Emmaboda	181	Jät	129	Norra Sandsjö	55	Tofteryd	49	Öreryd
210	Fagerhult	33	Jönköpings Kristina	21	Norra Solberga	155	Tolg	206	Örsjö
73	Femsjö	38	Jönköpings Sofia	44	Norra Unnaryd	79	Torpa	250	Östra Ed
19	Flisby	268	Kalmar	37	Norrahammar	107	Torskinge	191	Östra Torsås
258	Fliseryd	179	Kalvsvik	202	Nottebäck med Granhult	283	Torsås	242	Överum
27	Forseryd	281	Karlslunda			85	Traryd		
110	Forsheda					249	Tryserum		
15	Frinnaryd								
113	Fryele								

FIGUR 2. Smålands folkländer och härader.

FIGUR 3. Smålands länsindelning. Mullsjö och Habo kommuner, som tillhör Jönköpings län men inte Småland, är ej medtagna.

I vissa fall har jag även utnyttjat källmaterial från andra socknar i Småland. Det har varit när jag påträffat särskilt ovanliga och intressanta uppgifter på annat håll eller när användbart källmaterial från exempelsocknarna saknas. Detta gäller i hög grad kapitel IV, där jämförelser görs med annat källmaterial och sådant jämförbart källmaterial inte påträffats för exempelsocknarna.

Jag har låtit några principer vara vägledande vid fastställandet av avhandlingens rumsliga avgränsning. Ett mål har varit att inte endast undersöka ett sammanhängande område, utan flera områden, för att skapa förutsättningar för tydliga jämförelser.¹⁵ En tanke vid mitt val av områden har varit att åstadkomma en *gemensam grund för jämförelsen*. Detta innebär att de valda undersökningsområdena skall vara belägna inom ett i vid bemärkelse likartat område, i det här fallet Småland. Eftersom lagstiftningen kring laga skifte är central i sammanhanget har det också varit betydelsefullt att inget av de valda områdena omfattats av de undantagsregler, som utvecklades inom skifteslagstiftningen.¹⁶

Som nämnts ovan, har ett mål för mig varit att möjliggöra jämförelser mellan områdena. Därför har jag vid valet av avgränsningar tagit hänsyn till *skillnadernas roll för jämförelsen*. Inom ett valt och likartat område skall det även vara möjligt att iaktta skillnader. Dessa skillnader kan avse skifteshandlingarnas karaktär, men även exempelsocknarnas olika karaktär. Därför har de valda exempelsocknarna något olika näringsstruktur – det vill säga jordbruket hade olika stor betydelse och parallellt med detta förekom annan näringsverksamhet av skilda slag och i olika omfattning. Även de ekologiska förutsättningarna var olika genom viss variation i jordmån, växtlighet, bördighet och klimat. Härigenom kan jag skapa förutsättningar för att jämföra och analysera byggnadernas gemensamma eller olikartade former. Kommunikationer mellan de olika områdena fanns, vilket möjliggjorde viss kännedom hos befolkningen om de andra områdenas beskaffenhet och byggnadsskick. Skiftesverksamhetens administrativa ramverk var, som nämnts, identiskt för alla valda områden, men genom att detta ramverk administrerades av bland annat olika lantmäterikontor på länsnivå, olika domstolar på häradsnivå och olika lantmätare torde eventuella skillnader i handläggningrutiner i vid mening kunna identifieras.

Exempelsocknarna har således valts för att i någon mån kunna kontrastera mot varanda enligt nämnda aspekter. Därför är exempelsocknarna, geografiskt sett, relativt jämnt utspridda över Småland, även om Kalmar och Kronobergs län endast representeras av var sin exempelsocken.¹⁷ Hän-

15. Modellen om *gemensam grund för jämförelsen* respektive *skillnadernas roll för jämförelsen* har hämtats från historikern Peter Aronssons avhandling (1992:40–43) om lokalt självstyre med exempel från tre socknar i Kronobergs län.

16. Angående undantagsregler inom skifteslagstiftningen, se kapitel III.

17. Urvalet av exempelsocknar har en tyngdpunkt på Jönköpings län. Den främsta orsaken till detta har inte att göra med vetenskapliga avvägningar utan är av praktisk natur. Lantmäteriakterna

syn har också tagits till att en socken bör omfatta minst omkring ett tiotal skiften med bevarade byggnadsbeskrivningar. Ett par exempelsocknar saknar byggnadsbeskrivningar från skiftesperiodens senare del och detta beror på att en stor del av skiftesverksamheten avtagit i området. De få skiften som trots allt genomfördes sent gav inom dessa områden inte upphov till omflyttningar och byggnadsbeskrivningar. Att sådana socknar utan sena byggnadsbeskrivningar tagits med som exempelsocknar har att göra med att jag valt att ta konsekvensen av skifteshandlingarnas olikartade karaktär. För att visa källmaterialets beskaffenhet har jag således inte tillrättlat det genom att välja ut ”idealsocknar” som har atypiskt fördelade byggnadsbeskrivningar vad gäller fördelningen tidsmässigt.

Bakom valet av Småland finns även ett annat motiv. Det har sin grund i att jag sedan 1989 varit verksam som byggnadsantikvarie vid Jönköpings läns museum och därför förvärvat en tämligen god bild av bebyggelsen, särskilt den i Jönköpings län. Denna allmänna förförståelse har jag upplevt som positiv i forskningsarbetet.

Tid

Vid avgörandet av den tidsmässiga avgränsningen har jag beaktat att det är angeläget att fånga både källmaterialets och den faktiska bebyggelsens förändring över en längre tidsperiod. Den maximala tidsavgränsningen vid en studie av laga skiften och deras källor begränsas naturligtvis av lagens ikraftträdande 1828 och den tidpunkt då lagstiftningen ändras väsentligt och begreppet laga skifte erhåller en annan och vidare innebörd, det vill säga 1928. För att erhålla en möjlighet att se förändring över tid, både vad gäller källmaterialet och den faktiska bebyggelsen, har jag fastställt den tidsmässiga yttre avgränsningen till just lagstiftningens giltighetstid 1828–1927 (Angående periodindelning, se kapitel V).

Social miljö

Avgränsningen vad gäller social miljö har inte varit en fråga om strategiska val, eftersom källmaterialet *i sig* konstituerar denna avgränsning. Jag väljer i stället att tydliggöra och precisera denna av källmaterialets förutsättningar givna avgränsning. Detta utvecklas mer i kapitel III och V, men här räcker det att sammanfattningsvis konstatera att källmaterialet till stor del begränsar undersökningarna till den besuttna, jordbrukande och ofrälse befolkningens byggnader och andra anläggningar på landsbygden.¹⁸ Endast i un-

---

från Jönköpings län var under större delen av forskningsprocessen lättillgängliga i original i min hemstad Jönköping. Kalmar och Kronobergs läns lantmäteriakter skannades och var otillgängliga under en period och har först efter hand gjorts tillgängliga via Lantmäteriets Internet-tjänst ArkivSök. I stället för att välja en exempelsocken i västra delen av Kronobergs län har Ås socken i den sydvästra delen av Jönköpings län, men vid länsgränsen, valts. Sett rent geografiskt är emellertid exempelsocknarna, som sagt, tämligen jämnt spridda.

18. Angående betydelsen av olika jordnaturer, se kapitel V.

dantagsfall skymtar den obesuttna befolkningen och högeståndspersoner fram. Laga skiften förekom visserligen också inom städernas gränser, men detta marginella fenomen förbises här.¹⁹

Avsiktligt har jag valt att så långt möjligt undvika begreppet *bonde* i denna avhandling. Visserligen frammanar laga skifteshandlingarna lätt ”bonden”, som den självklart huvudsakliga ”målsägaren” vid skiftesprocessen. Förutom att bondebegreppets definition är problematisk,²⁰ riskerar bondebegreppet att bli missvisande av framför allt två skäl. För det första kunde jordbrukare eller markägare vid skiften vara av mycket olika slag. De kunde vara exempelvis män, kvinnor, minderåriga, avlägset boende ståndspersoner eller skogsbolag, det senare särskilt vanligt i norra Sverige. För det andra levde och drev vanligen ett helt hushåll jordbruk på respektive hemman. Alla medlemmar i detta hushåll bidrog i någon mån till hur hemmanet förvaltades och dess bebyggelse skapades, användes och förnyades. Det är också givetvis möjligt att tänka sig att det inte bara var den person (”bonden”) som deltog i skiftesförhandlingarna, som också hade inflytande över processen. Representanten vid skiftesförhandlingarna kunde i hög grad vara påverkad eller uppbunden av andra personer i hushållet och deras uppfattningar, till exempel svärföräldrar sittande på undantag, hustru, son som avsåg att inom kort ta över gården o.s.v. Arkitekturhistorikern Hedvig Schönback har i sin avhandling ett sällsynt, men ytterligt illustrativt exempel på detta. Hon refererar till en sockenstämma i Säter 1806, där de närvarande männen framhåller sin skepsis mot förslaget om en ny begravningsplats och även detta ställningstagandes bakgrund: ”i fall de icke bestridde detta [förslaget till flyttning], torde de ej gå hem till sine hustrur”.²¹

För att således undvika begreppet *bonde*, använder jag i stället termen *delägare*, när jag vill framhålla den jordägande representanten²² i en skiftesprocess, och termen *hushåll* då jag vill poängtera de personer som brukade och ofta ägde ett kameralt hemman²³ och dess bebyggelse.

4. Källmaterial

Eftersom mitt syfte utgår från laga skiftets källmaterial dominerar detta källmaterial också i framställningen. Skiftesreformerna i Sverige hade som ett övergripande mål att omarrondera ägor för att åstadkomma mer samlade ägor för respektive jordägare samt att överföra gemensamt

19. Exempelvis laga skiftades Hagbygårde inom Kalmar stad 1840–42 (LMA (Kalmar): Kalmar socken, 08-KAL-109) samt Husaby inom Gränna stadsjord 1908–13 (LMA (Jönköping): Gränna socken, 06-GRS-24 respektive 06-GRS-25, Husaby).

20. Jfr exempelvis begreppet *bondes* varierande innebörd i Katajala 2006:791–801 eller begreppets oklara och ibland stigmatiserande betydelse inom danskt område i Henningsen 2006:681–701. Se även Myrdal 1996:23–25 och Morell 2001:21–24.

21. Schönback 2008:222.

22. Dock inte eventuella ombud för ägaren i de fall sådana utsågs.

23. Angående definition av kameralt hemman, se nedan.

ägd jord till de enskilda delägarna. I princip har tre, av staten beslutade, jordskiftesreformer påverkat landsbygden under modern tid. Storskiftet kom till användning från och med 1700-talets mitt, och enskiftet under tidigt 1800-tal. Dessa två jordreformer, som alltså under en tid gällde parallellt, ersattes i större delen av landet av laga skiftet, vilket trädde i kraft den 1 januari 1828. Dessa tre jordskiften kom att ha olika omfattning och tillämpning i skilda delar av landet. Laga skifte kom att bli den mest genomgripande skiftesreformen för bebyggelsen i ett nationellt perspektiv.

Förordningen om laga skifte ersatte i allt väsentligt tidigare skifteslagstiftning. Undantagsregler kom periodvis att gälla i större delen av dåvarande Kopparbergs, delar av Gävleborgs och hela Gotlands län.²⁴ Viss justering av lagstiftningen skedde kontinuerligt, men 1866 gjordes en mer omfattande revidering av skiftesstadgan även om huvuddragen fortsatte att gälla. År 1926 förelåg ett förslag till ny jorddelningslag (SFS 1926:326) för jord på landsbygden och denna trädde i kraft den 1 januari 1928. Begreppet laga skifte kom dock att finnas kvar i lagstiftningen, även om det fick vidgad betydelse och bland annat även kom att omfatta så kallad hemmansklyvning. Begreppet laga skifte levde således vidare efter 1928, men som företeelse, liktydig med omfattande omarrondering och omflyttning av bebyggelsen på landsbygden, var laga skiftet i allt väsentligt överspelat.

Den välorganiserade svenska byråkratin genomsyrade även lagstiftningen kring laga skifte.²⁵ De skriftliga handlingar och dokument, som skapades i samband med skiftet, består av protokoll, som redogör för skiftesprocessens förhandlingar och beslut, av en karta, som dokumenterar bland annat markegenskaper före skiftet och anger ägoförhållanden i och med skiftet samt bilagor av olika slag. De mer omfattande bilagorna är beskrivningar som redogör för skifteslagets alla ägor inför skiftet respektive efter skiftet.²⁶ Andra bilagor är kungörelser,²⁷ fullmakter,²⁸ föreningskrifter²⁹ och byggnadsbeskrivningar³⁰ av olika slag.

24. Pettersson 2003:142–164.

25. Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827, resp. Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

26. Ofta upprättades tre olika beskrivningar med olika syften över ägorna. En ägobeskrivning fokuserade på ägornas egenskaper, en snarlik hävdeförteckning angav även ägornas ägare och en delningsbeskrivning visade ägornas uppdelning efter skiftet, d.v.s. resultatet av skiftet.

27. Kungörelserna, vilka lästes upp från predikstolen i berörda sockenkyrkor, var oftast kallelser till skiftesförhandlingar för de personer som berördes av ett skifte.

28. Personer som inte kunde, ville eller fick närvara vid skiftesförhandlingarna kunde lämna en fullmakt åt en representant. Då soldattorp och motsvarande berördes av laga skifte skulle det berörda regementet företrädas av ett s.k. publikt ombud.

29. En s.k. förening var en överenskommelse som träffades mellan berörda parter under ett skifte. I vissa frågor hade skifteslaget, efter samråd med skiftesmännen, rätt att besluta, om enighet kunde uppnås. Dessa frågor gällde ägoutbyte, delningsgrund, samfällid mark, bidrag angående utflyttning, odlingsersättning, stängselindelning och tiden för skiftenas tillträdande (6 kap. 2 § andra stycket Kungl. Maj:ts stadga av skiftesverket i Riket 1827 resp. 6 kap. 54 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866).

30. I huvudsak förekommer två byggnadsbeskrivningar: en beskriver skifteslagets byggnader inför eventuell utflyttning och en beskriver kostnaderna för en utflyttning (se kapitel III).

De laga skifteshandlingar som jag utnyttjat som källmaterial för denna avhandling har jag haft tillgång på olika sätt, dels i original, dels digitalt. Detta har att göra med att lantmäteriet skannat större delen av de laga skifteshandlingar som varit arkiverade ute i länen och i centralmyndigheten i Gävle. Härigenom har många av de lantmäterihandlingar som funnits på länsnivå och som genomgått skanning samlats i en central arkivdepå i Härnösand. Vad gäller Jönköpings län har jag i ett tidigt skede i avhandlingsarbetet studerat skifteshandlingarna i första hand i original på lantmäterikontoret i Jönköping. För övrigt har jag främst använt de skannade handlingar som är tillgängliga genom lantmäteriets Internetservice ”ArkivSök” <<http://www.lantmateriet.se>>. I slutskedet av avhandlingsarbetet har endast skannat källmaterial varit tillgängligt.

En stor del av referenserna i notapparaten avser handlingar i lantmäteriets provinskontor. Dessa hänvisningar ser exempelvis ut så här:

LMA (Jönköping): Vireda socken, 06-VIR-46, Stora Björkenäs, 1847–50.

Referensen skall tydas så att

- ”LMA (Jönköping)” hänvisar till Lantmäterimyndigheternas (provinskontorens) arkiv och inom parentes anges provinskontorets ort. Dessa handlingar är depålagda på landsarkivet i Härnösand. Om ”LSA” anges hänvisar detta till Lantmäteristyrelsens arkiv i Gävle;
- ”Vireda socken” hänvisar självklart i klartext till den aktuella socknen;
- ”06” hänvisar till Jönköpings län, enligt Lantmäteriets länskod;
- ”VIR” hänvisar till Vireda socken, enligt Lantmäteriets sockenkod;
- ”46” hänvisar till den aktuella aktens löpnummer;
- ”Stora Björkenäs” hänvisar till skifteslagets namn;
- ”1847–50” hänvisar till den period då skiftet genomfördes. Det första årtalet avser det första mötet inom skifteslaget och det andra årtalet avser året för skiftets fastställande.

Beteckningen 06-VIR-46 är tillräcklig för att hitta akten i lantmäteriets digitala söksystem på Internet, men för att underlätta läsningen av avhandlingens referenser har även dessa uppgifter i klartext medtagits. Alla ortnamn är stavade så som lantmäteriet stavar dem i dag.

5. Metod och teori

Insamlingsmetoder

Laga skifteshandlingarna är ett särdeles omfattande källmaterial, eftersom både skiftesverksamheten i ett nationellt perspektiv var omfattande och varje skifte gav upphov till en diger dokumentation. För att systematisera materialet med byggnadsforskarens fokus har jag bearbe-

tat det genom excerpering av alla byggnadsbeskrivningar³¹ i de aktuella exempelsocknarna. En del akter saknar byggnadsbeskrivningar och då har i stället eventuella flyttkostnadsberäkningar excerperats. Då varken byggnadsbeskrivningar eller flyttkostnadsberäkningar är bevarade har dessa skiften inte medtagits i mina undersökningar. En närmare redogörelse för excerperingsmetoden lämnas i Appendix I.

Vid min excerpering av skifteshandlingarna har jag utnyttjat förtryckta formulär, som jag fyllt i för hand. Vid den påföljande bearbetningen av excerperingarna har jag dels sökt efter de fåtaliga ledtrådarna som ofta ger särskilt värdefulla kvalitativa uppgifter, dels gjort kvantitativa beräkningar för att upptäcka mer generella mönster. Arbetssättet har medfört otaliga genombläddringar av de tiotal dokumentpärmar som rymmer mina excerperingsblanketter. Härigenom har en förtrogenhet och konkret närhet till källmaterialet skapats, vilket jag upplevt som värdefullt. Jag har således inte använt datorstöd vid excerperingen. Fördelarna med mitt förfaringsätt har jag bedömt vara att excerperingen kan göras med större hänsyn till och öppenhet mot källmaterialets skiftande karaktär. Genom mitt arbetsätt skapas en dialektik mellan källmaterialet och de bearbetade excerperingarna. Ett databaserat formulär inför en undersökning av mitt slag skapar en struktur, som kan behöva ifrågasättas under forskningsprocessen. Genom att jag undvikit en sådan fast, förutbestämd struktur har jag kunnat ordna uppgifter från källmaterialet i huvudsak enligt excerperingsblanketten, men med mindre strukturerade handskrivna kommentarer, kompletteringar och justeringar. Jag bedömer att detta förfaringsätt hade varit svårare att använda vid en datorstödd excerpering.

Ett exempel på den manuella hanterings fördelar är de termer jag noterat vid excerperingen. Vid datoriserad registrering är det lämpligast att använda standardiserade förvalda termer, så såsom exempelvis använts vid det bebyggelseregister som Riksantikvarieämbetet skapat. Standardisering underlättar visserligen statistiska beräkningar, men kan också framtvunga små men betydelsefulla justeringar av originaltexten i källorna. Eftersom jag inledningsvis inte anade att så stor uppmärksamhet måste fästas vid företeelsers benämning skulle en standardiserad excerperingsform riskerat att försvåra eller omöjliggöra detta fokus.

Analysmetoder

För att pröva sakuppgifters tillförlitlighet i laga skifteshandlingar har olika metoder på mikronivå använts. En metod, använd främst i kapitel IV, är att jämföra laga skifteshandlingarna med annat källmaterial för att utröna likheter och skillnader. Jag har jämfört skifteshandlingarna med bilder och brandförsäkringshandlingar – bilder eftersom de, trots att de är sällsynta, är en av få källor vid sidan om skifteshand-

---

31. Angående byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar, se kapitel III.

lingarna som visar agrarbyggnaders utformning vid tiden för laga skifte. Detta gäller även brandförsäkringshandlingarna, vilka dessutom och till skillnad mot bilderna kan betraktas som ett massmaterial. Denna metod redogör jag mer ingående för i kapitel IV. En annan metod är att mer generellt ställa skiftesdokument från samma eller olika förrättningar mot varandra. Härigenom kan överensstämmelser och motsägelser belysa källkaraktären.

En möjlighet hade kunnat vara att jämföra skifteshandlingarna med bevarade byggnader – en metod som tillämpats av antikvarien Helene Carlsson i hennes studie kring agrarbebyggelse i Bohuslän. Metoden inbegriper flera svårigheter. Dels måste den beskrivna byggnaden på ettövertygande sätt kunna knytas till en bevarad byggnad, dels måste flera motsägelsefulla uppgifter förklaras. I ett fall som Carlsson redovisar måste reservationer göras vad gäller tolkning och vissa motsägelser förklaras med felskrivningar.³² Jag har själv gjort försök med en liknande metod, men funnit att den bevarade byggnaden innehåller många tidsskikt och att dessa inte kan dateras tillräckligt noggrant för att en djuplodande källkritisk analys skall kunna göras. Det är därför min övertygelse att en källkritisk diskussion kring syneprotokoll kan utvecklas ytterligare och att källor samtida med skifteshandlingarna medför att säkrare resultat kan nås.

Prövningen av laga skifteshandlingarna som potentiell bebyggelsehistorisk källa görs utifrån två utgångspunkter. Den första avser att pröva laga skifteshandlingarna som källa för att undersöka byggnaders och andra anläggningars utformning (se kapitel V). I samband med detta används skifteshandlingar som huvudkälla för att dels karakterisera byggnadsskicket inom ett antal geografiska områden, dels sammanfatta och jämföra de bebyggelsehistoriska resultaten och dra slutsatser kring källmaterialets karaktär. Vid dessa undersökningar används även kompletterande källor. Dessa källors uppgift är inte i första hand att vidga informationsbasen *i sig*, utan att tjäna som ett med laga skifteshandlingarna samtida källmaterial som det är möjligt att göra jämförelser med. Ger exempelvis härads- och sockenbeskrivningar annorlunda bilder av byggnader inom ett område jämfört med laga skifteshandlingar?

Utifrån den andra utgångspunkten prövas laga skifteshandlingar som bebyggelsehistorisk källa vad gäller utflyttningar, vilket diskuteras vidare i kapitel VI. De två här valda huvudfrågorna, om vilka hushåll som flyttade respektive vilka aktörer som medverkade vid utflyttningar, utreds först enbart med hjälp av skifteshandlingarna. Efter detta ställs skifteshandlingarna i relation till framför allt bondedagböcker som be-

---

32. Carlsson 2007:85 f.

dömts ha förhållandevis omfattande uppgifter om byggnadsarbete och byggnadshantverkare. Genom att använda en tidsgeografisk modell kan utflyttningsarbetets lokala förutsättningar vad gäller tillgänglig tid och tillgänglig arbetskraft diskuteras.

Agrarhistorikern Janken Myrdal har i en artikel diskuterat och strukturerat strategier för källanvändning och källkritik, som kan vara en lämplig utgångspunkt för att kategorisera även mina undersökningar. Källpluralistisk metod innebär att forskaren kombinerar flera olika källmaterial³³ och detta arbetssätt har drivits längst vid mina utvärderingar av skifteshandlingar som källmaterial. Målet har här varit att genom triangulering med flera olika källtyper kunna klargöra skifteshandlingarnas tillförlitlighet och källkaraktär.

Myrdal beskriver den motsatta modellen – den exkluderande – som en modell där forskaren strävar efter att sälla fram den bästa källan till ett skeende och underkänna andra källor.³⁴ Denna exkluderande metod har jag i hög grad nyttjat i mina bebyggelsehistoriska undersökningar då skifteshandlingarna tjänat som huvudkälla. Skälet till att jag prioriterat laga skifteshandlingarna har varit dels att utvärderingen av skifteshandlingarna just är denna avhandlingens syfte, dels att andra källor är begränsade för undersökningar av de företeelser jag valt att fokusera. Exkluderingen kan således inte hänföras till att jag fastställt eller syftar till att fastställa att laga skifteshandlingar i allmänhet är ett överlägset källmaterial.

Teoribildning

När jag inledde avhandlingsarbetet kändes det lockande att bryta upp och ifrågasätta den långa tradition, som bland annat Sigurd Erixon inledde och företrädde, med dess prioriterade kategoriseringar. En strategi som jag övervägde var att analysera källmaterialet i enlighet med Grounded Theory/grundad teori.

Grundad teori har sitt ursprung i 1960-talet och de ledande namnen har sedan dess varit sociologerna Anselm L. Strauss och Barney G. Glaser. Metoden kan sägas vara en reaktion mot att färdigkonstruerade teorier – särskilt inom sociologin – saknade grund i verkligheten och att forskning ofta bara ledde till bekräftande av teorikomplexen. Målet för Strauss och Glaser var således att skapa en metod för att konstruera teorier, som var grundade i en empirisk verklighet. Det är ett ideal att vara så teorineutral som möjligt inför forskningsuppgiften. Forskaren skall inte formulera ett problem inför forskningsinsatsen eftersom det inte är önskvärt att ett sådant problem skall styra datainsamlingen eller analysen. Det är heller inget bekymmer ifall undersökningsområdet förändras under datainsamlingens gång. Det är samtidigt en styrka att

---

33. Myrdal 2007:495.

34. Myrdal 2007:495.

inte ha läst in sig på ämnet och tidigare forskares resultat i ett inledande skede av forskningsarbetet eftersom detta medför mentala låsningar.

Av flera skäl valde jag att inte tillämpa grundad teori, som metod för mina undersökningar. Ett par var att den är tidskrävande och att alltför stor osäkerhet råder om vart den kan leda. Ändå har den gjort mig uppmärksam på en svårighet; likartat strukturerade källmaterial lockar till analyser med liknande fokus och som går i samma riktning. Särskilt goda förutsättningar att avvika från den upptrampade stigen kan vara att i stället analysera forskningsföremålet i sig utan omvägar via dokumentationsmaterial.

Detta resonemang har anknytning till The linguistic turn/den språkliga vändningen, som varit inflytelserik inom humaniora sedan 1980-talet, med sociologen Hayden White som förgrundsgestalt. Inriktningen betonar språkets betydelse och hävdar att verkligheten är språkligt konstruerad. Klassificeringar är inte naturgivna, utan kan härledas från språkliga konventioner. Som en del av det postmodernistiska tankegodset kan vetenskap reduceras till den enskilde forskarens förmåga att övertyga med hjälp av språket. Även om denna relativism kan drivas extremt långt vill jag ta fasta på idéerna om språkets betydelse. Hur en byggnad beskrivs och kategoriseras styr i många stycken vilka frågor forskaren vill och kan ställa. Eftersom alla beskrivningar av byggnader omfattar kategoriseringar som styr forskningsprocessen kan det vara en idé att försöka skapa egna, nya kategoriseringar och därmed eventuellt lägga grunden för nya frågor och svar.

Ett teoretisk angreppssätt som betytt mycket är tidsgeografen. Denna har kommit till användning i samband med min analys av tidsmässiga och rumsliga förutsättningar vid de utflyttningar som ofta var en konsekvens av laga skifte. Tidsgeografen diskuteras fylligare där den tillämpas i kapitel VI.

6. Källkritik

Vad är en källa?

Är det självklart vad en källa är? Historikern Göran B. Nilsson, som ingående ägnat sig åt källor och källkritik, identifierar inom historievetenskapen två betydelser av begreppet källa. Den *källkritiska definitionen* likställer begreppet källa med

en lämning från förfluten tid (i original eller reproduktion), som (i denna sin egenskap) kan tänkas använd för att belägga svar på en historisk fråga (rörande samma förflutna tid).³⁵

35. Nilsson 1973:174. En annan historiker med intresse för källkritiska frågor, Rolf Torstendahl, menar att det inte räcker med att en källa kan tänkas bli använd utan att den blir en källa först när den verkligen har använts som en källa (Nilsson 1973:175).

Källan kan här omfatta allt från ett enskilt brev till en hel räkenskapslängd, men det väsentliga är att källan endast avser exempelvis det textavsnitt eller det föremål där forskaren hämtar upplysningar. Den källkritiska definitionen av begreppet källa kan inom min forskning exempelvis vara en karta eller enskilda uppgifter i en byggnadsbeskrivning i en laga skifteshandling.

Nilsson framhåller även en *bibliografisk definition* av begreppet källa. Denna innebär att en källa är en ”större, förvaringsmässig helhet”, till exempel en bok eller en arkivsamling.³⁶ Nilsson menar således att källan utifrån den källkritiska definitionen kan underkastas källkritik i det aktuella forskningsområdet, men att den bibliografiska källan avser den aktuella arkivsamlingen som helhet, även med upplysningar som *inte* används som observationsdata i det aktuella forskningsområdet. Därför behöver inte hela den bibliografiska källan bli föremål för källkritik. Även om den mer vittomfattande bibliografiska källan inte utsätts för källkritik bidrar den till att förmedla det sammanhang där en källkritisk källa befinner sig, vilket även hjälper forskaren att bedöma dess källvärde. Jag ansluter mig till Nilssons definitioner, men väljer att nyansera i vilken grad källkritik kan tillämpas på källor av den bibliografiska definitionen (se nedan).

Två olika typer av humanvetenskapligt källmaterial är:

- Textuella eller skriftliga källor³⁷
- Icke-textuella källor, till exempel bilder, föremål, byggnader

Som underlag för forskning tillkommer dessutom av forskaren själv insamlad information, till exempel intervjuer, experiment och deltagande observation.³⁸ Det är dock tveksamt om detta kan kallas källor så länge de endast förekommer som intryck eller hågkomster hos forskaren. Enligt Nilssons definition (se ovan) skall ju en källa vara en ”lämning”, alltså något mer varaktigt än minnesburen erfarenhet. Denna information övergår om den bevaras däremot till att bli en lämning av första eller andra kategorin. Exempelvis kan intervjuer bli utskrivna, experiment bli laborationsrapporter och deltagande observationer kan bli minnesanteckningar och fotografier.

Den basala källkritiken

I mer allmänna sammanhang framhålls ofta historikerna Lauritz och Curt Weibull som de stora banbrytarna för källkritisk metod inom svenskt område under tidigt 1900-tal. Att källkritikens framväxt är mer

---

36. Nilsson 1973:174.

37. Textuella källor är enligt mitt förhållningssätt inte bara texter skrivna med någon sorts bokstaver utan även dokument som består av, vid någon tidpunkt, vedertagna teckensystem, exempelvis notskrift och kartor (se kapitel III).

38. Historikern Arne Jarrick (2005:221 ff) skiljer mellan fyra olika typer av källor: experimentella, intervjuer, det naturliga experimentet (t.ex. deltagande observation) och historiska källor. De tre första skapas av forskaren, men inte den fjärde. När de tre första övergår till att bli historiska källor berör inte Jarrick.

komplexerad än så, har poängterats i flera sammanhang.³⁹ Ett verktyg som då betonats är uppdelningen av källor i två kategorier: *kvarlevor* och *berättande källor*. Kvarlevor är dokument, föremål och liknande som används som lämningar från en studerad historisk process eller händelse. En kvarleva används alltså som en rest från själva händelsen, inte en berättelse om själva händelsen. Genom sin blotta existens påvisar de att handlingar utförts. Draget till sin spets kan all materia sägas vara kvarlevor av någonting.⁴⁰ En källa är däremot berättande när forskaren återoppar påståenden om sakförhållanden i källan. Skillnaden mellan en kvarleva och en berättande källa bestäms således av hur källan används. Traditionellt har man tillmätt kvarlevor ett högre källvärde än berättande källor.⁴¹

Ofta poängteras att så kallade performativa uttalanden är en speciell typ av kvarleva. Performativa uttalanden, till exempel beslutsprotokoll, är i själva verket den händelse som de uttrycker. Genom beslutet fullbordas händelsen. I lantmätarisammanhang kan exempelvis ett beslut om vilken gård som erhåller utflyttningsskyldighet betraktas som ett performativt uttalande. Det räcker emellertid inte att nöja sig med detta, utan nästa fråga blir naturligtvis om beslutet fullföljdes med en utflyttning eller om frågan löstes på något annat, informellt, sätt.

Den källkritiska skolan ställde upp ett antal krav för att källorna skulle vara tillförlitliga. I dag sammanfattas kraven ibland i fyra punkter: samtidskravet, kravet på oberoende, kravet på tendensfrihet och realitetskravet.⁴² Den källkritik som berör bildanalys i det källmaterial som används i kapitel IV applicerar och utvecklar jag också där.

Sanning – tillförlitlighet

Sanningsbegreppet är i forsknings-sammanhang ofta problematiskt. Man kan ifrågasätta och problematisera förekomsten av en absolut objektiv sanning. Kanske är det endast i den rena abstrakta matematiken och dess närbesläktade sammanhang eller inom teologiskt grundad världsåskådning, som en absolut universell sanning kan sägas existera. Det är i dag inte heller kontroversiellt att föreslå en utmönstring av sanningsbegreppet från historieforskning.

I ett resonemang kring källkritik kan tre kriterier för en användbar källa föras in, enligt historikern Michael Scriven. Ett svar skall inte bara vara sant – vad nu det innebär – utan även täckande och träffande. Annorlunda uttryckt, svaret som källan ger måste präglas av:

39. T. ex. Torstendahl 2005.

40. Thurén 1983:15.

41. Se vidare t.ex. Jarrick & Söderberg 1993:116 ff.

42. Jarrick & Söderberg 1993:120 ff.

- ackuratess
- relevans
- representativitet⁴³

I inskränkt mening har källkritiken ofta handlat om endast det första kriteriet.

Jag väljer att i stället för ackuratess använda begreppet *tillförlitlighet*. En viktig fråga i sammanhanget är om man kan fastställa en källas tillförlitlighet en gång för alla eller om man måste göra en ny källkritisk analys vid varje enskilt tillfälle då den används. Jag är övertygad om att generell källkritisk granskning av tillförlitlighet kan göras av ett massmaterial av den typ som laga skifteshandlingarna utgör, eftersom detta källmaterial från generell synpunkt i hög grad är enhetligt och systematiskt utformat. Att det däremot kan förekomma inkonsekvenser och skillnader inom materialet får däremot en källkritisk granskning klarlägga.

Ett exempel får illustrera tankegångarna. Historikern Lennart Andersson Palm har intresserat sig för befolkningsutvecklingen och dess koppling till de ekonomiska och sociala förhållandena i ett västsvenskt härad under perioden 1540–1770. Forskningen visar att uppgifter på basal nivå saknas, till exempel uppgifter om befolkningsutvecklingen. När detta skulle rekonstrueras enligt vedertagna historisk-demografiska metoder framkom att resultaten inte var användbara.⁴⁴

Mot denna bakgrund påvisar Palm, genom källkritiska metoder, i sin avhandling *Människor och skördar: studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770* bristerna i några historisk-demografiska metoder och utarbetar därför en ny.⁴⁵ Enligt mitt betraktelsesätt kunde man, enligt Palms forskning, påstå att befolkningsuppgifters tillförlitlighet beräknade med traditionella metoder kan ifrågasättas. De bedömdes därför inte kunna användas som grund för vidare forskning. Befolkningsberäkningar enligt Palms egen förfinade metod åstadkommer däremot resultat som i högre grad är tillförlitliga genom att de ligger närmare verkliga historiska förhållanden. Palms tillförlitlighetsprövning kan användas även av andra forskare som behöver befolkningsuppgifter som underlag. Om befolkningsuppgifter däremot är relevanta eller representativa måste respektive forskare själv avgöra i förhållande till sina problemställningar.

Kartans egenskaper som källa

Hur förhåller sig då kartan till ovanstående resonemang? Låt mig i första hand begränsa diskussionen till de kartor som upprättades i samband med laga skifte. Kartbilden är här inte skapad som en omedelbar visuell avbildning eller återgivning av ett geografiskt område.

---

43. Scriven 1959:446.

44. Palm 1993:1 f.

45. Palm 1993.

Den okulära likheten mellan området i verkligheten och kartbilden är begränsad. Utan kunskaper om karteringens principer med tecken och symboler kan kartan knappast tolkas. En kartbild är i stället en symbolisk, mycket selektiv, återgivning av ett geografiskt område uppbyggt av kartsymboler och -tecken. Eftersom kartbilden är helt uppbyggd av symboler och tecken med mer eller mindre definierad innebörd betraktar jag kartan som en i första hand textuell konstruktion, varav också följer att kartan är lika avläsbar och berättande som en skriftlig källa.

Alla kartor är inte lika renodlat textuella. En sedvanlig jordglob, som också visserligen är uppbyggd av symboler och tecken, har ändå i sin återgivning mycket stora visuella likheter med jordklotet, bortsett från skalskillnaden. Jämförelser kan också göras med olika typer av byggnadsritningar där den visuella likheten med en verklig byggnad är varierande, beroende på om det är en kolorerad fasadritning eller en statisk konstruktionsritning.

En karta från ett laga skifte omfattar vanligen även performativa upplysningar (se ovan). Utöver att den dokumenterar ett landskapsavsnitts beskaffenhet ur en vald synvinkel, stadgar den samtidigt hur de olika delägarnas nya skiften skulle komma att avgränsas i framtiden. Dessa nya skifteslinjer i kartan kan, enligt resonemanget ovan om performativa yttranden, inte vara osanna. Vad man från källkritisk synpunkt emellertid kan diskutera är vilka följder dessa performativa upplysningar hade, det vill säga om skifteslinjerna kom att tillämpas och användas som tänkt. Andra upplysningar som kan betraktas som performativa i skifteskartan är avgränsningen om vad som var in- respektive avrösningsjord och vilka områden som skulle vara samfälligheter samt fastställandet av rågångar.⁴⁶

7. Termer och begrepp

Vid studier av äldre skriftligt källmaterial är det av stor betydelse att kunna tolka vad dessa texters ord och begrepp står för och att ta hänsyn till det sammanhang som dessa uppträder i.⁴⁷ I första hand betraktar jag detta som ett tolkningsproblem, men också som en möjlighet att avslöja kulturella, sociala eller tidsmässiga strukturer och förändringar.

De forskare som använt husesynshandlingar som primärkälla utvecklar sällan längre resonemang om eventuella vanskligheter vid tolkning-

46. Det är värt att nämna att en karta som ofta används för att berätta om skiftesrörelsens uppkomst i landet skiljer sig från sedvanliga skifteskartor genom att den visar hur bebyggelsen skulle placeras efter skiftet. Detta gäller Carl Gideon Wadmans karta över "Skurup, Hylteberga, Sandäckra, Saritslöf och Ängamöllan under Svanholms sätesgård" från 1785 (t.ex. Gadd 2000:287).

47. Sigurd Erixon (1947a:16) tar i Svensk byggnadskultur upp detta ämne med ett par exempel, utan att vidareutveckla tankegångarna.

en av olika begrepps innebörd.⁴⁸ Det kan hända att texttolkningen inte medfört några större problem, men i detta sammanhang vill jag ändå föra ett djupare resonemang kring begrepps betydelse, eftersom jag tror att det både är viktigt för den källkritiska behandlingen och kan ge ytterligare dimensioner i sammanhanget.⁴⁹

Allmogetermer, källtermer och vetenskapliga termer

Kulturgeografen Sven Dahl har i sin forskning tagit upp tre olika typer av termer,⁵⁰ som ett sätt att göra sig medveten om vad dessa representerar. Dahl talar om *allmogetermer*, *källtermer* och *vetenskapliga termer*. Han varken förklarar eller definierar begreppen men jag tolkar honom enligt följande. Allmogetermer avser vad som var gängse bland den så kallade allmogen, eller snarare befolkningen i vid mening, inom ett visst område vid en bestämd tidpunkt; källtermer avser vad som förekommer i en viss skriftlig källa; vetenskapliga slutligen avser vad som med större eller mindre precision används i ett visst vetenskapligt sammanhang. Begreppet allmogeterm är inte alldeles oproblematiskt eftersom redan definitionen och avgränsningen av begreppet allmoge kan vålla svårigheter. Eftersom termen redan är myntad och i tillräcklig grad antyder den innebörd som jag vill fånga har jag valt att använda den i denna avhandling.

De tre termtyperna är, enligt min mening, föränderliga och bör således kopplas till tid och rum. Vad gäller allmogetermer och källtermer är dessutom den sociala miljön varierande och den bör således också beaktas. De vetenskapliga termerna saknar – åtminstone i teorin – variation i förhållande till social miljö, men tolkningen av dem är i stället beroende av vilken vetenskaplig disciplin de ingår i.

Förhållandet mellan de tre termtyperna kan variera. I exempelvis en bondedagbok är skillnaden mellan allmogeterm och källterm liten, om inte författaren vinnlägger sig om att nyttja ett tydligt annorlunda skriftspråk i kontrast till sitt talspråk. Detsamma gäller om en forskare skapar skriftliga källor i form av exempelvis dokumentära beskrivningar, varigenom skillnaden mellan källterm och vetenskaplig term i stället kan bli liten eller obefintlig.

I laga skiftets arkivhandlingar kan den eventuella diskrepansen mellan allmoge- och källtermer vara beroende av flera faktorer. Det kan vara intressant att undersöka huruvida lantmätaren kom från den trakt där han verkade och härigenom var förtrogen med dess trakts språkbruk, jordbruksnäring och byggnadsskick. Från källkritisk synpunkt menar jag att frågan om skillnader mellan allmoge- och källtermer för-

48. T. ex. Rentzhog 1967, Minnhagen 1973, Arvastson 1977 och Ulväng 2004.

49. Gösta Arvastson (1977:16) nämner kort att språket i källmaterialet "förtjänar att uppmärksammas som en kulturspeglings".

50. Dahl 1989:8 f, även Jansson 1998:43.

enklas om det går att påvisa att lantmätarna och allmogen i stort tillhörde samma geografiska och sociala sfär (se kapitel II).⁵¹

En annan faktor som också påverkar förhållandet mellan allmoge- och källtermer, är om det fanns regler eller praxis från centralt håll inom lantmäteriorganisationen vid upprättandet av skifteshandlingarna. Vissa begrepp är tämligen väldefinierade och entydiga inom regelverket.⁵² Sådana begrepp hade i allt väsentligt med själva jordbedömningen och jorddelningen att göra, men definition av termer som förekommer i samband med byggnadsbeskrivande och utflyttning saknas nästan helt i de formulär och instruktioner som utfärdats från centralt håll.

Det är viktigt att identifiera likheter och skillnader mellan källtermer och vetenskapliga termer eftersom detta har betydelse för tolkningen av handlingarna. Jag har påträffat sådan oklarheter, som kan vålla problem vid tolkningen av källtermer. Ett sådant exempel är taktäckningsmaterialen *spån* respektive *stickspån*, i Småland oftast benämnda *stickor*. Spån är, enligt dagens vedertagna nomenklatur, tjocka, spjälkade och kilformade, medan stickspån är tunna och hyvlade.⁵³ Denna tydliga distinktion gjordes inte alltid i äldre tid. Här finns således en systematisk skillnad mellan å ena sidan allmoge- och källtermer och den vetenskapliga termen å den andra.⁵⁴

Ett annat exempel är ordet *ladugård*. En vanlig definition av termen ladugård är i dag 'kostall' eller 'byggnad för nötkreatur', men vi vet att ladugård för ett par hundra år sedan inte i första hand avsåg en byggnad, utan den plats där ekonomibygnaderna stod. Redan under laga skiftets period i Småland användes dock nästan alltid ladugård som beteckning för en byggnadstyp.⁵⁵

Många vetenskapliga termer har över huvud taget aldrig fungerat som vare sig allmoge- eller källtermer, till exempel *ett sydgötiskt hus* – en term som konstruerades av etnologen Sigurd Erixon 1917.⁵⁶

Ett språk utvecklas i förhållande till språkbrukarnas behov och härigenom utvecklas också en terms eller ett begrepps referens. Om det finns ett behov av att noggrant precisera ett fenomen finns förutsättningar för en exakt och specialiserad terminologi med stort intentions-

51. Jfr Bringéus 1980:4.

52. Flertalet i lagstiftningen använda begrepp redovisas i *Samlingar i landtmäteri* 1905:213–355.

53. Wedman 2001:7, 9.

54. Wedman 2001: 6, 14. I undantagsfall tycks byggnadsbeskrivningarna tagit hänsyn till dessa skillnader mellan olika typer av spån och stickor. I en byggnadsbeskrivning från 1882 i Hovmantorps socken preciserar lantmätaren Axel Cedergren typen genom att dela in i "klufven", "hyflad", "huggen" respektive "sågad" spån (LMA (Kronoberg): Hovmantorps socken, 07-HOJ-45, Tolls-torps by). Preciseringar av detta slag är typiskt för Cedergren, även om fyra olika typer sällan förekommer i samma by.

55. Ett undantag har påträffats i Ås socken där ladugården enligt skifteshandlingarna betecknade en plats och angavs bestå av "fyra stycken särskiljde byggnader". Även mangården utgjorde en plats och angavs bestå av "fyra stycken bondestugor med erforderliga bodar" (LMA (Jönköping): Ås socken, 06-ÅS-19, Dravö, 1834).

56. Almevik 2004:195.

djup. Om ett sådant behov saknas skapas mer generella och allmängiltiga termer med större extension. Graden av precision och allmängiltighet kan variera mellan de tre ovan nämnda termtyperna. Vid en skiftesprocess lades stor vikt vid att noggrant precisera jordens karaktär vid jordvärderingen, den så kallade graderingen (se kapitel III). Därför uppstod många olika källtermer, såsom *morän*, *mylla på sandbotten*, *mad* och så vidare. För en byggnadsforskare räcker det i regel med mer generella vetenskapliga termer, såsom *åker*, *äng* och *betesmark*. Om bondehushållet däremot endast använde allmogetermen *stuga*, vill byggnadsforskaren gärna dela in kategorin med hjälp av olika vetenskapliga termer, exempelvis *götisk enkelstuga*, *framkammarstuga*, *sydgötiskt hus*. Detta innebär att referensen för en allmogeterm, en likalydande källterm och en likalydande vetenskaplig term ofta inte är identisk.

Etnologerna Monika Minnhagen och Gösta Arvastson har i sina avhandlingar, som bygger på husesynsprotokoll, valt att i avhandlingstexten använda dåtidens termer, det vill säga källtermer.⁵⁷ Jag har i föreliggande arbete valt att använda vedertagna vetenskapliga termer, men försöker kommentera då tydliga skillnader finns gentemot förekommande källtermer. Jag använder dock källtermerna vad gäller boningshusens rum och lokalers benämningar i ekonomibyggnaderna (se nedan). För att förtydliga huruvida *bod*, *fåhus*, *stall* och så vidare avser en lokal eller en byggnad lägger jag i regel till efterleden *-byggnad* då det rör sig om en byggnad – *stall* avser således en lokal medan *stallbyggnad* är en byggnadsbenämning; begreppet *ladugård* använder jag dock alltid som beteckning för en byggnad, det vill säga på samma sätt som det används i skifteshandlingarna. För benämningen av de byggnader som var avsedda för bostadsändamål på ett hemman förekommer en rad olika källtermer, exempelvis *stuga*, *stugbyggnad*, *manbyggnad*, *boningshus*, *mångårds-hus*. I mina undersökningar används i första hand termen *boningshus* som beteckning för de byggnader som bland annat användes av hemmanets ägare eller brukare för bostadsändamål. Till detta kommer andra byggnader som var avsedda för andra än de som ägde eller brukade hemmanet – exempelvis drängstuga och undantagshus – använder jag källtermerna.

I de fall där boningshusens karaktär diskuteras närmare tillämpas kategorisering och termer enligt etnologins typologi. Antikvarien Helene Carlsson för ett resonemang kring för- och nackdelar med Sigurd Erixons hustyper, där hon menar att denna kategorisering riskerar att styra betraktandet av byggnaderna och föreslår justeringar av terminologin för västsvenska plantyper.⁵⁸ Jag håller med samtidigt som jag inser

---

57. Minnhagen 1973:20, Arvastson 1977:16.

58. Carlsson & Hansen 2003:12–14.

att terminologin är väl inarbetad och att en översyn av den kräver ett större grepp för att få genomslagskraft. Eftersom skifteshandlingar endast i begränsad omfattning indikerar boningshusens struktur har jag bedömt att det saknas förutsättningar att utifrån detta källmaterial utveckla eller ompröva etnologins kategorisering av boningshus.

Förklaringar och tolkningar av termer i skifteshandlingarna

Definitioner och förklaringar av begrepp och termer förekommer normalt inte i skifteshandlingarna. I det sammanhang som orden används var betydelseorna oftast tillräckligt förstaeliga och avgränsade. Indirekt kan man dock finna ordvändningar som förklarar och i viss mån definierar olika termer. Detta kan ske när texterna innerhåller så kallad redundans, det vill säga ett överflöd av information. Ett exempel är begreppet *tomtning*. När en mangårdsbyggnad i Ås socken 1848 uppges ha ”¼ aln hög stenfot eller tomtning”⁵⁹ kan vi genom denna formulering klargöra att stenfot och tomtning har samma eller åtminstone nästan samma betydelse. Nästa fråga blir om denna liktydighet vad gäller tomtning och stenfot gäller för hela undersökningsperioden och inom hela undersökningsområdet.

Ett annat exempel på redundans är en formulering från 1841 i Norra Unnaryds socken: Stugbyggnad ”täckt med näfver, torf och bräder, eller så kalladt takshuf”.⁶⁰ Härigenom får vi en god förklaring av begreppet *takshuf*, vilket jag i detta sammanhang benämner *skurtak* (se kapitel V).

En variant på redundans i en text är när samma företeelse beskrivs två gånger på olika ställen i källan. Genom att en byggnad beskrivs både i en byggnadsbeskrivning och i en flyttkostnadsberäkning kan man få två mer eller mindre oavhängiga benämningar på samma byggnad; jag har även påträffat skiften där det upprättats mer än en beskrivning för samma byggnad.

I Norra Unnaryds socken beskrivs en äldre stugbyggnad 1850 som bestående av stuga, kök, handkammare och förstuga enligt byggnadsbeskrivningen, men enligt flyttkostnadsberäkningen uppges stuga, kök, framkammare och förstuga.⁶¹ Detta kan betraktas som en indikation på att en *handkammare* och *framkammare* var rum med liknande utseende och funktion; alternativt har lantmätaren gjort en felläsning om han kopierat byggnadsbeskrivningen vid upprättandet av flyttkostnadsberäkningen. På samma gård fanns en ladugård bestående av två lador, en loge och ett redskapsskjul enligt byggnadsbeskrivningen, men i flyttkostnadsberäkningen står ”vagnbod” i stället för ”redskapsskjul”.⁶²

59. LMA (Jönköping): Ås socken, 06-ÅS-21, Flahult, 1848.

60. LMA (Jönköping): N. Unnaryds socken, 06-NUN-22, Brynsås, 1841.

61. LMA (Jönköping): N. Unnaryds socken, 06-NUN-28, Gärde, 1850.

62. LMA (Jönköping): N. Unnaryds socken, 06-NUN-28, Gärde, 1850.

Detta bör också vara ett exempel på lokaler med snarlik utformning och funktion och en felläsning är utesluten eftersom orden är så olikartade.⁶³ I samma by anges flera byggnader vara i olika skick i byggnadsbeskrivningen respektive flyttkostnadsberäkningen. Omdömena ”försvarligt” respektive ”hjälpigt” skick används för att beskriva samma tillstånd. Byggnadsbeskrivningen är upprättad av samme lantmätare och samma gode män som den två dagar senare skrivna flyttkostnadsberäkningen. Det intressanta är inte enskildheterna i ovanstående exempel utan att de visar att begrepp och omdömen i samband med besiktningarna var långt ifrån entydiga och väldefinierade – ett faktum som kan tyckas vara självklart, men ändå värt att poängtera.

På samma sätt som bedömningen av byggnaders skick tycks vara subjektivt färgad kan även bedömningen av deras ålder vara det i de fall då exakta årtal inte nämns. Ibland omtalas byggnader vara ”nybyggda” eller ”gamla”, men hur tolkar man detta i dag? En aspekt är givetvis att relateras till hur gamla byggnader i regel blev vid denna tid. Ekonomihistorikern Göran Ulväng har indikationer på att byggnader i hans studie ofta inte blev mer än fyrtio år.⁶⁴ En byggnad som var 30–40 år skulle således kunna ha betraktats som gammal.

Genom att jämföra skifteshandlingarnas uppgifter med dem som förekommer i bokverken *Sveriges bebyggelse* eller *Svenska gods och gårdar* har jag funnit några exempel som illustrerar detta. Ett exempel är en gård i Alseda socken där nästan hela byggnadsbeståndet anges vara nybyggt vid beskrivningen 1890.⁶⁵ Enligt *Sveriges bebyggelse* uppfördes mangårdsbyggnaden 1884, samt arrendatorsbostaden och ladugården 1880.⁶⁶ I detta fall kategoriseras således byggnader som var sex respektive tio år gamla som nybyggda. Att åstadkomma någon konsekvent översättning av skifteshandlingarnas begrepp *gammal* respektive *nybyggd* ser jag dock som utsiktslöst.

Gösta Arvastson har i sin studie av skånska prästgårdar exempel på att rum i bostadshusen hade en funktion, men att de vid syner gavs en annan benämning för att inte strida mot gällande förordningar om så kallade *laga hus*.⁶⁷ Detta är alltså ytterligare exempel på att angivna termer för olika företeelser inte är statiska eller definitiva. Det finns inom regelverket för laga skifte inga anvisningar, som på samma sätt skulle

---

63. Minnhagen (1973:56–61) nämner helt kort i sin avhandling *Bondens bostad* problematiken att rum med liknande funktioner kunde ha olika beteckningar, något som försvårar analysen av bostadens rum och rumsfunktioner. I texten behandlas begreppen dagligstuga och folkstuga (troligen vetenskapliga termer) som om de vore tydligt avgränsade, men samtidigt framkommer att termen ”stuga” (troligen en allmogeterm) tolkas som dagligstuga. En problematisering av begrepps användningen kunde ha varit värdefull, även om den inte skulle ändra forskningsresultaten väsentligt.

64. Ulväng 2004:207, 232.

65. LMA (Jönköping): Alseda socken, 06-ALE-117, Möcklarp, 1890.

66. Sveriges bebyggelse del I 1952:127.

67. Arvastson 1977:56.

motivera taktisk omdöpning av exempelvis rum så att skillnader mellan daglig och officiell terminologi uppstod.

Som jag nämnt ovan är min strävan att använda vedertagna vetenskapliga termer så långt möjligt. När tolkningar av källtermerna blir osäkra har jag försökt att belysa denna osäkerhet i text eller noter.

8. Forskningstraditionen kring agrar bebyggelse i Sverige – en kort översikt

I följande avsnitt avser jag att kort redogöra för tidigare forskning kring agrar bebyggelsehistoria och översiktligt visa på forskningsläget för agrar bebyggelsehistorisk kunskap i Småland idag. Som utforskare av agrarbebyggelse är jag en del av en drygt hundra år lång forskningstradition. Under denna tid har olika discipliner och aktörer varit betydelsefulla eller pådrivande, både inom den akademiska världen och bland den kulturhistoriska museerna. Under senare år har gedigna översikter över forskningstraditionen och dess aktörer presenterats av Lena Palmqvist vid Nordiska museet och ekonomhistorikern Göran Ulväng.⁶⁸ Som utgångspunkt för en diskussion kring kunskapsläget rörande småländsk agrarbebyggelse rekapitulerar jag här kortfattat ämnesrådets nationella historia utifrån fyra teman: vetenskaplig hemvist, metodutveckling, teoribildning och källmaterial.

Den agrarhistoriska bebyggelseforskningens *vetenskapliga hemvist* var fram till mitten av 1900-talet framför allt folklivsforskningen och de kulturhistoriska museerna, där Nordiska museet och Skansen var mest framträdande. Etnologen Sigurd Erixon lyfts med rätta alltid fram i dessa sammanhang som dominerande inom fältet. I en egen forskningsöversikt från 1938 framhåller Erixon andra ämnen, som varit betydelsefulla inom området, exempelvis arkeologin och medeltidsforskningen, som kunde belysa historisk utveckling, eller svenska geografer för indelandet av landet i kulturgeografiska provinser.⁶⁹

Under 1900-talets andra hälft har flera andra vetenskapliga discipliner intresserat sig för fältet, exempelvis kulturgeografi och ekonomisk historia. Denna forskning har tydlig anknytning till mitt intresseområde och har därför kunnat utnyttjas på olika sätt.

Museivärlden har under hela 1900-talet haft agrarbebyggelse som ett huvudområde, även om det i regel inte handlat om strikt akademisk forskning. Oftast har begränsade undersökningar presenterats i årsböcker eller kulturmiljöutredningar av olika slag.

Bebyggelseforskningens *metodutveckling* var betydande under ämnets tidiga skede. Erixon skapade metoder för dokumentation av bevarad

68. Palmqvist 1998 respektive Ulväng 2004.

69. Erixon 1938:233, 239 f, 253 f.

bebyggelse från och med 1912⁷⁰ och dessa tillämpades vid de expeditioner som Nordiska museet och dess medarbetare företog, särskilt under 1910- och 1920-talen. Dokumentationen av ålderdomliga byar och gårdar omfattar översikter av tomtområde genom uppmättningsritningar, plan- och ibland fasadritningar samt fotografier av enskilda byggnader och deras detaljer. Till detta kommer ibland även dokumentation av föremål, berättelser och traditioner genom uppteckningar och fotografier. Ibland förvärvades föremål eller hela byggnader till museer. Av teknisk-praktiska skäl blev den fotografiska dokumentationen av interiörer sparsam. Generellt kan man identifiera en nästan förgivettagen intressehierarki, när bostadshus uppmärksammades betydligt mer än ekonomibyggnader.⁷¹ Denna intressehierarki har fortlevt även under 1900-talets senare hälft.⁷² Göran Ulväng och antikvarien Helene Carlsson har dock till stor del lyckats undvika detta i nyligen gjorda studier.⁷³

På metodutvecklingsfronten var läget relativt oförändrat fram till omkring 1970 då museisektorns byggnadsinventeringsverksamhet på bred front startade. Framträdande i sammanhanget var landsantikvarien Sten Rentzhog, som bland annat stod bakom skriften *Byggnadsinventering – förslag till riktlinjer*, utgiven av Riksantikvarieämbetet. Även om initiativ till byggnadsinventeringar tagits tidigare fick inventeringsarbetet i landet fastare former genom denna skrift. Än i dag genomförs byggnadsinventeringar i allt väsentligt enligt Rentzhogs metod.

Teoribildningen inom forskningsfältet har aldrig varit särskilt stark. Det är dock uppenbart att den tidiga forskningen genomsyrades av tankar kring evolution och diffusion. Det primitiva ersattes av det mer utvecklade och ”avarter”⁷⁴ kunde identifieras. Kulturföreteelser vandrade och vann terräng på bekostnad av andra. ”Från Skåne och sydsvenska städer trängde förstuköket norrut”, berättar Erixon.⁷⁵ Detta ändrades vid 1900-talets mitt då sociologin övade ett tydligt inflytande och som en exponent för detta brukar etnologen Börje Hanssens avhandling *Ös-*

---

70. Erixon 1938:252 f.

71. Erixon ger ställvis tydligt uttryck för denna intressehierarki vad gäller agrar bebyggelse, dock utan att motivera den. ”Boningshusen draga emellertid huvudintresset till sig” heter det i en artikel om folklig bebyggelse i Småland (Erixon 1943:80) och ”Bland uthusen är det *bodarna* som i första hand intressera” framhåller han om byggnadskicket i Njudungs folkland (Erixon 1947b:177). Ett liknande mönster ger Nils-Arvid Bringéus (1971:233) uttryck för i *Arbete och redskap* med formuleringen ”Den etnologiska byggnadsforskningen har av *naturliga* [min kursivering] skäl koncentrerats till mangårdsbyggnaderna, den yttre ramen för människans liv och verksamhet”.

72. Minnhagen 1973, Arvastson 1977, Werne 1993. När länsstyrelser och läns museer i mitten av 1990-talet uppmanades att föreslå ”landskapshus” inom ramen för kampanjen Svenska hus, ville man inte bara uppmärksamma boningshus. När ett urval om ca 25 byggnadskategorier eller byggnadstyper presenterades i tidskriften *Kulturmiljövård* (nr 1–2 1995) dominerade boningshusen starkt och knappast någon byggnad för djurhållning uppmärksammades.

73. Ulväng 2004, Carlsson 2007.

74. T.ex. när Erixon (Erixon 1947a:88) beskriver att småbönder och torpare i södra Sverige inte förmådde bygga parlogar utan fick ”nöja sig med en enkelloge eller med en förminskad avart av densamma”.

75. Erixon 1947a:789.

terlen räknas;⁷⁶ Gösta Arvastsons och Monika Minnhagens avhandlingar i etnologi kan ses som efterföljare.⁷⁷ Från det i allmänhet teorimedvetna 1980-talet saknas i stort sett exempel på mer betydande forskning om agrar bebyggelse.

Forskning kring agrarbebyggelse har nyttjat eller skapat *källmaterial* av olika karaktär. Under 1900-talets första hälft pågick ett gigantiskt arbete att skapa ett källmaterial genom att samla in uppteckningar samt dokumentera bevarad, ålderdomlig bebyggelse. Det var också i huvudsak detta källmaterial, som kom till användning i forskningen. Erixon beskriver att de etnologiska undersökningarnas fältarbete bedrevs på tre sätt:⁷⁸

1. Nordiska museet sände under sommarhalvåret ut egna forskningsexpeditioner för att genomföra översiktliga studier eller lokalundersökningar. Till expeditionerna knöts gärna arkitekter, akademiska studenter, språkforskare och fotografer.
2. Nordiska museet sände ut rörliga eller stationära stipendiater, som ofta var etnologer, folklorister, dialektforskare eller arkitekturhistoriker.
3. Nordiska museet samlade in material från ortsmiddelare genom frågelistor och liknande.

Det finns också prov på att historiskt skriftligt källmaterial nyttjades. När Erixon använde sådana källor i byggnadshistoriska sammanhang var det ofta material från andra stora undersökningar som återanvändes, exempelvis från hans stora arbete om Skultuna bruk.⁷⁹ Genom bland annat illustrationer vet vi också att Erixon var bekant med de äldre lantmäterikartorna, varvid främst storskifteskartorna användes av honom för att undersöka äldre förhållanden. I boken *Svenska byar utan systematisk reglering* utnyttjar Erixon lantmäterikartor för att undersöka byarnas äldre former. I första hand används de äldsta från 1600- och 1700-talen, men i vissa landskap tvingas han använda laga skifteskartor eftersom de tidigaste karteringarna skedde först då.⁸⁰

Under 1900-talets andra hälft anges två nya inriktningar. Den ena innebär att forskare i högre grad använder skriftligt källmaterial i stället för bevarade byggnader eller museal dokumentation av dessa; exempel på detta är Börje Hanssen, Monika Minnhagen och Gösta Arvastson. Finn Wernes arbete *Böndernas bygge* är en blandning av å ena sidan skriftligt källmaterial, å andra sidan uppteckningar och annat material från framför allt Nordiska museet. Det är tydligt att studiet av bevara-

76. Hanssen 1952.

77. Minnhagen 1973, Arvastson 1977.

78. Erixon 1938:260.

79. Erixon 1921–72.

80. Detta gäller i första hand Härjedalen och delar av Jämtland (Erixon 1960: bl.a. VIII f.).

de byggnader *i sig* inte var framträdande vid denna tid. Ett sentida exempel på forskning baserad på främst skriftligt källmaterial är Göran Ulvängs *Hus och gård i förändring* från 2004. En parallell tendens är att forskning med utgångspunkt i bevarade byggnader återupptas, till exempel av arkitekten Gunnar Henriksson samt bebyggelsehistorikerna Gunnar Almevik och Björn Olofsson.

Den andra tendensen under 1900-talets andra hälft är, som tidigare nämnts, att skapandet av källmaterial återupptogs genom de landsomfattande byggnadsinventeringar som främst genomfördes på 1970- och 80-talen. Detta inventeringsmaterial har emellertid knappast kommit till användning inom forskningen, utan främst inom samhällsplaneringen.

9. Kunskapsläget vad gäller agrar bebyggelse i Småland

Min avsikt med detta avsnitt är att skildra småländskt byggnadsskick med utgångspunkt i publicerade vetenskapliga analyser. Presentationen utgår från två teman: gårdsstruktur och byggnadsbestånd respektive de enskilda byggnadskategorierna. Dessa teman korresponderar med de undersökningar jag kommer att presentera i kapitel V. Denna redovisning av kunskapsläget lämnas okommenterad i detta kapitel, men en återkoppling sker i kapitel VII där jämförelser görs med resultatet av mina undersökningar. För en modern översiktlig beskrivning av Småland hänvisas till nyligen publicerade texter i bokverket *Smålands flora*.⁸¹

Litteraturen om småländsk agrarbebyggelse är relativt begränsad om man jämför med vissa andra delar av landet. En del områden är höggredigt genomforskade på grund av närheten till forskningsinstitutioner, exempelvis Skåne och Mälardalen. Andra områden har uppmärksamats eftersom de omfattar särskilt ålderdomlig eller uppseendeväckande bebyggelse, som Dalarna och Hälsingland. Småland har i allmänhet inte haft dessa gynnsamma förutsättningar.⁸² Däremot har förutsättningarna för vetenskapliga undersökningar varit särskilt goda i trakten kring Vireda socken, eftersom en stiftelse där bland annat har som ändamål att stödja vetenskaplig forskning om bygden.⁸³

År 1916 ägnades Svenska turistföreningens årsbok huvudsakligen åt Småland och i denna ger Sune Ambrosiani en av de absolut tidigaste översikterna över småländsk agrarbebyggelse.⁸⁴ Bland de nationellt verksamma forskarna är det främst Sigurd Erixon som publicerat artiklar om småländskt byggnadsskick, bland annat i läns museernas års-

81. Edqvist & Karlsson 2007.

82. I föreliggande redogörelse för kunskapsläget har jag valt att inte ta med mina egna artiklar i ämnet (främst Franzén 2003a), vilka bygger på laga skifteshandlingar och som denna avhandling utgör en förlängning av. Härigenom kan hela min forskning ställas i relation till annan tidigare forskning.

83. Anna och Rudolf Boman stiftelse (Viredabygden 1991:139–141).

84. Ambrosiani 1916.

böcker och i samlingsverken *Sveriges bebyggelse* och *Svenska gods och gårdar*. Bland regionalt och lokalt verksamma skribenter märks främst kulturhistoriker knutna till museiväsendet. Även dessa har publicerat sina resultat i publikationer av det slag som nämnts ovan. Omkring 1960 gjorde historikern Josef Rydén en fördjupad studie av bland annat byggnader i Kulltorps socken i västra delen av Jönköpings län. Denna är värd att lyftas fram genom att den i hög grad baseras på laga skifteshandlingar och deras byggnadsbeskrivningar.⁸⁵ De byggnadsinventeringsrapporter som utkommit under senare decennier har oftast innehållit en översiktlig karakteristik av byggnadsskicket i det inventerade området. Alla tre län i Småland har under 1980-talet givit ut regionala kulturminnesvårdsprogram.⁸⁶ Av dessa är det framför allt den för Jönköpings län som skildrar bebyggelsen på byggnadsnivå.

Utöver detta finns en del geografiskt starkt begränsade, empiriska redogörelser för byggnadsskicket, exempelvis gårds- och bystudier. Eftersom dessa endast skildrar enskilda fall har jag inte medtagit dem i nedanstående redogörelse.

Min översikt nedan bygger på texter under nästan hundra år. Mycket av det som anges i sentida skrifter utgör i hög grad traderade berättelser från 1900-talets första hälft. Vid genomläsning av litteratur om småländskt byggande noterar man inte sällan nästan ordagranna upprepningar av äldre texter.⁸⁷ Man kan således knappast tala om en ackumulativ modern forskning eller kunskapsuppbyggnad kring agrarbebyggelse i Småland beträffande exempelvis hustypernas fördelning och utveckling. I andra fall har ny kunskap skapats genom helt nygjorda studier om till exempel ängslador. Det pågår inte heller en greppbar diskussion kring dessa frågor i dag, så att man kan fånga in och precisera vad som i dagsläget är gängse och allmänt vedertagen kunskap. Därför har översikten referenser till publikationer från vitt skilda tider och med olika aktualitet i förhållande till dagens forskningsintresse.

Gårdsstruktur och byggnadsbestånd

Flera översikter som allmänt behandlar svenskt byggnadsskick omtalar övergripande att man på landsbygden övergick från månghussystem till system med flerfunktionella byggnader.⁸⁸ Månghussystem avser ett system där varje funktion på gården inryms i en separat byggnad.⁸⁹ Kriteriet för och avgränsningen av en *funktion* har emellertid aldrig klarlagts.

85. Rydén 1961.

86. Krantz 1981, Hammarsköld 1985, Bebyggelse och kulturlandskap 1988.

87. I exempelvis byggnadsinventeringar i Jönköpings län upprepas samma ordagranna bebyggelsekaraktäriseringar avseende vitt skilda områden. Jfr även Bebyggelse och kulturlandskap 1988:90 och Dederling 2001:176.

88. Exempelvis Bebyggelse och kulturlandskap 1988:90 f., Werne 1993:48, 336, Lange 1997:170 f., Palmqvist 1998:64.

89. Text Lange 1997:170.

Ibland har ett trettiotal byggnadskategorier med var sin funktion räknats upp.⁹⁰ Ofta har lagstiftningen om prästerskapets laga hus överförs till norm även bland bönderna. Laga hus hos prästen var enligt Upplandslagen stuga, stekarhus, lada, sädeslada, visthus, sovstuga och fåhus.⁹¹ Erixon bedömer att månghussystemet i allmänhet övergavs först i samband med 1800-talets skiften⁹² och för småländska förhållanden har detta också ofta framhållits.⁹³ I andra sammanhang dateras månghussystemets upplösning till 1800-talets andra hälft.⁹⁴ En välbyggd gård i Småland skulle ha mellan tio och femton byggnader, och bland byggnadskategorier i småländskt månghussystem har nämnts boningshus, en eller flera bodar, fåhus, loge, svinhus, hönsbod, vagnbod, vedbod, bryggghus, källare, bastur, smedjor, ängslador o.s.v.⁹⁵ Finn Werne poängterar att när äldre källor omtalar mångfalden hus, bör begreppet *hus* inte tolkas ensidigt som 'byggnad' utan hellre som 'rum'. Trots denna tolkning av begreppet var antalet byggnader på en gård stort, enligt Werne.⁹⁶

Sigurd Erixon har karakteriserat de småländska byarna bland annat utifrån att de hade mer eller mindre avskiljda man- och fågårdar. I landskapets östra del har framför allt stängsel delat mangård från fågård, medan de västra delarna är ett område med blandformer.⁹⁷ Trots att denna indelning publicerades redan 1922⁹⁸ har ingen ifrågasatt eller omprövat resultaten, troligen bland annat på grund av att intresset för regionindelning och kulturgränser inte är lika stort i dag som då.

En närmare genomgång av byarnas byggnadsbestånd presenteras i det regionala kulturminnesvårdsprogrammet för Jönköping län. Där berättas att i länets östra delar fanns på mangården förutom ett boningshus även minst ett förrådshus, exempelvis sädesbod, visthusbod och klädbod. På fågårderna stod fåhus, loge och andra ekonomibyggnader. I länets västra del var gårdsformerna mindre regelbundna och uppdelningen av man- och fågård gjordes inte lika konsekvent, vilket ansluter till de resultat Erixon presenterat. Vidare framhålls att byggnader med brandfarlig verksamhet placerades perifert av säkerhetsskäl.⁹⁹

---

90. Werne 1993:48.

91. Lange 1997:170 f.

92. Erixon 1947a:805.

93. Ambrosiani 1916:10, Henriksson 1996:234, Bebyggelse och kulturlandskap 1988:80, Kulturminnesvårdsprogram för Eksjö kommun del 1, 1985:20, 27, Kulturhistorisk utredning, Sävsjö kommun 1989:13, Kulturhistorisk utredning och bevarandeförslag för Tranås kommun 1983:20.

94. Bland annat Dederich 2001:172 och Smålands museums serie av kulturhistoriska undersökningar (t.ex. Agunnaryds socken uå:16, Södra Ljunga socken 1981:19, Slätthögs socken 1981:16, Bolmsö socken 1984:21). Jfr Hofrén 1962:247.

95. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:80, 90f och Smålands museums serie av kulturhistoriska undersökningar (t.ex. Agunnaryds socken odaterad:16 f., Södra Ljunga socken 1981:19, Slätthögs socken 1981:16 f., Bolmsö socken 1984:21).

96. Werne 1993:48.

97. Först i Ymer (Erixon 1922). Sedan traderat i Erixon 1945:39, Bringéus 1971:253 f., Hammar-sköld 1985:66, Werne 1993:48, Lange 1997:174.

98. Erixon 1922.

99. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:80 f., 90.

De enskilda byggnadskategorierna

Boningshuset

Boningshuset har ägnats ojämförligt störst intresse även inom småländsk bebyggelseforskning. Sigurd Erixon har varit den flitigaste utforskaren, men även andra forskare och antikvarier har bidragit till att kunskapen om landsbygdens boningshus ökat.¹⁰⁰

Erixon betraktade den sydvästra delen av Småland som ett reliktområde. Högloftstugan av sydgötisk typ anses vara den mest ålderdomliga hustypen, och den var i det närmaste försvunnen redan i början av 1900-talet. Utmärkande för högloftstugan är att en del av byggnadskroppen är lägre och inrymmer byggnadens största boningsrum (stugan) och att det vid ena eller båda gavlarna finns en högre del som bland annat inrymmer ett loft.¹⁰¹ I norra delen av högloftstugornas område hade dessa byggnader i regel endast ett sådant högloft.¹⁰² De karakteristiska högloften började försvinna under 1700-talet och i stället skapades ett sydgötiskt hus utan förhöjt loft. De förhöjda loften var ovanliga redan när Nils Månsson Mandelgren reste i sydvästra Småland på 1840- och 60-talen.¹⁰³

I sydvästra Småland var framkammartugan däremot förhärskande upp till en linje från Gränna/Tranås till Södra Möre i sydost. Jämfört med andra områden är dubbla framkamrar särskilt vanligt i Småland.¹⁰⁴ Hustypen var tämligen vanlig bland de bättre ställda men under 1800-talet minskade dess frekvens.¹⁰⁵

Enkelstugan och parstugan var däremot mer allmänt förekommande. Enkelstugan var särskilt vanlig på småbondgårdar och torp, enligt Erixon. Köket i dessa hus hade i princip alltid en så kallad götisk placering, med köket förlagt till det utrymme som längre norrut oftast upptogs av en kammare. Trots att den götiska köksplaceringen var rådande händer det att småländska enkelstugor illustreras med planritningar av den nordliga varianten.¹⁰⁶ Enkelstugans variant med en förstukammare har varit vanlig i främst sydvästra Småland och Njudung. Parstugan skall ha blivit vanlig bland bönder under 1700- och 1800-talen.¹⁰⁷ Karl-Johan Krantz är däremot ensam om att hävda att parstugan skall ha satt sin prägel på stora delar av Smålands landsbygd.¹⁰⁸

100. Exempelvis Ambrosiani 1916, Svensson 1942 och Bebyggelse och kulturlandskap 1988 och Åsgrim Berlin 1989. Bo E Karlson (2004:229–235, 244 f.) har i sin avhandling om bebyggelse i Jönköping 1612–1870 dels konstaterat att förutsättningarna vad gäller bostadshusens indelning är olika i staden respektive landsbygden, bland annat eftersom ofta flera hushåll inrymdes i samma byggnad, dels att det trots allt finns många exempel på likheter.

101. Se vidare Erixon 1947a:230–285.

102. Ambrosiani 1916:16.

103. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:83. Jfr Ambrosiani 1916:16.

104. Erixon 1947a:468.

105. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:83.

106. T.ex. Dederling 2001:172 och i Kulturminnesvårdsprogram för Eksjö kommun 1985:31.

107. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:84, jfr Dederling 2001:172.

108. Krantz 1981:38.

I vissa trakter uppträdde den så kallade dubbelkamarstugan i stället för parstugan, bland annat i Njudung¹⁰⁹ och Kulltorps socken.¹¹⁰ En dubbelkamarstuga påminner om en parstuga, men en av stugorna är uppdelad i två rum, ett större och ett mindre. Tvillingstugor utgörs av två sammanbyggda enkelstugor, vilka inte var ovanliga i bland annat Njudung och i Emådalen.¹¹¹

Erixon hävdar att tvåvåningsstugor introducerades under 1700-talets senare del. Kronobergs län karakteriserades emellertid av att hus i två plan var ovanligare där, men i detta område med lägre boningshus var vindskupor vanligare; likaså har enkelstugor i två våningar ansetts vara ovanliga i de västra delarna av Jönköpings län.¹¹² Övervåningar användes i hög grad som förvaringsrum och inte för bostadsändamål. Sune Ambrosiani refererar att sädesbodarna ofta inrättades i boningshusets övervåning, åtminstone i sydöstra delen av Kronobergs län, och att detta bruk inte fanns längre norrut.¹¹³ I bland annat Njudung var vinden till en början låg med små fönster, men våningshöjden ökades efter hand.¹¹⁴ Boningshus i två plan slog i Jönköpings läns tidigast igenom i de östra delarna. Där konstaterades att hela byar kunde bestå av endast tvåvåningshus i början av 1800-talet.¹¹⁵ Finn Werne har tidsfäst tvåvåningshusens genomslag i bland annat Småland till 1820- och 30-talen.¹¹⁶

Det rådande byggnadsmaterialet i Småland var timmer, men även skiftesverk förekom i uthusen, särskilt i Väst- och Sydsmåland.¹¹⁷ Ligg-timmer har helt dominerat i boningshusen, men vissa högloftstugor har även omfattat skiftesverksteknik.¹¹⁸ Boningshusens timmerkonstruktion kläddes ofta efter hand helt eller delvis av brädfodring. Dateringen av brädfodringens introduktion i Småland har sällan kommenterats, men början av 1800-talet har föreslagits.¹¹⁹ Bruket att utvändigt revetera timmerstommen har förekommit i Småland, och Emådalen har särskilt pekats ut i detta avseende. Bruket att revetera byggnader har knutits till bondebefolkningens ökade välstånd under 1800-talet.¹²⁰

På timmerstommen uppfördes i äldre tid ett så kallat åstak, det vill säga en konstruktion där yttertaket bärs upp av glest placerade timmer-

---

109. Erixon 1947b:167.

110. Rydén 1961:30. Rydéns distinktion mellan dubbelkamarstruga och enkelstuga med farstukammare är emellertid osäker.

111. Dederling 2001:175.

112. Erixon 1947b:165 och Bebyggelse och kulturlandskap 1988:86.

113. Bland annat Ambrosiani 1916:17 f. angående Konga härad respektive Barkeryds socken.

114. Erixon 1943:78–83, Erixon 1947b:161–176.

115. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:86.

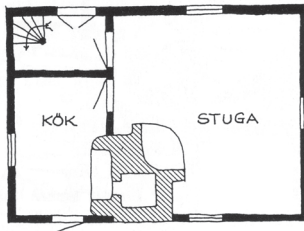
116. Werne 1993:342. Ambrosiani (1916:16, 24) menar att tvåvåningsstugan började införas under slutet av 1700-talet och slog igenom på större gårdar i början av 1800-talet.

117. Erixon 1943:78–83, Erixon 1947b:161–176, Bebyggelse och kulturlandskap 1988:81. Få exempel på sten, tegel och korsvirke finns men förbises här p.g.a. den ringa omfattningen.

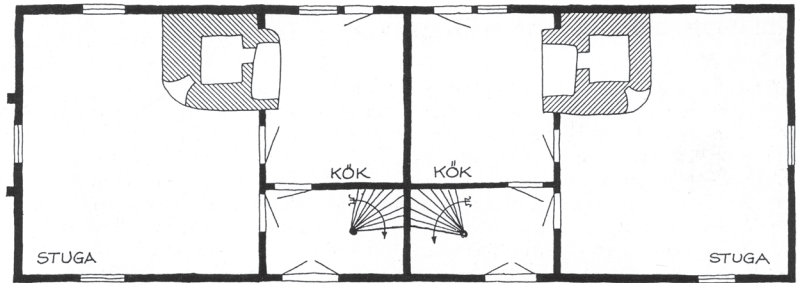
118. Henriksson 1996:223, 232, där han refererar uppfattningen att boningshus i skiftesverk kunde förekomma hos fattiga och att konstruktionen ansågs bristfällig. Jfr Almevik 2004:193.

119. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:81.

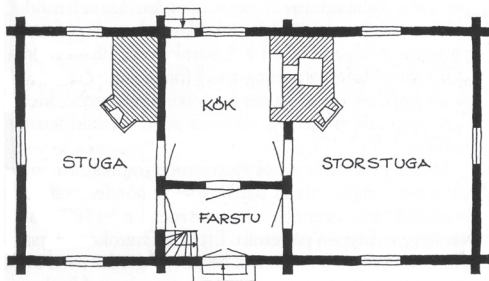
120. Dederling 2001:174.

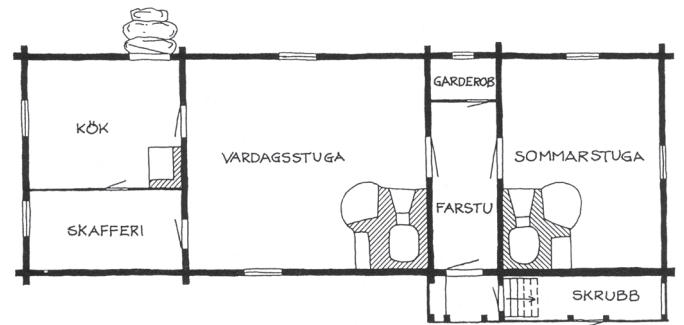
Götisk enkelstuga

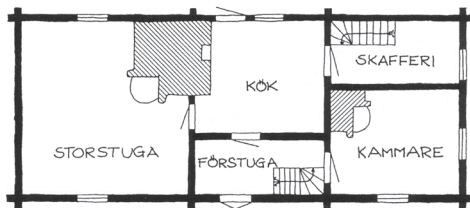
Götisk tvillingstuga

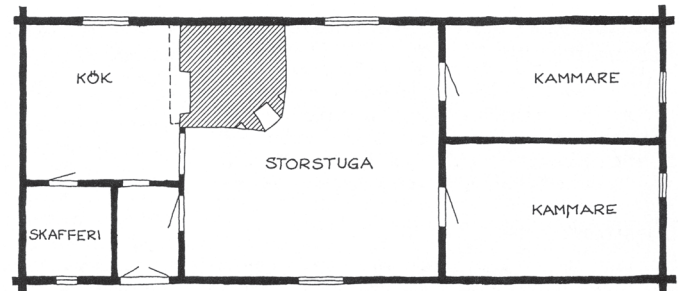
Parstuga

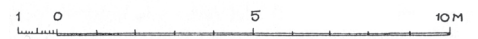
Högloftstuga med ett högloft (till höger)

Dubbelkammарstuga

Framkammарstuga

FIGUR 4. De vanligare hustyperna i Småland.

åsar i husets längdriktning. Åsarna vilar i sin tur på de timrade gavelröstena. Åstak anges har ersatts av takstol med sparrar under 1800-talet, och när dessa takstolstak blev vanliga täcktes de med stickor eller tegel.¹²¹ Enligt Rydén's undersökning i Kulltorps socken skall tegeltaken ha nått större spridning på boningshus under 1880-talet.¹²² Det finns inga undersökningar som visar i vilken grad boningshus haft andra takformer än traditionella sadeltak.

I Småland noterades rödfärgade byggnader redan under 1600-talet, men rödfärgning blev allmän först mellan 1850 och 1870, enligt etnologen Allan T. Nilsson.¹²³ I en undersökning i Kulltorps socken i nordvästra Småland, baserad på skifteshandlingar, anges endast ett par exempel från 1860- respektive 1880-talet, varför författaren inte vågar dra någon generell slutsats. I allmänhet har förekomsten av andra kulörer än rött (oftast gul) eller andra färgtyper än slamfärg (linoljefärg) lagts senare än rödfärgningens genomslag.¹²⁴ I sin färghistoriska översikt från sydöstsvensk horisont fokuserar dåvarande antikvarien Britt-Marie Hammarsköld i ringa grad på bondebefolkningens byggnader, men hon framhåller ändå att det blev mer allmänt att rödfärga boningshus på landsbygden efter 1820-talet.¹²⁵

Knappast någon forskare har kommenterat eller undersökt den invändiga behandlingen av boningshusens väggar, exempelvis rappning eller pappersklistring. Icke desto mindre har Josef Rydén, i sin uppsats om byggnadsskicket i Kulltorps socken, skrivit att väggarnas insidor ofta var rappade.¹²⁶ Att just han tar upp detta ämne beror på att hans källmaterial – laga skifteshandlingar – har anmärkningar om detta.

En särskild utveckling hade eldstadskomplexet i bottenvåningen. I åtminstone Njudung stod eldstadskomplexet och skorstensmuren först i storstugans ena hörn mot köket. Senare kom detta att uppföras i byggnadens mittaxel.¹²⁷ Denna förändring har i något fall tidsfäst till 1700-talets senare del.¹²⁸

Bodbyggnader

Bodar är, som tidigare framhållits, den agrara byggnadskategori som fått mest uppmärksamhet näst efter boningshusen. Detta intressefokus manifesteras exempelvis genom att bodar är rikt representerade på hembygdsgårdar och friluftsmuseer i och utanför Småland och att en särskild undersökning av denna byggnadskategori genomförts i Uppvindinge kommun öster om Växjö.¹²⁹

---

121. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:87.

122. Rydén 1961:38.

123. Nilsson 1962:102, jfr Dederling 2001:173.

124. Nilsson 1962:102f, Rydén 1961:34f, 38, Dederling 2001:173.

125. Hammarsköld 1980:57, 63.

126. Rydén 1961:36.

127. Erixon 1947b:164 f.

128. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:82.

129. Åhman & Persson 2001.

FIGUR 5. Småländska bodbyggnader kan ha en anslående utformning och flera är troligen därför flyttade till friluftsmuseer. Denna bodbyggnad från Madesjö socken (Kalmar län) står sedan 1897 på Frilandsmuseet i Lyngby norr om Köpenhamn.

Bodar har i vetenskapliga sammanhang indelats i en lång rad olika underkategorier. Ett kännetecken har varit hur många rum bottenvåningen omfattat för att kunna särskilja enkel- respektive dubbelbodan. Avseende har också fästts vid om bodarna haft utskjutande övervåning (loftbodan, ibland utskottsbodan) och en så kallad svalgång i denna övervåning (svalgångsbodan). Om bodarna stått på ett underrede av stolpar har ytterligare en underkategori (stolpbodan) kunnat identifieras.

Sigurd Erixon har i första hand undersökt bodan eller härbren i norra Sverige, men konstaterat att även nordvästra eller norra Småland hade relikttartade förekomster av svalgångsbodan. Vidare framhåller Erixon att han påträffat ålderdomliga enkelbodan på flera håll i Småland.¹³⁰ Han och flera andra har vidare hävdat att varje lantgård hade ett antal bodan.¹³¹ Mer sentida resonemang om bodbyggnader finns i skriften *Loftbodan i Uppvidinge kommun* av antikvarierna Eva Åhman och Annika Persson i samarbete med Dacapo hantverksskola. I denna undersökning av framför allt utkragade loftbodan görs en historisk översikt samt detaljundersökningar av fem loftbodan, vilka också daterats dendrokronologiskt, varvid flertalet daterats till 1700-talets andra hälft.¹³²

I undersökningen framhåller författarna, liksom flera andra forskare, generellt att loftbodan var de viktigaste byggnaderna vid sidan om bostadshuset.¹³³ Kärnområdet för utkragade loftbodan är, enligt Åhman och Persson, Uppvidinge, Högsby, Hultsfreds och Vetlanda kommuner, sålunda ungefär där de tre smålandslänen sammanstrålar.¹³⁴

130. Erixon 1947a:620, Erixon 1943:79.

131. Erixon 1947a:576, Bebyggelse och kulturlandskap 1988:90, Dederling 2001:176.

132. Åhman & Persson 2001:8, 24.

133. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:90, Åhman & Persson 2001:8, Dederling 2001:176 f.

134. Åhman & Persson 2001:8.

Alla inventerade loftbodars i Uppvidinge hade åstakskonstruktion och taken antas från början ha varit försedda med torvtak eller brädtak. Under 1800-talet täcktes flera bodars tak med hyvlade stickor eller enkupigt tegel, enligt samma undersökning. Ingen av de inventerade bodarna skall ha haft brädfodring från början.¹³⁵

Ladugårdar och liknande ekonomibyggnader

Ladugårdar och andra liknande ekonomibyggnader ingår sällan i översikter av småländsk byggnadskultur. Enligt min mening finns det främst två orsaker till detta. Dels bedömdes flertalet ladugårdar vara yngre än övrig gårdsbebyggelse och av den anledningen mindre angelägna att utforskas, dels har akademiker och museimän, mig själv inräknad, upplevt ladugården som en mer svårförstådd och svårtolkad byggnadskategori i jämförelse med boningshus och förvaringsbodars.¹³⁶ Agronomen Catarina Svala har fäst uppmärksamhet på och klargjort de diskrepanser som råder mellan äldre och yngre terminologi. Ladugård var en gång i tiden en *plats* för ekonomibyggnader, men från laga skiftenas skede, blir ladugård i regel en *byggnad* med flera funktioner. Dagens innebörd av ladugård är i allmänhet kostall, vilket under 1800-talet benämndes fåhus. Antikvarien Lena Palmqvists formulering ”ladugårdar och övriga fåhus” i forskningsöversikten *Landsbygdens folkliga byggnadskick* är historiskt situerad och den skulle upplevs som förvirrande för 150 år sedan. Ett annat exempel på begrepp med förändrad betydelse är ordet *lada*. När man under 1800-talet talar om lada avses dels en lokal invid logen där man antingen förvarade otröskade spannmålskärvar eller tröskad halm, dels en fristående byggnad på eller invid ängen där höet förvarades temporärt. I dag flyter emellertid begreppen *loge* och *lada* gärna samman.¹³⁷

Ladugårdar uppfördes ofta av timmer. I bland kom emellertid annan teknik till användning i logen och ladorna, exempelvis skiftesverk eller stolpverk. Arkitekten Gunnar Henriksson har konstaterat att skiftesverk förekommit i hela Småland och han har därvidlag identifierat en rad olika konstruktionstyper.¹³⁸ Han menar att ladugårdarnas fåhusdel oftast var timrad medan logen och ladorna hade skiftesverk. Detta mönster finner Henriksson främst i norra Småland,¹³⁹ men från 1800-talets mitt blir det renodlade skiftesverket mer generellt vanligt i

135. Åhman & Persson 2001:11.

136. Sigurd Erixon med flera kan i sina publikationer nästan sägas ha tigit ihjäl ladugårdarna och ändra ekonomibyggnader, med undantag för logar (Erixon 1947a:87–116).

137. Svala 1993:33, 75. Ett exempel på en helt annan användning av terminologin är skriften *Ladans lov*, som behandlar ekonomibyggnader i Kalmar län i allmänhet. Här likställs ekonomibyggnad (ladugårdar, svin- och hönsbus, stallar, logar och bodar) med ”lador”. Där uppges även ”sådesladan” vara den plats där man tröskade och som i dag kallas loge. Vidare uppges fåhus vara detsamma som ladugård (Moreau 2004:9, 15).

138. Henriksson 1996:bl.a. 213 f.

139. Henriksson 1996:224.

uthusen. Det renodlade skiftesverket finner Henriksson främst i bevarade byggnader i östra Småland.¹⁴⁰

Ladugårdar var fram till och med 1800-talet små, och fähusen hade små gluggar eller fönster och blev härigenom mörka och fuktiga. Från och med sekelskiftet 1900 började man uppföra rymligare ladugårdar på grund av större djurbesättningar, mer utvecklad mejerinäring och större jordbruksmaskiner, som skulle inrymmas i ladugårdarna. Viktiga informationsspridare och inspiratörer i detta sammanhang var hus-hållningssällskapen.¹⁴¹ Ladugårdar i skiftesverk med fönster från stolpe till stolpe har pekats ut som typiska, särskilt för södra Småland.¹⁴² Inga forskare har berört hur fähusen i ladugårdarna var inredda, exempelvis vad gäller båsinerredning, fodergång, utgödsling och gödselvård eller kombination av utrymme för nötkreatur och hästar.

Trösklogar och tillhörande lador inrymdes oftast i ladugården, och i Småland var parlogen den vanligaste formen, bland annat enligt Erixon.¹⁴³ Han noterar även invändiga detaljer kring småländska logar, såsom klivstockarnas utformning och framför allt så kallade mesulors eventuella förekomst.¹⁴⁴

Etnologen Allan T. Nilsson undersökte 1962 mottagligheten för nyheter inom Jönköpings län. Tröskverk skulle ha börjat användas av allmogen på 1840-talet.¹⁴⁵ Det mer allmänna genomslaget för tröskverk dateras detta till 1880-talet medan motordrivna tröskverk började användas omkring 1910. Nilsson berör inte i vilken mån särskilda hus för tröskvandringen, så kallade körhus, uppfördes.¹⁴⁶

Linbastur, kölnor och smedjor

Övriga byggnadskategorier, såsom linbastur, kölnor och smedjor, är tämligen utforskade i Småland. I Jönköpings län finns över tjugo linbastur och sex kölnor bevarade på hembygdsgårdar. Kölnorna har i detta sammanhang en tydlig västlig utbredning¹⁴⁷ men frågan är om detta enbart avser hembygdsgårdarnas bestånd eller gäller även generellt. Ofta konstateras att de på grund av sin eldfångda verksamhet placeras avsides i förhållande till annan bebyggelse.¹⁴⁸

140. Henriksson 1996:234.

141. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:91.

142. Henriksson 1996:236.

143. Erixon 1947a:88.

144. Klivstock = stående stock med urtag, vilka fungerar som trappsteg, också benämnt loaklev. Mesula = en från golvbjälkarna till taknocken gående stötta (Erixon 1947a:94, 97 och 98).

145. Jfr Gadd 1998:153.

146. Nilsson 1962:102, 108.

147. Hembygdsgårdar i Jönköpings län 1980:24.

148. Bland annat Bebyggelse och kulturlandskap 1988:90.

Ängslador

Ett undantag vad gäller kunskapsläget för ekonomibyggnader utgör ängslador, som i sen tid ägnats särskilt intresse i Kalmar och Kronobergs län. Länsstyrelsen i Kalmar län inventerade ängslador eller madhus¹⁴⁹ i mitten av 1990-talet. Arbetet visar att ängslador fanns främst i länets västra delar med tyngdpunkt i sydväst samt väster om Oskarshamn medan länets nordligaste del konstateras vara särskilt fattig på ängslador. Fördelningen förklaras med att ängsladorna var knutna till boskapsnäringen i inlandet och inte till spannmålsodlingen vid kusten. Ängslador i Kalmar län har varit av skiftande slag, men en kategorisering kan göras utifrån stomteknik (liggtimmer, skiftesverk, stolpverk), gavelmaterial (timmer, brädor) och takform (sadeltak, pulpettak) samt utifrån utformningen av fönster- och dörröppningar. Vanligast i inventeringen är den lilla knuttimrade ladan med rundtimmer av gran eller fur, medan ladan av stolpverk med brädfodring bedöms vara en 1900-talsföreteelse. Ängsladornas takmaterial i Kalmar län tycks i äldre tid ha varit halm eller stickor.¹⁵⁰

Åren 2003–04 genomförde också Länsstyrelsen i Kronobergs län och Smålands museum en inventering av ängslador.¹⁵¹ Att ängslador varit vanliga i hela länet kopplas här till den betydelsefulla boskapskötseln, precis som i Kalmar läns inland. Bevarade ängslador påträffades främst i de centrala och östra delarna av länet. Där dominerade även de timrade lador, medan den västra delen av länet nästan uteslutande hade brädlador. Lador av timmer och skiftesverk bedömdes vara äldre än de av stolpverk med brädfodring. Detta förklaras med att sågat byggnadsvirke blev avsevärt billigare när sågverksindustrin växte fram. De äldre ladorna var täckta med halm- eller brädtak, men under slutet av 1800-talet blev stickor vanligt.¹⁵²

Trädgårdar

Mycket lite är skrivet om trädgårdsskötsel och fruktträdgårdar i Småland. Trädgårdshistorikern och landskapsarkitekten Allan Gunnarsson har belyst ängsfruktodlingen i ett område i södra Småland. Kring sjön Åsnen odlas sedan länge äppleträd i slätterängar och företeelsen kan kopplas till den fruktodling som är vanlig i nordöstra Skåne och västra Blekinge.¹⁵³

Landskapsarkitekten Emma Franzén har nyligen inventerat och utforskat prästträdgårdar i Växjö stift utifrån bland annat intervjuer

149. Madhus uppges vara det gängse begreppet, men ändå synonymt med ängslada (Johannisson 1995:2).

150. Johannisson 1995:1–4, bilaga 1.

151. I inventeringen ingick även torvlador.

152. Landin 2004.

153. Gunnarsson 1996:37–52.

och litterära källor, inte skifteshandlingar. Även om den tidsmässiga koncentrationen är 1930-tal till 1950-tal finns uppgifter även från äldre tid. Vad gäller de fruktträd som förekom i trädgårdar under 1800-talet, nämner Franzén olika sorters äpple-, päron-, plommon- och körsbärsträd.¹⁵⁴

10. Definitioner och förklaringar av använda begrepp

Jag använder en rad begrepp i avhandlingen, av vilka några förtydligas redan här.

Bebyggelse och byggnad

Appellativet *bebyggelse* har en skiftande och ibland synnerligen vid innebörd. Arkitekturhistorikern Göran Lindahl menar att *bebyggelse* i dess mest vidsträckta uttydning kan inkludera alla slag av markutnyttjande.¹⁵⁵ Om bebyggelseforskning således kan ha vid betydelse har däremot appellativet *byggnadsforskning* en snävare innebörd, enligt Lindahl. Han hävdar att byggnadsforskning närmast är en gren av konstvetenskapen.¹⁵⁶

Med appellativet byggnad avser jag 'byggda anläggningar i vid bemärkelse', det vill säga även av annat slag än hus, till exempel trädgårdar, brunnar, bryggor, enligt exempelvis kulturminneslagens och plan- och bygglagens anda. Avgränsningen av en byggnad är inte en självklarhet. Liksom mykologen har svårigheter att avgränsa omfattningen av en svampindivid, vars mycel övergår i en ny svampindivid, kanske med samma genuppsättning, är det svårt att avgöra om exempelvis en vinkelställd ladugård utgörs av två sammanbyggda byggnader eller en vinklad byggnad. En princip i mitt arbete är att de uppdelningar och avgränsningar som används i respektive källa har följts även i föreliggande framställning. Detta har jag inte gjort med motivet att exempelvis lantmätarna skulle haft särskilt lämpliga avgränsningsprinciper, utan i stället för att uppnå tydlighet i relationen mellan skriftlig källa och avhandlingstext.

Byggnadsforskning har självklart byggnader som forskningsobjekt, men det är ofta väsentligt att byggnadernas omgivning studeras, exempelvis med avseende på funktionella, strukturella eller visuella samband. Denna kombination av byggnader och deras omgivning benämner jag i föreliggande arbete *bebyggelse*.

154. Franzén 2006:23, 118.

155. Lindahl 1981:7.

156. Lindahl 1981:9.

Skifte, skifteslag och skiftesvitsord

Appellativet *skifte* kan användas med olika betydelser. I denna avhandling är det i första hand liktydigt med 'jordskifte', den process som innebär en omarrondering och fördelning av mark eller till marken hörande rättigheter, oftast för att åstadkomma minskad ägosplittring. En annan betydelse är 'markområde', det vill säga en sammanhängande markyta som skapats i samband med ett jordskifte. Exempelvis kunde ett hemman vid ett jordskifte få sina ägor sammanförda till tre, var för sig, sammanhängande områden, så kallade skiften.

Det markområde som ett skifte berörde benämns skifteslag och omfattade ofta en by, vilket var vanligast i Småland. Det hände ibland att skifteslag utgjordes av delar av en by, flera byar eller till och med hela socknar. Ibland använder skifteshandlingarna begreppet skifteslag inte bara för det område som skulle genomgå skifte, utan även för dess delägare.

Skiftesvitsord är den rättighet eller behörighet en enskild har att ansöka om och erhålla skifte. Vid laga skifte gällde absolut skiftesvitsord, vilket innebär att det räckte med att en besutten delägare inom skifteslaget ansökte om skifte, för att en ansökan skulle vara giltig.

By respektive enstaka hemman

Landsbygden var i huvudsak uppdelad i antingen byar eller enstaka hemman. En *by* avser 'två eller flera gårdar i funktionell samverkan i avsevärd omfattning'. Det kan gälla att byns hemman måste samverka vad gäller jordbearbetning, skörd, växtslag och hägnader på grund av ägosplittring eller samägande. Ett *enstaka hemman* är 'ett mantalsatt kameralt hemman, som inte ingår i en by'. I princip kan man säga att efter ett genomfört laga skifte upphörde i allt väsentligt tvånget att samverka inom byn och det vi i dag kallar byar kom då att utgöras av flera enstaka hemman.

Gräns – rågång och skifteslinje

Byar och enstaka hemman berörs av olika gränser, bland annat fastighetsrättsliga. Den linje som utgör en bys eller ett enstaka hemmans yttre begränsning mot andra byar eller andra enstaka hemman kallas *rågång*. Fastighetsgränser inom en by kallas *skifteslinjer*.

Jordebokshemman, kameralt hemman, gårdsbruk

Begrepp som exempelvis *hemman*, *gård*, *gårdsenhet* framstår ibland med oklar innebör. Kulturgeografen Christer Persson har på ett tydligt sätt utrett de olika begreppens innebörd och nedanstående resonemang bygger på hans definitioner.¹⁵⁷

---

157. Persson 1992:47–51.

Begreppet *hemman* har sitt ursprung i den jordvärdering som företogs på 1500-talet och som vidarefördes genom 1600-talets jordeböcker. Ett hemman avsåg ursprungligen 'en jordbruksenhet vars avkastning kunde försörja ett hushåll och betala dess skatter'. Ett sådant så kallat *jordbokshemman* sades omfatta *ett mantal*.¹⁵⁸ Efter hand blev hemman närmast ett kameralt begrepp, som avsåg en beskattningsenhet. Denna beskattningsenhet kunde efter hand delas upp i flera *kamerala hemman*, det vill säga mantalssatta jordbruksenheter; flera kamerala hemman kunde även slås ihop till ett större.

På många håll påminns vi om de ursprungliga jordebokshemmanen genom att en by består exempelvis av Norrgården och Södergården, men att Norrgården under årens lopp delats upp i exempelvis tre kamerala hemman. Eftersom Norrgården ursprungligen utgjorde ett mantal kunde de tre uppdelade hemmanen omfatta 1/3 mantal vardera. Ett hemmans mantal kunde inte bara ändras genom delning och sammanslagning, utan skattemässiga nedskrivning förekom också. Man sade då att en gård om exempelvis 1/3 mantal *förmedlades* till 1/6 mantal.

Vid sidan om den kamerala uppdelningen i jordbruksenheter har det också förekommit en inofficiell uppdelning, som inte varit knuten till kamerala hemman eller fastigheter. Det kunde vara när två brukare nyttjade var sin del av ett kameralt hemman utan att någon officiell fastighetsindelning gjorts. Ett jordbruk som drivs som en enhet, normalt av ett hushåll, kallas *gårdsbruk* oavsett om det är kopplat till en kameral enhet eller inte. Ett gårdsbruk behöver inte heller vara kopplat till ägande utan kan också avse ett arrende.

Lantmäteriets kontor

Under perioden 1828–1927 var lantmäteriverksamheten organiserad i olika enheter. Dels fanns ett huvudkontor – då i Stockholm, i dag i Gävle – dels fanns det i varje residensstad ett länskontor. Från och med 1828 kallades centralmyndigheten *Generallantmäteristyrelsen*, men år 1864 reviderades lantmäteriverksamheten i landet, och myndighetens namn ändrades till *Kungl. Lantmäteristyrelsen*. I föreliggande avhandling benämner jag myndighetens huvudkontor *centralmyndigheten*. Namnet på filialkontoren i residensstäderna har också varierat, men i föreliggande arbete benämns de *provinskontor* (se kapitel II).

Kvarborätt och utflyttningskyldighet

En betydelsefull följd av laga skifte var att byggnader i samband med ägor- nas omarrondering ofta fick flytta ut från bykärnan till nya gårdslägen. Lagstiftningen använde begreppen *kvarborätt* respektive *utflyttningskyldighet* i detta sammanhang. Man kan på grund av ordvalet få intrycket att kravet

158. Det finns en här tydlig koppling till begreppet *besutten* inom skifteslagstiftningen, vilket också definierades utifrån försörjningsmöjlighet och skattekraft (Se kapitel III).

att flytta ut från bykärnan var en negativ skyldighet i förhållande till den positiva rättigheten att få bo kvar. Naturligtvis kunde båda alternativen ha såväl fördelar som nackdelar. Att jag i denna avhandling trots allt väljer att använda dessa begrepp, grundas på att de är vedertagna i sammanhanget. Jag lägger således ingen värdering i dem.

II. Disposition

Denna avhandling är uppdelad i sju kapitel. Efter detta inledande kapitel görs i kapitel II en kort översikt över lantmäteriets organisation och aktörer. Härigenom skapas en lämplig bakgrund för vidare resonemang om skiftesverksamheten och de inblandade parterna.

Kapitel III inleds med en översikt över skiftesverksamheten, nationellt och regionalt, samt en presentation hur ett laga skifte handlades, varvid särskild tonvikt lagts på aspekter som berör byggnader. Därefter vidtar en presentation och diskussion kring laga skifteshandlingar som källmaterial med fokus på i första hand tre källkategorier: byggnadsbeskrivningar, flyttkostnadsberäkningar och skifteskartor.

I kapitel IV utvärderas laga skifteshandlingarna genom triangulering med andra källkategorier. Avsikten är att utröna skifteshandlingarnas innehåll och tillförlitlighet. Resultaten får bäring på efterföljande kapitelns undersökningar.

Kapitel V och VI utgör tillämpade bebyggelsehistoriska undersökningar inom två intresseområden. I kapitel V undersöks skifteshandlingarnas förutsättningar att utgöra bas för att klargöra byggnaders och andra anläggningars utformning i valda exempelsocknar. Avseende fästs bland annat på vilken information som finns eller saknas samt hur denna information ställer sig i relation till andra källor. Studien är uppbyggd sockenvis, där bland annat olika byggnadskategorier utforskas systematiskt för att avslutningsvis utmynna i en syntes. Denna syntes sammanfattar resultaten och identifierar likheter och skillnader exempelsocknarna emellan. Den källutvärderande aspekten sammanfattas i första hand i avslutningskapitlet.

Det andra bebyggelsehistoriska intresseområdet utvecklas i kapitel VI. Där undersöks vilken information laga skifteshandlingarna ger om vilka hushåll som fick flytta till följd av laga skifte och vilka personer som engagerades i flyttningsarbetena. För att utöka möjligheterna att diskutera skifteshandlingarnas förutsättningar att ge information om utflytning har även kompletterande källmaterial använts, bland annat bondedagböcker. Vidare har en tidsgeografisk modell utnyttjats för att på mikronivå skapa möjligheter att diskutera vilken tid som kunde avsättas för flyttningsarbetet och vilka personer som kunde stå till förfogande.

Avhandlingen avslutas med kapitel VII som avser att sammanfatta och syntetisera gjorda resultat. Kapitlet är således inte en renodlad sammanfattning, utan avsikten är att ytterligare frammana generella resultat.

Lantmäteriväsendets organisation och aktörer – en översikt

1. Inledning

I föreliggande avhandling nyttjar jag flera begrepp, som är kopplade till lantmäteriets organisatoriska uppbyggnad och de yrkesmän som var knutna till denna. För att översiktligt klargöra sammanhangen ges här en kortfattad presentation i första hand rörande perioden 1750–1930, vilket ungefär motsvarar den period då statligt reglerad skiftesverksamhet var särskilt frekvent i landet. Fokus för genomgången blir lantmätarens bakgrundskunskaper i traktens förhållanden, hans allmänna yrkeskompetens, däribland särskilt hans byggnadskunskaper samt lantmätarens relation till uppdragsgivaren.

2. Lantmäteriets organisation, titulatur och befattningshavare

Lantmäteriets centralmyndighet – *Kungl. Lantmäterikontoret* – löd sedan 1600-talet under Kammarkollegium, och lantmäteriverksamheten leddes av en *överdirektör*. En av de många reformer som infördes 1828, var att lantmäteriet skulle bli en självständig statlig myndighet direkt underställd Kungl. Maj:t. Myndigheten ändrade samtidigt namn till *Generallantmäteristyrelsen*. Vid en senare revidering av lantmäteriverksamheten i landet 1864 ändrades myndighetens namn till *Kungl. Lantmäteristyrelsen* och chefen benämndes därefter *generaldirektör*.¹

Lantmäteriets centralmyndighet var belägen i Stockholm ända fram till 1970-talet då verket utlokaliserades till Gävle, där det fortfarande är förlagt. Förutom uppgiften att leda lantmäteriverksamheten i landet har ett centralarkiv alltid varit knutet till centralmyndigheten.

I varje läns residensstad inrättades från 1600-talets slut en regional lantmåterimyndighet – ofta benämnda *provinskontor*. Chef för varje provinskontor var en utbildad lantmätare, och det stadgades att denne chef också skulle bo i residensstaden eller dess omedelbara närhet.

---

1. Samlingar i landtmäteri 1905:256f. År 1879 erhöi verkschefen titeln lantmåteridirektör och år 1895 modifierades titeln till Lantmåteridirektör med generaldirektörs namn, heder och värdighet. Dessa justeringar av titulaturen berodde delvis på respektive innehavares bakgrund. Vad gäller lantmåteridirektörens kompetens föreskrevs från 1828 att denne skulle ha lantmåteriexamen och gedigen yrkeserfarenhet. Detta kompetenskrav kom senare att brytas (Samlingar i landtmäteri 1905:287).

Provinskontorens chefer benämndes *ordinarie lantmätare*, som var och en biträdde av en *extra ordinarie lantmätare*. Vid en genomgripande omorganisering av lantmäteristaten år 1802 beslutades om tre och ibland fler tjänster på stat vid provinskontoren. Tjänsterna titulerades *1:e, 2:e, och 3:e lantmätare* osv. År 1828 drogs 3:e lantmätarnas tjänster in med respektive innehavares avgång. Chefsbefattningarna med 1:e och 2:e lantmätare bibehölls till 1920 års omorganisation då dessa ersattes av *överlantmätare* respektive *vice överlantmätare*.²

Kadern av icke befördrade lantmätare verksamma i länen, efterhand främst utom stat, kallades från och med 1756 *kommissionslantmätare*. Vid omorganisationen 1828 fastställdes ramverket för kommissionslantmätarna och för de nyinrättade befattningar som benämndes *vice kommissionslantmätare*. Dessa befattningar grundade sig på kungliga fullmakter. De hade således den egenartade ställningen att vara dels myndighetspersoner, genom den statliga fullmakt och det särskilda förordnande³ de erhöll inför en respektive lantmäteriförrättning, dels av uppdragsgivarna avlönad konsult.⁴ Antalet befattningshavare i respektive län reglerades i förhållande till behovet. Det stod kommissionslantmätarna och vice kommissionslantmätarna fritt att bosätta sig och verka varhelst de ville inom det län de var förordnade i.⁵ Vissa bodde i städer medan andra bodde på egna gårdar på landsbygden.

Lantmätarnas kompetenskrav kom att variera något genom åren, men generellt krävdes lantmäterixamen och praktisk erfarenhet.⁶ Den väsentliga skillnaden mellan en kommissionslantmätare och en vice var att den senare i princip inte hade tillåtelse att anlita medhjälpare.⁷ Där emot kunde varje kommissionslantmätare⁸ anställa medhjälpare, så kallade lantmateriauskultanter. Dessa var i regel yngre lantmätare, som ännu inte hade tillräcklig yrkespraktik för att erhålla statligt förordnande som vice kommissionslantmätare.⁹

2. Samlingar i landtmäteri 1905:225, 255, 334.

3. Detta förordnande gavs av landshövdingen fram till 1920 då överlantmätaren övertog denna uppgift.

4. Ställningen som kommissionslantmätare kan i viss mån jämföras med de samtida arkitekter som blev *arkitekter utom stat* inom Överintendentsämbetet. Ett sådant förordnande renderade ingen statlig lön. I stället kunde dessa arkitekter få förordnande att besiktiga statliga byggnader och kyrkobyggnader inför ombyggnader eller restaureringar och de erhöll då ett resebidrag. Vidare kunde de erhålla uppdrag att projektera ny- och ombyggnader av statliga byggnader och kyrkor. Dessa uppdrag avlönades av respektive byggherre. På liknande sätt erhöll flertalet apotekare i landet kungliga personliga privilegier att bedriva apoteksrörelser inom angivna orter. Apoteksrörelsen sköttes däremot affärsmässigt.

5. 2 kap. 1 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 2 kap. 13 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

6. För att erhålla fullmakt som kommissionslantmätare krävdes (beslutat 1828, verkställt från och med 1845) även att lantmätaren upprättat en sockenkarta med beskrivning. Detta krav avskaffades år 1859. Kompetenskravet på en vice kommissionslantmätare var att man verkat som medhjälpare/ biträde under minst tre år, efter 1864 minst fem år (Samlingar i landtmäteri 1905:278, 341).

7. Samlingar i landtmäteri 1905:341.

8. Även lantmätare på stat.

9. Under olika tider begränsades hur många auskultanter en lantmätare fick anlita. År 1864 begränsades antalet till högst tre, men undantag förekom (Samlingar i landtmäteri 1905:286). I

I samband med distriktslantmäterireformen 1909 indelades varje län i lantmåteridistrikt och varje lantmätarens geografiska verksamhetsområde blev härigenom reglerat. Inom varje distrikt erhöll distriktslantmätaren såväl rättighet som skyldighet att utföra alla förrättningar.¹⁰ Denne måste även vara bosatt inom sitt distrikt. I Småland skapades tre distrikt i varje län¹¹, vilket utökades till mer än det dubbla i samband med 1920 års omreglering av lantmåteriet.¹²

En för lantmåteriet viktig administrativ åtgärd genomfördes i samband med 1908 års riksdag då ett landsomfattande jordregister inrättades.¹³

3. Lantmätarnas härkomst

Från källkritisk synpunkt kan det vara betydelsefullt att belysa frågan om vilken geografisk härkomst lantmätarna hade. Om de vuxit upp och utbildats i en miljö som skiljde sig avsevärt från den där de skulle utöva sitt yrke kan det finnas farhågor för att deras beskrivningar kunde leda till missuppfattningar eller att man använde begrepp och kategoriseringar som inte var förankrade lokalt.

Jag har gjort en undersökning av alla kommissionslantmätare och vice kommissionslantmätare som var verksamma i Småland 1850, det vill säga vid ungefär den tidpunkt då skiftesverksamheten nådde sin topp i Småland.¹⁴ Undersökningen visar att endast enstaka lantmätare var födda utanför Småland. Det finns således inget som tyder på att härkomsten skulle vara ett hinder för förståelsen av småländskt lantbruk eller byggande. Deras språk- och begreppsanvändning bör också härigenom ha varit lokalt, eller åtminstone regionalt förankrade.

4. Lantmätarnas kompetens

Utbildningen av lantmätare handhades länge av centralmyndigheten vid Kungsträdgården i Stockholm. Samtidigt som laga skiftesförordningen infördes år 1828 genomfördes en förändring av lantmåteriinstruktionen vad gäller utbildningen av lantmätare. I samband med lantmåterixamen undersöktes särskilt kunnigheten i mätningstekniska frågor samt insikten i jordarter, åkerbruk, ängsskötsel och skogshushållning.¹⁵ Mot bakgrund av skiftesförordningens stadganden om att

---

Ronny Petterssons avhandling om laga skifte i Hallands län 1827-1876 framhålls att variationen i arbetsbördan för lantmåterikåren inte främst möttes genom en variation i antalet verksamma lantmätare, utan framför allt i en variation i antalet medhjälpare som var behjälpliga (Pettersson 1983:288, 294). Begreppet *medhjälpare* bör motsvara de officiella begreppet *auskultant*.

10. Svenska lantmåteriet 1628-1928 1928:68.

11. Svenska lantmåteriet 1628-1928 1928:70.

12. Svenska lantmåteriet 1628-1928 1928:76.

13. Svenska lantmåteriet 1628-1928 1928:67.

14. Data hämtade ur Ekstrand 1902.

15. Svenska lantmåteriet 1628-1928 1928:106f.

fasta fornlämningar skulle utmärkas på kartan beslutades att lantmäterixamen även skulle omfatta kunskap om fornlämningar.¹⁶ Vad gäller aspekter på lantmätarnas utbildning i husbyggnad och byggnaders flyttning har jag inte påträffat några uppgifter om detta under 1800-talet.¹⁷ En sådan kunskap torde ha varit värdefull eftersom lantmätarna upprättade både beskrivningar över byggnader och kalkyler över husflyttningar i samband med laga skifte. Vidare fastställde Kungl. Maj:ts lantmäteriinstruktion från 1864 att lantmätarna även var skyldiga att verkställa brandförsäkringsvärderingar, om detta efterfrågades.¹⁸

Kunskaper om byggnader nämndes dock först 1904 då lantmäteristyrelsen föreslog förbättringar av utbildningen, som skulle omfatta bland annat husbyggnads- och fältbyggnadslära.¹⁹ I 1923 års stadgar för lantmäteriuundervisningen fastställdes vidare att undervisning skulle ske i ”lantmannabyggnaders anordnande” respektive husbyggnadslära.²⁰

Det är troligt att lantmätarens kunskap om byggnader och deras flyttning länge skapades genom erfarenhet eller att de i hög grad förlitade sig på gode männens (se nedan) kunskaper och erfarenheter eller uppdragsgivarnas upplysningar. Härigenom skapades förutsättningar för att dessa frågor förankrades i lokala förhållanden.

5. Gode män

Till skiftesförhandlingarna kallade lantmätaren även två så kallade *gode män*²¹ – valda män, kunniga i jordbruk och med allmänhetens förtroende. De hade avlagt en särskild ed för gode män²² och skulle medverka i handläggningen och bevaka att skiftet genomfördes på ett regelrätt sätt. Om oenighet uppstod mellan lantmätaren och gode männen avgjorde majoriteten, men om alla tre var oeniga gällde lantmätarens mening.²³ Ofta var gode männen personer med gott anseende, som även innehade andra officiella uppdrag, till exempel kyrkvård eller nämndeman. Varje socken skulle välja minst två gode män. Gode männen kom

16. Svenska lantmäteriet 1628-1928 1928:109, Artikel III 18 § Kungl. Maj:ts förnyade landtmäteriinstruktion 1864.

17. Ingenjören Anders Alreiks lärobok i lantmäteri från år 1843 nämner endast att byggnader m.m. skall markeras på kartan, men för övrigt inget om byggnader (Alreik 1843).

18. Artikel IV 26 § Kungl. Maj:ts förnyade landtmäteriinstruktion 1864.

19. Svenska lantmäteriet 1628-1928 1928:128.

20. Svenska lantmäteriet 1628-1928 1928:132.

21. Vid skiften där endast den sökandes intressen och rätt kom i fråga behövdes inte gode män (2 kap. 6 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 2 kap. 18 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866, även Samlingar i landtmäteri 1905:261).

22. Eden löd enligt 1827 års stadga: ”Jag lofwar och swär, wid Gud och hans heliga Evangelium, att jag, efter mitt bästa förstånd och samwete, skall den mig såsom God Man uppdragna befattning uppfylla och aldrig derwid uppsäteligen orätt göra, för hwad orsak eller under hwad sken det må wara; så sannit mig Gud hjelpe till lif och själl!” (2 kap. 9 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 2 kap. 21 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866 (dock med annan stavning)).

23. 6 kap. 3 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 6 kap. 66 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

alltså oftast från socknen, men om de exempelvis ansågs jäviga, kunde man hämta gode män från en grannsocken. Lantmätaren kallades i skiftessammanhang för *skiftesman*, men det händer även att lantmätaren tillsammans med gode männen kallas *skiftesmän*.

6. Taxor och ersättningar

Den ekonomiska ersättningen till lantmätarna reglerades genom fastställda taxor.²⁴ Inom det år 1628 nybildade lantmäteriet ersattes lantmätarna med fast lön men utan reseersättningar. Efterhand kom emellertid ersättnings-systemet att bli tämligen komplicerat. Den första av Kungl. Maj:t fastställda lantmäteritaxan, som utkom 1730, reglerade dagsarvode, ersättningar för kost och resor samt upprättande av karta och beskrivning. Kontinuerliga justeringar av beloppen företogs fram till 1828 då en ny lantmäteritaxa kopplad till den nya skifteslagstiftningen infördes. En nyhet var att taxan innehöll särskild ersättning för graderingen och delningen av marken samt stadgade olika ersättningsnivåer för lantmätare, auskultant och elev. Lantmätaren hade högre ersättning för kost och erhöll skjutslega för resa med tvåspänd vagn, medan elev endast kunde påräkna ersättning för enspänd vagn.²⁵

År 1834 utkom en ny lantmäteritaxa, och där beräknades ersättningen för upprättandet av ägofigurer i relation till dessas storlek. För övrigt reviderades taxesystemet ständigt beroende på exempelvis allmänna kostnadsökningar, övergång till ny valuta 1857 och metersystemets införande inom lantmäteriet 1881. Vid 1909 års omorganisation av lantmäteriväsendet företogs också ändringar i principerna för lantmäteritaxan – omfattande bland annat förenklade tariffer. Vidare sänktes taxorna med omkring 1/3 genom att denna del i stället bekostades av staten.²⁶ Ytterligare revideringar gjordes i samband med 1920 års riksdagsbeslut.²⁷

Vid sidan om det officiella taxesystemet förekom tidvis att lantmätarna förhandlade om fasta priser för förrättningar, så kallad *ackordering*. Detta förbjöds 1803, men från och med 1828 blev det åter tillåtet, dock med förbehållet att ackordarvodet inte fick vara högre än den gällande lantmäteritaxan. Från och med 1867 fick varje lantmätare rätt att fritt förhandla med uppdragsgivarna om ersättning vid sidan om den fastställda lantmäteritaxan, men denna rätt tycks inte ha nyttjats särskilt flitigt i Småland.²⁸ Ett närmast totalt förbud mot

24. Föreliggande sammanställning av lantmätarnas ersättningar bygger i första hand på Samlingar i landtmäteri 1905:213, 297-300 då ingen annan referens anges.

25. 3 § Kongl. Maj:ts nådiga taxa på Arfwode för Landtmäteri-förrättningar, 1827.

26. Svenska lantmäteriet 1628-1928 1928:70.

27. Svenska lantmäteriet 1628-1928 1928:76.

28. Lantmätaren Elam Mebius har förrättat laga skifte till huvudsakligen fast pris exempelvis i Vetlandatrakten vid 1800-talets slut (LMA (Jönköping), Vetlanda socken, 06-VEJ-102, Tellerda Norregård, 1888-90, respektive 06-VEJ-107, Lilla Krassaberg, 1891-96). Jag har även påträffat exempel i Skåne helt nära smålandsgränsen: LMA (Kristianstad), Vittsjö socken, 11-VSJ-148, Backatorp, 1882-83 och 11-VSJ-163, Furutorp, 1890.

ackordering infördes i samband med 1909 års omorganisation av lantmäteriväsendet.²⁹

När en lantmätare avlönades enligt lantmäteritaxan upprättades en så kallad arvodesräkning i samband med att ersättningen räknades ut. I denna angav lantmätaren sin och gode männens arbetsmoment eller kostnader och de ersättningsbelopp som förrättningen fordrade samt kostnadsfördelningen mellan jordägarna. Enligt reglerna erhöll jordägarna ett exemplar av arvodesräkningen och ett exemplar bifogades koncepthandlingarna hos provinskontoret, där de i dag är arkiverade i respektive akt.³⁰ Eftersom taxan var noggrant reglerad och centralmyndigheten upprättade standardformulär för hur den skulle räknas ut är arvodesräkningarna förhållandevis enhetligt utformade.

Det är omöjligt att generellt utröna huruvida lantmäteritaxorna var högt eller lågt beräknade, bland annat eftersom taxorna justerades upp ryckvis och inte årligen. I femårsberättelsen för åren kring 1830 från landshövdingen i Jönköpings län berättas att skiftesverksamheten var vital, men att lantmäteritaxan var anmärkningsvärt hög. Att en lantmätare under ett laga skifte kunde erhålla 114 riksdaler på knappt två dagsverken med lantmäteritaxan strikt tillämpad upplevdes som orimligt. Däremot hävdade landshövdingen att gode männens ersättning var så pass låg att det var svårt att få tillräckligt kunniga personer att ta på sig detta uppdrag.³¹ I nästkommande femårsberättelse kommenterar landshövdingen att en revision av taxan gjorts och att denna nu blivit ”måttlig och draglig”.³²

Mot dessa uppgifter om höga inkomster står berättelser om att rekryteringen av lantmätare tidvis var svår på grund av dålig lönsamhet och att lantmäternas efter att ha avslutat sitt yrkesliv hade svårt med försörjningen. Det har särskilt hävdats att lantmäternas ersättning var låg och inte följde den allmänna prisstegringen omkring sekelskiftet 1900, men dessa förhållanden anses ha förbättrats vid 1909 års taxeöversyn.³³

7. Relationen mellan lantmätare och uppdragsgivare

I samspelet mellan lantmätare och uppdragsgivare uppstod ett visst maktspel, som visserligen är svårt att karakterisera i generella ordalag, men som jag ändå ställvis kan uttyda i källorna. Någon gång karakteriserar lantmätaren förhandlingarna som en ”stormig öfverläggning”³⁴ och vid ett infekterat möte i samband med skiftet av Ölmstads kyrkby på 1830-talet

29. Svenska lantmäteriet 1628-1928 1928:70.

30. Under vissa tider upprättades även ett tredje exemplar som skulle sändas till centralmyndigheten för granskning (Samlingar i landtmäteri 1905:226).

31. Kongl. Maj:ts Befallningshavandes öfver Jönköpings län till Kongl Maj:t år 1833 afgifne femårs-berättelse 1834:40.

32. Kongl Maj:ts Befallningshavandes uti Jönköpings län till Kongl Maj:t i underdånighet afgifne femårs-berättelse... 1840:21.

33. Svenska lantmäteriet 1628-1928 1928

34. LMA (Jönköping), Visingsö sn., o6-VIÖ-49, Näs, 1835-37.

noterades i protokollet att en delägare hävdade ”att Förrättningsman och Pastors Boställsinnehavaren icke brukade annat än bedrägerie och skälmsstycken med mera, hvilket han kommer att serskilt tilltalas för”.³⁵ Gränsdragningsfrågor mellan byarna Remmaremåla och Gransmåla i Kalmar län i samband med ett skifte omkring 1880 medförde att en delägare nekade att ”lemna såväl upplysningar som biträde vid förrättningen, samt utför med smädelser och bitterhet mot förrättningsmannen”.³⁶

Lantmätaren och de gode männen hade intresse av att förrättningen gick smidigt utan större konflikter och fördröjningar,³⁷ varigenom arbetet kunde gå snabbare. Eftersom lantmätarens ersättning delvis inte var betingad av den tid en arbetsuppgift tog i anspråk utan av ett fast arvode för varje moment gällde det att undvika långbänkar.³⁸ Vidare erhöll lantmätaren och gode männen full betalning först efter att förrättningen avslutats.³⁹ Vid konflikter och överklaganden kunde givetvis tidpunkten för slutfakturering fördröjas avsevärt.

Jordägarna – uppdragsgivarna – hade en viss makt genom att de tämligen fritt kunde välja den lantmätare som de bedömde vara särskilt lämplig från deras perspektiv. Önskvärt från skifteslagens sida kunde vara att lantmätaren var effektiv, undfallande, kompromissvillig, pragmatisk och billig. Om skifteslaget exempelvis upplevde att de inte fick gehör för sina synpunkter blev de givetvis missnöjda och man kan anta att missbelåtenhet med en lantmätare spred sig och påverkade benägenheten hos andra i trakten att anlita samme lantmätare. Vissa lantmätare kunde därför bli flitigt engagerade och ha goda inkomster, medan vissa av deras kollegor samtidigt mer eller mindre kunde sakna uppdrag.⁴⁰ Ekonomhistoriken Ronny Pettersson har för Hallands län konstaterat en mycket ojämn fördelning av skiftesärendena mellan de olika lantmäterna. Till en del kan dessa förklaras med specialisering bland lantmäterna, där några ägnade sig särskilt mycket åt laga skifte, medan andra hade andra typer av lantmäteriförrättningar som huvudsyssla.⁴¹ Sammantaget ledde alla dessa omständigheter fram till att landet 1909 indelas i mindre lantmäteridistrikt.

Ovanstående maktspel reglerades till stor del av det utrymme som lagstiftningen medgav, och laga skiftesstadgan utmärker sig i jämförelse

35. LMA (Jönköping), Ölmsstads sn, o6-ÖLM-56, Ölmsstad, 1832-51. Lantmätaren Karl Fredrik Olander (1802-1838) hade uppenbarligen svårigheter att genomföra skiftet i Ölmsstad. Skiftet förklarades senare underkänt och olagligt och Olander avsattes som lantmätare, gick i konkurs och avled inom kort. Den i texten citerade passusen överströks senare, troligen efter att delägaren tagit tillbaka sitt utfall.

36. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-311, Remmaremåla och Gransmåla, 1878-1883.

37. Jfr Pettersson 1983:254f och Gadd 2000: 295.

38. Gode männen erhöll däremot ersättning endast utifrån nerlagd tid i form av dagersättning samt reseersättning (Samlingar i landtmäteri 1905:261, Pettersson 1983:255).

39. Enlig 1827 och 1834 års taxor skulle 3/4 av arvodet betalas ut om skiftet inte hunnit avslutas under året. Resterande 1/4 skulle betalas när skiftet fastställts (22 § Kongl. Maj:ts nådiga taxa på Arfwode för Landtmäteri-förrättningar 1827 respektive Pettersson 1983:255).

40. Svenska lantmäteriet 1628-1928 1928:64.

41. Pettersson 1983:292.

med tidigare skiftesstadgor genom att vara tydligare och mer rättsäker. Byggnadshistorikern Finn Werne har i allmänna ordalag menat att exempelvis utflyttningsgraden i hög grad berodde på lantmätarens individuella önskan att uppnå så kvadratiska skiften som möjligt. ”Rigida lantmätare” med sådana strävanden medförde omfattande utflyttning, medan mer pragmatiskt lagda kunde minimera utflyttningen genom att i stället dela upp en by i tårtbitar.⁴² Denna bild av lantmätaren som en allsmäktig aktör med godtycklig skifteshandläggning uppfattar jag som missvisande, eftersom just rättssäkerheten var en av laga skiftets huvudinslag, med gode män som förrättningsmän med liknande befogenheter som lantmätaren, med ägodelningsrätten som första domstol för avgörande av tvister och fastställelse, med högsta domstolen som högsta prövningsinstans och slutligen med länets 1:e lantmätare/överlantmätare som utövare av allmän tillsyn över lantmåteriverksamheten i länet.

Konjunkturerna för lantmätarna var varierande, och under decennierna kring sekelskiftet 1900 föll skiftesverksamheten kraftigt i intensitet i Småland, liksom på många andra håll i landet. Inom lantmåterikåren förekom på vissa håll i landet övertalighet, och en del lantmätare valde att konkurrera med lägre taxor genom ackordering. Härigenom uppstod risker för att lantmätare forcerade arbetet och i viss mån blev mer fogliga gentemot skifteslagen för att ersättningens skulle bli rimlig i förhållande till nedlagd tid.

Utflyttningsfrågan kunde ibland vara ett moment i skiftesprocessen som skapade omfattande diskussioner och konflikter. Detta märks genom dels protokollens skrivningar, dels överklaganden. Däremot tycks beskrivningen av byggnaderna eller beräkningarna av flyttkostnaderna inte ha skapat många kontroverser. Visserligen har ingen systematisk genomgång av överklaganden gjorts inom detta arbetes ramar, men likväl har jag endast i enstaka fall påträffat konflikter eller överklaganden angående beskrivningar eller flyttkostnader för byggnader.⁴³

8. Sammanfattning

I detta kapitel har jag översiktligt redogjort för lantmåteriväsendets organisatoriska uppbyggnad under perioden 1750–1930. Detta är väsentligt som en bakgrund för förståelsen av följande kapitel. Vidare har jag belyst frågan i vilken grad lantmätarna och gode männen hade lokal förankring vid skiftesförrättningarna. Den lokala förankring kan vara beroende på om lantmätaren vuxit upp i trakten och om lantmätaren

42. Werne 1993:271 f. Jfr Carlsson & Rosén 1961:42.

43. Exempelvis LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALS-84, Övre Björkholm, 1854-58, LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-200, Örntorp, 1845-48 och 08-ÅBY-218, Sporsjö, 1841-51. Agrarhistorikern Stefan Höglin nämner i ett exempel från Västergötland att värderingen/flyttkostnaden överklagats och ändrats vilket givit ägaren högre flyttkostnadsersättning (Höglin 1994:39).

verkade huvudsakligen inom ett begränsat geografiskt område. Den lokala förankringen kan ha betydelse för lantmätarens förståelse av lokala förhållanden och lokal terminologi.

Vid en undersökning av småländska lantmätarens härkomst har det visat sig att dessa endast undantagsvis var födda utanför Småland. Undersökningen avser kommissionslantmätare och vice kommissionslantmätare verksamma i Småland 1850. Det var vid denna tid som skiftesverksamheten var som mest intensiv här.

Före indelningen av landets i lantmåteridistrikt 1909 kunde en lantmätare normalt verka inom ett län. Lantmätarna kunde i regel bosätta sig var de ville inom sitt län och ofta skapades en koncentration av uppdrag inom detta område. Denna tendens förstärktes av att resor till förrättningsorten bekostades av skifteslagen och genom att anlita en lantmätare boende i trakten nedbringades dessa kostnader. Generellt hade lantmätarna huvudparten av sina förrättningar i närområdet, det vill säga inom det härad där de bodde. Vid indelningen av landet i distrikt 1909 förstärktes denna trend. Eftersom de som ansökte om laga skifte själva kunde välja lantmätare kunde de lantmätare som vunnit förtroende i ett område erhålla ytterligare uppdrag där. Lantmätare som däremot inte uppskattades kunde inte hoppas på ytterligare uppdrag inom ett område. Omständigheter av detta slag har jag inte undersökt specifikt. Beträffande gode männen som deltog vid skiftena valdes dessa inom socknen. Detta bör ha garanterat en stark lokalkännedom.

Lantmåteriyrket krävde kunskaper av varierande slag och för mina undersökningar är det grundläggande att lantmätarna ansvarade för att byggnader beskrevs och kostnader för byggnadernas flyttning uträknades. Lantmätarna behövdes således kunskaper även i detta. Det finns emellertid inga belägg för att lantmåteriutbildningen omfattade någon undervisning i husbyggnad förrän i början av 1900-talet. Under 1900-talets första fjärdedel infördes sålunda undervisning i exempelvis ”husbyggnadslära” och ”lantmannabyggnaders anordnande”.

Avslutningsvis har jag diskuterat relationen mellan lantmätaren och övriga i skiftet inblandade och då pekat både på konvergerande och divergerande intressen, vilka kunde resultera i överklaganden. Av särskild betydelse för mina syften är att kontroverser angående byggnadsbeskrivningar eller beräkningar av flyttkostnader var få.

Laga skifte – genomförande och dokumentation

1. Inledning

Efter en kort inledning som behandlar tidigare skiftesreformer ämnar jag i följande kapitel redogöra för den process som ett laga skifte innebar och vilka arkivhandlingar den resulterade i. Allt detta gör jag med betoning hur byggnader och bebyggelse berörs i arkivhandlingarna. Särskilt grundligt analyserar jag byggnadsbeskrivningar, flyttkostnadsberäkningar och kartor.

2. Tidiga jordskiften

Omfördelning av jord har inte alltid reglerats genom skifteslagstiftning, utan den har även skett utan myndigheters inblandning. Syftet med sådana omfördelningar har varit att exempelvis reglera skillnader mellan beskattning och produktionskapacitet eller minska ägosplittring.¹ Från och med 1700-talets mitt började staten emellertid agera mer aktivt genom lagstiftning.

3. Storskifte

Den första egentliga förordningen om storskifte tillkom 1757 men reviderades vid flera tillfällen.² Syftet med storskiftet var att samla varje hemmans ägor i så få skiften som möjligt, men regelverket omfattade inga bestämmelser om flyttning av bebyggelsen. Antalet tegar eller skiften minskade i mycket varierande grad. Skillnad gjordes på å ena sidan inägoras hustomter, åkrar och ängar och å andra sidan utmarken med bete och skog. Om både inägor och utmark genomgick storskifte skedde det ofta vid olika tillfällen.

En nyhet som infördes med storskiftet var obligatoriet att anlita en lagligen tillförordnad lantmätare som förrättningsman³ – en viktig förutsättning för det enhetliga arkivmaterial, som nu finns samlat inom lantmäteriväsendet.

---

1. Gadd 2000:269ff.

2. Redan 1749 infördes förutsättningar för storskiftets principer genom en Kunglig förordning (Hafström 1969:144). Lagstiftningen reviderades 1762 (Samlingar i landmäteriet 1905:58), 1766 (a.a.:62), 1775 (a.a.:68). Genom Förordning om lantmäteriet i riket 1783 tillkom den sista författningen om storskiftets verkställande (a.a.:76).

3. Hafström 1969:145.

I småländska byar genomfördes storskiften relativt sent eller inte alls. I de centrala och västra delarna av Småland var storskiftena något senare och mer begränsade än i de östra, bland annat eftersom byarna var små. Små byar med okomplicerad ägostruktur innebar generellt att storskiften initierades mer sällan.⁴

Ekonomhistorikern Folke Karlsson har i sin avhandling *Mark och människor. Befolkning och försörjningsresurser i västra Småland 1800–1850* kartlagt intensiteten i skiftesverksamheten från 1700-talets mitt till tiden strax före sekelskiftet 1900.⁵ I allmänna ordalag kan man konstatera att storskiften i Småland hade en blygsam omfattning före omkring 1790, men att intensiteten därefter ökade markant. Vad gäller Jönköpings län inträffade toppåren omkring 1800, men för Kronobergs och Kalmar läns del var denna topp förskjuten något fram i tiden.⁶ Stor intensitet i storskiftesverksamheten under dess tidiga skede och inom sitt undersökningsområde kopplar Karlsson samman med det stora inslaget av frälsehemman, begränsat överlåtande av frälsejord till bönder, hög uppodlingsgrad och hög frekvens vad gäller arrendatorer.⁷ Dessa fenomen är dock inte karakteristiska för Småland i sin helhet, som når toppositioner under 1800-talets första decennier tillsammans med landskapen söderöver.⁸ Av exempelvis Jönköpings läns sammanlagda mantal genomfördes under storskiftesperioden skiftesförrättningar på omkring 59 %.⁹

Genom handläggningen av storskiften skapade lantmätarna ett källmaterial bestående av texthandlingar, främst protokoll och förteckningar över skifteslagets jord, samt kartor. Eftersom byggnader normalt inte berördes av ett storskifte har dessa knappast lämnat några avtryck i de skrivna handlingarna. På kartorna kan man emellertid ibland få upplysningar om byggnader. I princip förekommer tre alternativ på storskifteskartorna vad gäller byggnadsmarkering.¹⁰ Under 1700-talets andra hälft markeras oftast husomternas utbredning utan att några byggnader ritades ut särskilt; från omkring 1800 börjar byggnadskropparnas verkliga utbredning oftast ritas ut på kartorna; det tredje alternativet är att byggnader eller snarare ett kameralt hemmans hela byggnadsbestånd markeras med en husschablon – ett arv från landets tidigaste lantmäterikartor. Husschabloner på storskifteskartor användes ofta när byggnaders eller hemmans geografiska läge ungefärligen skulle anges utan-

4. Gadd 2000:280f.

5. Karlsson delar upp sin undersökning i två perioder: storskiftesperioden 1757-1826 och laga skiftesperioden 1827-1896. I storskiftesperioden ingår även från och med 1807 en begränsad mängd enskiften. Laga skiften genomförda efter 1896 ingår således inte i Karlssons undersökning.

6. Karlsson 1976:605f, 611f, 622f.

7. Karlsson 1976:636, 640.

8. Karlsson 1976:641.

9. Karlsson 1976:330, Karlsson 1978:23, 25.

10. Angående byggnadsmarkeringar på 1600-talets svenska kartor, se Karsvall 2008:81–92.

för det detaljkarterade området. Eftersom storskifteskartorna ofta har förklarande texter på kartbilden kan man i bland få ledtrådar till vilka byggnader de olika markeringarna står för. Se vidare nedan under rubriken *Kartans egenart*.

4. Enskifte

Parallellt och som en utveckling av storskiftet fungerade stadgan om enskifte, som infördes med början i Skåne 1803, och för större delen av landet 1807. I princip syftade enskiftet till att samla ett kameralt hemmans alla ägor i en ägolott. Reformen krävde ofta omfattande omflyttningar och fick stor genomslagskraft, särskilt i slättbygderna där jordkvaliteten var homogen. I trakter med mer ojämn jordkvalitet, bruten terräng och skogsmarker var enskiften svårare att genomföra.

I Småland var det förhållandevis få byar som enskiftades.¹¹ I första hand tycks det vara mer uttalade jordbruksbygder som kom att genomgå enskifte, och särskilt i Kalmar län.¹²

Trots att enskiftet skiljde sig från storskiftet i vissa avseenden innebär det inte någon egentlig förändring av vare sig metoden att upprätta skrivna handlingar eller karteringsteknik.

5. Laga skifte

Karakteristik och intensitet

Regelverket kring laga skifte skilde sig från de tidigare skiftesreformererna, bland annat genom att det var mer omfattande och genomarbetat. Det fanns sålunda färre risker för oklarheter och olikartade tolkningar.¹³ *Kongl. Maj:ts nådiga Stadga om Skiftesverket i Riket*, som regelverket kring laga skiftet benämndes officiellt, beslutades 4 maj 1827 och trädde i kraft 1 januari 1828. Skiftesstadgan reviderades vid flera tillfällen, men mest genomgripande 1866. Skifteslagstiftningen ersattes av en ny jorddelningslag för landsbygden, vilken trädde i kraft 1 januari 1928.

I huvudsak skilde sig laga skifte från storskifte och enskifte genom att ingen mark utom mindre samfälligheter kunde undantas från skiftet, att varje hemman måste få alla ägor i högst tre eller fyra skiften¹⁴

11. Jfr Karlsson 1976:334.

12. Jag har gjort länsvisa sökningar via Lantmäteriets hemsida angående förrättningar kategoriserade som "enskifte". För Kalmar län erhöles 542 (provinskontoren) respektive 372 (centralmyndighetens arkiv) träffar, i Kronobergs län 255 respektive 203 samt i Jönköpings län 127 respektive 137 träffar. Även om uppgifterna är ytterst ungefärliga antyder de i någon mån enskiftets varierande intensitet i de tre länen. Uppgifterna väger emellertid inte in hur stora arealer eller hur många mantal som genomgick enskifte.

13. Se vidare Gadd 2000:292f.

14. Var och en skulle erhålla så få skiften som möjligt. I södra delen av landet tilläts högst tre skiften men i dåvarande Kopparbergs, Gävleborgs, Västernorrlands, Jämtlands, Västerbottens och

och att en ny domstol – ägodelningsrätten – infördes som fastställesorgan och första domstol i skiftes mål. Andra och högsta instans var Högsta domstolen.

Visserligen fick laga skiftesstadgan genom sin genomarbetade karaktär likartad tolkning i hela landet, men i lagen fanns också regionala undantag. Dåvarande Kopparbergs län undantogs till stor del¹⁵ och undantagsregler i olika avseenden kom snart att gälla även i Jämtlands, Gävleborgs och Gotlands län.¹⁶

Laga skifte fick ett stort genomslag, och förhållandena i Småland kring de olika skiftesstadgorna har studerats av Folke Karlsson. I Småland var mitten av 1800-talet en särskilt intensiv skiftesperiod; i Jönköpings län var skiftesverksamheten intensiv från 1828 fram till omkring 1860 för att sedan avta markant. Bland de perioder, som Karlsson delat in i skiftesepoken i, kan åren 1847–56 identifieras som den då flest skiften genomfördes.¹⁷ En jämförelse mellan stor- och enskiftesperioden 1757–1826 och den del av laga skiftesperioden som Karlsson bearbetat, det vill säga 1827–1896 visar att ungefär lika många mantal skiftas under de två perioderna. Eftersom laga skiften oftast var mer genomgripande och genomfördes mer noggrant än tidigare skiften, bör den senare periodens skiftesverksamhet ha varit mer arbetskrävande, även om genomförda storskiften ibland underlättade genomförandet av efterföljande laga skiften.¹⁸

Karlsson har även undersökt intensiteten i skiftesverksamheten i Kronobergs län. Överensstämmelsen mellan Kronobergs och Jönköpings län är påfallande stor, men toppåren 1847–56 var än mer accentuerade i Kronobergs län. Även den dramatiska nedgången efter 1860 är slående i Kronobergs län.¹⁹ Slutligen har Karlsson undersökt skiftesverksamheten i Kalmar län, där toppåren kring 1800-talets mitt framstår som mindre accentuerade och nedgången efter 1860 som svagare.²⁰ Den allmänna tendensen tycks ändå i allt väsentligt följa den i Jönköpings och Kronobergs län.²¹

Sammanfattningsvis hade den allmänna skiftesverksamheten i Småland en svacka efter att storskiften och enskiften ersatts av laga skifte

---

Norrbottnens län tilläts högst fyra skiften (12 kap. 10 § andra stycket Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827). I undantagsfall när lantmätaren inte lyckades begränsa sig till detta antal skiften utan tvingades att överskrida detta antal skulle frågan underställas Ägodelningsrätten och därefter kunde skiftesprocessen fortsätta (Hafström 1969:152).

15. Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 (Stadgans ingress).

16. I Jämtlands län infördes inte någon ägodelningsrätt utan avvitringsrätten bibehölls. Gävleborgs län erhöll undantagsregler t.ex. genom att ända upp till sex skiften per hemman tilläts. På Gotland krävdes i varierande grad medgivande från fler än bara en delägare i byn för att skifte skulle genomföras (Samlingar i landtmäteri 1905:282f).

17. Karlsson 1976:334f.

18. Karlsson 1976:335.

19. Karlsson 1976:612.

20. Skillnaderna kan huvudsakligen förklaras av att Karlsson använt olika beräkningsmetoder.

21. Karlsson 1976:622.

1828. Laga skifte hade därefter en tydlig uppgång fram till åren kring 1850, som var mycket intensiva. Efter omkring 1860 avtog skiftesverksamheten dramatiskt för att sedan plana ut inför sekelskiftet 1900. Karlssons forskning har inte bearbetat skiftesverksamheten efter 1896, men det allmänna intrycket är att den var fortsatt begränsad fram till den nya jorddelningslagen 1928.

En mer rumslig bild av skiftesverksamheten i södra och mellersta Sverige ger geografen Staffan Helmfrid. I en karta visar han inom vilka områden och vid vilken tidpunkt 50 % av en- och laga skiften varit genomförda. Av den framgår att skiftesverksamheten i Småland var tämligen homogen, fränsett tidigt skiftade områden, såsom Nissans dalgång och Bolmentrakten och delar av södra Vätterbygden samt landskapets sydöstra del. Mot detta kontrasterar Södra Vedbo härad och norra delen av Kalmar län samt Västbo härad, vilkas skiftesverksamhet låg senare än genomsnittet.²² En konsekvens av att skiftenas intensitet varierade över tid blir att skiftesmaterial i Småland är avsevärt fylligare vid 1800-talets mitt än vid exempelvis 1900-talets början.

Intensiteten i skiftesverksamheten har alltså varierat betydligt, och flera forskare har gjort försök att förklara denna variation. Eftersom detta inte är en fråga som ryms inom föreliggande arbete räcker det att nämna att ekonomhistorikerna Gustaf Utterström, Folke Karlsson och Ronny Pettersson berört frågan.²³

Utflyttningsgrad

Andelen hemman som ålades utflyttningskyldighet till följd av laga skifte varierade från område till område. Faktorer som påverkade utflyttningsgraden har ansetts vara storleken på byarna och jordbruksmarkens disposition.²⁴ Det faller emellertid utanför denna avhandlingssyften att diskutera de olika faktorernas inflytande.

Nationella statistiska beräkningar över andelen hemman med utflyttningskyldighet har upprättats i två sammanhang.²⁵ I en tabell i skriften *Historisk statistik för Sverige* finns underlag för att beräkna andelen hemman med utflyttningskyldighet 1828–1922. I bearbetad form presenteras denna i figur 6. Denna statistik visar att mellan 30 och 37 % av smålandslänens hemman erhöll utflyttningskyldighet, vilket var i nivå med andra län, om man bortser från de nordligaste länen med utflyttning i betydligt mindre omfattning. Genomsnittet för Småland i dess helhet var knappt 33 %.²⁶

22. Helmfrid 1961, nyligen publicerad i Gadd 2000:300.

23. Utterström 1957, Karlsson 1976 resp. Pettersson 1983.

24. Utterström 1957:564–571, Gadd 2000:294.

25. Historisk statistik för Sverige II 1959:Tab. D8 respektive Utterström 1957:566 (efter Landtmästerstyrelsens underdåniga berättelse för år 1905 (1906)).

26. I statistiken för Kalmar län ingår även Öland. Eftersom utflyttning på Öland var ytterst begränsad drar ön ner utflyttningsciffrorna för Kalmar län. Öland ingår inte i mitt analysområde.

FIGUR 6. Utflyttning till följd av laga skifte 1828–1922.

Län	skiftade mantal	antal berörda delägare	andel utflyttade
Stockholm	2691	8369	24 %
Uppsala	2643	7099	33 %
Södermanland	1953	5691	26 %
Östergötland	3359	11989	41 %
Jönköping	2711	11976	37 %
Kronoberg	2584	11263	31 %
Kalmar	2584	11635	30 %
Gotland	1241	10154	15 %
Blekinge	673	3955	31 %
Kristianstad	1840	9745	39 %
Malmöhus	2404	15327	44 %
Halland	2891	10832	40 %
Göteborg & Bohus	2585	12392	28 %
Älvsborg	5997	24693	29 %
Skaraborg	3804	17270	54 %
Värmland	1740	22352	21 %
Örebro	2235	8647	36 %
Västmanland	2441	7466	30 %
Kopparberg	370	11953	19 %
Gävleborg	2276	14505	16 %
Västernorrland	2093	13645	13 %
Jämtland	1218	10805	19 %
Västerbotten	1206	15623	18 %
Norrbottn	874	10073	23 %
Hela riket	54413	287459	29 %

Källa: Historisk statistik för Sverige II 1959:Tab D8.

Ovanstående uppgifter jämför jag med statistik som upprättats för perioden 1828–1870, det vill säga statistik som bortser från den senare delen av skiftenas skede, se figur 7. För länen i Småland ligger utflyttningarnas andel på ungefär samma nivåer, men för andra län ser bilden annorlunda ut. Utflyttningandelen var överlag högre för den statistik som endast avser perioden 1828–1870, med undantag för fyra nordliga län som i stället hade en lägre andel. Med andra ord innebär detta att den relativa mängden utflyttningar minskade i stora delar av landet efter 1870, fränsett norra Sverige som visar en motsatt tendens. Bakgrunden till denna utveckling vore intressant att analysera, men måste lämnas därhän i detta sammanhang.

Län	skiftade mantal	antal berörda delägare	andel utflyttade
Stockholm		6077	26 %
Uppsala		4873	42 %
Södermanland		3537	34 %
Östergötland		9841	44 %
Jönköping		8972	39 %
Kronoberg		9199	31 %
Kalmar		9193	31 %
Gotland		2057	18 %
Blekinge		3368	34 %
Kristianstad		8043	43 %
Malmöhus		12179	52 %
Halland		9321	42 %
Göteborg & Bohus		11006	30 %
Älvsborg		20593	32 %
Skaraborg		15101	57 %
Värmland		20227	22 %
Örebro		7238	39 %
Västmanland		5801	34 %
Kopparberg		5005	15 %
Gävleborg		4774	21 %
Västernorrland		8635	17 %
Jämtland		3933	17 %
Västerbotten		3822	15 %
Norrbottn		2386	21 %
Hela riket		195181	34 %
Källa: Utterström 1957:566.			

FIGUR 7. Utflyttning till följd av laga skifte 1828–1970.

Så genomfördes ett laga skifte²⁷

Ansökan och förberedelser

Den tid det tog för ett skifteslag att genomgå laga skifte varierade avsevärt beroende på flera omständigheter. Om det område som var föremål för skifte omfattade stora landområden med komplicerad struktur,

27. Föreliggande redogörelse för laga skiftets regelsystem och skiftesprocessen avser att framhålla dels stadsgans huvuddrag, dels redogöra för de aspekter som har anknytning till byggnader. Ekonomisthistorikern Ronny Pettersson har i sin avhandling om laga skifte i Halland (Pettersson 1983) också en skildring, vilken dock i högre grad fokuserar skiftesstadgans förhållande till jordbruksnäringen. Eftersom Pettersson också har en snävare tidsavgränsning omfattar min redogörelse även senare regelsystem, bland annat den reviderade skiftesstadgan från 1866, vilken Pettersson inte behandlar. Historikern Kent Sivesand (1979) har i sin avhandling *Skifte och befolkning* skildrat pro-

var både kartering och jordvärdering en tidskrävande faktor. I de fall då delägarna var oeniga och förhandlingarna präglades av motsättningar, försvarades och fördröjdes handläggningen också avsevärt. Lantmätare som utförde många förrättningar parallellt behövde göra ständiga avbrott i respektive skiftes handläggning, vilket också kunde fördröja processen. När väl ett skifte avslutats kunde Ägodelningsrättens fastställelse fördröjas av överklaganden eller återförvisning till lantmätaren på grund av felaktigheter i handläggningen.²⁸

Under optimala omständigheter kunde ett laga skifte påbörjas och avslutas under samma år, men oftast tog det längre tid. Det finns exempel på laga skiften som tagit flera decennier att genomföra, vilket inneburit att lantmäternas avlöst varandra, delägarna skiftat och skifteskartans aktualitet kunnat ifrågasättas.²⁹ Ekonomhistorikern Ronny Pettersson som undersökt skiftenas handläggningstid i Hallands län visar att avbrott i handläggningen varit avgörande då skiften tagit lång tid att genomföra. De vanligaste orsakerna till dessa avbrott har varit tvister i förrättningarnas inledningskedje eller missnöje med skiftets utfall.³⁰

Utgångspunkten och ramen för ett skifte var *skifteslaget*, det vill säga det geografiska område inom vilket skiftet skulle verkställas. Ofta utgjorde skifteslaget en by, men om ett markområde tidigare genomgått storskifte eller enskifte utgjorde denna tidigare fastställda skiftesavgränsning även avgränsning för laga skifte. I Härjedalen kunde hela eller större delar av socknar utgöra ett skifteslag, eftersom en sådan skifteslagsindelning nyttjats vid storskiften.³¹ På Gotland var situationen den omvända med mycket små skifteslag, som hade ägoblandning med andra skifteslag. Även här kunde således hela socknar utgöra skifteslag. I Härjedalen och på Gotland tillämpades av dessa anledningar tidvis särskilda bestämmelser.³² Ibland kunde även delar av en by utgöra ett skifteslag, exempelvis då den

---

cessen i samband med laga skifte. Sivesands skildring upplever jag emellertid som till vissa delar ovederhäftig, bland annat genom att den baseras på enbart skiftesprotokoll och inte på skiftesstadgans lagtexter. En del missuppfattningar uppstår därför. Detta gäller exempelvis uppgiften att de som hade bäst byggnader och trädgårdar hade rätt att kvarbo (s. 42, 44), utan att författaren nämner stadgans andra kriterium för denna bedömning. Vidare hävdas att alla jordägare *givetvis* ville erhålla kvarborätt, vilket enligt min mening inte kan förutsättas. Bönderna i allmänhet måste, enligt Sivesand, ha haft svårt att tolka lagstiftningen p.g.a. dålig skrivkunnetighet, men en namngiven jordägare ”var säkert den som begrep vad skiftet innebar och försökte skaffa sig fördelar på de andras bekostnad”, antar författaren (s. 46). Den genomsnittliga utflyttningssträckan för hemman med fullständig utflyttningskyldighet var 677 m i Sivesands analysområde. Av detta dras slutsatsen att skiftena inte hade så stor betydelse för utflyttningen av gårdarna och att samarbetet inom byn inte påverkades nämnvärt (s. 48, 61).

28. Angående genomförandetid i Hallands län, se Pettersson 1983:257-264. Omkring hälften av Petterssons undersökta skiften tog mindre än 4 år att genomföra.

29. LMA (Jönköping), Rydaholms socken, 06-RYD-261 Upplid, Löpaskog m.fl. byar (Furs skogelag): Laga skifte påbörjat 1876 och avslutat 1923. Se även Löthner 1939:18f.

30. Pettersson 1983:bl.a. 28of. Angående initiativtagare till skifte och ansökan om skifte som ett uttryck för en entreprenörshandling, se exempelvis Svensson 2001:98-102, 106-129.

31. Svenska lantmäteriet 1628-1928 1928:35.

32. Se vidare Pettersson 2003:142-154.

övriga delen av byn redan uppfyllde skiftesstadgans bestämmelser om minimal ägoblandning.

Processen att genomföra ett laga skifte igångsattes genom att en eller flera besuttna delägare i ett skifteslag ansökte hos landshövdingen³³ om att ett laga skifte skulle genomföras. En person som ansökte om skifte kallades ibland *rekvirent*. För att främja genomförandet gällde så kallat absolut eller ovillkorligt skiftesvitsord. Detta innebar att det räckte med att minst en besutten ägare av jord inom ett skifteslag begärde skifte för att ansökan skulle vara giltig.³⁴ Besutten räknades den som under normala år kunde försörja sig på sin hemmansdel och erlägga skatt.³⁵ Skiftesvitsord hade även innehavare av boställe³⁶ och den som hade åborätt till kronohemman eller andra så kallade publika hemman.³⁷ I ansökan om laga skifte hade de sökande möjlighet, men inte skyldighet, att ange vilken lantmätare man ville ha förordnad att handlägga skiftet. Vidare skulle en förteckning på alla hemman inom skifteslaget bifogas med angivande av jordnatur och ägare. Landshövdingen utfärdade därefter en resolution, som förordnade en lantmätare att verkställa laga skifte. Resolutionen innebar emellertid inte att myndigheten tagit ställning i frågan om möjligheten att genomföra skiftet. Denna resolution undertecknades av landshövdingen och sändes till den förordnade lantmätaren.

När lantmätaren erhållit förordnandet från landshövdingen upprätade han en offentlig kungörelse, som skulle läsas upp i den aktuella sockenkyrkan. Offentliggörandet skulle ske minst fjorton dagar före det inledande mötet. Den offentliga kungörelsen skulle ange vilken skifteslag som skiftet avsåg, var och när det första mötet skulle hållas och att alla berörda skulle infinna sig till detta möte.³⁸ Kungörelsen kunde också omfatta temporärt förbud mot till exempel avverkning för avsalu, svedjning, bortförande av matjord osv.³⁹ Kungörelsen sändes till prästen i den aktuella socknen med uppmaning om att den skulle läsas upp

33. Från och med 1920 ansökte man hos Överlantmätaren om laga skifte.

34. 1 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 1 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

35. 1 kap. 5 § Kongl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827. Enligt 2-3 §§ Kongl. Förordning 6 augusti 1864 anges att "besutten kallas äbo, som af sin hemmansdels afkastning i vanliga år kan påräkna bergning och jemväl deraf utgöra de med hemmansdelen förenade utskylder" och att om hemmanet är "så beläget, att en äbo af andre näringar, såsom fiske, sjöfart eller dylikt, kan hafva säker och ständig förtjenst, då bör sådant, vid fråga om besuttenhet, jemväl tagas i beräkning (Schütz 1885:57).

36. Angående regelverk om ersättning m.m. till boställsinnehavare i samband med laga skifte, se *Kongl Maj:ts nådiga kungörelse, angående beräkning och fördelning af den ersättning, som Boställs-Innehafware, i anledning af verkstälde Ägoskiften, för husflyttning, odling, hägnad, dikning, ståndskog eller plantering, kunna erhålla eller få widkännas, 1827.*

37. 1 kap. 7 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 1 kap. 7 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

38. 3 kap. 1-2 §§ Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 3 kap. 22-23 §§ Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

39. 2 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 2 kap. 14 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

från predikstolen vid högmässan. När prästen gjort detta, påtecknade han försäkran om att kungörelsen hade lästs upp och återsände den till lantmätaren. Härigenom var de berörda delägarna lagligen kallade till skifte, och om någon uteblev kunde skiftet trots detta fortskrida. Om någon inte var bosatt inom socknen gjordes särskilda kallelser.⁴⁰

I äldre tid var marken indelad i olika skatterättsliga kategorier, eller jordnaturer. Under 1800-talet var i första hand tre jordnaturer aktuella: frälse-, skatte- och kronohemman. Ägare eller brukare av alla dessa jordnaturer hade rätt att ansöka om laga skifte och att delta som representanter vid skiftesförhandlingarna.⁴¹ För jord som utgjorde statliga boställen fick den som hade stadgad åborätt ansöka om skifte och representera hemmanet, men den som endast arrenderade bostället måste ha respektive ämbetsverks tillstånd att göra så.⁴²

Torp och backstugor var i regel anlagda på ofri grund och torpare och backstugsittare ansågs således inte vara besuttna. Därför var dessa inte heller parter vid ett skifte och de fick i regel inte heller delta i skiftesförhandlingarna. Däremot hade soldat- och husartorp eller motsvarande en officiell ställning. När ett militärt torp berördes av skifte deltog en representant från soldatens regemente vid skiftesförhandlingarna, för att bevakna regementets intressen. Dessa benämndes *publika ombud*.

Skiftesförhandlingarna påbörjas

Vid det inledande mötet samlades skiftesmännen och skifteslagets delägare i ett boningshus inom skifteslaget. I lagen stadgades att mötet måste inledas senast kl. 10.00 på förmiddagen.⁴³ Lantmätaren agerade ordförande och förde protokoll. Man jämkade, diskuterade och försökte nå konsensus, men när man inte kom överens kunde skiftesmännen och gode männen gemensamt författa ett så kallat utlåtande, som delägarna i sin tur kunde överklaga (se nedan). Om delägarna i stället undertecknade protokollet ansågs det vara bevis på att de accepterat beslutet. I vissa frågor ägde delägarna rätt att själva fatta beslut om de lyckats uppnå enighet. Överenskommelser av dessa slag antecknades för sig under rubriken *Förening*.

Inledningsvis upprättade lantmätaren en förteckning över skifteslagets kamerala hemman, eventuella soldattorp samt deras ägare och eventuella befullmäktigade representanter. Därefter efterhörde om dels mötet var lagligen kallat, dels det förelåg jäv mot skiftesmännen.

40. 3 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 3 kap. 23 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

41. 1 kap. 7 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 1 kap. 7 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866, Samlingar i landtmäteri, 2:dra samlingen:280.

42. 1 kap. 7 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 1 kap. 7 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866, Samlingar i landtmäteri, 2:dra samlingen:229.

43. 3 kap. 7 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 3 kap. 28 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

Efter detta fick delägarna redogöra för om någon motsatte sig laga skifte. Det kunde exempelvis vara så att någon gård redan hade sina ägor i ett fåtal ägolotter eller att hela eller delar av skifteslaget redan tidigare genomgått skifte. Ibland hävdade någon delägare att jorden redan brukades rationellt och utan omfattande ägosplittring och av denna anledning motsatte sig ett skifte. Endast sällan godtog skiftesmännen att någon del av ett skifteslag undantogs från skiftet.⁴⁴

En väsentlig fråga gällde fastställandet av skifteslagets yttre gränser – *rågängen*. Ibland rådde oenighet om rågångens läge och då fick rågångsgrannarna från angränsande byar kallas för att utreda dessa gränser. Ibland bedömdes det vara lämpligt att rätta ut en krokig rågång genom ägoutbyte. Syftet med ägoutbyten och rågångsrätning var att underlätta brukandet eller att eventuella hägnader utefter rågångarna skulle kunna göras rätare och därmed kortare.

Jorden hade sedan lång tid tillbaka delats in i två huvudkategorier beroende på dess nyttjande: *inägor* och *utmark*. Inägor utgjordes huvudsakligen av åker och äng medan utmark var betesmark och skogar. I samband med laga skifte ersattes begreppen inägor och utmark av tre nya kategorier: *inrösningsjord*, *avrösningsjord* och *impediment*. De två första var två helt nya markbegrepp. Inrösningsjorden utgjordes av dels tomtplatser, trädgårdar, åker och äng som var uppodlad, dels *odlingsmark*, det vill säga mark som ännu ej var uppodlad, men som med fördel bedömdes kunna odlas upp.⁴⁵ Avrösningsjorden var all övrig mark och i den ingick impediment. Denna indelning i markslag var inte given, utan detta beslutades under skiftesprocessen efter verkställd besiktning. Staten var angelägen att uppmuntra nyodling och därför fick inte större arealer än som nödvändigheten oundgängligen fordrade kategoriseras som avrösningsjord.⁴⁶

Inför omfördelningen av jorden skulle skifteslaget också besluta om delningsgrunden, det vill säga på vilka grunder eller enligt vilken måttstock fördelningen av jord med mera skulle ske. En utgångspunkt var alltid *uppskattningssinnehållet*. Uppskattning är en beräkning av ett markområdes (en ägofigurs) innehåll då avseende fästs både på arean och avkastningen. Den så kallade uppskattningsberäkningen fastställdes genom att arealen dividerades med gradtalet (se nedan). En hektar mark av grad 1 ger uppskattningssinnehållet 1; två hektar mark av grad 2 ger också uppskattningssinnehållet 1. Genom att man vid fördelningen av jord vägde in både areal och bördighet kunde den som erhöll sämre jord kompenseras med större areal.

44. Om någon delägare i skifteslaget, efter ett tidigare genomfört storskifte, hade alla sina ägor i två (för de norra länen: tre) skiften kunde de inte tvingas att delta i ett nytt laga skifte (12 kap. 8 § andra stycket Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 12 kap. 85 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866)

45. Samlingar i landtmäteri 1905:269, även Alreik 1843:332.

46. 10 kap. 1 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 8 kap. 60 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

Tre huvudalternativa delningsgrunder för inägor fanns:⁴⁷

1. Delning enligt hemmantal (även öre, örtug, aln, stångtal, pund, tunneränta).
2. Delning enligt beskattning eller ränta
3. Delning enligt innehav utifrån uppskattningsinnehåll.

I det första alternativet erhöll ett hemman om $\frac{1}{4}$ mantal i en by om 1 mantal 25 % av uppskattningsinnehållet. I det andra alternativet var skattesatsen grund för andel i skifteslaget. Det tredje alternativet tog hänsyn till omfattningen och kvaliteten på den jord som var och en ägde och brukade inför skiftet. För vissa områden angavs vilken delningsgrund som gällde.

Ibland kunde man kombinera delningsgrunderna genom att de tidigare inägorna eller inrösningsjorden fördelades enligt uppskattningsinnehållet, och att den tidigare utmarken eller avrösningsjorden fördelades enligt mantalet, eftersom utmarken ibland varit samfärd för skifteslaget. Detta alternativ var vanligt i Småland och även formellt beslutat för Kronobergs län.⁴⁸

Skifteskartan upprättas

När beslut fattats om omfattningen på skifteslaget, kunde lantmätaren efterhöra om det fanns någon användbar karta som kunde nyttjas vid skiftesprocessen. Inte sällan fanns det äldre kartor från tidigare skiften och liknande, men i regel bedömdes dessa vara otillförlitliga, exempelvis på grund av mätfel eller eftersom jordens beskaffenhet ändrats sedan upprättandet. Därför beslutades i princip alltid att en helt ny skifteskarta skulle upprättas.⁴⁹ Arbetet skulle göras av lantmätaren eller dess biträde och med handräckningshjälp från skifteslagets delägare i proportion till andelen i skifteslaget.⁵⁰ Eftersom man inte kunde fortsätta processen utan karta, avslutades oftast det inledande mötet härmed. Ibland förtydligade lantmätaren hur mätningen skulle genomföras, det vill säga när den skulle påbörjas, hur handräckningen skulle fördelas och vilken utrustning som behövdes. Delägarna kunde ombes att exempelvis på varje fjärdedels mantal anskaffa femtio mätstickor, hundra räta, vitskalade och vässade stakar samt en lång flaggstång med blå-

47. Schütz 1885: 108.

48. Schütz 1885: 108, Samlingar i landtmäteri 1905:62.

49. Exempel på att äldre kartor kopierats och använts även vid laga skifte är exempelvis på säteriet Svanaholm i Ås socken (LMA (Jönköping): Ås socken: 06-ÅS-15 (Storskifteskarta 1821), 06-ÅS-18 (Laga skifteskarta 1834)) och byn Tänggerda i Vetlanda socken (LMA (Jönköping): Vetlanda socken: 06-VEJ-29 (Storskifteskarta 1802), 06-VEJ-44 (laga skifteskarta 1833)).

50. 4 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 4 kap. 41 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866. Dock fanns restriktioner vad gäller krav på hanlangning under slätter- och skördeid.

garnsväv till flaggduk.⁵¹ Själva mätutrustningen, med bland annat mätbord, linjaler, passare, mätkedja och kompass, tillhandahöll däremot lantmätaren själv. Upprättandet av kartan var tidskrävande och kunde fördröjas av regn eller blåst.

I samband med karteringen uppgjordes också en *ägobeskrivning*. I den mån uppskattningsinnehållet utgjorde delningsgrund skulle ägobeskrivningen även precisera ägaren eller brukaren av respektive ägofigur, härigenom upprättades en *hävdeförteckning*. Denna fördes som en tabell och omfattade inledningsvis varje ägofigurs (se nedan) nummer, namn, jordtyp och areal uppdelat på in-, avrösningsjord respektive impediment.⁵²

Gradering – ett sätt att värdera jord

När kartan väl var ritad och hävdeförteckningen upprättad kallade lantmätaren skifteslaget och gode männen till nya förhandlingar för värdering av jorden, en så kallad gradering. Denna innebar att jordens naturliga bördighet bedömdes, så att god jord skulle kunna bytas mot dålig.⁵³ Med naturlig bördighet avsågs jordens bördighet oavsett skötsel, och man skulle således bortse från om jorden exempelvis var välgödslad eller inte eller om avrösningsjorden var bevuxen med mogen tallskog eller utan skog. I regel var det inte tillåtet att man kompensera en mindre andel erhållen inrösningsjord med en större andel avrösningsjord eller vice versa.⁵⁴

Graderingen medförde att alla ägofigurer måste besiktigas av skiftesmännen i skifteslagets närvaro, för att fastställa beskaffenhet och bördighet. Bedömningen grundade sig sannolikt på uppgifter från brukarna, analys av befintlig växtlighet och provtagning av jordmånen med jordsond.⁵⁵

Graderingssystemet var inte absolut utan relativt, genom att respektive skifteslags bördigaste ägofigur tillmättes grad 1, oavsett hur bördig den var i ett vidare sammanhang.⁵⁶ Grad 1 inom ett skifteslag motsvarade således inte grad 1 i ett annat. Ibland beskrivs hur man genom besiktning letar upp den bördigaste ägofiguren inom skifteslaget och till exempel konstaterar att en kålgård är bördigast och därför tilldelas grad 1. Övrig jord bedöms därefter i en skala omfattande till exempel 1, 1 1/16, 1 1/8, 1 1/4, 1 3/8, 1 1/2, 1 5/8, 1 3/4, 2, 2 1/8, 2 1/4, 2 3/8, 1 1/2, 2 3/4, 3,

51. Text LMA (Jönköping): Alseda sn: 06-ALS-58: Ödshult-Torsten, 1842-43, LMA (Jönköping): Alseda sn: 06-ALS-67, Hultåkra, 1847-49.

52. 4 kap. 43 § första stycket Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

53. Samlingar i landtmäteri 1905:262f.

54. 12 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 2 kap. 79 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

55. Komplicerade metoder att räkna ut grader redovisas exempelvis i Alreik 1843:334.

56. Vid gradering under laga skifte innebär således lägre gradtal bättre jord. Gradering före 1828 hade motsatt princip genom att den bördigaste jorden erhöll grad 6 och sämre jord erhöll lägre gradtal (Samlingar i landtmäteri 1905:263).

Beskrifning öfver alla ägor till kommunen i helt o-
förmedlat mantal krono skatte Kärr i Nöbbleds socken,
Konga härad och Kronobergs län; upprättad — år 1893.

Egoras namn, fördelning uti särskilda egotag och naturliga beskaffenhet.	Grahafv.	Inrösningsjord.				Afrösningsjord.				Inpedi- ment.	
		Åker.		Äng och odlingsmark.		Areal.		Uppskattning.		Areal.	
		Areal.	Uppskattning.	Areal.	Uppskattning.	Areal.	Uppskattning.	Areal.	Uppskattning.	Areal.	Inpedi- ment.
1. Kyrkbychan, åker, mylla på sandbotten	2,5	1000	3571/4								
2. 1 ^o åker, mylla på sandbotten jordstenar	2,5	2340	10632/4								- 10
3. 1 ^o åker, mylla på sandbotten	2,2	0460	20909								
4. 1 ^o äng, reu	6					0150	25-				
5. 1 ^o åker, mylla på sandbotten	2	0120	90-								
6. 1 ^o 1 ^o 1 ^o 1 ^o	2	3120	1590-								
7. jordstenar	-										- 10
8. 1 ^o åker, barde	2,5	0240	134-								
9. 1 ^o äng, reu	8					0110	1375				
10. 1 ^o 1 ^o 1 ^o	5					0200	40-				
11. 1 ^o 1 ^o	8					0320	40-				
12. 1 stensö	-										- 20
13. 1 ^o åker, mylla på sandbotten	2,8	3420	12211/3								
14. flera jordstenar ö stensö	-										- 50
15. 1 ^o åker, mylla på sand- botten, skald	2	1210	655-								
16. 1 ^o äng, reu	9					0360	40-				
17. 1 stensö	-										- 70
18. 1 ^o äng, reu	5					0220	46-				
19. 1 stensö	-										- 40
20. Mullängskan, äng, reu	10					0270	27-				
Överfördes		10230	530020	16410	22175						210

FIGUR 8. Vid en skiftesförrättning fördes noggranna förteckningar över ägor. Dessa beskrifningar gjordes ofta i tre varianter. Först upprättades en ägobeskrifning, som beskrev bland annat ägors namn, jordmån, bördighet, areal och uppskattningssinnehåll. Därefter skapades en hävdeförteckning, där respektive ägofigurs ägare antecknades. Skiftesförrättningens resultat sammanfattades i en delningsbeskrifning, som förtecknar alla ägor och deras nya ägare. Bilden visar en ägobeskrifning från Kärr i Nöbble socken 1893 (Kronobergs län).

3 $\frac{1}{4}$, 3 $\frac{1}{2}$, 4 $\frac{1}{4}$, 6, 8, 9 och 20. I skiftesstadgan från 1866 ändrades talserien till decimalsystemet, så att följande talserie skapades: 1, 1,1, 1,2, 1,3, 1,4 osv. Det var av yttersta vikt att graderingen gjordes noggrant, och att upplysningar om bördighet som lämnades av delägarna var korrekta. Uppgifterna om gradtal och areal fördes in i hävdeförteckningen och varje ägofigurs uppskattningsinnehåll räknades ut.

Det är värt att notera att den egenskap som bedömdes vid graderingen var endast markens bördighet;⁵⁷ att läget inom skifteslaget kunde ha en ekonomisk betydelse förbisågs av lagstiftningen. När exempelvis byn Örnatorp i Åby socken, Kalmar län, skiftades på 1840-talet hävdade ägaren till gästgivaregården i byn att den utflyttningsskyldighet han erhållit var oriktig, eftersom gästgivaregårdens befintliga läge vid landsvägen var betydelsefullt från ekonomisk synpunkt. En flyttning av gästgivaregården från allfarvägen skulle minska dess värde och avkastning. Ägodelningsrätten fäste avseende vid dessa synpunkter och tilldömde gästgivaregården kvarborätt.⁵⁸ När byn Äng i nordvästra Småland skiftades omkring 1905 byggdes samtidigt järnväg genom byns ägor. Alla delägare i byn menade att de ville erhålla sina nya ägor nära den blivande järnvägsstationen.⁵⁹

När hävdeförteckningen var komplett med ägornas ytmått och grader kunde man räkna ut skifteslagets sammanlagda uppskattningsinnehåll och hur stor andel varje delägare hade i skifteslaget. Denna hävdeförteckning kunde sedan bli utgångspunkten vid fördelningen av jorden efter skiftet om uppskattningsinnehållet utgjorde delningsgrunden.

När bebyggelse skulle flyttas

Parallellt med beskrivningen av ägorna dryftades huruvida byggnader eller andra anläggningar skulle behöva flyttas till följd av skiftet. Ifall det rörde sig om större byar med samlad bebyggelse fick i regel flera gårdar flytta, men i fråga om glest bebyggda, mindre byar eller ensamliggande gårdar kunde man ibland helt undvika husflyttning. Ibland avsåg skiftet en gård med två ägare, som gemensamt brukade en uppsättning byggnader, till exempel ett bostadshus, en ladugård och en bod. Då kunde det bli frågan om att utflyttningen snarare innebar nybyggnation eller att en del byggnader fick delas.

Om husflyttning var aktuell uppstod två huvudfrågor. För det första måste man avgöra vilka gårdar eller byggnader som skulle flytta och då upprättades ett särskilt dokument, i det följande kallat, *byggnadsbeskrivning*. För det andra skulle man beräkna hur stora kostnader flytten skulle medföra, och för detta ändamål gjordes en värdering, i

57. 11 kap. 1 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 9 kap. 64 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

58. LMA (Kalmar): Åby socken: 08-ÅBY-200: Örnatorp, 1845-48.

59. LMA (Jönköping): Barkeryds socken: 06-BAE-95: Äng, 1905-06.

det följande kallad *flyttkostnadsberäkning* (se nedan). Ofta uppstod ett växelspel mellan byggnadernas beskaffenhet och utredningen kring var de nya gränserna skulle läggas. Ibland kunde man redan från början avgöra att vissa byggnader måste flytta, till exempel de som låg så tätt att detta förhindrade ett rationellt och ordnat skifte. Vid andra tillfällen blev det först när de nya gränserna var fastställda, som man säkert kunde avgöra vilka hus som måste flyttas.

Skifteshandlingarnas byggnadsbeskrivningar upprättades eftersom det stadgades att i första hand de hemman skulle få behålla sina tomtplatser som var bäst bebyggda eller hade betydliga trädgårdar eller andra nyttiga anläggningar.⁶⁰ Därför beskrev man hur byggnaderna och anläggningarna var beskaffade och i vilket skick de var. Ofta kunde man utifrån en textbeskrivning av bebyggelsen och dess skick avgöra flyttningsskyldigheten.

Utflyttning av byggnader medförde kostnader som skifteslaget delvis skulle bära. Därför upprättades särskilda flyttkostnadsberäkningar av skiftesmännen. Flyttkostnader kunde anges i pengar, körslor, dagsverken eller byggnadsmaterial. Kostnaden för flyttning av till exempel en timmerstomme räknades i ett antal dagsverken, medan murning av en skorstensstock räknades i pengar, eftersom en extern murarmästare måste anlitas. På samma sätt beräknades anskaffande av grästorvor till ett torvtak ofta i dagsverken, eftersom man kunde utföra detta arbete själv, medan anskaffning av kalk till murning räknades i pengar, eftersom den måste köpas. Om tillgång på vatten inte kunde ordnas på annat sätt på den nya tomtplatsen skulle brunnsgrävning också medtas i flyttkostnadsberäkningen.⁶¹

Beloppsnivåerna i flyttkostnadsberäkningen fastställdes mot bakgrund av det kostnadsläge som gällde lokalt. Eftersom materielpriiserna kunde variera blev flyttkostnadsberäkningarnas beloppsnivåer givetvis olika. Det är inte känt varifrån lantmätnarna och gode männen hämtade uppgifter om prisnivåer, men möjligen kan *markegångstaxor* ha givit vägledning. Markegångstaxor var officiella prislistor på varor och tjänster, som upprättades årligen i varje län.⁶² I samband med handläggning av brandförsäkring av fast egendom finns exempel på särskilda lokala prislistor på byggnadsmateriel,⁶³ men någon motsvarande prislista i skiftessammanhang är inte känd.

Vissa lantmätare uppgjorde först en lista där alla hus inom ett skifteslag besiktigades och beskrevs. Därefter rangordnades husen och deras utflyttningmöjlighet, i fall hänsyn endast behövde tas till deras beskaffenhet.⁶⁴ Slutligen upprättades en ny lista med kostnadsberäkningar

60. 13 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 och 13 kap. 96 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

61. 13 kap. 4 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 13 kap. 98 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

62. Rumar 1993:100-106.

63. Granberg 1984a:25f.

64. Denna rangordning enligt Kongl. Landmäteristyrelsens cirkulär N:o 28 (Schütz 1885:400).

avseende de hus som erhöill flyttningsskyldighet. I dessa fall finns således en beskrivning av i princip alla byggnader i en by eller ett skifteslag. Andra lantmätare valde att först besluta om vilka byggnader som skulle flyttas och därefter endast beskriva dessa, även om detta inte var enligt lagstiftningens bokstav.⁶⁵ När det vägde jämnt mellan två gårdar om vem som skulle flytta kunde lottning ske.⁶⁶

Kostnaderna för utflyttning inom ett skifteslag bestreds dels av staten, genom *utflyttningssstödet*, dels av skifteslagets delägare proportionellt mot storleken på den ägda andelen i skifteslaget samt i förhållande till nyttan av utflyttning.⁶⁷ En storägare inom ett skifteslag, men med byggnader avsidet belägna, kunde således få sin andel i de gemensamma utflyttningsskostnaderna reducerad till ett minimum, genom att inte bedömas ha några fördelar av skiftets omflyttningar.

Det statliga utflyttningssstödet hade ett något varierande regelverk i olika delar av landet och förändrades över tiden.⁶⁸ Bidragets storlek avgjordes dels av de utflyttande hemmanens mantal, dels utifrån den beräknade flyttkostnaden, dels av byggnadernas skick.⁶⁹ Den utflyttningsskyldige erhöill oavkortat $\frac{1}{4}$ av bidraget, medan resten tillföll de av skifteslagets delägare som deltog i utflyttningen. För den som förband sig att återuppföra byggnader av tegel, lera eller sten ökades utflyttningssstödet.⁷⁰

Alla byggnader som ägdes och brukades av skifteslagets delägare kunde komma ifråga för flyttning. Även soldaters och obesuttnas hus kunde behöva flyttas. Ansvar för flyttning av torp och backstugor låg vanligen på den jordägare som upplåtit mark för den obesuttna och berördes inte av skiftesprocessen. Flyttning av soldattorp eller motsvarande kunde fordras för att uppnå ett lämpligt skifte, och dessa torp likställdes i flyttningshänseende med de besuttnas egendom, till exempel beträffande flyttningss- och odlingsersättning.⁷¹ Vattenkvarnar kunde i

65. "Och thy skall Skiftesmannen noga och redigt upptaga beskaffenheten af hvarje delägars byggnader, både till man- och uthus, samt af trädgårdar eller andra nyttiga anläggningar" (13 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827, jfr 13 kap. 96 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

66. 12 kap. 16 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827, även 13 kap. 2 § resp. 12 kap. 93 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

67. 13 kap. 3 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827, jfr 13 kap. 97 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

68. Bland annat Göran Hoppe har hävdad att skifteslaget automatiskt gick miste om utflyttningssstödet i fall någon överklagade skiftet (Hoppe 1997:267). Vid mina genomgångar av regelverken kring utflyttningssstödet har jag inte påträffat bestämmelser som stöder detta påstående.

69. I den reviderade kungörelsen om utflyttningssstöd från 1833 preciseras kriterierna för bedömningen av bistagets storlek. Avseende skulle bland annat fästas på prisnivån på dagsverken och byggnadsmaterial, byggnadernas storlek, skick och ombyggnad ändå fordrats (*Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, angående ändring af 1 § i Kongl. Maj:ts kungörelse, den 25 Junii 1830, rörande understöd af allmänna medel till utflyttningar i följd af verkstälde Laga Skiften, 1833*).

70. 2-3 §§ Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, angående understöd af allmänna medel till utflyttningar, i följd af verkstälde Laga Skiften 1830.

71. 12 kap. 6 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 12 kap. 83 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

undantagsfall beskrivas trots att en flyttning inte var aktuell.⁷² Det finns emellertid inte något stöd i lagstiftningen för att undanta dessa byggnader från beskrivningarna.

Flyttningersättning kunde endast ges till byggnader som var nödvändiga för hemmanens brukande. Om en delägare ägde överloppsbyggnader, till exempel undantagshus, fick de oftast flyttas på ägarens egen bekostnad.

Skiftesförhandlingarna avslutas

Inför den nya markindelningen beslutade man först om vad som skulle avsättas till gemensam mark. Detta kunde till exempel gälla vilka vägar som skulle vara gemensamma och vilken bredd dessa skulle ha. Ibland avsatte man också sjöar, sågverksplaner, sand- och lertag som samfälligheter.⁷³

När skifteslagets marker mätts och värderats gjorde lantmätaren i samråd med gode männen ett provisoriskt förslag till delning av skifteslaget, en *provisorisk planläggning*, vilken markerades med blyertslinjer på skifteskartan. Ofta uppstod diskussion eller förslag till justering och jämkningar kunde göras. Man var också tvungen att ta ställning till när de nya skiftena skulle tillträdas, enligt stadganden högst ett år efter laga kraftträdandet.⁷⁴ När diskussionen nått till en punkt då man inte kom längre lämnade skiftesmännen ett förslag som antingen godtogs eller förkastades.

När den nya planläggningen var avgjord kunde man slutgiltigt bestämma vilka byggnader som måste flytta och även besluta när byggnaderna senast skulle vara flyttade; i Småland var det vanligt att utflyttningen gavs en respit om två, tre eller fyra år.⁷⁵ Det är ovanligt att protokoll och övriga handlingar redogör för motiven att välja en viss utflyttningsrespit, men det förekommer. Det rör sig då oftast om förklaringar till varför respiten blivit så lång, till exempel på grund av skifteslagets fattigdom.⁷⁶ Ibland kunde någon enstaka byggnad få särskilt

72. T ex ett kvarnhus med två malstenar i Ödshult-Torsten i Alseda sn 1843 eller en kvarn med två malstenar och en enbladig vattensåg i Kieryd i Vireda sn 1868. Enligt 12 kap. 5 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 skulle hemman som på sina ägor hade stenbrott, kvarn, fiske, torvmosse eller dyligt i princip behålla detta vid skifte.

73. 19 kap. Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 10 kap. Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

74. 15 kap. 1 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 15 kap. 107 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

75. Den vanliga utflyttningsrespiten i Skåne var sex år (muntlig uppgift Patrik Olsson, Regionmuseet Kristianstad). Kent Sivesand har i sin undersökning avseende Mälarenregionen kostaterat att respiten var mellan tre och tio år där (Sivesand 1979:47).

76. När byn Näs på Visingsö genomgick laga skifte på 1830-talet bedömdes en delägare, änkan Stina Larsdotter, vara utblottad och därför erhåll hon en utflyttningsrespit om 12 år. Detta var dubbelt så lång respit som de övriga utflyttningsskyldiga i skifteslaget fick (LMA (Jönköping): Visingsö socken: 06-VIÖ-49; Näs, 1835-38). I byn Kraxeboda, Vittsjö socken i norra Skåne, beslutades en utflyttningsfrist om 6 år. Delägarna befanns vara i "ovanligt knappa omständigheter" och troligen var det detta som medförde fristens längd (LMA (Kristianstad), Vittsjö socken: 11-VSJ-41: Kraxeboda, 1832-33).

lång respit⁷⁷, och i sällsynta fall gavs ingen begränsning vad gäller den tidpunkt då byggnader skulle vara flyttade.⁷⁸

Vidare beslutades vilken ersättning som skulle utgå till den nye jordägaren under den tid som den utflyttningsskyldiges byggnader stod kvar. Man avgjorde vidare hur flyttkostnadsersättningen skulle erläggas. Ofta betalades hälften ut när byggnaderna flyttats från den gamla tomten och resten när de var uppförda på den nya tomten. Skiftesstadgorna reglerar inte tidsgränser eller betalningsplaner, utan här tycks en praxis vuxit fram. Man reglerade också vad som fick tas med vid flytt. Gödsel fick ofta tas med men däremot inte matjord. Urinbemängd jord, som samlats under fähusets golv, fick i regel inte flyttas eftersom den betingade ett värde när den kom till användning vid salpetersjudning. På samma sätt fick till exempel flyttbara bärbuskar och mindre fruktträd tas med, men större fruktträd fick stå kvar, varvid den nye ägaren ofta fick betala ersättning till den tidigare ägaren.

Efter skiftesläggningen räknade lantmätaren noggrant ut vad var och en erhölet efter skiftet och jämförde med vad de innehade tidigare. Den som tilldelats ouppodlad inrösningsjord erhölet odlingsersättning från de övriga, så att denne fick hjälp till röjning av träd, buskar och sten samt grävning av diken, för att ställa i ordning marken för odling. Ersättning kunde också tillerkännas den som erhölet ouppodlad, men vanhävdad jord.⁷⁹ Den som förlorat växande skog, så kallad *ståndskog*, kunde ersättas med *skogslikvid*. Denna ersättning för förlorad skog utgick i första hand i pengar som utbetalades med vissa intervall. I andra hand kunde den drabbade erhålla rättighet att ta ut den förlorade mängden skog från grannarna under högst tio år.⁸⁰ Man överlät ofta till lantmätaren att räkna ut i vilka proportioner man skulle bidra till att flytta eller uppföra nya hägnader.

Omedelbart efter att den slutliga indelningen av skifteslaget beslutats markerade man gemensamt de nya skifteslinjerna och rågångarna. Denna *rörläggning* utfördes av skifteslaget med anvisningar från lantmätaren. Den markerades med hjälp av exempelvis stenar, och när skifteslinjer och rågångar gick genom skogsmark högg man upp 1,8 meter breda *rågator* i skogsbeståndet.⁸¹

Avslutningsvis redogjorde lantmätaren för arvodesräkningen, det vill säga kostnaderna för sig, eventuella medhjälpare och gode männen.

77. LMA (Jönköping): Ås sn: 06-ÅS-16, Åsbjörnabo, 1830 (en ladugård fick stå kvar i 25 år, utan flyttersättning).

78. LMA (Jönköping): N Unnaryds sn: 06-NUN-30, Hösabo 1854-55 (endast en bod skulle flyttas).

79. 13 kap. 6 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 13 kap. 100 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

80. 13 kap. 7 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 13 kap. 101 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

81. 5 kap. 9 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 5 kap. 52 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

Arvodet utgick oftast från den detaljerade lantmäteritaxa som centralmyndigheten fastställt (se kapitel II).

När inga ytterligare frågor återstod informerade lantmätaren om att skiftet var avslutat och kunde överklagas till ägodelningsrätten; ev-överprövning skedde vid Högsta domstolen. Ett skifte vann laga kraft när ägodelningsrätten fastställt det.

Twister och överprövning

När ett skifte avslutats skulle det fastställas av ägodelningsrätten, som kontrollerade att det genomförts lagenligt. Om någon part önskade överklaga skiftet skulle detta ske inom sextio dagar efter att skiftet förklarats avslutat.⁸²

Ägodelningsrätten inrättades 1828⁸³ som en specialdomstol för tvister, överklaganden och fastställande rörande laga skifte.⁸⁴ Ägodelningsrätten hade jurisdiktion inom ett härad eller tingslag och bestod av en domare samt tre valda ledamöter. Domaren var i regel häradets ordinarie domare och ledamöterna skulle vara i lantushållning kunniga och inom häradet eller tingslaget boende män.⁸⁵ Ofta sammanträdde domstolen på plats inom skifteslaget. Ägodelningsrätten hade två funktioner: att som förvaltningsmyndighet kontrollera lagligheten och att som besvärmyndighet pröva de klagandes överklaganden.

Ägodelningsrätten kunde även kopplas in under processen. När enighet i vissa principiella frågor inte kunde nås under skiftets gång överlämnades dessa till domstolens avgörande, varefter skiftesförhandlingarna kunde återupptas. De frågor som skulle behandlas och avgöras under pågående skifte rörde exempelvis delningsgrund, ägoutbyte mellan skifteslaget och omkringliggande byar, vilken mark som skulle ingå i skiftet eller som skulle avsättas till gemensamt nyttjande samt när fler skiften än lagstiftningen medgav måste utstakas.⁸⁶

Om felaktigheter i handläggningen kunde konstateras av ägodelningsrätten återförvisades ärendet och skiftesprocessen återupptogs. Om felaktigheterna varit så grava att grundförutsättningarna för skiftet påverkats, kunde ägodelningsrätten kräva att skiftet skulle genomgå en

82. 18 kap. 13 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 18 kap. 129 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

83. Hafström 1969:152. 18 kap. 1 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 18 kap. 117 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866. Ägodelningsrätter infördes redan tidigare men 1827 stadgades att denna rätt skulle utgöra första instans att döma i skiftesmål på landsbygden (Samlingar i landtmäteri 1905:350).

84. Tvister angående gränser och ägande handhades dock av häradsrätten (Samlingar i landtmäteri 1905:350). Skiftesärenden inom stadsjord handhades av magistraten eller motsvarande (18 kap. 7 § andra stycket Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 18 kap. 123 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866).

85. 18 kap. 1 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 18 kap. 117 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

86. 18 kap. 9 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1827 resp. 18 kap. 125 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866.

fullständigt förnyad handläggning, det vill säga tas om från början. Fördelningen av de extra kostnader som uppstod när hela eller delar av ett skifte måste tas om avgjordes av ägodelningsrätten från fall till fall. Tvisiter om rågångar och äganderätt handlades av allmän domstol.⁸⁷ Ägodelningsrätterna fanns kvar även sedan 1926 års jorddelningslag införts.

Hur genomfördes flyttningen?

När skiftet var fastställt och delägarna tillträtt sina nya ägor kunde utflyttningarna påbörjas. Byggnader kan i huvudsak flyttas enligt tre principer.

1. demontering föregången av en omfattande märkning av byggnadsdelarna, för att möjliggöra en i huvudsak identisk återmontering
2. demontering utan omfattande märkning
3. flyttning av byggnaden i sin helhet utan demontering

Småländskt byggnadsskick under den aktuella perioden dominerades av konstruktioner med knuttimmer, skiftesverk eller regelverk, vilka lämpar sig väl att märka upp, demontera och återuppföra igen. Den första metoden ovan har således varit den gängse för merparten av bebyggelsen i Småland.

Vissa byggnader har demonterats eller rivits utan föregående märkning. Detta gäller i första hand byggnader med stommar av sten och tegel. Man kan anta att byggnadsmaterialet från den gamla byggnaden återanvändes, men utan att varje del av stommen återmonterades på samma ställe som tidigare. Vissa delar av en sådan byggnad kan emellertid ändå ha märkts upp och monterats i samma läge som före demonteringen – exempelvis takkonstruktioner och bjälklag av trä. Stenbyggnader var ovanliga i Småland under den aktuella perioden.

Mindre byggnader kunde transporteras utan att först demonteras. Skifteshandlingarna är i allmänhet mindre utförliga när flyttkostnaderna för små byggnader skall redovisas, och oftast sker ingen precisering av de olika momenten utan flyttkostnaden redovisas ”i ett för allt”. Med andra ord redovisas endast en klumpsumma, för att flytta exempelvis mindre avträden, vedbodas eller svinhus. Dessa småbyggnader kunde rullas kortare sträckor eller dras på kälke eller vagn. Skifteshandlingarna ger ytterst sällan upplysningar om sådan flyttningsteknik. Ett exempel har jag påträffat i Nävelsjö kyrkby där ett mycket litet svinhus ”bortkörning i orubbadt skick” beräknades kosta 5 kronor 1910.⁸⁸

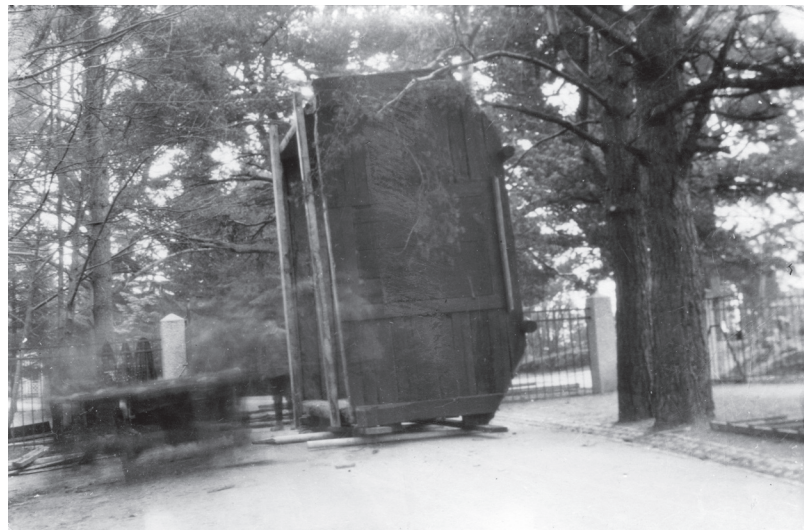
Ett annat exempel som explicit omtalar flyttning av en större byggnad utan demontering, har jag funnit i Östra Torsås socken i Kronobergs län. Vid ett skifte där på 1870-talet beräknade lantmätaren kost-

87. Hafström 1969:152.

88. LMA (Jönköping): Nävelsjö socken: 06-NÄV-71: Nävelsjö, 1908-1916.

FIGUR 9. Detta fotografi visar hur en mindre byggnad kunde transporteras utan att den först demonterades fullständigt. Denna bod flyttades till Jönköpings stadspark 1930.

FIGUR 10. Här har den i föregående illustration nämnda boden nått fram till en smal staketöppning varvid boden ställts på sin smalaste kant för att sedan rullas igenom öppningen.

naderna för flyttningen av en ladugård på vanligt sätt, men eftersom ladugården var i gott skick och gynnsamt belägen skulle det bli billigare att i stället rulla iväg byggnaden i dess helhet. Härigenom skulle flyttkostnaden kunna nedbringas med drygt 30 %.⁸⁹

Några andra exempel på flyttning av odemonterade byggnader har jag inte påträffat i skifteshandlingarna, men en museal husflyttning förtjänar att nämnas i sammanhanget. Friluftsmuseet i Jönköpings stadspark

89. Flyttning genom demontering beräknades kosta 104 kronor medan en flyttning genom rullning beräknades kosta 70 kronor. LMA (Växjö): Östra Torsås socken: 07-ÖST-15: Hörda by och hemmanet Gåtahult, 1873-79.

byggdes upp i början av 1900-talet och 1930 flyttades en mindre bod i sin helhet till parken. Bilder visar hur timmerstommen med takkonstruktion kördes på en vagn dragen av hästar. När passagen genom en grind blev alltför trång vändes den så att den ställdes på högkant och rullades en bit. Transporten skedde från Ryhov öster om staden till Stadsparken väster om stadskärnan – en sträcka om ca fyra kilometer fågelvägen.⁹⁰

FIGUR II. Om två delägare i ett skifteslag gemensamt ägde byggnader kunde det bli frågan om delning av dessa byggnader vid utflyttningen. Här visas den klivna nyklassicistiska mangårdsbyggnaden på Näshults gård, Näshults socken (Jönköpings län). Detta komplicerade och konfliktfyllda laga skifte startade 1917 och fastställdes först 1928.

6. Laga skiftets arkivhandlingar

Koncept och renovationer

Lantmäteriets handlingar upprättades vanligen i tre exemplar. Alla handlingar som utfördes i fält – protokoll, kartor och bilagor – kallades *koncept* och de var med andra ord originalhandlingar, som arkiverades på respektive provinskontor efter avslutad förrättning. Utöver koncepthandlingarna uppgjordes även två kopior – *renovationer* – genom att en kopiernål stacks genom konceptkartan och den blivande kopian samtidigt på stra-

90. Jönköpings läns museum: dagarkivet, Hembygdsgårdar...1980:106.

FIGUR 12. Mätningen vid en lantmäteriförrättning krävde stor noggrannhet. Kartan ritades upp på den s.k. lantmätartavlan – ett horisonterat mätbord stående på tre ben. Ovanpå den syns den s.k. diopterlinjalen med olika skalor och i handen har lantmätaren en passare. På marken ligger mätkedjan som skulle vara ”af jern med ett qwartern eller half alns länkar och 25 alnars längd”, enligt lantmäteriinstruktionen 1827. Denna kartillustration skapades av en småländsk lantmätare 1735.

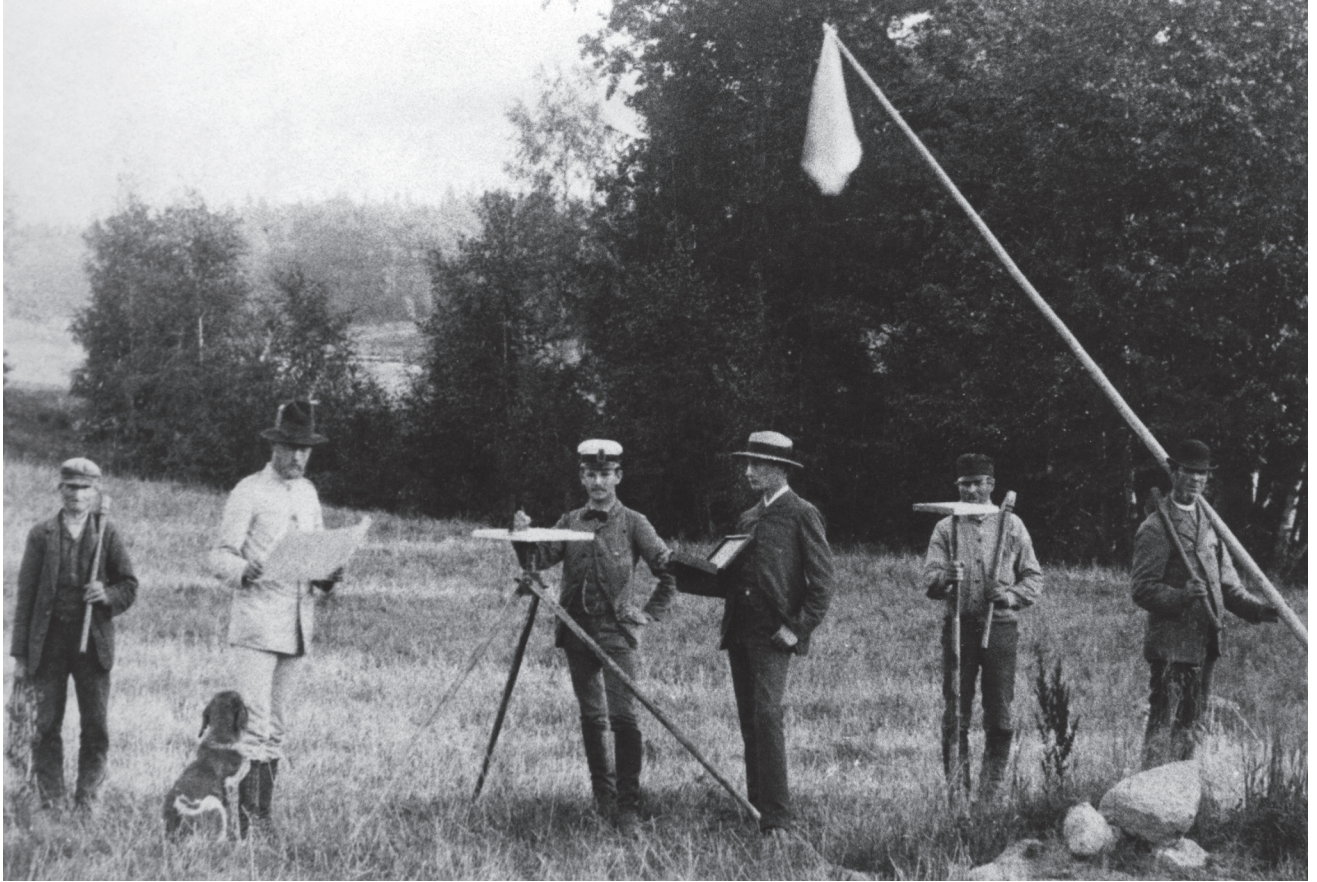
tegiska punkter.⁹¹ Efter detta kunde lantmätaren eller någon annan kopist sammanbinda nålsticken på kopian till linjer. En av dessa kopior löstes omedelbart ut av skifteslaget, och dessa handlingar skulle bevaras inom skifteslaget, för att varje delägare skulle veta vad som gällde. Dessa renovationer tillhör än i dag gemensamt de berörda markägarna, men de har ibland förkommit. En kopiaomgång – *publik renovation* – sändes till centralmyndigheten i Stockholm senast ett år efter att förrättningen fastställdes. Kostnaderna för kopieringen av den publika renovationen ansågs ingå i lantmäteritaxan och bekostades härigenom indirekt av skifteslaget.⁹² Vid vissa förrättningar var lantmätaren helt befriad från att upprätta en publik renovation, men denna befrielse gällde aldrig skifteshandlingar.⁹³

Renovationerna omfattade alltid en kopia av förrättningens karta, men de skrivna handlingarna kopierades inte fullständigt. Kraven på

91. Kopiering med hjälp av kopiernål samt andra kopieringsmetoder beskrivs bland annat i Al-reik 1843:275.

92. Angående Södra Sveriges lantmäteriförenings klagomål på dessa förhållanden, se Svenska Lantmäteriet 1628–1928, del 1, 1928:41f.

93. Samlingar i landtmäteri 1905:312f.

vilka delar av de skrivna handlingarna som skulle ingå i renovationerna varierade med tiden.⁹⁴ För byggnadsforskaren är det viktigt att notera att byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar inte är kopierade i de publika renovationerna, men däremot ibland i de renovationer som förvaras hos skifteslagen.

En vedertagen uppfattning är att konceptkartan har ett högre källvärde än renovationerna, både genom att vissa förändringar av kartans innehåll kan ha skett vid kopieringen och att viss information kan ha utslutits vid kopieringen, medvetet eller omedvetet.⁹⁵

Genom eld förstörda lantmäterihandlingar

Flera av lantmäteriets provinskontor har drabbats av eldsvådor, så att delar av arkiven skadats eller gått förlorade. Vid den omfattande branden i Göteborg 1804 antändes även länsresidenset där provinskontoret var inrymt. Arkivet räddades över till en båt, men många kartor

FIGUR 13. Att skapa en karta var inget ensamarbete och vid lantmäteriförrättningar fick markägarna i regel ställa upp med handräckning till lantmätarens hjälp. Vid ett laga skifte i byn Skålarödje i Lommaryds socken (Jönköpings län) på 1830-talet meddelade lantmätaren att skifteslaget skulle lämna tre dagsverken dagligen vid åkrarnas mätning och fyra dagsverken vid övriga ägors mätning. De närmare omständigheterna kring lantmäteriarbetet på denna bild är inte kända, men mannen i profil är godägaren Uno Wijkström som sedermera ägde Marieholms gård i Döderhults socken (Kalmar län). Mannen vid lantmäteritavlan är troligen den som leder arbetet. Mannen längst till vänster har en lantmäterikedja i ena handen och mannen längst till höger har en käpp med en flagga som användes för att ta ut syftningslinjer.

94. Samlingar i landtmäteri 1905:312f.

95. Stadsplanehistorikern Nils Ahlberg har framhållit att lantmäteriets fastställda kartor generellt kan tillskrivas ett mycket stort källvärde (Ahlberg 1998:67).

FIGUR 14. Byn Ödshult Torsten i Alseda socken (Jönköpings län) genomgått laga skifte 1842–43. De centrala delarna av byn omfattade omkring tjugo byggnader, som ofta stod intill varandra. På denna konceptkarta har lantmätaren J.L.M. Ek ritat ut och avgränsat varje enskild byggnad.

FIGUR 15. På renovationskartan för Ödshult Torsten (Jönköpings län) har lantmätaren förenklat markeringen av bykärnans byggnader genom att låta flera sammanhängande byggnader bilda en uttridad byggnadskropp. Antalet byggnader nästan halveras på detta sätt vid en jämförelse med konceptkartan. Identifieringen av de i byggnadsbeskrivningen angivna byggnaderna omöjliggörs också på detta sätt. Detta exempel visar att konceptkartorna i regel är mest användbara och tillförlitliga som källmaterial.

skadades.⁹⁶ Jönköping härjades svårt av stadsbränder bland annat 1785 och 1790, men lantmäteriets arkiv räddades i allt väsentligt.⁹⁷ Vid Karlstads stadsbrand 1865 eldhärjades även provinskontoret, så att en stor mängd arkivhandlingar gick förlorade.⁹⁸ Umeå brändes ner av ryssarna 1720 och alla lantmäteriets kartor förlorades. När staden åter eldhärjades 1888 brann alla lantmäterikontorets kartor upp, men avvittringsverkets handlingar kunde räddas.⁹⁹ Eldsvådor drabbade också enskilda lantmätarens hem, varvid mindre mängder kartor gick förlorade.¹⁰⁰

Byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar

Som tidigare berörts framskymtar skriftliga beskrivningar av byggnader och andra anläggningar på ett systematiskt sätt inom två strukturer i skifteshandlingarna. Dessa handlingar har olika benämningar i källmaterialet, men jag har valt att genomgående använda två termer, dels *byggnadsbeskrivningar*, som upprättades inför att utflyttningsskyldigheten skulle bestämmas, dels *flyttkostnadsberäkningar*, som skapades för att klargöra kostnaderna för byggnaders och andra anläggningars utflyttning. Utöver detta framskymtar ibland uppgifter om byggnader även i protokoll och annan löptext på ett mer ostrukturerat sätt. Detta bortser jag ifrån i nedanstående redogörelse.

Byggnadsbeskrivningar

Den tidigaste lagstiftningen om laga skifte från 1827 anger att om en by är sammanbyggd och ägorna kringspridda eller avlägsna skall en eller flera ”byamän” utflytta. Stadgan nämner alltså inte utflyttning av bebyggelse utan av just *byamän*. Vidare skall utflyttning ske från ”byn”.¹⁰¹ Med termen *by* avses således i detta sammanhang den samlade bebyggda bykärnan och inte byn med den vidare innebörden av hela byns ägoområde. Efter 1866 års stadga byttes termen ”byamän” ut mot ”delägare” utan andra ändringar i den aktuella paragrafen.¹⁰²

Till stöd för att bestämma utflyttning skulle ”Skiftesmannen noga och redigt upptaga beskaffenheten af hvarje delägares byggnader, både till man- och uthus, samt af trädgårdar eller andra nyttiga anläggningar”.¹⁰³ Här framkommer således tydligt att endast byggnader som tillhör skifteslagets delägare skulle medtagas. De obesuttnas byggnader skulle lämnas utan avseende. De militära torpens ställning i sammanhanget uppfattar jag som lite oklar. De medtogs i regel inte i beskrivningarna även

96. Samlingar i landtmäteri 1905:311.

97. Samlingar i landtmäteri 1905:311. Även Sölscher 1962:56f.

98. Samlingar i landtmäteri 1905:311.

99. Samlingar i landtmäteri 1905:311.

100. Samlingar i landtmäteri 1905:307

101. 13 kap. 1 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827.

102. 13 kap. 95 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1866.

103. 13 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 13 kap. 96 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1866.

Beskrifning öfver beståffenheten af bonje del-
egars i hemmanet Rödjan åbyggnaden, trädgårdar
m. m., uppräpnad för bestämmande af förbocorrättens em-
utflytningsskyldigheten deslides år 1886.

27/108 mantal egos af Carl Svensson med följande
åbyggnaden m. m.:

- M 1. Boningshus af timmer, brädfodradt och täckt med
bräder och tegel, 9,8 meter långt, 5,8 d: bredt och 4,4 d: högt,
inredt till ett koningsrum, kök och förtuga i nedre samt
till 2 koningsrum, garderob och förtuga i öfre botten-
i huset finnes 4 eldstäder vid en mur, rummen äro
tapetserade samt fönster och dörrar ojämnalade; i gott skick.
- M 2. Bodbyggnad af trä, täckt med bräder och tegel, 5,3 meter
lång, 4,3 d: bred och 2,8 d: hög — inredt i 2de våningen
med golflävar i den öfre; i gott skick.
- M 3. Afträndeshus af stålverk och bräder under brädtak, 1,6
meter långt, bredt och högt; utbyggt och i gott skick.
- M 4. Källare, murad och hvarf af sten samt kalkrappad;
i gott skick.
- M 5. Laduga och långa af trä under stichtak, 21,4 meter lång,
5,4 d: bred och 3,2 d: hög — inrekanne fähus, stau, loze.
2de vån. ar vagabod; i förvarligt skick.
- M 6. Halmstjöl af trä, täckt med stıklar, 7,6 meter långt, 2,6
d: bred och 1,6 d: högt; i förvarligt skick.
- M 7. Svinnhus af trä under stichtak, 2,8 meter långt, 2 d:
bredt och 1,5 d: högt; i förvarligt skick.
- M 8. Vedbod af trä under stichtak, 4,4 meter lång, 3,2 d:
bred och 2 d: hög — i förvarligt skick.
- M 9. Trädgård med 13 st. fruktträd samt flera bärr och prygnads-
barkar.
- M 10. Boningshus af trä, brädfodradt, täckt med bräder och te-
gel, 10,7 meter långt, 6 d: bredt och 4,3 d: högt; inredt i nedre
våningen till ett koningsrum, kök och förtuga samt i öfre

FIGUR 16. Byggnadsbeskrifning från Rödjan (i dag Rya) i Lommaryds socken (Jönkö-
pings län) från 1886. Här beskrivs bland annat Carl Svenssons brädfodrade enkelstuga
i två våningar.

Bestyrnings och Vårderings Instrument öfver de delägares äbyggnader, hvilka i och för laga skiftet i Nickebo, beläget i Kalmar Län, Nara Näs Härad och Åby Socken, skola från gamla bon-
herna utflytta, uppräknadt — År — 1858.

	Dagverken		Räkning	
	Skiftet	År	Rp.	Ör.
1 ^a En förmodadt mantal präst; äges af Nils Persson, flyttar från gamla bonden en del af äbyggnaden, utgörande:				
1 ^a En Stugårdshus, 18 alnar långt, 9 af. bredt och 5 af. högt, täckt med torf, bestående 2 rum och kök samt vind, rödmålat och i godt skick.				
Detta hus medtages af	6		6	
transporteras till nya platsen af	3		3	
uppsattes bästfärdigt	8		8	
bäckt pålagges af	4		4	
muraren afloras med			16	
handflangning, vid murningen	15		15	
ler torf och sand upptages och hemföras	3	2	6	
inredningen inriktas med	10		10	
hafschering och målning, upptages till			3	
3 tunnors kalle köpes och hemföras för			6	
stenfoten borttages och ersättes för	10		10	
förskingrade materialer ersättes med			4	
2 ^a En Bod, 12 1/2 af lång, 7 af. bredt och 5 af. högt inredd till wisthus och slöjrum täckt med torf, i godt skick.				
Transport	5	2	9	1

FIGUR 17. Flyttkostnadsberäkning från Nickebo i Åby socken (Kalmar län) från 1858. Ägaren Nils Persson erhöi partiell utflyttningsskyldighet så att endast ett boningshus och en bodbyggnad skulle flyttas. Att utflyttningen avsåg en mycket kort sträcka framgår av att inga ökdagsverken avsattes för transport av det demonterade boningshuset.

25.8.
 Genom dikning med, som en ällas i hvarje Gård, blifvit
 afsatta för flyttningens tillbehörighet, hvarken Jön
 Carlsson i Wallregårdens och Carl Jönsson i Östregårdens,
 på dennes främställd fröga, den å laga sig; hvar af
 re dörfv Blösen till befräktigast och flyttningens kost-
 naden värderas på följande sätt:

Jön Carlsson har:		Bantko	
En Byggnad 17 1/2 fot lång, 14 1/2 fot bred,			
6 3/4 fot hög, med en lofttak, inredd till för- stuga, kök, Stuga och Kammer samt Me- lers kök med samt Wind på den öfver.			
Har 4 Eldstäder i en ällas, samt 4 fönster och 7 min äro fönster, det sigt och i gäst ständ			
Heltäckning af jordas - 1 1/2 - 21 - 4 - 16 -	7 5 4		
flyttningens	3 8 11 26 8		
Täckning och planering, med Sten och fram- körsel	8 2 5 26 8		
Stenfolan, Strens framkörsel och laggning	7 8 6 22 4 8		
Säkerhet af kalk till Stenfolan, med handredning	2		
Beräkning och jämförning, samt framkörsel af Sand	6 1 7 22		
Uppställning af Byggnadens	7 6 16		
Förbrukning af tegel till Taket, med framkörsel	7 2 7 16		
Täckningens	10 4 21 4		
framkörsel af Sten till Muren	10 10 14 21 4		
de af Sand - den 1/2 mil -	4 4		
för inköp af Ser	1		
transport af 1 mil	6 6		
	Transport. 15 39 102		

FIGUR 18. Kombinerad byggnadsbeskrivning och flyttkostnadsberäkning från Torahult i Nöbböle socken (Kronobergs län) från 1840. Handlingar av denna typ utgör i regel separata bilagor till skiftesprotokollet, men denna beskrivning ingår i protokollet som § 25. Beskrivningen skiljer sig från mängden även genom att fönster noteras. Vi får även en inblick i arbetet med materialanskaffningen genom att kostnader tagits upp för både inköp av lera och dess transport 1 mil, vilken uppskattas till sex ökdagsverken.

om vissa förutsättningar ändå kunde synas föreligga. Sådana exempel är å ena sidan skulle rotebönderna, som ansvarade för de militära torpen, kunna anses vara delägare i byn och även indirekt äga de militära torpens byggnader. I så fall borde soldattorpens byggnader beskrivits. Så uppfattades det i regel inte. Å andra sidan skulle man kunna anse att kronan, genom det regemente som ansvarade för ett militärt torp, var delägare i byn och ägde torpets byggnader. I så fall skulle torpets byggnader medtagits av denna anledning, men så gjordes alltså inte heller.

Trädgårdar nämns explicit i lagstiftningen både 1827 och 1866 och skulle också noteras, men det är först under 1800-talets andra hälft som de börjar dyka upp i beskrivningarna (se kapitel V).

Att delägarnas byggnader noggrant skulle förtecknas och deras beskaffenhet bedömas stadgades således redan då laga skifte infördes, så 1866 års stadga innebar inga förändringar i detta avseende,¹⁰⁴ men 1868 utkom ett cirkulär med föreskrift om hur en byggnadsbeskrivning skulle utformas.¹⁰⁵ Som överskrift anges gårdsnamn och ägare, dock inte mantal. För byggnader som beskrivs anger formuläret för bostadshus följande stödtermer: benämning, stommaterial, eventuell fasadbeklädnad, sockel, längd, bredd och höjd, takmaterial, rum våningsvis, eventuella tapeter, eldstäder, eventuella källare och skick. För ekonomibygnader anges benämning, stommaterial, eventuell fasadbeklädnad, längd, bredd och höjd, takmaterial, rum eller lokaler samt skick. Utöver byggnaderna nämner formuläret även förekomst av brunn med eventuella tekniska anordningar och skick, trädgård med fruktträd och bärbuskar, park med träd och deras ålder samt staket med utformning och skick i exempelsamlingen. Liknande uppställningar förekom i praktiken långt tidigare, men konformiteten ökar ytterligare genom detta cirkulär, vilket innebär att kvantitativa undersökningar och andra jämförelser lättare kan göras.

Skifteshandlingarnas beskrivningar varierar i fråga om precision och omfattning. Ett bostadshus beskrevs i regel mer ingående än ett svinhus, eftersom bostadshusen var mer komplicerade och medförde större flyttkostnader.

Den praxis som skapas efter hand medför att beskrivningarna i regel omfattar följande uppgifter:

- Identifikation av byggnadernas ägare eller till vilket hemman de tillhör
- Byggnadens benämning eller funktion
- Byggnadsmaterial och -teknik, till exempel av timmer
- Byggnadens mått, det vill säga längd, bredd samt höjd¹⁰⁶ på långsidorna

104. 13 kap. 96 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1866.

105. Kungl. Landtmäteristyrelsens cirkulär N:o 28, 5/2 1868 tryckt i Schütz 1885:399.400, även SFS Nr 17 1868.

106. Höjden kan mätas i alnar, fot, meter eller i antalet stockvarv. Det senare är särskilt vanligt i norra Sverige.

- Antalet våningar, främst i fråga om boningshus och bodar
- Byggnadens rum eller lokaler
- Förekomst av skorstenar och eldstäder och deras beskaffenhet
- Eventuell fasadbeklädnad
- Eventuell fasadmålning
- Takbeläggning
- Skick
- Förekomst av trädgård.

Före 1868 års allmänna regler för hur beskrivningarna skulle upprättas skapades bland lantmätarna en allmän praxis med utrymme för viss variation. Även lantmätarens egna beskrivningar varierade från förrättning till förrättning. Exempelvis uppger lantmätare Gustaf Fredrik Planting-Gyllenbåga vid ett laga skifte omkring 1854 i Åtterås, Villstads socken¹⁰⁷, byggnadsår för samtliga bostadshus, bodar och ladugårdar. Ålder och byggnadsår är annars ovanliga uppgifter i dessa sammanhang. Vid en kontroll av Planting-Gyllenbågas byggnadsbeskrivningar vid andra samtida skiftesförrättningar avslöjas att han i regel inte daterar byggnader på detta sätt. Varför denna precision använts just i Åtterås är oklart, men kanske har gode männen eller skifteslaget påverkat beskrivningen. Att man exakt kunde datera sex byggnader tyder på att bönderna åtminstone i detta fall hade god kännedom om sina byggnaders ålder. Att en ladugård till och med angavs vara byggd åren 1828–29 – ca 25 år tidigare – stärker denna uppfattning.

En lantmätare som är särskilt omsorgsfull i sina beskrivningar är S.M. Bergström, verksam i Värnamotrakten under 1800-talets första hälft. Förutom de sedvanliga uppgifterna tar han även med upplysningar om fönster (storlek och spröjsning), dörrar, bemålning, golvbrädor, panel med mera. Vid beräkning av flyttkostnaderna anger han även kostnader för torvupptagning (till torvtaken) och mossplockning (till timmerväggarna).

Trots att många lantmätare efter hand disponerar sina byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar på ett likartat sätt från förrättning till förrättning kan man märka att detaljrikedomen ibland varierar inom en byggnadsbeskrivning. Exempelvis kan vissa uppgifter, som exempelvis stommaterial, anges beträffande de först beskrivna byggnaderna. I slutet av beskrivningen har dessa uppgifter däremot uteslutits. Från källkritisk synpunkt kan denna omständighet vara av betydelse. Om uppgifter om byggnaders stommaterial efterhand faller bort efter hand är det uppenbart att beskrivningen förtiger dessa uppgifter. Om det däremot inledningsvis noggrant anges att byggnader var exempelvis brädfodrade, men att det senare i beskrivningen

107. LMA (Jönköping), Villstads socken, o6-VIL-58, Åtterås, 1854–56.

saknas uppgifter om eventuell brädfodring är det svårare att avgöra om lantmätaren förtigit uppgiften eller om brädfodring saknas. Ofta tycks de uppgifter som faller bort efterhand upplevts som självklara och därför förtigits.

Flyttkostnadsberäkningar

Flyttkostnadsberäkningar kunde ha olika utformning och uppställning så länge formerna inte likriktades från centralt håll. Ovan nämnda cirkulär från 1868 omfattade också ett formulär för uppställning av flyttkostnadsberäkningar. Beräkningen kallades i detta sammanhang "värderingsinstrument öfver den kostnad, som erfordras till utflyttnings verkställande".¹⁰⁸ I detta formulär angavs inledningsvis hemmets namn, mantal, ägare samt till vilken ägofigur byggnaderna skulle flytta och det aktuella flyttavståndet. Att mantalet angavs här, men inte i byggnadsbeskrivningen kan bero på att mantalet hade en omedelbar koppling till de olika delägarnas andel i skifteslagets flyttkostnader. Flyttavståndet och den nya tomtens placering påverkade i hög grad flyttkostnaderna, och av denna anledning skulle dessa uppgifter anges.

Sammanställningen av flyttkostnaderna var å ena sidan uppdelad i kostnadsställen, det vill säga kostnader för nedtagning, utflyttning, uppsättning och ofrivilligt skadad byggnadsmateriel samt kostnader för ersättning till särskilda hantverkare, som murare, timmermän och målare. Å andra sidan sammanställdes kostnaderna för ök- (häst-), man- och hjälpdagsverken (hantlangning) samt penningkostnader för vissa poster. Tydliga redovisningar av detta slag saknas givetvis då lantmätaren endast angivit en total kostnad för flyttning av en byggnad "i ett för allt" (se ovan).

Byggnadsmateriel som ofrivilligt skadades vid flyttningen kunde vara av olika slag. Dels kunde det röra sig om materiel som av naturliga skäl inte kunde återanvändas efter en flytt, till exempel tapeter och takstickor, dels kunde det avse byggnadsmateriel som till en viss grad riskerade att skadas vid rivning och flytt, som en viss andel murtegel, taktegel, timmer, brädor och spik. Vad gäller viss materiel, till exempel kalk- och lerbruk, är det ovisst i hur hög grad den kunde återanvändas. Denna nu nämnda materiel förekommer alla i formuläret 1868 och representerar då en penningkostnad. Under den tidiga laga skiftesperioden kunde byggnadsmateriel, som tidigare nämnts, i stället motsvara en dagsverkskostnad, det vill säga kostnaden för exempelvis timmer och grästorvor motsvarade den arbetstid det tog att utvinna dem. Genom att man successivt övergick mer konsekvent från naturhushållning till penninghushållning blev dessa byggnadsmateriel i högre grad en handelsvara som motsvarades av en penningkostnad.

---

108. Kungl. Landmäteristyrelsens cirkulär N:o 28, 5/2 1868 tryckt i Schütz 1885:401.

Det blir genom denna uppställning tydligt att arbetskostnader är av olika slag genom att vissa arbetsinsatser räknas ut i dagsverken och andra i en penningkostnad. Ök-, man- och hjälpdagsverken anges i dagsverken och tycks alltså ha kunnat utföras av icke-specialister. De kostnader som utgjordes av specialiserade hantverkare, som murare, timmermän och målare, förutsattes däremot regleras med penningar, eftersom ingen av skifteslagets delägare normalt behärskade dessa hantverk.

Utöver nämnda kostnadsposter avslutas formulärets uppställning med kostnader för källarbygge, brunnsgrävning och planering av den nya tomten. Formuläret öppnar även för att man vid värderingen skall ta hänsyn till byggnadernas skick vid flyttkostnadsberäkningen. Om någon byggnad var bristfällig, och i vilket fall som helst erfordrade reparation, kunde en nedskrivning av flyttersättningen göras. Vidare kunde någon delägare erbjudas att lösa in en annan delägars byggnad i stället för att den flyttades bort från den gamla tomten. Utanför Småland finns exempel på att ersättning utgått för flyttning av lösöre.¹⁰⁹

Cirkuläret stadgar slutligen att alla byggnader som ingår i byggnadsbeskrivningen skall numreras och att samma numrering skall användas i flyttkostnadsberäkningen.

Flyttkostnadsberäkningen är en sammanställning där kostnaderna för byggnadernas och anläggningarnas utflyttning anges, i dels dagsverken, dels penningar. Efter detta räknade lantmätaren ut en fördelning av dessa kostnader, beräknad utifrån det aktuella skiftets delningsgrund.¹¹⁰ Inte sällan överenskomms att en omräkning av dagsverkskostnaderna skulle ske så att endast penningar utväxlades mellan delägarna i skifteslaget. Orsaker och motiv till detta förfarande diskuteras i kapitel VI.

Laga skiftets kartmaterial

Administrativt ramverk

Skifteshandlingarna omfattar förutom skrivna handlingar även kartmaterial. I stadgan från 1827 anges att på skifteskartan skulle utmärkas alla byggnader, kvarnar, torp och andra lägenheter;¹¹¹ vidare skulle fornlämningar¹¹² och andra märkvärdigheter ritas in. Härigenom sades kartan bli en ”sann, redig och fullständig afteckning”.¹¹³ I samband med 1866

109. LMA (Härnösand), Nora socken, 22-NOR-329, Lövvik, 1856–66.

110. Svenska lantmäteriet 1628–1928, del 2, 1928:41 och Kungl. Lantmäteristyrelsens cirkulär N:o 28, 5/2 1868 tryckt i Schütz 1885:403.

111. Vad gäller torp och lägenheter är det oklart om stadgan avser dessas markinnehav eller byggnader. I samma paragraf talas om lägenheter, som kan uppodlas till åker eller äng (4 kap. 3 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827) och då avses uppenbarligen lägenheter (ej mantalssatt jord) markinnehav.

112. I Kungl. brev 17 april 1828 stadgas att i lantmäterixamen skulle ingå kunskap i läran om fornlämningars kännetecken”, vilket bibehölls i 1865 års cirkulär angående lantmäterixamen och 1910 års läroplan (Svenska lantmäteriet 1628–1928, del 1, 1928:109, 121, 131).

113. 4 kap. 3 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827.

års översyn av lagstiftningen borttogs alla noggrannare stadganden om hur kartan skulle upprättas och i stället hänvisades till lantmäteristyrelsens särskilda föreskrifter i ämnet.¹¹⁴

Kartans egenart

Nedanstående presentation av laga skiftets källmaterial baserar sig på laga skiftets formella regelverk och på erfarenheter från Småland. För att i någon mån undersöka i fall redogörelsen även gäller landets andra delar har vissa jämförelser gjorts utanför Småland. Dessa exempel utanför Småland baseras inte på kvantitativa undersökningar utan är i stället ett försök till en översiktlig karakterisering av laga skifteshandlingarna och deras variation över landet vad gäller bebyggelsen.

Kartor som upprättades i samband med laga skifte (nedan kallad skifteskarta) faller i hög grad tillbaka på en inarbetad karteringsmetod, som nyttjades vid såväl storskiften som enskiften. Vissa drag kan härledas ända tillbaka till de äldre geometriska kartorna från den tid då den statliga lantmåteriverksamheten inleddes på 1620-talet.¹¹⁵

Kartor kan indelas i olika kategorier med avseende på innehåll, ändamål, skala och framställningssätt. Kartor som skapades i samband med laga skifte kallas i regel skifteskartor utifrån ändamålet eller geometriska kartor utifrån framställningssättet och skalan (upp till omkring 1:10 000).¹¹⁶ Det geometriska framställningssättet innebär att karteringen utfördes med hjälp av enkla geometriska konstruktionsprinciper och att uppmätningen skedde med hjälp av ett måtbord och mätning av sträckor med mätstång, mätkedja eller mätband.¹¹⁷ Laga skifteskartorna uppgjordes i skala 1:4000¹¹⁸, därav klassificeringen storskalig karta.¹¹⁹ Längdmåtten angavs i alnar eller fot fram till 1881 då metersystemet infördes inom lantmåteriet.¹²⁰ Eftersom laga skiftets kartor reglerar markens indelning i fastigheter kan de också karakteriseras som ekonomiska kartor.¹²¹

En skifteskarta är konstruerad med hjälp av kartsymboler – mer eller mindre allmänt vedertagna eller formellt stadgade. År 1818 upprättade Kungl. Generallantmäterikontoret ett cirkulär som innehöll for-

114. 4 kap. 40 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1866.

115. En grundläggande översikt över det äldre kartmaterialet finns i Tollin 1991. En introduktion till lantmätarens arbetssätt ges i Sveriges Nationalatlas 1990:134f, även Tollin 2005.

116. En annan kartkategori är de geografiska kartorna, som är i mindre skala och som ofta skapas genom sammanläggning av flera geometriska kartor eller baseras på flygfotografier.

117. Mätkedjan var sedan länge vedertagen, men när metersystemet infördes inom lantmåteriet 1881 ersattes kedjan successivt med måttband av stål. Mätkedjan förbjöds att användas i lantmåteriförrättningar 1908 (Sveriges Nationalatlas 1990:134).

118. Inom lantmåteriet förekommer ett begränsat antal skalor, som i och med lantmåteriinstruktionen fastställs till tre: tomtskalan är 1:2000, åkerskalan är 1:4000 och skogsskalan är 1:8000 (Artikel V 32 § moment 2 Kungl. Maj:ts förnyade nädiga landtmåteriinstruktion 1864, även Schütz 1885:30 f).

119. Tollin 1991:11.

120. Samlingar i landtmåteri 1905:303.

121. Jfr Svenska lantmåteriet 1628–1928, del 1, 1928:290.

mulär om hur ägobeskrivningar skulle ställas upp samt två så kallade *modellkartor* – fingerade kartor över den påhittade byn Nyby. År 1828 trycktes en liknande modellkarta över den påhittade byn Åkerby i samband med laga skifte.¹²² Syftet med modellkartorna var att skapa större enhetlighet i hur kartor utfördes.¹²³ Arbetet med likriktningen fortsatte 1868, då ett särskilt cirkulär med nya kartmodeller publicerades.¹²⁴

En skifteskarta kan sägas vara en grafisk, plan och selektiv avbildning i enhetlig skala, skapad av ett skifteslag. Den kan vidare sägas ha två tidssnitt genom att den både dokumenterar vissa aspekter på ett skifteslags beskaffenhet vid mätningstillfället och redovisar den framtida ägoindelningen – närmare bestämt från det att skiftet är fastställt, laga-kraftvunnet och de nya skiftena har tillträtts.

Till skillnad från tidigare lantmäterikartor saknar laga skifteskartornas egentliga kartbild i stort sett karttext, men har förklarande texter utanför kartbilden. Varje karta har en övergripande förklaring – ibland inom en kartusch – om vad kartan återger, det vill säga oftast namn på det avbildade skifteslaget, socknen, häradet eller tingslaget och länet och därtill vad förrättningen avser, årtal, kartförfattare och dennes titel. Strax utanför själva skifteslagets och kartbildens gränser anges, genom en så kallad kringskrift, namnen på angränsande gårdar, byar, skifteslag, sjöar och så vidare. När väl skiftet var fastställt av ägodelningsrätten skrevs en anteckning om detta på konceptkartan. Bokstäver och bokstavskombinationer på kartbilden relaterar till de olika kamerala hemmanen (se nedan).

Vanligen ingår även färgkulörer i symbolerna. Hos äldre kartor hade ofta hela områden färglagts, men efterhand övergick man till att endast färgmarkera längs objektens konturer för att minska risken för att kartpappret skulle krympa.¹²⁵ Någon teckenförklaring av skifteskartornas olika symboler finns inte på kartorna, men från och med sent 1800-tal förklaras färgkulörernas betydelse ofta i ett särskilt schema.¹²⁶

Lantmätarens huvudsakliga fokus vid upprättandet av skifteskartan var trefaldigt. För det första skulle den areella utbredningen av skifteslagets markyta avbildas; för det andra skulle denna markyta delas in i områden av olika slag med hjälp av olika gränsmarkeringar, exempelvis rågångar, skifteslinjer, markslagsgränser, vägar, hägnader, strandlinjer och vattendrag; för det tredje markerades övrig information, exempelvis byggnader, vilken egentligen inte berörde markvärderingen.

122. Se vidare Samlingar i landtmäteri 1905:302. Förekomsten av bevarade modellkartor är okänd, men en omgång kopior från provinskontoret i Östersund har ställts till mitt förfogande av antikvarien Björn Olofsson, för vilket härmed framförs ett tack.

123. Påtryckningsmedlet att lantmätarna skulle följa karteringsinstruktionerna blev att deras, till centralmyndigheten insända renovationer, inte skulle godkännas, utan återsändas för omritning (t ex Circulaire-Bref till samtelige Landtmätare i Riket, 28 februari 1829).

124. Kungl. Lantmäteristyrelsens cirkulär nr. 21 (Samlingar i landtmäteri 1905:163).

125. Svenska lantmäteriet 1628–1928, del 1, 1928:234.

126. Angående kulörer och färger på svenska lantmäterikartor, se Ekstedt 1987.

FIGUR 19. Modellkartan från 1828 över den fiktiva byn Åkerby ger riktlinjer för hur en skifteskarta skulle utformas.

NGE ÄGOR

KARTA

öfver

ÅKERBY

med derinnum belägne

ETTEBRO OCH BROTORPS UTJORDAR

N.N. Län

N.N. HÄRAD OCH N.N. SOCKEN

Förfullad vid Laga Skifte

ÅR 1828

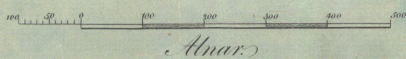
af

N.N.

*Sindbergar
ägor*

	Lösnegräns
	Håvudsgräns
	Sockengräns
	Rättingsgräns
	Skiftesgräns
	Skaldnads Sten emellan Skiften
	Gärdsgård af Trä
	af Sten
	Jordvall (Grönt)
	Rischag
	Lands och Mindre Vägar (Brun)
	Diken i all slags Mark (Grått)
	Byggnader af Sten (Rött)
	af Trä (Gult)
	Qvarn
	Sjö

MINNE

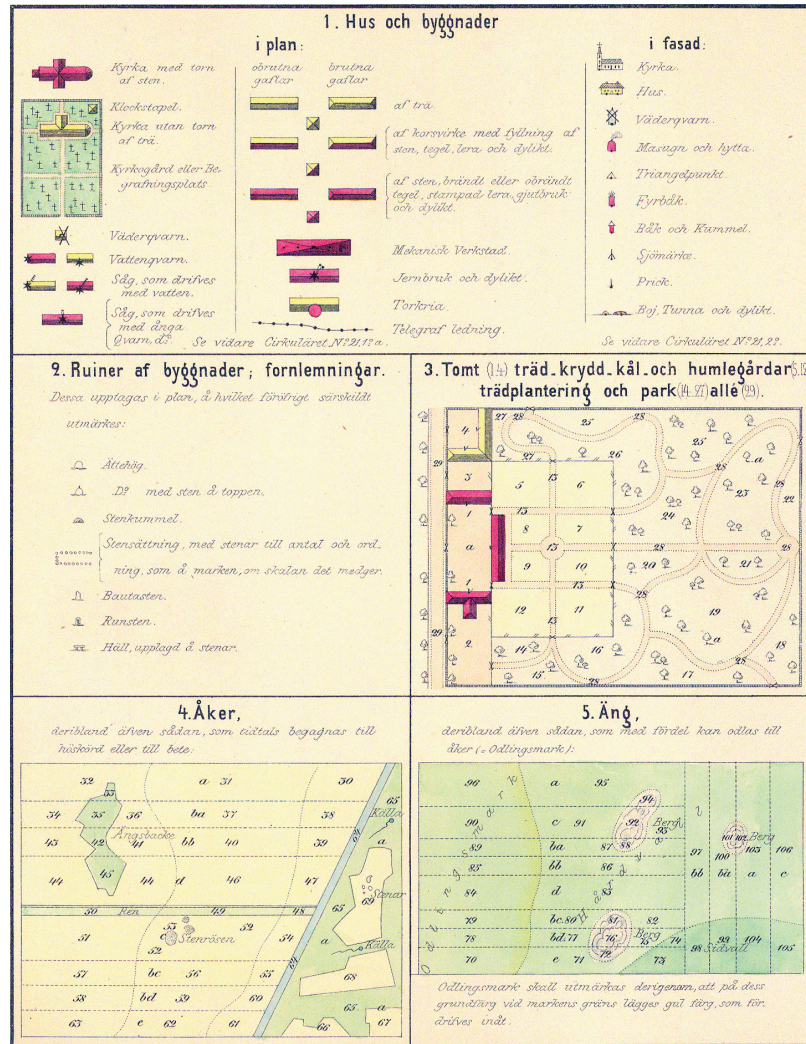
ÄGOR

B R E D S J Ö N

FIGUR 20. Kungl. Lantmäteristyrelsen publicerade en ny modellkarta 1868 avseende den fingerade byn Krontorp m.m. Modellkartan syftade till att bland annat göra kartritandet mer enhetligt inom lantmäteriväsendet.

Även om tekniken kring koordinatsystem samt backstreck och höjdkurvor var känd och användes i andra kartsammanhang, förekommer sådana system normalt inte på skifteskartorna. Vissa lantmätare markerar trots allt med egna symboler eller markeringar höjdskillnader på sina kartor.

All mark inom skifteslaget delades in i så kallade *ägofigurer*, som skulle omfatta ett enhetligt område, vad gäller jordmån, hydrografi och naturlig bördighet. Den från jordbrukssynpunkt viktigaste marken delades oftast in i små detaljbedömda ägofigurer medan den mindre ekonomiskt betydelsefulla skogsmarken kunde delas in i större någorlunda likvärdiga ägofigurer. Ägofigurer avgränsas på skifteskartan oftast med prickad linje, om inte ägofigurens gränser sammanfaller med andra gränslinjer, exempelvis hägnader eller vägar.

Det område som en byggnad stod på kan ibland utgöra en avgränsad ägofigur, med andra ord utgör byggnadsytan en ägofigur. I andra fall ingår byggnadsytan i en större ägofigur. För att markera vilken angränsande ägofigur som byggnadsytan tillhör, markeras detta med en så kallad *sinka*, ett ”v” mellan byggnadsytan och den övriga ägofiguren.

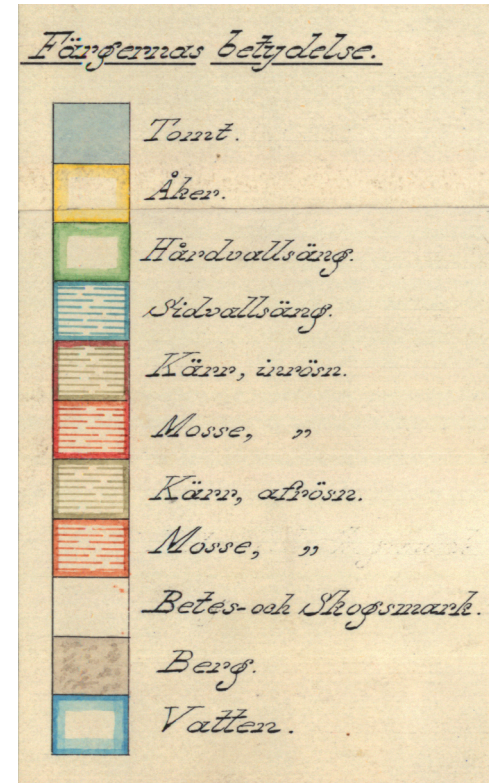
Varje ägofigur tilldelades ett unikt nummer i en nummerföljd, så att hänvisning kunde ske till ägobeskrivning, hävdeförteckning och delningsbeskrivning. I regel började numreringen med hustomterna, därefter följde åkrarna, sedan ängarna och så vidare.¹²⁷ Ägofigurernas nummerserier separerades, så att inrösnings- och avrösningsjord inte blandades.

I mindre skifteslag uppgick antalet ägofigurer till ett par hundra, medan riktigt stora skifteslag kunde ha tiotusentals ägofigurer. Ett stort antal ägofigurer komplicerade visserligen kartarbetet och handläggningen, men detta uppvägdes av att lantmätaren, åtminstone tidvis, erhöll arvode för varje ägofigur.¹²⁸

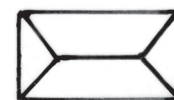
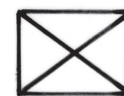
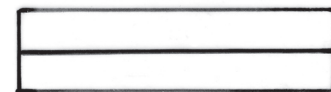
Utöver ägofigurernas numrering med arabiska siffror förekommer numrering även med romerska siffror. Dessa siffror anger i nummerföljd rågångsmarkeringar, det vill säga skifteslagets eller byns yttre gränsmarkeringar. Rågångsmarkeringarna finns vid strategiska vinklar i rågångslinjerna, och rågångssiffrorna refererar till en i protokollet skrivna rågångsbeskrivning.

Skifteskartorna har byggnader markerade i kartbilden genom markeringar av byggnadernas verkliga utbredning – noggrant inmätta av lantmätaren. Förutom byggnadens yttre begränsningslinjer omfattar byggnadssymbolen ytterligare information genom dels en fingerad takkonstruktion, dels någon kulör. Takkonstruktioner förekommer i första hand av tre typer: längsgående nock, helvalmat tak och pyramidtak. I regel har dessa inget med den verkliga takkonstruktionen att göra utan anger i stället byggnadens beskaffenhet i andra avseenden. Trots ovan nämnda modellkartor och cirkulär med instruktioner om kartsymboler är husmarkeringarna inte konsekventa. Ofta, men inte alltid, är bostadshus markerade med helvalmat tak, långa ekonomibyggnader (främst ladugårdar) med längsgående nock och mindre, mer kvadratiska ekonomibyggnader med pyramidtak. För vissa byggnader, främst kyrkor, gäller att deras verkliga takutformning oftast avbildas i kartsymbolen.

Kulören på kartans byggnadsmarkeringar kan avslöja en byggnads stommaterial. En byggnad av sten är vanligen avbildad i röd kulör och en träbyggnad i gul, allt i enlighet med ovan nämnda modellkartor och cirkulär.¹²⁹ Byggnader i korsvirke med fyllningar av sten, tegel, lera el-

FIGUR 21. Laga skifteskartor saknar i allmänhet teckenförklaringar. Från och med slutet av 1800-talet började man emellertid använda förklaringar av de i kartbilden nyttjade kulörerna.

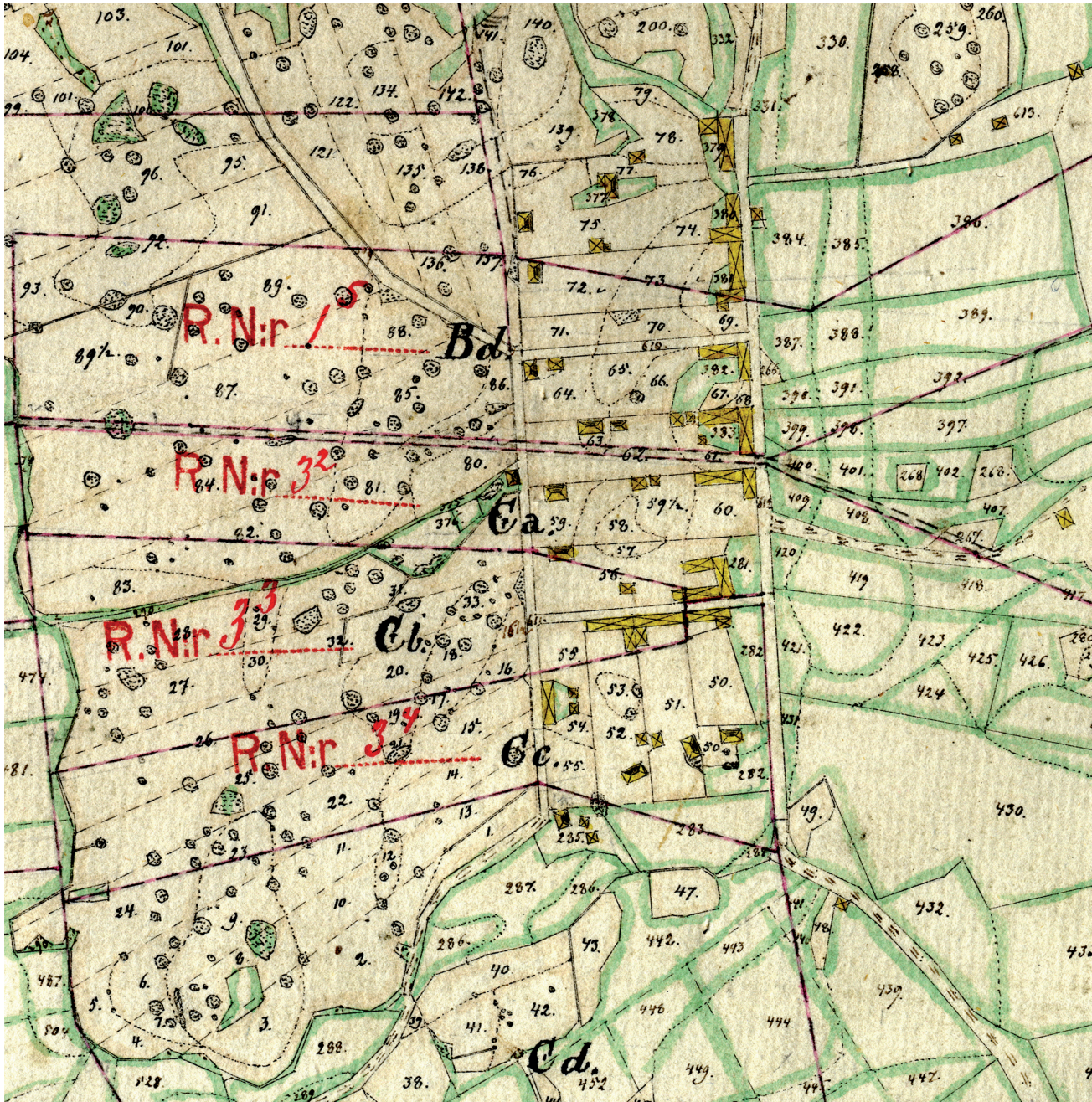
FIGUR 22. Byggnader markeras på skifteskartor med huvudsakligen tre olika symboler. Den övre motsvarar ofta ladugårdar, den i mitten mindre ekonomibyggnader och den nedersta ofta boningshus.

127. Alreik 1843:256.

128. Svenska lantmäteriet 1628–1928, del 1, 1928:51.

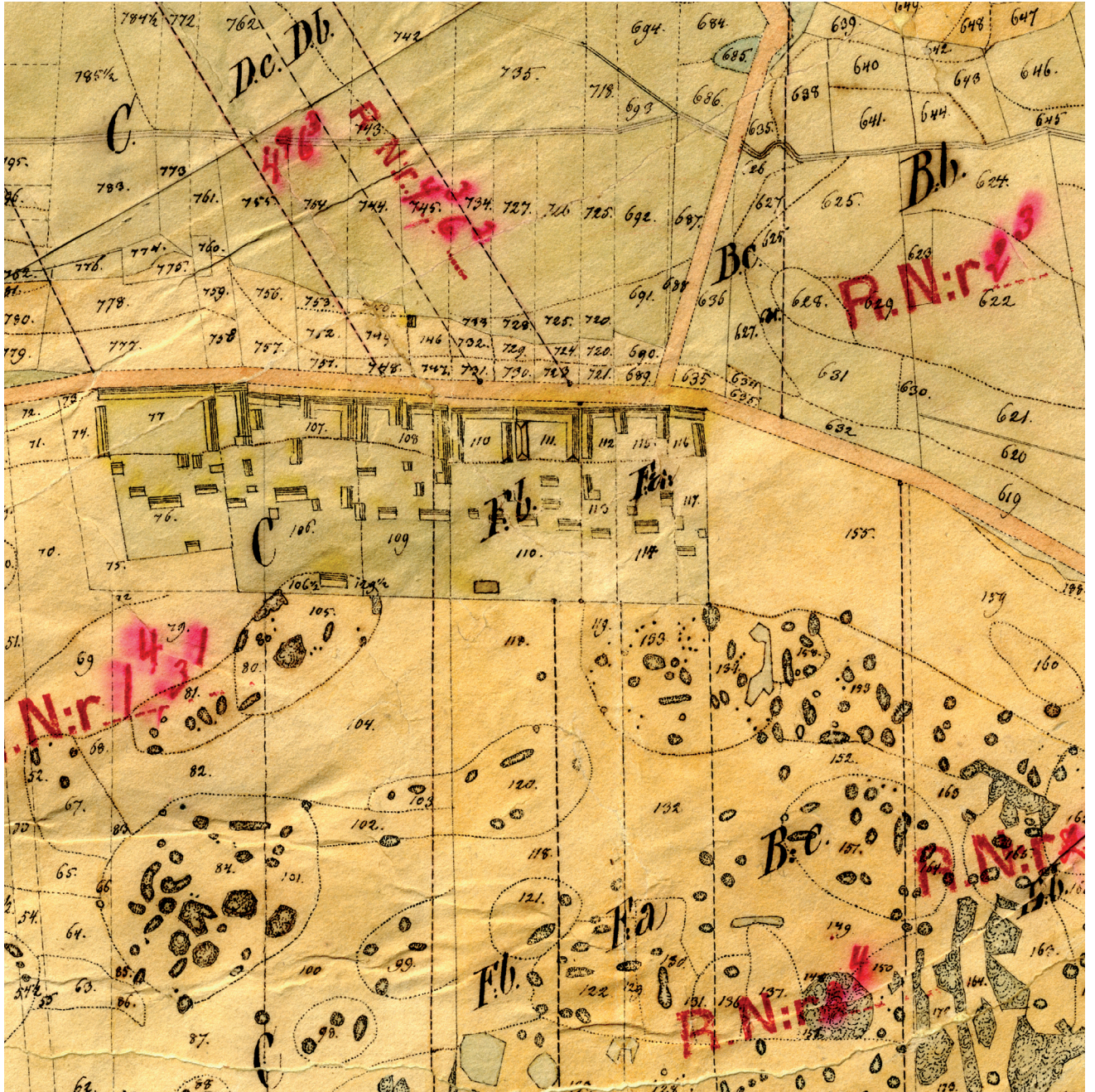
129. Att rött markerar sten och gult trä i byggnader har gällt även vid upprättandet av byggnadsritningar (jfr Swedlund & Ehrensverd 1969:58).

FIGUR 23. Kartan över byn Slåhult i Vireda socken (Jönköpings län) från 1847 kan från kartritnings synpunkt betraktas som ett exempel på en ordinär laga skifteskarta. Skifteslaget är indelat i ägofigurer med var sitt unikt nummer. Ägofigurer med grön ram är åkermark och merparten av de övriga synliga ägorna är tomt eller åker. Byggnaderna har två olika symboler – en med korsande linjer från hörn till hörn vilket bör symbolisera uthusbyggnader och en med formen av ett valmat tak, vilket bör symbolisera boningshus. Alla husmarkeringar är gula, vilket innebär att de är uppförda av trä. Större delen av byn kan kategoriseras som en s.k. tåbunden by med ladugårdsbebyggelse utefter den östra bygatan samt med boningshus och bodbyggnader mer centralt placerade på tomtarna. Den södra delen har en liknande struktur, men med ladugårdsbyggnaderna mot norr. De röda linjerna är de nya skifteslinjerna som skapades vid skiftet. Beteckningen "Bd" är samtida med skiftet där "B" står för jordebokshemmanet Mellangården och "d" för den fjärde hemmansdelen i detta jordebokshemman. Den röda texten "R. N:r 1" är en sentida komplettering med en då aktuell fastighetsbeteckning.

FIGUR 24. Åby socken (Kalmar län) omfattar flera stora radbyar med sammanhängande ladugårdsbyggnader utefter bygatan. Skammelstorps by karterades 1831 i samband med laga skifte. Byns sju beskrivna portskjul ingick sannolikt i denna omkring 0,5 km långa ladugårdsräcka utefter bygatan.

ler dylikt är till hälften röda och till hälften gula. På renovationerna förekommer att alla byggnader som ålades utflyttningskyldighet markerades ofyllda utan såväl fingerad takkonstruktion som färgmarkering.¹³⁰ Alternativt kunde byggnader som skulle flyttas markeras med endast yttre begränsningslinje och utan nockmarkering.¹³¹ För vissa byggnader till exempel väderkvarnar, vattensågar, ångsågar, mekaniska verkstäder, järnbruk och torkrior stadgades enligt modellkartorna och cirkulären särskilda kartsymboler, vilka användes i varierande omfattning.¹³²

Det är värt att poängtera att byggnader som beskrivs i skifteshandlingarnas texter inte automatiskt kan kopplas samman med husmarkeringar på kartbilden. I undantagsfall och utanför Småland har lantmätaren angett i byggnadsbeskrivningen vilken ägofigur respektive byggnad står på, men detta är sällsynt.¹³³ En identifiering av de skriftligt beskrivna byggnaderna på skifteskartan kan ofta ske stegvis genom att man identifierar ägarna till de ägofigurer som har byggnadsmarkeringar.¹³⁴

I kartbilden hos skifteskartorna förekommer bokstäver ofta med två olika betydelser. Ibland har lantmätaren angivit ägoförhållanden inför skiftet genom att för en gård markera dess ägor med ett gement "a", en annans ägor med "b" och så vidare. För att efter genomfört jordskifte ange vars och ens nya skiften användes också bokstäver och bokstavskombinationer. I dessa är den första bokstaven en versal och den eventuellt följande en gemen. Den första bokstaven representerar något av skifteslagets jordebokshemman, medan den efterföljande motsvarar ett kameralt hemman inom varje sådant jordebokshemman. Om exempelvis ett jordebokshemman består av två kamerala hemman vid tiden för skiftet markeras de med "Aa" respektive "Ab". Norrgårdens tre kamerala hemman benämns exempelvis "Ba", "Bb" och "Bc". Militära torp erhåller också en bokstav i samma serie, men den skrivs med en gemen.¹³⁵

När skiftesmännen vid laga skifte presenterade ett provisoriskt förslag till ny ägoindelning markerades de föreslagna nya skifteslinjerna med streckade blyertslinjer. När de slutliga skifteslinjerna

---

130. Tollin 1992:32.

131. T.ex. LMA (Östersund), Hammersdals socken: 23-HAJ-113: Bye, 1840-50.

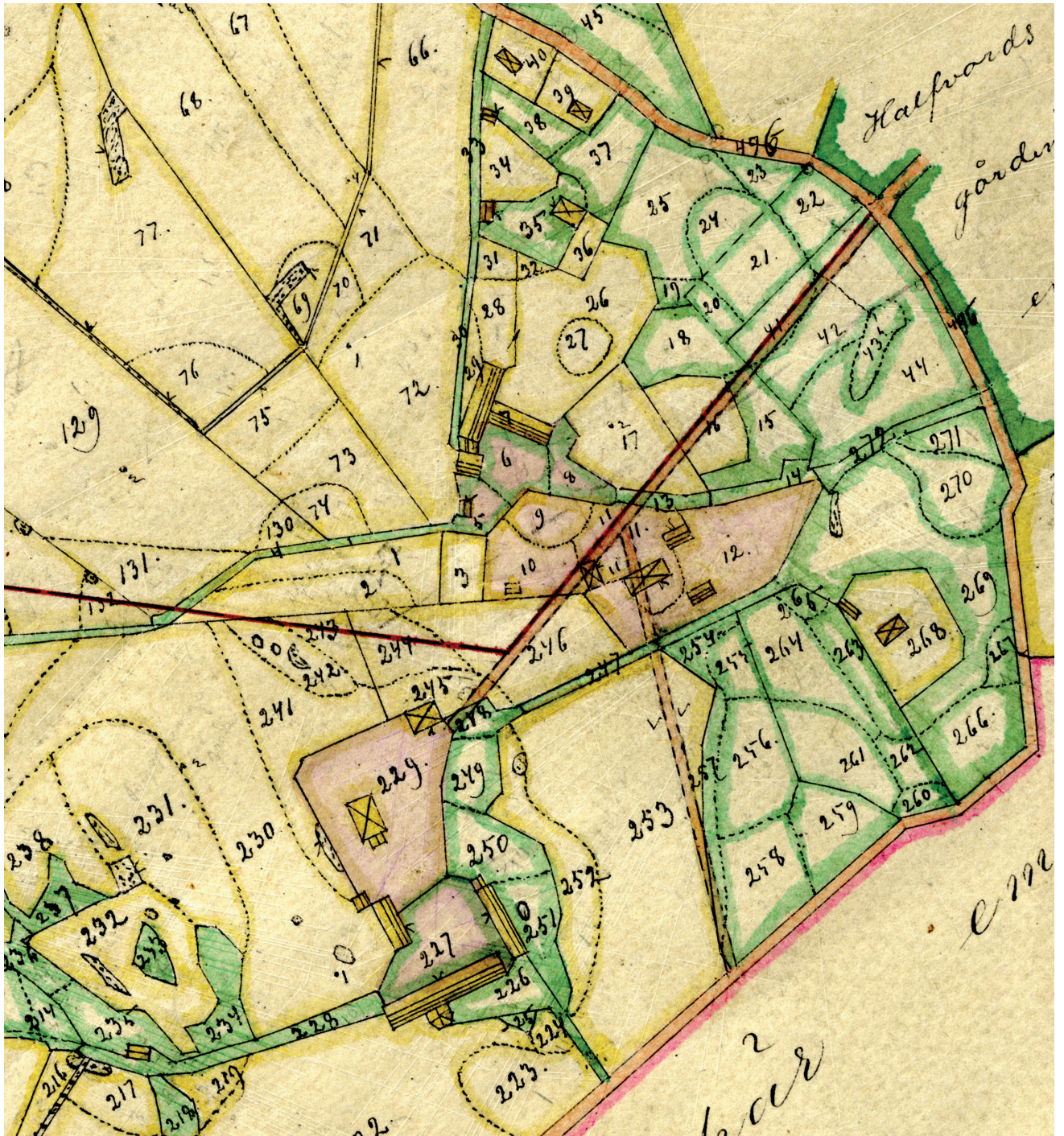
132. Kungl. Lantmäteristyrelsens cirkulär nr. 21.

133. Exempelvis vid det sockenomfattande laga skiftet av Färila-Kårböle socken i Gävleborgs län i början av 1900-talet (Larsson 1996).

134. Om delningsgrunden var mantalet var det inte nödvändigt att redovisa vem som ägde vilka ägofigurer inför skiftet. Om ägarna till respektive ägofigur inte redovisas kan beskrivningarnas byggnader därför inte knytas till en viss byggnadstomt. Om delningsgrunden var uppskattningsinnehåller redovisades var och ens ägor inför skiftet och man kan ha detta till hjälp för att identifiera beskrivningens byggnader på skifteskartan.

135. Dessa bokstavsbezeichnungar används inte i dag, men ofta kan kartbilden och även de skrivna handlingarna i efterhand ha kompletterats med de fastighetsbeteckningssiffror som använts under större delen av 1900-talet. Detta underlättar avsevärt vid en identifiering av fastigheterna vid laga skiftet och i dag.

FIGUR 25. Laga skifte genomfördes på Möcklarps Skattegård i Alseda socken (Jönköpings län) omkring 1890. Skifteskartan visar byggnader som tillhörde skifteslagets två kamerala hemman. Här är boningshus markerade med kryss i hussymbolerna och ekonomibyggnaderna försedda med streck i byggnadernas längdriktning. Boningshuset mitt på ägofigur 229 tycks ha en farstutbyggnad på den södra gaveln och ladugårdslängan i söder har ett vidbyggt polygonalt körhus. De s.k. sinkorna invid byggnaderna anger vilken ägofigur byggnadsplanerna tillhör. Lilafärgade ägofigurer är tomtmark, ägofigurer med svagt gulaktig ram är åker och de med grön ram betecknar äng.

skulle markeras på kartan drogs de med heldragen röd linje ovanpå den tidigare streckade linjen. Om dessa skifteslinjer korrigerades efter att ägodelningsrätten behandlat skiftesresultatet markerades de reviderade skifteslinjerna också med heldragen röd linje; de tidigare, efter utslaget ej gällande skifteslinjerna, korsades över, för att markera att dessa inte hade giltighet.

7. Avslutning

I detta kapitel, som huvudsakligen är av deskriptiv karaktär, har jag presenterat svenska skiftesreformer; inledningsvis redogörs mycket kort för storskifte och enskifte. Huvuddelen av kapitlet har ägnats åt att beskriva hur ett laga skifte kunde genomföras utifrån lagstiftning och praxis. Mitt fokus har legat på skiftets efterlämnade arkivalier och dessas anknytning till byggnader och bebyggelse.

Till skillnad från tidigare beskrivningar av skiftesprocessen framhåller jag skiftesprocessens gång med utgångspunkt i bebyggelsen. Detta avsnitt är väsentligt för förståelsen av övriga resonemang om skiftet, beskrivningen av bebyggelse och utflyttningsprocessen.

Avslutningsvis fördjupas källanalysen av tre identifierade grupper som särskilt omfattar uppgifter om byggnader: byggnadsbeskrivningar, flyttkostnadsberäkningar och kartor. Utgångspunkten är småländska arkivhandlingar, men jag har även gjort en översiktlig, nationell karakterisering.

Källkritisk prövning av laga skifteshandlingar gentemot annat källmaterial

I. Inledning

I kapitel I refererade jag till historikern Michael Scriven angående tre kriterier för en användbar källa. En sådan bör omfattas av höggradig ackuratess, relevans och representativitet. Jag menar samtidigt att de två senare kriterierna måste relateras till forskningsuppgiften, men att den förra – ackuratess eller tillförlitlighet enligt min terminologi – kan undersökas mer generellt för en viss källkategori. Avsikten med följande kapitel är därför att genom valda exempel jämföra med andra källkategorier för att testa laga skifteshandlingarnas källkaraktär, exempelvis avseende tillförlitlighet, men också med hänsyn till innehåll i vidare mening.¹ De källor som nyttjas vid jämförelserna kan kallas *korrektiv*, även om jag inte generellt betraktar dem som mer sanna eller korrekta än laga skifteshandlingarna.

Min metod för att göra detta är att i en handfull fall jämföra källornas data med varandra genom så kallad triangulering – att forskaren kombinerar och jämför flera olika källor för att kunna värdera deras tillförlitlighet. Exempelen i undersökningen är strategiskt valda i den meningen att jag valt byar där minst två olika typer av källor från samma tid varit tillgängliga. Förutom laga skifteshandlingarna har bilder, uppmättningsritningar, kartor och brandförsäkringshandlingar tjänat som källor vid trianguleringen.² Eftersom urvalet av byar där mer än en, för mina syften lämplig, källa föreligger är ytterst begränsat, har jag inte lyckats välja exempel från mina exempelsocknar.

Innan trianguleringsundersökningarna presenteras introduceras översiktligt de källkategorier som används i undersökningarna – bilder och brandförsäkringshandlingar. Vad gäller principer och källkritik kring kartor hänvisas till kapitel III. Eftersom jag använder museala uppmättningsritningar i endast ett fall gör jag källkritiska reflektioner i texten, för övrigt hänvisas till annan litteratur i ämnet.³

1. Örjan Kardell har undersökt bland annat laga skifteskartornas tillförlitlighet vad gäller redovisning av hägnader. Hans slutsats är att respektive kartörfattares syfte är betydelsefullt för resultatet och måste vägas in vid bedömningen av tillförlitligheten (t ex Kardell 2007:87–103).

2. Agrarhistorikern Janken Myrdal (2007) har nyligen diskuterat begreppet källpluralism och mina undersökningar kan kategoriseras som källpluralistiska i den meningen att flera olika källmaterial nyttjas. Syftet med min källpluralism i detta kapitel är emellertid enkom källutvärderande, inte att klarlägga faktiska historiska skeenden eller förhållanden.

3. Etnologiska uppmätningar, av det slag som här är aktuella, har knappast diskuterats från källkritisk synpunkt i kontrast till mängder av diskussioner i etnologiska handböcker m.m. kring

2. Bilder som korrektiv

Att använda bilder som källmaterial har inom vissa discipliner länge varit sällsynt. Exempelvis har historiker först på senare tid börjat ägna bilder mer uppmärksamhet. Eftersom bilder som källmaterial har särskilda förutsättningar inleder jag denna jämförelse med ett resonemang kring bilder som historisk källa.

Det bildmaterial som jag använder är främst avbildningar av byggnaders exteriörer och kartor. Var för sig har dessa typer av källmaterial använts inom vissa forskningsfält, men kombinationer av dem är mer sällsynta. Ett, i förhållande till mina undersökningar, näraliggande exempel ger kulturgeografen Therese Lundgren i en seminarieuppsats. Hon har gjort jämförelser mellan tolv teckningar av en gård i Roslagen, vilka utförts 1811-14 av konstnären Axel Fredrik Cederholm, och en ägomätningsskarta från 1841-42.⁴ Ett par av hennes frågeställningar berör tillförlitlighet och informationskarakteristik. Lundgren fäster sig särskilt vid att vissa element i bilderna inte är proportionellt avbildade, människor är underdimensionerade, växter överdimensionerade o.s.v. Vidare utgör förskjutningar i konstnärens perspektiv skillnader jämfört med kartorna. En förutsättning som givetvis försvårar jämförelserna är den stora tidsdifferensen mellan bildernas och kartans tillkomst, vilket Lundgren är medveten om.⁵ Generellt visar studien stora överensstämmelser källorna emellan. Visserligen fokuserar Lundgren i första hand landskapet, men även byggnaderna kommenteras. Svagheten hos konstnärens bilder ligger inte i första hand i redovisningen av företeelser utan i proportioner och perspektiv.⁶

Historikern Göran Samuelsson har – sannolikt ovetande om Lundgrens undersökning – gjort en liknande studie utifrån samme konstnär. I sitt exempel jämför han Svensboda by i Riala socken, Stockholms län. Denna by har avbildats av både lantmätaren Ulrik Dahlbeck i en stor-skifteskarta 1796⁷ och den tidigare nämnde Axel Fredrik Cederholm 1814. Samuelsson redovisar ingen systematisk analys av Svensboda, utan konstaterar i allmänna ordalag att överensstämmelsen är stor avbildningarna emellan och att de kompletterar varandra.⁸

---

intervjumetodik och -källkritik. Angående uppmättningsmetodik, se Andersson & Hildebrand 1988:213-255.

4. Huggboda under säteriet Östanå, Roslagskulla socken (LMV, Roslagskulla socken, A80-26:2, Östanå, 1841-42)

5. Lundgren 1996:1 f, 11 f.

6. Lundgren 1996:57.

7. LMV: Riala socken, A77-32:1, Svensboda, 1796. Samuelsson 2006 anger året 1797.

8. Samuelsson 2006:706 f.

Tendens

Att använda bilder som historisk källa öppnar många möjligheter, men kan även omfatta problem från källkritisk synpunkt. Användandet av bilder i en historisk analys har diskuterats av flera forskare.⁹ Gemensamt för de flesta är att de i sina diskussioner kring bildanalys och användandet av bilder som källor fokuserar på bilder med konstnärliga anspråk och som ofta avbildar människor. Frågor kring bildernas tendens och bildskaparnas syften och mentala glasögon samt eventuella avbildade personers uttryck och aktivitet är då särskilt väsentliga. I mina undersökningar har jag främst använt dokumentära museala fotografier av byggnader. Dessa bilder ger inte uttryck för en lika uppenbar tendens, som de exempel som en del bildteoretiker använder. Detta gör det samtidigt svårare att direkt överföra dessas resonemang och analyser.¹⁰ Ofta förs källkritiska diskussioner kring bilder av personer och föremål där man kan anta att bildskaparen i hög grad arrangerat motivet för sina syften. Reklam- och propagandabilder är särskilt tydliga och tacksamma för sådana analyser.¹¹ Vid fotografering av byggnader finns inte lika stora möjligheter att styra och ställa, att snygga till och arrangera själva motivet.¹² Däremot kan exempelvis omgivning, bildvinkel och motivval ändå väljas för vissa syften.

Detaljernas vikt vid bildstudier har poängterats av många forskare. Konstvetaren Giovanni Morelli identifierade upphovsmän till konstverk genom att studera vissa detaljer.¹³ Peter Burke framhåller möjligheten att erhålla information från detaljer i bilder, särskilt vid studier av materiell kultur, eftersom konstnären avbildat dessa oreflekterat, medan analysen av konstverkets centrala budskap kan vara mer dubiös på grund av konstnärens outtalade syften med bilden.¹⁴

För den som studerar bilder av till exempel bebyggelse kan detaljerna vara viktiga på ett annat sätt. Jag är övertygad om att man kan analysera trovärdigheten i en tecknad eller målad bild av en byggnad genom att studera enskilda detaljer. Om en tillräcklig mängd detaljer överensstämmer med den kännedom man redan har om byggnadsskicket, tyder detta på att konstnären har en viss grad av

9. T.ex. Burke 2001, Kjørup 1983, Gombrich 1972, Barthes 1976 och Petersen 1999.

10. Jfr Barthes 1976:114. När Barthes, i Bildens retorik, avser att analysera bilders innebörd väljer han just en reklambild för att underlätta uppgiften, eftersom reklambilders betydelser i så hög grad är avsiktliga och uppenbara.

11. Ett exempel kan illustrera detta. Fotokritikern Abigail Solomon-Godeau skildrar ett fotodokumentationsprojekt i USA på 1930-talet, det s.k. FSA-projektet. De ”objektiva” fotografierna styrde människorna som skulle avbildas genom att låta dem inta nyktra poser (inte le mot kameran) – ta på sig slitna kläder (inte finkostymen) samt att inte tvätta händer och ansikten (Solomon-Godeau 1993:146).

12. Vår tids s.k. home styling syftar till att göra en bostad mer attraktiv, men åtgärderna omfattar endast lös inredning. Själva byggnaden åtgärdas knappast.

13. Burke 2001:32 f.

14. T.ex. Burke 2001:102, 188 f.

medvetenhet och noggrannhet i avbildningen och att övriga delar av bilden också kan sägas vara dokumentära. En mer systematisk studie av denna princip skulle till exempel kunna göras på så kallade gåramålningar.¹⁵

Sant – falskt – tillförlitligt

En bild är varken sann eller falsk *i sig*.¹⁶ Man kan däremot göra en värdering huruvida den är mer eller mindre användbar för ett visst syfte. Vid en jämförelse mellan målning eller teckning å ena sidan och fotografi å den andra anser Roland Barthes att fotografiet är unikt genom att det är ett meddelande utan kod. Fotografering omfattar inte diskontinuerliga tecken eller transformationsregler. Fotografiets denotation är således ”renare” än till exempel teckningens.¹⁷ Jag kan endast delvis hålla med om detta. Det analoga fotonegativet har en sådan karaktär, men papperskopian som efterbearbetas och digitalbilden som behandlas med datorstöd avlägsnar sig från denna idealbild. Den engelske kulturhistorikern Peter Burke går vidare och diskuterar frågan om en bild är tillförlitlig eller inte. Han vill helst tala om grader av tillförlitlighet och att bilder är tillförlitliga enbart i förhållande till olika ändamål.¹⁸

Kontextanalys

Många betonar vikten av att betrakta en bild i sitt sammanhang, eftersom detta sammanhang styr betraktandet eller tolkningen av bilden. Bildteoretikern Gert Z Nordström använder sig av fyra olika kontextnivåer: yttre och inre kontext samt sändar- och mottagarkontext.¹⁹ Med yttre kontext avser Nordström de omgivande faktorerna som påverkar bildens innehåll, till exempel en ram eller bildens placering.²⁰ Den inre kontexten omfattar alla beståndsdelar i en bild och hur de påverkar och är beroende av varandra. I detta har konstvetaren Giovanni Morelli och historikern Carlo Ginsburg fördjupat sig vid studier i metoder att avslöja falska målningar.²¹ Även etnologen Nils-Arvid Bringéus analyser av bonadsmålningar berör den inre kontexten.²²

Med sändarkontext avses omständigheter som påverkade bilden när den en gång skapades, till exempel tidsandan. Denna sändarkontext är visserligen oerhört komplex – men oföränderlig och unik. En bild har däremot skiftande så kallade mottagarkontexter, med vilket menas de

15. Se t.ex. Hasselrot 2003:20 ff.

16. T.ex. Kjørup 1983:88 f. eller Gombrich 1972:73 f. Jfr Gombrich 1972:95.

17. Barthes 1976:123 f.

18. Burke 2001:184.

19. Nordström 1984:45–49. Jfr Arvidsson 2002:182 som refererar vikten att klargöra avsändare, budskap, kanal och mottagare.

20. Detta är ett tema som etnologen Karin Becker behandlat i en artikel om museers bildarkiv och deras avspeglning av gångna tider (Becker 1993:114–130).

21. Burke 2001:32 f., Petersen 1999:145 f.

22. Bringéus 1981, särskilt 77–107.

omständigheter och sammanhang där bilden används eller tas emot. Ett exempel på detta är etnologen Eva Londos avhandling om hemmets bildvärld och hur vi väljer de bilder som vi vill associeras med.²³

I min analys av fotografier har jag koncentrerat mig på dels den inre kontexten, för att noggrant studera fotografiers detaljer och avbildade verklighet, dels sändarkontexten, för att analysera i vilket sammanhang bilden tillkommit.

När man jämför användandet av texter med användandet av bilder och kartor som källa, är det tilltalande att man kan analysera de visuella källorna ”tillsammans” med läsaren. Med andra ord kan läsaren av en vetenskaplig text som tolkar en bild själv se bilden och få möjlighet att reflektera över rimligheten i analysen. Läsaren av en vetenskaplig text baserad på skriftliga källor är däremot tvingad att leta upp en kanske mindre lättillgänglig källtext, för att göra jämförelser mellan källa och analys.²⁴

3. Brandförsäkringshandlingar som korrektiv

Att jämföra brandförsäkringshandlingar med laga skifteshandlingar

Brandförsäkringshandlingar är en omfattande källkategori som ofta använts av byggnadshistoriker. Försäkringsbrev är också användbara för mina trianguleringar. Inledningsvis vill jag som bakgrund till försäkringshandlingarna kort karakterisera dem utifrån andra forskares arbeten. Brandförsäkringsbolag i Sverige har under senare århundraden varit verksamma nationellt, länsvis och lokalt. Det rikstäckande *Allmänna Brandförsäkringsfonden* bildades 1782 och försäkrade fast egendom på landsbygden och i alla städer, utom Stockholm. År 1828 delades bolaget upp i *Allmänna Brandförsäkringsverket för byggnader å landet* (i dag Brandförsäkringsverket) för fast egendom på landsbygden och *Städernas Allmänna Brandstodsbolag*, som kom att koncentrera sig på stadsbebyggelse. Denna uppdelning berodde på att risknivån var helt olika i städer och på landsbygd.²⁵

Vid sidan om dessa nationella institutioner bildades under 1800-talets första hälft i många län regionala brandförsäkringsbolag. I enstaka fall finns arkiv med äldre brandförsäkringsbrev från dessa länsbolag bevarade, exempelvis från Västernorrland.²⁶ Under 1800-talets andra hälft bildades många försäkringsbolag på sockennivå.²⁷ Det finns i dag ing-

23. Londos 1993.

24. Paret 1997:1, Burke 2001:185, även Arvidsson 2002:184.

25. Åmark & Forssell 1928:66 ff. Allmänna Brandförsäkringsverkets arkiv finns i Riksarkivet i Stockholm och Städernas Allmänna Brandstodsbolags arkiv i Stockholms stadsarkiv.

26. Törnqvist 1992.

27. Ett exempel är Berg m.fl. socknars brandstodsbolag bildat 1845 som en följd av en ödesdiger brand i byn Torlarp 1843, se Larson 1937:72.

en förteckning över var sådana lokala brandförsäkringsbolag varit verk-samma eller om bevarade arkiv finns tillgängliga. Enstaka bevarade för-säkringsbrev som innehafts av försäkringstagarna kan dock slumpvis påträffas i enskilda gårdsarkiv.

Bortsett från Allmänna Brandförsäkringsverket verkade regionala brandstodsbolag i Småland. Bolag på länsnivå verkade från 1839 i Jön-köpings län, från 1840 i Kalmar län och från 1846 i Kronobergs län.²⁸ På mer lokal nivå bildades Torsås kommuns brandförsäkringsbolag 1866 och Kalmar läns norra respektive mellersta brandstodsbolag 1871 respektive 1889.²⁹ Så vitt känt är inga äldre brandförsäkringshandlingar avseende landsbygden systematiskt arkiverade i Småland förutom i All-männa brandförsäkringsverkets arkiv.

Det är värt att nämna att lantmätare var skyldiga att även verkställa brandförsäkringsvärdering enligt Lantmäteriinstruktionen 1864.³⁰ I vil-ken utsträckning detta skedde har jag inte undersökt.

Brandförsäkringshandlingarnas allmänna källkaraktär

De rikstäckande brandförsäkringsbolagen, som försäkrade fast egen-dom i städerna, förbiser jag i detta sammanhang, eftersom det är lands-bygdens bebyggelse som står i fokus.³¹ Brandförsäkringshandlingar hos *Allmänna Brandförsäkringsverket för byggnader å landet* är inte ett homo-gent material. Fram till andra hälften av 1800-talet upprättades i regel varje försäkringsbrev av ett par representanter för försäkringsbolaget till-sammans med någon sakkunnig byggmästare eller liknande. Dessa per-soner beskrev och värderade den aktuella anläggningen. Beskrivningen gjordes utförligt och en standard utvecklades, dock utan förtryckt for-mulär. Ofta bilades kartskisser över försäkringsobjektets närområde, för att möjliggöra en bedömning av brandspridning från intilliggande be-byggelse samt tillgängliga vattentag. Det händer också att byggnadsrit-ningar bilagts försäkringsbrev för att underlätta försäkringsgivarens dokumentation.³² Från och med andra hälften av 1800-talet började man allt oftare använda förtryckta formulär, och detta innebar att för-säkringsbrevens likformighet ökade samtidigt som upplysningarna om de försäkrade byggnaderna tenderar att bli mer kortfattade och mindre detaljrika. De uppgifter som noterats om byggnaderna är ofta stomma-terial, byggnadsmått, våningsantal, rum, takmaterial, brädfodring och yttre målning samt byggnadens skick och värde. För beräkning av för-

28. Lundqvist 1939:40 f.

29. Kalmar läns norra brandstodsbolag 1871-1896 1896, Björnberg 1939.

30. Artikel IV 26 § Kungl. Maj:ts förnyade nådiga lantmäteriinstruktion 1864, även Schütz 1885:26.

31. För en allmän översikt vad gäller städernas brandförsäkringsmaterial hänvisar jag till konstve-taren Jan Granbergs avhandling *Gården i den förindustriella staden. En studie i stadsbebyggelsens re-gionala variationer* och hans artikel *Om brandförsäkringshandlingar som källa för bebyggelseforskning* (Granberg 1984a:21 ff. resp. 1984b).

32. Exempelvis Kvarnarp i Höreda socken, Jönköpings län (Sörensen 2005:12 f.).

säkringspremierna var det också väsentligt att förekommande eldstäder angavs. Alla dessa uppgifter känns igen från skifteshandlingarnas byggnadsbeskrivningar, men i ett avseende skiljer sig de två källkategorierna från varandra särskilt tydligt. Försäkringsbrevens har nästan alltid uppgifter om byggnadsår medan detta i regel saknas i skifteshandlingarna.

Bostadshuset var ofta det högst värderade huset på gården och det är särskilt noggrant beskrivet i försäkringsbrevens, genom den specifikation av inredningen som i regel förekom. Bland annat angavs antal och värde för fönster, dörrar, eldstäder, murstockar och skorstenar. Värderingen gjordes i pengar. När ovanstående uppgifter om byggnaderna angivits gjordes en ekonomisk värdering av byggnadens delar och helhet. Brandförsäkringarnas värderingar är inte helt jämförbara med laga skifteshandlingarnas flyttkostnadsberäkningar, eftersom de förra avser ekonomiskt värde på byggnader eller byggnadsdelar och de senare i regel endast kostnader för flyttning av byggnader. Då uppgifter om värden och kostnader för byggnadsmaterial förekommer i båda källtyperna kan jämförelser emellertid göras.

Brandförsäkringshandlingar ges en kort karakteristik av brandförsäkringshandlingar ges i skriften *Arkivguide för byggnadsforskare*, och Jan Granbergs översikt från 1984 är också värd att nämna.³³ I första hand är det för studier rörande urbanarkitektur som brandförsäkringarna nyttjats. Inom hela den genre av arkitekturhistoriska stadsmonografier som skrevs främst under 1970-talet, var oftast brandförsäkringshandlingar basen i källmaterialet.³⁴ Frånsett dessa urbana sammanhang har brandförsäkringshandlingar också använts vid studier av landsbygdens bebyggelse. Etnologen Sigfrid Svenssons bebyggelsestudie *Bygd och yttvärld* är ett äldre exempel på detta medan Göran Ulvängs avhandling *Hus och gård i förändring* är ett sentida.³⁵

Framtagning av användbara brandförsäkringshandlingar

För jämförelser mellan laga skifteshandlingar och brandförsäkringshandlingar från Allmänna Brandförsäkringsverket har mitt mål varit att ta fram exempel på ungefär samtida beskrivningar – och i förekommande fall kartor – av samma byggnader. Då de två olika källtyperna alltså ungefär samtidigt beskriver samma byggnad kan man dels diskutera de olika

33. Bedoire & Stavenow Hidemark 1985, Granberg 1984b. Historikern Lars-Arne Norborgs översiktsverk *Källor till Sveriges historia* omnämner inte brandförsäkringshandlingar (Norborg 1972).

34. Tidigt ute var museimannen Sten Rentzhog med *Stad i trä* från 1967 som främst behandlar Hudiksvall (Rentzhog 1967). Därefter följde byggnadshistorikerna Rut Liedgrens monografi över Sölvesborg från 1974, Ture Karlströms avhandling om Gävle från samma år, Karin Erikssons avhandling om Umeå från 1975, Rolf Näslunds avhandling om Härnösands bebyggelsehistoria från 1980, Jan Granbergs översikt *Gården i den förindustriella staden* från 1984 och Bo E Karlsons trilogi om Jönköpings bebyggelse utgiven åren 1984-2004 (Liedgren 1974, Karlström 1974, Eriksson 1975, Näslund 1980, Granberg 1984a respektive Karlson 1984, 1996 och 2004).

35. Svensson 1942 respektive Ulväng 2004. Rolf Näslund (1984) har vidareutvecklat tankar kring brandförsäkringshandlingar och kvantitativ metod i en artikel. Bebyggelseantikvarien Per-Olof Törnqvist (1992) har, i samarbete med Näslund, i en särskild käll- och metodutvärderande studie undersökt brandförsäkringshandlingar, som bebyggelsehistorisk informationsbank.

källtypernas egenskaper, dels utröna om det finns motsägelser, som i sin tur kan vara tecken på bristande tillförlitlighet hos någon av källorna.

Samtidigt upprättade skifteshandlingar och brandförsäkringar har sållats fram genom studier av alla försäkringsärenden 1828–1928 i Småland via Riksarkivets webbplats <<http://www.svar.ra.se>>, där uppgifter finns om försäkringsnummer, ort, tidpunkt, vad som försäkrats och försäkrings-tagare. Alla brandförsäkringsbrev som tycks ha avsett jordbruksbebyggelse (utom bland annat kvarnar, protoindustrier, högreständsbebyggelse) har noterats. Efter detta har jag kontrollerat om laga skiften genomfördes strax efteråt i dessa byar.³⁶ När så tycks vara fallet har jag gått in i skifteshandlingarna på Lantmäteriets webbplats <<http://www.lanmateriet.se>> för att undersöka om de försäkrade byggnaderna också beskrivits där. Av många orsaker har ett ytterst begränsat antal fall framkommit. Brandförsäkringsmaterialet är visserligen omfattande med ca 1 900 handlingar från Jönköpings län, 2 550 från Kronobergs län och 750 från Kalmar län (inkl. Öland), alltså sammanlagt omkring 5 200 försäkringsbrev. Däremot visade det sig att högst omkring 400 försäkringsbrev avser allmogebebyggelse. Detta kan tyckas förvånande mot bakgrund av att materialet i sin helhet omfattar över 5 000 försäkringsbrev. Den absoluta majoriteten försäkringsbrev faller således utanför eftersom de avser exempelvis kyrkor, skolor, högreständsbebyggelse, kvarnar, sågar eller industrianläggningar – alltså bebyggelse som i regel inte tas upp i laga skifteshandlingarna.

Den allmogebebyggelse som trots allt har försäkrats har i sin tur en påfallande tidsmässig snedfördelning. Allmogen började försäkra sina gårdars byggnader hos Brandförsäkringsverket i någon större omfattning först från och med 1890-talet, då laga skifte i regel redan genomförts, om det över huvud taget varit aktuellt. En möjlighet är att landsbygdens bebyggelse i stället oftare har försäkrats i lokala brandförsäkringsbolag.³⁷

4. Tre trianguleringsfall

För att pröva skifteshandlingarnas källvärde och diskutera deras källkaraktär har jag valt tre exempel där jag tillämpat triangulering som metod. Det har varit väsentligt att de källmaterial som används som korrektiv är samtida som möjligt med valda skifteshandlingar. Detta

36. Försäkringar som tecknats *efter* att ett skifte genomförts har inte medtagits i undersökningen. Om så hade gjorts hade jag varit tvungen att förvissa sig om att de försäkrade gårdarna inte genomgått utflyttning och därmed förändrats. Detta hade varit svårt att undersöka med visshet.

37. Jfr Bedoire & Stavenow Hidemark 1985:14. Utan att här kunna påvisa det anser jag det mer troligt att jordbrukets bebyggelse försäkrades i ringa omfattning. Detta skulle kunna bero på att en viktig anledning till att brandförsäkra en byggnad var att man då kunde belåna den. Bönder, vars dyraste egendom var jord som inte kunde gå förlorad i brand, var inte så beroende av att ta brandförsäkringar som exempelvis en kvarnägare eller bruksägare som hade en stor del av förmögenheten bunden i egendom som kunde gå förlorad i brand, vilket kunde ge långivarna betydande kreditförluster (Ambrosiani 1943:5). Denna intressanta fråga ligger emellertid utanför avhandlingens syften.

är svårt att åstadkomma, men i tre fall har detta önskemål uppfyllts väl. Dessa tre exempel är inte belägna inom mina exempelsocknar. Jag ser inte detta som något problem eftersom trianguleringarna inte syftar till att åstadkomma några bebyggelsehistoriska resultat utan att endast testa skifteshandlingarnas källkaraktär. De tre aktuella laga skiftenas handlingar och kartor är upprättade enligt gängse standard och skiljer sig inte från utformningen av exempelsocknarnas skifteshandlingar. Av en slump har alla tre skiften i denna undersökning lantmätaren Yngve Ostwald som ansvarig skiftesman, även om biträden också deltagit i arbetet. Ostwald har varit verksam även inom mina exempelsocknar.

Det första exemplet avser kyrkbyn Nävelsjö strax väster om Vetlanda. Genom lyckliga omständigheter har den dokumenterats i skifteshandlingar, fotografier, uppmättningsritningar och brandförsäkringshandlingar omkring 1910. Att det för denna by fanns underlag för triangulering upptäckte jag vid genomgångar av bildarkivet på Jönköpings läns museum. De aktuella bildernas bifogade text gav upplysningar om att bilderna tagits före skiftet.

Mitt andra exempel fokuserar på byn Havrida i Barkeryds socken strax söder om exempelsocknarna Vireda och Lommaryd. Strax innan laga skifte genomfördes i byn avbildades bykärnan av en målargesäll, som vuxit upp i byn. Bildanalys är i denna undersökning verktyget för att utreda skifteshandlingarnas källkaraktär. Den aktuella målningen påträffade jag vid en besiktningresa för många år sedan.

Mitt sista exempel undersöker särskilt skifteshandlingar i förhållande till brandförsäkringshandlingar. Underlaget är hämtat från byn Ormanäs i Bellö socken öster om Eksjö. Detta exempel har framkommit genom beskrivna systematiska genomgångar av brandförsäkringshandlingar inom Småland.

Det kunde varit värdefullt att utföra ytterligare trianguleringar inom andra byar. Med mina stränga krav på samtidighet mellan källorna har jag inte lyckats att finna fler byar som bedömts vara användbara.³⁸ Dessutom ger de tre undersökningarna i många avseenden liknande resultat, vilket innebär att en addering av triangulerings exempel sannolikt skulle ge en tämligen begränsad mängd nya resultat.

I de tre exemplen förs diskussioner kring källvärde och källkaraktär med konkreta exempel. En sammanfattande och generaliserande analys görs sist i kapitlet.

38. I byn Åsperyd (LMA (Jönköping): Barkeryds socken, 06-BAE-80, 1893–96) togs tre fotografier strax före laga skifte på 1890-talet (JLM 95/1:5904-06. En kortare översiktlig triangulering mellan dessa bilder och skifteshandlingarna har inte givit några resultat som belyser skifteshandlingarnas karaktär, utöver vad som framkommit i de tre beskrivna fallen.

5. Fallet Nävelsjö kyrkby, Nävelsjö socken

Nävelsjö kyrkby väster om Vetlanda i Jönköpings län blev föremål för olika sorters dokumentation i början av 1900-talet. Detta innebär att jag kan använda Nävelsjö för jämförelser mellan skifteshandlingar, museala fotografier, brandförsäkringshandlingar och uppmättningsritningar.

Undersökningen är uppdelad i tre tematiska delar beroende på att vissa delar av källkategorierna visat sig lämpliga att ställa mot varandra för att undersöka olika företeelser. Jämförelser görs först med utgångspunkt i byns ekonomibyggnader och deras lokaler, därefter utifrån utvändigt målning och verandor och slutligen med utgångspunkt i ett par uppmättningsritningar, där många olika upplysningar från skifteshandlingarna kan utvärderas.

Material

Nävelsjö genomgick ett segdraget laga skifte 1907–16. Handlingarna är omfattande eftersom byn var stor och skiftet fick genomgå ny handläggning på grund av formella felaktigheter från skiftesmännens sida. I samband med skiftet upprättades en byggnadsbeskrivning 1909 och två nästan identiska flyttkostnadsberäkningar 1910 och 1914.³⁹ Byggnadsbeskrivningen beskriver alla kamerala hemmans byggnader och trädgårdar, medan flyttkostnadsberäkningarna däremot berör endast de hemman som belades med utflyttningsskyldighet.⁴⁰

Under pågående skifte begav sig förgrundsgestalten inom Norra Smålands fornminnesförening Algot Friberg till byn sensommaren 1913, där han tog fyra fotografier av den ännu oskiftade byn.⁴¹ Att en by på detta sätt blivit fotodokumenterad inför ett skifte är inte unikt, men ovanligt.⁴² Några år efter att Friberg fotodokumenterat byn sändes även personal från Nordiska museet dit för att göra uppmätningar av byn som helhet och av en tvillingstuga. Kartskissen från detta tillfälle visar kyrkbyns centrala delar; att den benämns skiss beror på att stegning legat till grund för kartans avståndsangivelser.⁴³ Kartskissen ritades

39. Att två flyttkostnadsberäkningar finns beror på att skifteshandläggningen fick tas om. Den yngre beräkningen är en avskrift av den äldre, men försedd med enstaka kompletteringar.

40. LMA (Jönköping): Nävelsjö socken: 06-NÄV-71: Nävelsjö, 1907–16. Byggnadsbeskrivningen återfinns i de första, senare överklagade skifteshandlingarna, och flyttkostnadsberäkningen finns i de efterföljande, slutgiltigt fastställda handlingarna.

41. JLM 88/18:845, 88/18:846, 88/18:848, 88/18:1123. Utöver detta finns en tidig bild från 1906 (JLM 88/18:946) som visar ett par enskilda ekonomibyggnader.

42. Detsamma gjorde t.ex. Sigurd Erixon (1946) i den välkända fältstudien i Kila by, Östergötland, från åren 1912–13. Fler exempel kan troligen påträffas eftersom Erixons kulturhistoriska expeditioner ofta sökte upp oskiftade byar. Dessa har sannolikt i några fall genomgått skifte en tid därefter.

43. Det är tydligt att skifteskartan, som upprättades några år tidigare, inte använts som grundkarta för den museala dokumentationen. Detta bör bland annat ha berott på att kartan inte var tillgänglig i byn, utan fortfarande ingick i skifteshandlingarna, som skapades fortlöpande och således förvarades hos lantmätaren.

1917 av teknologen Harald Bengtson⁴⁴ i skalan ca 1:1000. Även en uppmättningsritning utfördes och den utgör en plan över bottenvåningen i ett boningshus i kyrkbyn. Denna uppmättningsritning skapades 1923 av teknologen John Lindros⁴⁵ och skalan är ca 1:50.

Några äldre brandförsäkringar som avser lantbrukens byggnader i byn har jag inte påträffat, men Nävelsjö församling försäkrade kyrkobyggnaden, klockstapeln och skolhuset 1916 hos Allmänna brandförsäkringsbolaget.⁴⁶ Detta har gjort att skolhuset helt nära kyrkan beskrivits i både skifteshandlingarna och ett försäkringsbrev. Härigenom kan jag jämföra de två källkategoriernas beskrivning av skolhuset, men eftersom försäkringen också omfattar en kartskiss kan denna också jämföras med de tillgängliga kartorna.

Vad gäller källmaterialets kronologi gjordes, som angivits, skifteskartan 1908, byggnadsbeskrivningen 1909, den första flyttkostnadsberäkningen 1910, fotograferingen 1913, den andra flyttkostnadsberäkningen 1914, försäkringen av bland annat skolhuset 1916, kartskissen 1917 och uppmättningsritningen 1923. Det är emellertid svårt att utreda vilka materiella förändringar i bebyggelsen som kan ha företagits under dessa år. I den mån mina slutsatser kan påverkas av sådana förändringar gör jag särskilda anmärkningar om detta.

Byggnadsbeskrivningens och flyttkostnadsberäkningarnas uppgifter

Som introduktion låter jag skifteshandlingarnas upplysningar utgöra underlag för skildringen av kyrkbyn. Den bestod av åtta till nio kameral hemman, två soldattorp och ett antal ej mantalssatta lägenheter.⁴⁷ Gårdarnas storlek varierade mellan 1/8 och 1/2 mantal och byns byggnader låg samlad i Nävelsjö sockencentrum. Beskrivningarna omtalar dels byggnader som de besuttna delägarna i byn ägde, dels byggnader på två lägenheter. Flertalet hemman var försedda med ett boningshus, en stenkällare och en spannmålsbod samt en ladugård, omfattande bland annat fåhus, tröskloge och två lador samt körhus, som inrymde tröskvandrigen. Flera gårdar hade dessutom ytterligare någon byggnad, exempelvis boningshus, drängstuga, svinhus, vedbod, avträde eller fårhus.

Boningshusen var alla timrade och i två våningar. De var antingen brädfodrade eller reveterade, fränsett ett par drängstugor som hade synligt timmer. Ingen ekonomibyggnad uppges ha haft någon fasadbeklädnad. Vad gäller exteriör målning är handlingarna tämligen tystlåtna. Endast en

Källkronologi	
Skifteskarta	1908
Byggnadsbeskrivning	1909
Flyttkostnadsberäkning 1	1910
Fotografering	1913
Flyttkostnadsberäkning 2	1914
Brandförsäkring	1916
Nordiska museets kartskiss	1917
Nordiska museets byggnadsuppmätning	1923

FIGUR 26. Kronologin hos den använda källorna vid trianguleringen i Nävelsjö.

44. Enligt Erixon 1947b:187 utfördes inte bara renritningen utan även uppmätningen 1917. Harald Bengtson (*1893) studerade vid KTH i Stockholm.

45. Enligt Erixon 1947b:187 företogs inte bara renritningen utan även själva uppmätningen 1923. John Lindros (*1898) studerade vid Chalmers tekniska institut i Göteborg.

46. Riksarkivet: Brandförsäkringsverket: försäkring nr 46666.

47. Genom försäljningar under skiftesprocessen varierade antalet hemman något. Lägenhet = ej mantalssatt tomt, t.ex. torp, backstuga, skolhustomt.

ladugård anges explicit ha någon exteriör målning och den beskrivs som ”nyligen” rödmålad. Byggnadernas övriga fasaddelar, exempelvis fönster och dörrar, omnämns som vanligt inte. Nästan alla bostadshus hade tak belagda med tegelpannor, och undantagen utgörs av ett par bostadshus med stickor. Byns spannmålsbodar hade tak av i första hand tegel eller stickor, men spån och brädor nämns också. Hälften av ladugårdarna hade halmtak, men den nya tiden visar sig genom att stickorna introducerats som takmaterial. De övriga uthusen hade takmaterial av varierande slag. Vad gäller takens utformning, till exempel eventuella valmningar, frontespiser och takkupor, tiger de skrivna källorna.

Undersökning av ekonomibyggnader och deras lokaler

För att genom triangulering undersöka flera olika källtypers (fotografier, lantmåterihandlingar och museal dokumentation i form av uppmättningsritningar) förutsättningar för att ge information om ekonomibyggnaderna i Nävelsjö, gör jag en stegvis analys, där respektive källkategoris uppgifter presenteras för sig och därefter jämförs sinsemellan.

Bildmaterial

Den övre bilden (figur 27) visar i förgrunden en väg. Byggnaden till höger tycks vara en ladugård, uppförd av timmer, men med släta knutar som täckts med brädor. Fönsterna och den delade dörren närmast kameran kan tillhöra ett fåhus. Under takfoten finns en öppning som omges av ljusa timmerpartier. Nötningen av fasaden runt öppningen visar att hölaster större än hålet förts in på vinden. Öppningen leder sannolikt in till en höskulle, vilket i sin tur gör det sannolikt att det är frågan om en ladugård med fåhus. De stora portarna längre bort tillhör en loge. Byggnaden har ett halmtak och den kraftiga mosspåväxten tyder på att detta takfall i högre grad är vänt mot norr jämfört med det på den vänstra byggnaden. Av byggnadens sockel syns ingenting på bilden.

Till vänster på bilden syns gaveln på en uthusbyggnad, uppförd av timmer med korsknutar. Gavelväggen tycks vara delvis skarvad, varvid en vertikal inskiftad stolpe stödjer upp konstruktionen. I bilden syns inga öppningar i timmerväggarna. Byggnaden har ett sadeltak som utgörs av ett bundet halmtak med ryggrän och slakor vidnocken, och den har en mycket låg sockel av fältsten.

Nästa bild (figur 28) är tagen nästan i motsatt riktning med samma byggnader samt dessutom en byggnadsgavel. Byggnaden till vänster, som identifierats som en ladugård, känner vi igen, men fönster och dörröppningarna framträder tydligare på denna bild. Den del av byggnaden, som ovan identifierades som fåhus med port och småfönster och höskulle ovanpå syns tydligt, likaså öppningen med den stora porten längst till vänster. Vilken funktion den delade dörren vid byggnadens mitt hade är emellertid mer osäkert.

FIGUR 27. Inför utflyttningen i Nävelsjö kyrkby fotograferades den gyttriga bebyggelsen 1913. Byggnaderna i förgrunden tillhörde lantbrukaren Emil Johansson.

FIGUR 28. Emil Johanssons ekonomibygnader sedda från motsatt håll. Här skymtar även Jonas Petter Lööfs nybyggda ladugård med sticktak och gavel av regelverk.

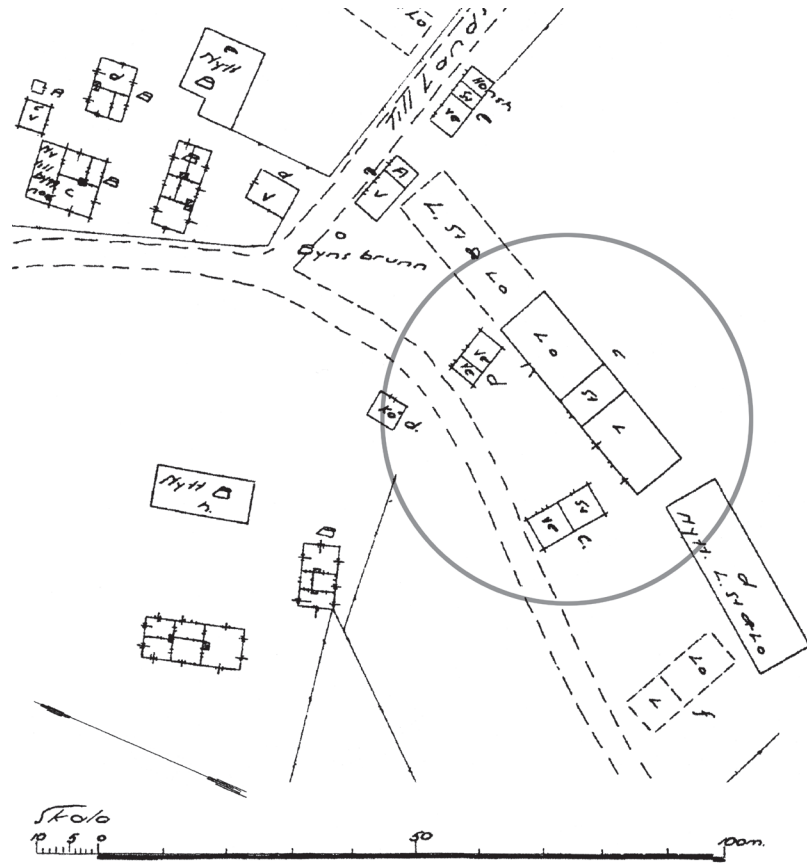
Byggnaden till höger hade inga synliga öppningar på föregående bild, men här framkommer en delad dörr. Någon mer preciserad funktion på denna byggnad kan inte fastställas med hjälp av bilderna.

Skiftesmaterial

Efter att ha identifierat byggnaderna i skifteshandlingarna kan jag konstatera att byggnaden, som förmodades vara en ladugård mycket riktigt var det, och den tillhörde Emil Johansson. Den beskrivs 1909 kortfattat i en byggnadsbeskrivning och senare något mer utförligt

FIGUR 29. Utsnitt och bearbetning av Nordiska museets kartskiss (jfr fig. 34). Den omtalade större respektive mindre ladugården är inringade. Den mindre ladugården är i cirkelns nedre del. L = ladugård, St = stall, Lo = loge, Sv = svinhus, Ve = vedbod.

i flyttkostnadsberäkningarna. Protokollens små differenser visar att byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar har upprättats utifrån två olika syner.

Ladugården omfattade fähus, loge och ett tillbyggt körhus av brädor. En vattenledning fanns indragen i fähuset. Byggnaden var 30,5 m lång, 9 m bred och 3,2 m hög på långväggen. Byggnaden var inte gammal men tämligen förfallen eftersom den blivit "slarvigt uppförd", och den värderades till 1 200 kronor. Vid flyttningen stipulerades att halm-taket inte skulle ersättas fullt ut, utan endast till 50 % eftersom det var illa medfaret. Likaså nedsattes kostnaderna för återuppförandet av väg-garna med 10 % eftersom de hade brister.

Den mer svårkaraktäriserade uthusbyggnaden tillhörde också Emil Johansson och definierades som "byggnad" i skifteshandlingarna. Den inrymde fähus, vedbod och vagnbod och var 11 m lång, 5,5 m bred och 2 m hög på långväggen. Eftersom den var förfallen värderades den till endast 150 kronor.⁴⁸

48. LMA (Jönköping): Nävelsjö socken: o6-NÄV-71 och 72: Nävelsjö, 1907–16.

Kartskiss

Den tredje källan, som beskriver de aktuella byggnaderna är Nordiska museets kartskiss, där de två ladugårdarnas lägen och planformer anges översiktligt. Den större ladugården inrymde enligt kartskissen en ”lagård” i det utrymme som i byggnadsbeskrivningen anges som fähus samt ”loge” i den del som anges som loge. Ett utrymme mellan dessa lokaler anges på kartskissen vara ett stall, men något sådant omtalas inte i skifteshandlingarna. Det utskjutande körhuset på byggnadens baksida saknas helt på kartskissen, medan fönster- och dörröppningar överensstämmer mellan fotografier och kartskiss.

Den mindre ladugården omfattade enligt kartskissen endast två lokaler: svinhus och vedbod, men enligt byggnadsbeskrivningen skulle huset inrymt fähus, vedbod och vagnbod.

Slutsatser

De tydligaste diskrepansen mellan de olika källorna är lokalangivelserna i skifteshandlingarna respektive kartskissen. Den större ladugården hade körhus enligt skifteskarta och flyttkostnadsberäkningar, men något körhus framgår inte av byggnadsbeskrivning eller kartskiss. Kartskissen anger däremot ett stall, som inte nämns i skifteshandlingarna. Lokalangivelserna stämmer inte heller för den mindre ladugården mellan skifteshandling och kartskiss. Skifteshandlingarnas vagnbod är inte angiven på kartskissen; samtidigt anger kartskissen ett ”svinhus” som i byggnadsbeskrivning och flyttkostnadsberäkningar kallas ”fähus”.

Emil Johanssons större ladugård var försedd med ett körhus åtminstone från 1908 (skifteskartan visar detta) till oktober 1914 (flyttkostnadsberäkningen visar detta).⁴⁹ Det finns en möjlighet att detta körhus var rivet vid Nordiska museets dokumentation 1917. I så fall skulle alla körhus i byns södra del också rivits under dessa knappt tre år, eftersom skifteshandlingarna och kartskissen konsekvent skiljer sig åt vad gäller körhusen. Detta blir än mindre troligt genom att körhuset till en ladugård som uppfördes 1907⁵⁰ skulle rivits efter tio år. Vidare finns detta körhus kvar på en flygbild av byn från 1935.⁵¹ Jag är därför helt övertygad om att representanten från nordiska museet missat att rita in flertalet körhus på kartskissen 1917. I detta avseende är kartskissen således missvisande. Däremot kan stallet i byggnadens mitt vara korrekt, eftersom en separat ytterdörr finns just i detta läge enligt bildmaterialet.

49. Att körhuset saknas i byggnadsbeskrivningen kan inte bero på fysiska förändringar mellan dokumentationstillfällena, eftersom skifteskartan 1908 och flyttkostnadsberäkningen 1914 tidsmässigt omringar byggnadsbeskrivningen 1909.

50. Sveriges bebyggelse 1955:412.

51. JLM bildarkivet 01/5:46. Samma flygfoto visar även skillnader i Klockargårdens ladugård. Skifteskartan från 1908 och flygfoto från 1935 stämmer överens i allt väsentligt, medan kartskissen som tidsmässigt ligger emellan dem saknar två utskjutande byggnadskroppar. På flygfoto är en av dessa utskjutande byggnadskroppar borttagen, men spår i husvägg och tak samt delar av en demonterad tröskvandring tyder på att denna byggnadskropp/detta körhus rivits strax före flygfotograferingen.

FIGUR 30. Laga skifteskartan över bykärnan i Nävelsjö från 1908. Punkterna med riktningvisarna anger var de aktuella fotografierna togs. Byggnaden på ägofigur 729 är Nävelsjö kyrka med den kvadratiska klockstapeln strax intill. Den stora byggnaden norr därom är skolhuset.

Bilden visar en öppning till den stora ladugårdens vind, vilket indikerar att en höskulle varit inrymd över fähusdelen i ladugården. Ingen annan källa omtalar denna höskulle.

Vad gäller de invändiga lokalangivelserna kan jag inte utifrån källmaterialet klargöra vilken skriftlig källa som är mest tillförlitlig. Jag kan i stället försö-

ka analysera graden av trovärdighet utifrån omständigheterna kring källmaterialets tillkomst. Byggnadsbeskrivningen och flyttkostnadsberäkningarna upprättades av lantmätarens biträde – auskultanten Gunnar Palm – tillsammans med gode männen. Åtminstone flyttkostnadsberäkningarna upplästes och justerades även av alla delägare, inklusive de två byggnadernas ägare och brukare. Detta talar för att byggnaderna är noggrant och riktigt beskrivna i skifteshandlingarna. Mot detta talar att körhuset förtegs i byggnadsbeskrivningen. De närmare omständigheterna kring kartskissens tillkomst är okända, men det är troligt att Nordiska museets representant Harald Bengtsson antingen dokumenterat byn på egen hand eller tillsammans med någon från byn – knappast hela byalaget. Att han missat att ta med körhuset talar för att hans kartskiss även kan omfatta andra brister, exempelvis angående ovanstående lokalbeskrivningar vad gäller markering på kartskiss eller benämning.

Sammanfattningsvis kan jag konstatera att av de motsägelsefulla uppgifter som kan kontrolleras kan större tilltro sättas till skifteshandlingarna och bildmaterialet än den skriftliga museidokumentationen. Att skifteshandlingarna upprättades av jordbrukskunniga med insyn från byggnadernas ägare och brukare talar för hög tillförlitlighet hos skifteshandlingarna. Museihandlingarnas styrka däremot är att de anger rumsindelning, även om viss osäkerhet råder om precisionen. Här avslöjas tydligt att lantmätaren och museirepresentanten hade olika fokus. Lantmätaren har i högre grad noterat företeelser med betydelse för jordbruket, medan museirepresentanten ofta missat dessa och i stället noggrannare undersökt och dokumenterat bostadshusen. Sentida ladugårdar med tillbyggnader från de senaste decennierna upplevdes troligen som för moderna för museala dokumentationer.⁵²

Undersökning angående utvändig målning och verandor

Det finns goda möjligheter att kontrollera skifteshandlingarnas uppgifter om utvändig målning mot en bild av en samling boningshus i Nävelsjö. Denna bild kan även användas för att diskutera skifteshandlingarnas tillförlitlighet vad gäller noteringar om verandor. För denna undersökning utnyttjar jag samma skifteshandlingar som ovan, men ett annat fotografi taget vid samma tillfälle, som visar ett par bostadshus i byn. Närmast till vänster skymtar Emil Johanssons mangårdsbyggnad. Enligt Nordiska museets kartskiss var den i grunden en enkelstuga, tillbyggd mot baksidan. Närmast till höger syns J.P. Lööfs mangårdsbyggnad i två våningar. Bortom dessa två finns ytterligare två mangårdsbyggnader som tillhör Lööf respektive Lovisa Bondesson, men dessa är knappt synliga på fotografiet.

Alla fyra bostadshus är beskrivna vad gäller stommaterial, våningsantal, rum, eldstäder, fasadbeklädnad, takmaterial, sockel, skick och

52. Angående museisektorns förkärlek för att prioritera studier av bostadshus på bekostnad av ladugårdar, se kapitel 1.

FIGUR 31. Emil Johanssons och Jonas Petter Lööfs mangårdsbyggnader i förgrunden och Lovisa Bondessons mangårdsbyggnad i bakgrunden till höger om trädet.

värde. Av flyttkostnadsberäkningen för ett par av dem framgår även att ”allt är målat och tapetserat” och att vissa väggar är rappade; av sammanhanget framgår att dessa sista uppgifter avser byggnadernas interiörer.

Vilka kompletterande upplysningar ger då fotografiet utöver beskrivningarna? Fotografiet visar fönster och dörrar och att stuprör användes. Detta är inte särskilt kontroversiellt, men trots att fotografiet inte är i färg har byggnaderna och deras olika delar varierande ljushet. Den bortre byggnaden till höger om trädet har en mörk fasadpanel, medan det hitre huset till höger har en betydligt ljusare. Även om man inte kan tolka vilka kulörer det kan vara frågan om, tycks det vara så att det hitre husets fasad har en ljusare nyans (kanske ljus oljefärg), medan det bortre är mörkare (kanske röd slamfärg). Oavsett vilka kulörer det kan röra sig om, kan jag genom kontrasterna konstatera att åtminstone en av fasaderna är målad.

Byggnadsbeskrivningen från 1909 anger att endast ett hus i Nävelsjö var målat utvändigt. Det var Lovisa Bondessons ladugård, för vilken angavs ”nyligen rödfärgad”, och i samband med flytten ersattes hon därför för den

skada, som åstadkoms på rödfärgen. Det är troligt att skiftesmännen angav rödfärgning i beskrivningen endast när denna var ny och riskerade att skadas vid flyttning. För byggnader med äldre och sliten rödmålning ansåg man troligen att denna var, så att säga, avskriven, det vill säga den borde förnyas oavsett om byggnaden skulle flyttas eller ej.⁵³ Om man bara fokuserar på skifteshandlingarna kan man således tro att endast en byggnad i byn hade fasadmålning, men med ledning av fotografiets återgivning av olika färgade fasader kan jag påvisa att det inte var så.

Den aktuella bildens uppgifter om verandor visar att två byggnader har öppna verandor med figursågningar. Byggnadsbeskrivningarna vittnar över huvud taget inte om några förstukvistar eller verandor. Däremot nämns i flyttkostnadsberäkningarna en veranda på Emil Johanssons hus. Eftersom man inte avsåg att flytta Lööfs mangårdsbyggnad finns ingen flyttkostnadsberäkning för denna. Skifteskartan konstaterades nyss vara tillförlitlig beträffande utbyggda körhus, och den visar inte några utbyggda verandor på de två boningshusen.

Slutsatsen blir alltså att de verandor som fotografiet visar varken framgår av skifteskartan eller byggnadsbeskrivningen, men väl av flyttkostnadsberäkningarna. Om vi tittar ytterligare på skifteskartan hade endast två bostadshus i byn utskott på långsidorna, som tyder på verandor, köksfarstur eller andra mindre utbyggnader.⁵⁴ Av byggnadsbeskrivningarna framgår ingenstans att byggnaderna skulle ha haft några utbyggnader. Eftersom hemmanen med dessa byggnader erhöll kvarbo rätt, togs de inte med i någon flyttkostnadsberäkning.

Vidare kan man med ledning av ett översiktligt fotografi av byn från sydost se att en av mangårdsbyggnaderna (på ägofigur 775) till Klockaregården, uppförd 1908,⁵⁵ hade en frontespis.⁵⁶ Byggnadsbeskrivningarna för byn nämner inget om frontespiser eller andra takutbyggnader. Avsaknaden av uppgifter om utbyggnader på taken kan således inte heller tolkas så att sådana inte skulle ha funnits.⁵⁷

Den generella slutsatsen, vad Nävelsjö beträffar, blir att även om vissa företeelser inte nämns i byggnadsbeskrivningarna, är det inte någon indikation på att dessa företeelser inte skulle ha funnits i byn vid det aktuella tillfället. Detta gäller utvändig målning, verandor, frontespiser och höskullar.

53. Jfr Ulväng 2004:203 f.

54. J E F Söderströms (på ägofigur 727) och R A Nilssons (på ägofigur 775).

55. Svenska gods och gårdar 1941:1010.

56. Enligt ett fotografi i Svenska gods och gårdar, som visar byggnaden från västra långsidan har byggnader även där en frontespis 1941. Att döma av gestaltningen bör denna frontespis vara samtida med den östra och ursprunglig.

57. Slutsatsen stöds även av att byggnadsbeskrivning och flyttkostnadsberäkningar inte nämner skolhusets frontespiser, men dessa framgår av bland annat brandförsäkring (Riksarkivet, Brandförsäkringsverket: försäkring 46 666).

FIGUR 32. Nävelsjö kyrkby 1913 sedd från sydost. Över ladugårdstaket till vänster skymtar byns klockstapel och strax till höger om denna Kloockargårdens huvudbyggnad med frontespis. Tillbyggnaderna på ladugårdarna är s.k. körhus.

Undersökning avseende skolhuset med utgångspunkt i brandförsäkring

En skolhusbyggnad i Nävelsjö uppfördes 1885 och den inrymde även sockenstugan. Byggnadsbeskrivningens⁵⁸ uppgifter följer det vanliga mönstret med ett par undantag (se figur 33): Byggnadens mått anges inte, men däremot ett värde om 10 000 kronor. Försäkringen⁵⁹ är generellt mer detaljerad i sin beskrivning och inga uppgifter i byggnadsbeskrivningen saknas i försäkringsbrevet. Som vanligt är försäkringen ensam om att ange byggnadsår och detaljerade uppgifter om fönster och dörrar samt deras värde. Vidare beskriver båda källorna byggnadens lokaler och eldstäder, men här framkommer flera skillnader och motsägelser. Flertalet av dessa skillnader vill jag förklara som ett resultat av divergerande kategorisering. När försäkringen exempelvis anger det allmänna begreppet ”rum” preciserar byggnadsbeskrivningen med ”sockenstuga” eller ”slöjdrum”. Vad gäller eldstäderna är de tämligen samstämmiga, fränsett de som tillhör kökets sfär. Detta känns igen från skifteshandlingarna i allmänhet genom att bakugnar och köksspisar mycket sällan omnämns i byggnadsbeskrivningarna.

58. LMA (Jönköping), Nävelsjö socken: 06-NÄV-71 och 72: Nävelsjö, 1908–16.

59. Riksarkivet, Brandförsäkringsverket: försäkring 46 666.

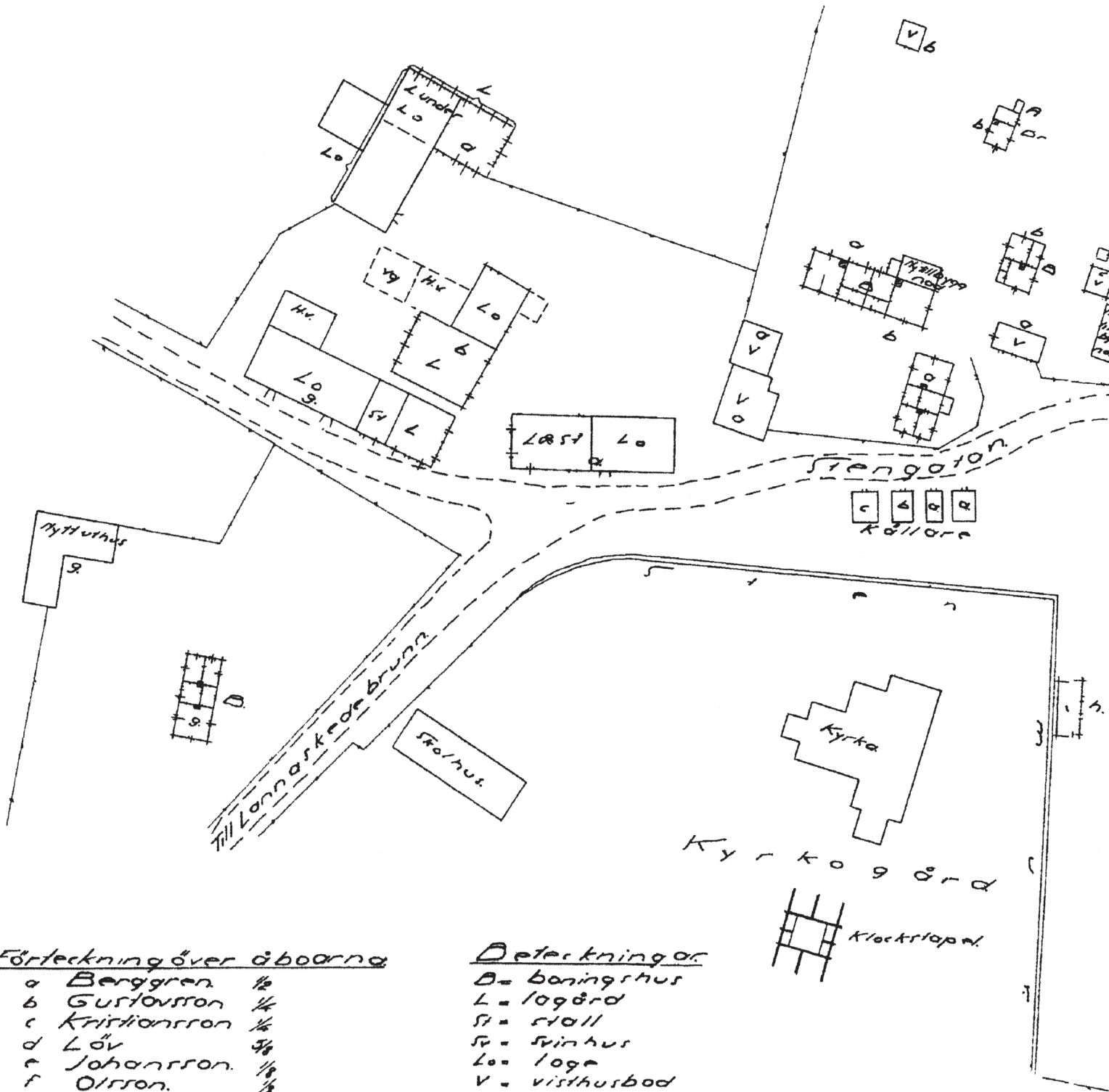
	Försäkringsbrev 1916	Laga skifteshandling 1909
Byggnadsbenämning	Skolhusbyggnad	Skolhusbyggnad
Byggår	1885	
Stommaterial	timmer	timmer
Längd (m)	21,6	
Bredd (m)	11,43	
Höjd (m)	5,45	
Antal våningar	2	2
Rum, bv	2 skolsalar, klädrum, 2 rum	2 skolsalar, 1 sockenstuga, 1 rum, kök
Rum, öv	4 rum, kök, förstugor, garderober	3 rum, kök, slöjdrum
Eldstäder	2 varmugnar (1 större, 1 mindre), 4 kakelugnar, 1 kökspis, 1 bakugn, 1 kokspis	4 kakelugnar, kaminer
Murstockar	2 murstommar m murade rökgångar	
Skorstenar		
Fasadbeklädnad	revetering	revetering
Fasadmålning		
Takmaterial	tegel på spån och brädor	tegel
Fönster	27 fönster m. innanfönst., 12 d:o mindre, 4 blinda	
Dörrar	3 par halvfranska, 1 st d:o	
Sockel	2,4 m hög stenfot	på stenfot
Anmärkning	1 trappa inv, 1 utv trappa, takrännor, stuprör	bostad för 1 lärare (öv), 1 lärarinna (bv)
Värde	15 000 kronor	10 000 kronor
Skick/beskaflenhet	gott	mycket gott

FIGUR 33. Jämförelse mellan brandförsäkringens och skifteshandlingarnas uppgifter om skolhuset i Nävelsjö.

Undersökning med utgångspunkt i kartor

Tre mer eller mindre avancerade kartor upprättades över Nävelsjö under 1910-talet: Skifteskartan 1908, brandförsäkringskartan 1916 och den museala uppmätningen 1917. Jag har redan tidigare fört ett resonemang om förekomst av verandor och körhus, men ytterligare jämförelser är möjliga. Inledningsvis jämför jag de mer innehållsrika kartorna, de från 1908 och 1917, och gör därefter en mer avgränsad analys av brandförsäkringskartan.

Skolo

Förteckning över äboarna

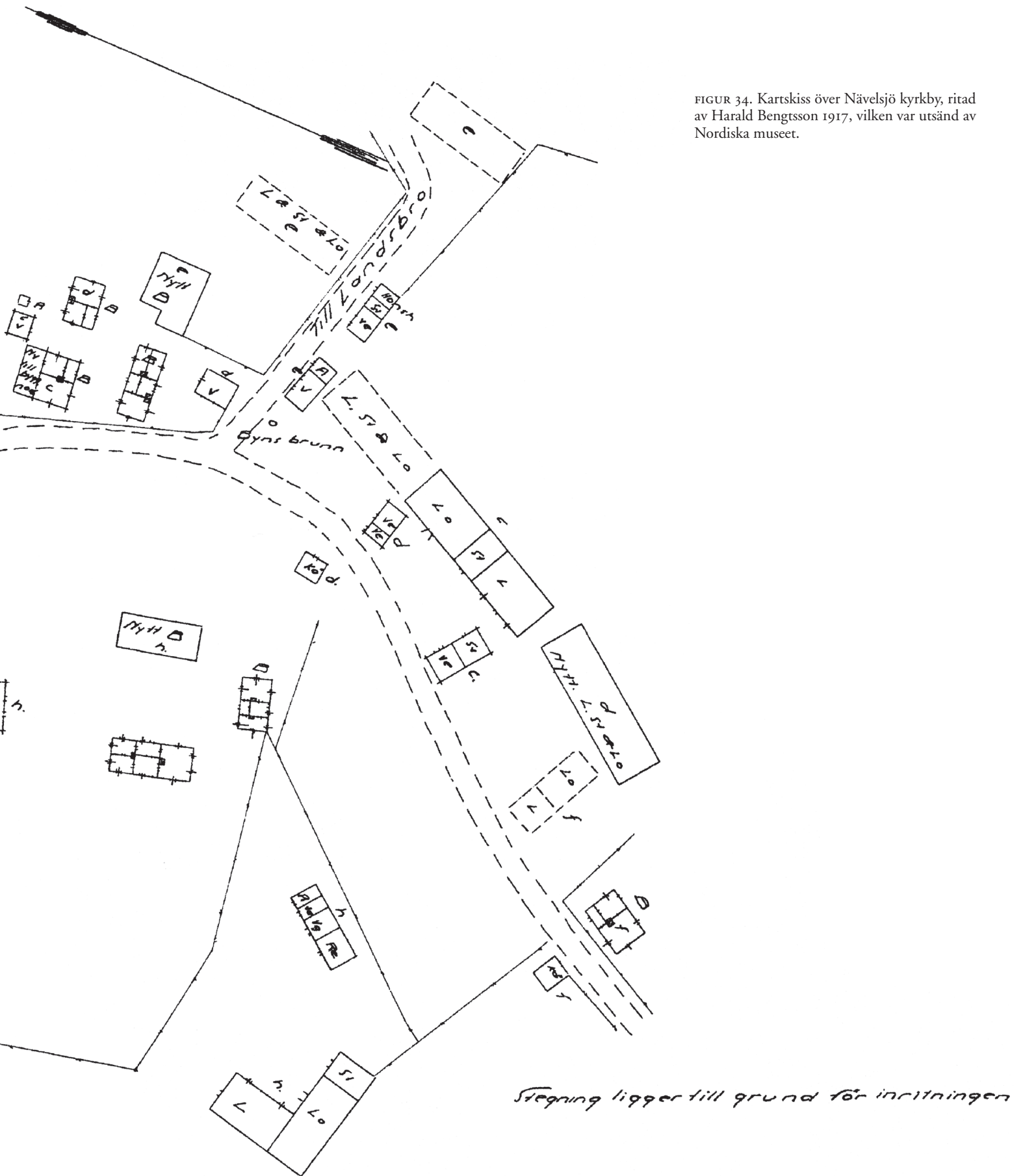
- a Berggren 1/2
- b Gustavsson 1/4
- c Kristiansson 1/4
- d Löv 3/8
- e Johansson 1/8
- f Olsson 1/8
- g Söderström 1/4
- h Marielund 1/2

e Nu omändradt till äldre damstern.

Deteckningar

- B = bäningshus
- L = lagård
- St = stall
- Sv = svinhus
- Lo = lög
- V = visthusbod
- Ve = vedbod
- Vg = vagnbod
- Re = redskapsbod
- Kö = köllare
- A = avtråde
- Hv = hästvandring
- Dr = drängstuga

FIGUR 34. Kartskiss över Nävelsjö kyrkby, ritad av Harald Bengtsson 1917, vilken var utsänd av Nordiska museet.

Den museala kartskissen

Vid en jämförelse mellan skifteskartan och kartskissen har jag undersökt följande:

- Informationsgrad vad gäller byggnadernas beskaffenhet
- Samstämmighet i terminologi
- Övrigt, exempelvis vägar, hägnader

Informationsgrad vad gäller byggnadernas beskaffenhet

Utan att detaljstudera kartorna kan jag konstatera att kartskissen omfattar en mängd information om byggnaderna som saknas på skifteskartan. Det gäller byggnadsfunktioner, rumsindelning på bottenvåningarna (inkl. eldstäder, fönster, dörrar, lokalfunktioner) och information om förändringar (nybyggnader och troligen nyligen rivna byggnader). Sammantaget bidrar dessa uppgifter till byggnadernas identifiering och en djupare tolkning av bystrukturen. Jag vill dock framhålla, att identifiering av flertalet boningshus, och i viss mån deras planlösning, ladugårdar samt alla i dag bevarade byggnader har varit möjlig, även utan kartskissen.⁶⁰

Samstämmigheten vad gäller terminologi

Vid min jämförelse mellan hur de två källorna framställer byggnaderna, framkommer en rad skillnader. En har sin grund i divergerande begrepps användning. Skifteshandlingarna talar om "fähus" och "körhus", medan kartskissen för samma företeelser använder begreppen "lagård" och "hästvandring". Givetvis är alla dessa termer källtermer. Jag håller det för troligt att skifteshandlingarna i högre grad även är allmogetermer, medan den museala kartskissen i högre grad ansluter sig till vetenskaplig terminologi. Dessa skillnader i begrepps användningen försvårar i detta fall emellertid inte tolkningen av källorna.

Övrigt, exempelvis vägar, hägnader

Vägarnas sträckningar överensstämmer i stort mellan de två kartorna, fränsett den östra vägen mot Landsbro som har ett helt annat läge. Detta överensstämmer i viss grad med det läge som skifteskartan anger för en ny sträckning av vägen mot Landsbro. I detta avseende har den fysiska miljön i byn således redan ändrats som en följd av skiftets beslut, så att skillnader mellan skifteskartans dokumentära bild från 1908 och kartskissen från 1917 uppstått. Noteringen på kartskissen att byns norr-sydgående väg kal-

60. Huvuddelen av avsnittet om Nävelsjö kyrkby utifrån skifteshandlingarna och fotografierna författades och avslutades innan kartskissen och uppmättningsritningen påträffades på Nordiska museet. Det är värt att anmärka att inga uppgifter från materialet på Nordiska museet kom att ändra den redan skrivna texten.

lades Stengatan är ovanlig. Uppgifter av detta slag förekommer ibland i skifteshandlingarnas protokoll eller ägobeskrivningar, men i regel inte på skifteskartor.⁶¹

Hägnader är utritade på båda kartor, men de är tydligare avläsbara på kartskissen. Att skillnader kartorna emellan förekommer, beror sannolikt på att faktiska ändringar företagits mellan karteringstillfällena. Forskare har tidigare diskuterat och ifrågasatt möjligheterna att undersöka hägnadernas sträckning utifrån laga skifteskartorna.⁶²

En uppgift som jag aldrig påträffat på laga skifteskartor är markeringar av brunnslägen. Den tidigare nämnda kartskissen visar emellertid tydligt var en brunn i byn var belägen. Även skifteshandlingarnas hävdeförteckning anger att en brunn fanns här på ägofigur nr 337. Att endast en brunn är omtalad i byn bör ställas i relation till den 1,4 km långa vattenledning av trä som konstruerades och byggdes omkring 1890 och kom att försörja byn med vatten indraget i flera bonings- och uthus under lång tid framöver.⁶³

Brandförsäkringskartan

I samband med att kyrkobyggnaden, klockstapeln och skolhuset brandförsäkrades 1916 gjordes en kartskiss över bebyggelsen, som låg inom sextio meter från de försäkrade byggnaderna. Denna kartskiss åtföljdes av en enkel beskrivning som angav byggnadsfunktion, takmaterial och huruvida husen var försedda med eldstäder.⁶⁴

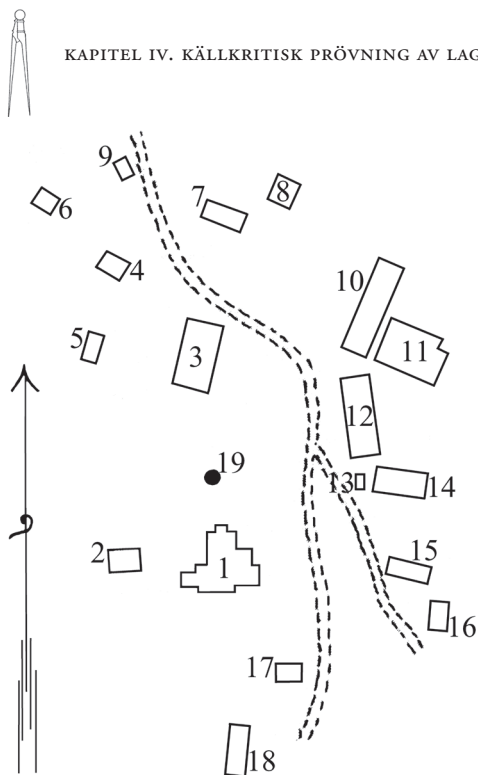
Vid en jämförelse med de två andra kartorna är försäkringskartan tämligen primitiv med betydliga skal- och vinkelfel. En fördel i förhållande till skifteskartan är emellertid att kartbeskrivningen anger byggnadernas funktioner och även preciserar byggnadernas takmaterial, med tanke på eldfångdhets. Vid en jämförelse mellan skifteshandlingarnas och kartbeskrivningens angivna takmaterial finns några motsägelser (se figur 36). Jag har svårt att dra några generella slutsatser av denna jämförelse utöver att överensstämmelsen är stor och att de ladugårdar som enligt skifteshandlingarna (1909, 1910 och 1914) hade halmtak kan ha fått nya tak vid försäkringstillfället 1916. Motsägelsena behöver således inte bero på källmaterialens bristande tillförlitlighet, utan på att byggnaderna genomgått förändringar mellan beskrivningstillfällena.

61. Vägen genom kyrkbyns centrala delar benämns i ägobeskrivningen ”bygdeväg” (LMA (Jönköping), Nävelsjö socken: 06-NÄV-72: Nävelsjö, 1907–16).

62. Tollin 1991:27, Kardell 2004:54 f., 59.

63. Tranås tidning 18/2 1956 (JLM). Enligt försäkringskartan (Riksarkivet, Brandförsäkringsverket: försäkring nr 46 666) var vattenledningens bassäng belägen mellan kyrkan och skolhuset.

64. Riksarkivet, Brandförsäkringsverket: försäkring nr 46 666.

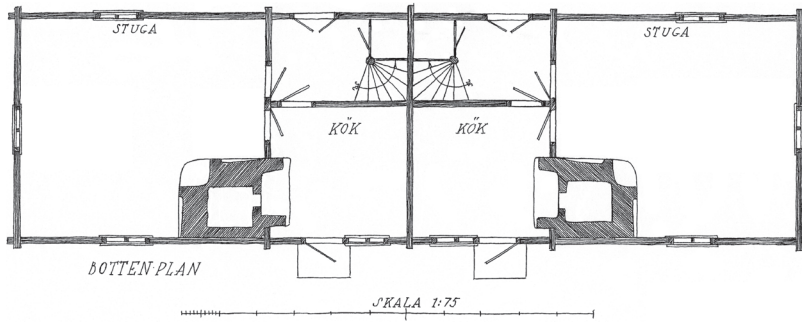
FIGUR 35 (ovan). Kartskiss i de brandförsäkringshandlingar som upprättades när några av församlingens byggnader i Nävelsjö försäkrades. Beträffande sifferbeteckningar se fig. 36. Skala x:x.

FIGUR 36 (t.h.). Jämförelse mellan försäkringskarta med kartbeskrivning och laga skiftesbeskrivning, Nävelsjö.

Byggn. enl. kartbeskr.	Tak enl. försäkring	Tak enl. laga skifte	Motsägelse	Överensstämmelse
1 Kyrka och sakristia...	järnplåt	ej beskriven		?
2 Klockstapel...	galv. plåt	ej beskriven		?
3 Skolhus	tegeltak	tegeltak		?
4 Boningshus, handelsbod	tegeltak	tegeltak		X
5 Bod	spåntak	ej uppgivet		?
6 Boningshus	tegeltak	tegeltak		X
7 D:o	tegeltak	ej identifierad		?
8 D:o	tegeltak	ej identifierad		?
9 Vedbod	spåntak	sticktak		X
10 Ladugård	spåntak	sticktak		X
11 Ladugård	spåntak	halmtak	X	
12 Ladugård	spåntak	halmtak	X	
13 Vedbod	spåntak	tegeltak	X	
14 Bod	tegeltak	tegeltak		X
15 Boningshus	tegeltak	tegeltak		X
16 Spannmålsbod	tegeltak	tegeltak		X
17 Spannmålsbod	tegeltak	tegeltak		X
18 Boningshus	tegeltak	tegeltak		X
19 Vattenbassäng för vattenledningen				

Undersökning med utgångspunkt i uppmätningssritning

Den av Nordiska museet 1923 uppmätta byggnaden var en götisk tvillingstuga med en stuga vid vardera gaveln samt två kök och två förstugor i byggnadens mitt. Ytterdörrar fanns både i förstugorna och köken. Vid innerväggarna mellan stugor och kök fanns stora eldstadskomplex med öppna spisar, bakugnar och köksspisar. Två trappor ledde upp till en övre våning, som inte ingick i uppmätningen. Boningshusets identitet är inte självklar på grund av att inga uppgifter om ägare, hemman eller liknande finns antecknade på ritningen. Eftersom den tidigare nämnda kartskissen avbildar endast en tvillingstuga bör det vara fråga om denna, men kartskissens tvillingstuga anges ha en "ny tillbyggnad" mot öster. Troligen har denna bedömts "störa" intrycket av den ålderdomliga byggnaden och därför uteslutits vid uppmätningen. I byggnadsbeskrivningen är tillbyggnaden 7,5 x 4,3 meter, och även av skifteskartan framkommer dess utbredning. Enligt uppmätningssritningen är timmerväggen mellan husets två bostadsdelar gemensam. Detta innebar att museimannen definierat huset som *en* tvillingstuga och inte två invid varandra stående enkelstugor.

FIGUR 37. Uppmättningsritning av tvillingstuga i Nävelsjö, ritad av John Lindros 1923, vilken var utsänd av Nordiska museet.

Identifieringen av tvillingstugan i byggnadsbeskrivningen försvåras av dels att lantmätaren inte kategoriserade tvillingstugan som en byggnad, utan som två, dels att ägaren av den ena, Johannes Berggren, hade två boningshus på sitt hemman.⁶⁵ Genom jämförelser mellan skifteskartans ägofigurer och hävdeförteckningen med mera kan ägarna ändå fastställas. Den västra halvan av byggnaden ägdes av Johannes Berggren, och var den mindre av hans två mangårdsbyggnader,⁶⁶ och den östra ägdes av Emil Gustavsson.⁶⁷

Uppgifter från byggnadsbeskrivningen/flyttkostnadsberäkningarna, som har omedelbar koppling till uppmättningsritningen, är att

- Gustavssons byggnad var 6 meter bred och 10 meter lång, vilket inte fullständigt stämmer överens med uppmättningsritningen. Enligt skallinjalen var byggnaden ca 6,2 meter bred och 10,6 meter lång, inkl. den bostadsskiljande timmerväggen;⁶⁸
- byggnaderna var uppförda av timmer, vilket både skifteshandlingarna och uppmättningsritningen är samstämmiga om;
- Berggrens bottenvåning omfattade ett rum, kök och förstuga, vilket både skifteshandlingarna och uppmättningsritningen är samstämmiga om;
- Gustavssons bottenvåning omfattade tre rum, kök och förstuga, vilket inte är möjligt att kontrollera med uppmättningsritningen, eftersom tillbyggnaden inte redovisas;
- Berggrens bottenvåning omfattade en gammal öppen spis, vilket överensstämmer med uppmättningsritningen;

65. Gustavsson anges i kartskissen som ägare till den ena halvan av byggnaden. Han förvärvade denna hemmansdel under skiftet. Därför står F A F Bexells sterbhus som ägare i byggnadsbeskrivningen 1909, men Emil Gustafsson i flyttkostnadsberäkningen 1914.

66. Johannes Berggren ägde vid skiftets inledning ett kameralt hemman om 1/8 mantal i Södergården och ett kameralt hemman om 1/2 mantal i Södergården. Den uppmätta byggnaden stod på Norrgårdens mark.

67. E Gustavsson förvärvade under skiftesprocessen ett kameralt hemman om 1/4 mantal från F A F Bexells sterbhus.

68. Skifteskartans skala är alltför liten för att byggnadsmåtten skall kunna bedömas mer än mycket ungefärligt och ger ingen vägledning om vilka av de angivna måtten som stämmer.

- Gustavssons bottenvåning var försedd med en kakelugn och två eldstäder av tegel, vilket inte är möjligt att kontrollera med uppmättningsritningen, eftersom tillbyggnaden inte redovisas;
- Gustavssons boningshus har rappning på innerväggarna, men detta framkommer inte av planritningen;
- byggnaderna anges vara brädfordrade, vilket inte framkommer av uppmättningsritningen.

Sammanfattningsvis är de två källtyperna således samstämmiga beträffande byggnadsmaterial, rumsindelning (Berggrens) och typen av eldstäder (Berggrens). De två källorna kan däremot sägas vara motstridiga vad gäller byggnadsmått. Vissa uppgifter är inte möjliga att jämföra av olika skäl. Den invändiga rappningen samt brädfodringen framkommer inte av uppmättningsritningen, men detta har sannolikt ritningstekniska orsaker. De två källorna är således höggradigt samstämmiga. Detta medför att de har samma grad av tillförlitlighet, vilken dessutom torde vara hög. Något som är särskilt tydligt är att uppmättningsritningen ger värdefull information om bottenvåningens planlösning och fasta inredning.

6. Fallet Havrida by, Barkeryds socken

Bakgrund

För att ytterligare analysera och belysa skifteshandlingarnas källkaraktär och källvärde använder jag i nedanstående resonemang en oljemålning, som avbildar den då oskiftade byn Havrida i Barkeryds socken, Tvetå härad.⁶⁹ Målningen utfördes, enligt en inskrift på baksidan, av målarsällan Carl Johan Johnsson⁷⁰ (*1860) 1886. Den visar Havrida by sedd från väster och utfördes troligen under sensommaren eller den tidiga hösten att döma av bildens växtlighet. Johnssons föräldrar ägde och brukade en av gårdarna i byn. Betraktat som konstverk är målningen en detaljrik och lite naiv bild med en aning valhänt perspektivbehandling. Att döma av hur skuggorna är lagda kommer solljuset från norr! Året efter att målningen gjorts lämnade Carl Johan Johnsson hembyn och flyttade till Stockholm.⁷¹

Byn Havrida storskiftades på 1790-talet, så att bytomten reglerades och gav förutsättningar till att en torgby kunde bildas. Mot slutet av 1800-talet hade byn sex hemman och ett husartorp. Laga skifte genomfördes här 1889⁷², alltså tre år efter att Johnsson utfört

69. Målningen ägs av Barkeryds hembygdeföring och är placerad i föreningens hembygdsgård.

70. Parallellt med skrivningen Johnsson förekommer även Johansson.

71. Barkeryds kyrkoarkiv, husförhörlängder, serie A I, vol. 24 (1885–90).

72. LMA (Jönköping), Barkeryds socken: 06-BAE-78, Havrida, 1889.

målningen. År 1889 ansökte alla delägare i byn om att vice kommissionslantmätaren Yngve Ostwald skulle genomföra laga skifte av byn. På grund av byns täta bebyggelse och att flertalet byggnader var i bristfälligt skick, föreslogs att alla gårdar skulle erhålla utflyttningskyldighet utom Johan Jönssons hemman och det perifert belägna husartorpet. Johan Jönsson var Carl Johan Johnssons fader.

Allmänna drag hos C.J. Johnssons målning

Målningens huvudmotiv är en samling tätt liggande bostadshus i två våningar samlade kring ett bytorp. Byggnaderna är detaljrikt framställda, och man kan tydligt avläsa olika fasadkulörer, takmaterial, fönstersättning, dörrar och deras bemålning, släta respektive utskjutande knutar, skorstenar och deras kulör och byggnadernas små tillbyggnader. I bildens ytterkanter skildras mer oansenliga byggnader, som inte är bostadshus. Även dessa byggnaders exteriörer är avläsbara, om än inte lika detaljrikt, bland annat eftersom skalan är mindre. Deras yttre är helt hållet i grå kulörer.

Förutom byggnaderna visar bilden bykärnans fysiska miljö med gårdstun, vägar och inägor. Hägnaderna framställs i form av hankärgårdsgårdar och staket med stående spjälor. Ett fåtal träd, sannolikt lövträd, växer i gårdstunets närhet. Bilden befolkas inte av några människor, men i förgrunden avbildas femton vita får och på ladugårdsplanen längst till höger möjligen en gris.

Källkaraktären hos C.J. Johnssons målning

För att kunna diskutera källkaraktär vill jag särskilt belysa målningens inre kontext och sändarkontext. En förutsättning är att de i skifteshandlingarna beskrivna byggnaderna identifierats på målningen. Vad gäller boningshusen har jag gjort detta utan svårigheter, medan ekonomibyggnaderna har vållat problem, bland annat på grund av perspektivförskjutningar.

Vid en jämförelse mellan målningen och skifteskartan framkommer att bostadshusens placering och proportioner stämmer väl överens inbördes. Om jag däremot fokuserar på ekonomibyggnaderna är perspektivet i målningen förvrängt och proportionerna svårare att avgöra. Detta tyder på att målningen har ett högre källvärde vid en analys av bostadshusen än av de perifera ekonomibyggnaderna.

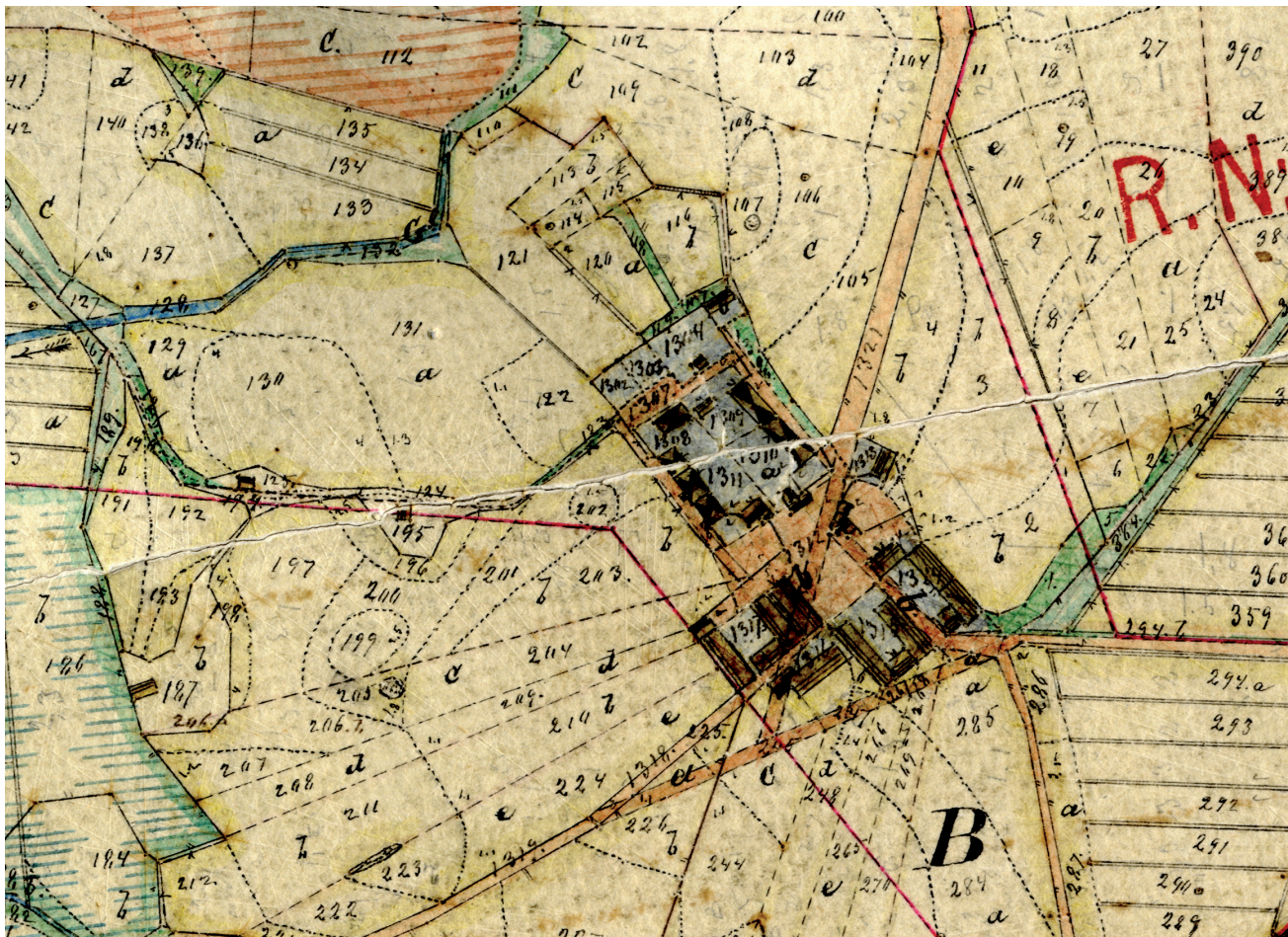
I en analys av målningen är det angeläget att undersöka precisionsgraden. Med detta menar jag i vilken grad konstnären har varit noggrann med att återge en visuellt upplevd verklighet. Ett tecken på en sådan noggrannhet är att konstnären i Havrida ägnat detaljerna stor omsorg. Exempelvis saknar den grå byggnaden i målningens mitt (byggnad 4:1), som av lantmätaren bedömdes vara i förfallet skick, en eller ett par stå-

FIGUR 38. Carl Johan Johnssons oljemålning av Havrida by, Barkeryds socken (Jönköpings län), från 1886. Siffrorna refererar till de byggnader som nämns i texten.

FIGUR 39. Karta från laga skifte 1889 av Havrida by, Barkeryds socken (Jönköpings län). När Johnsson målade av byn stod han troligen på ägofigur 130.

ende panelbrädor mellan långfasadens fönster, så att man skymtar det bakomliggande timret. Vidare har alla hankärdsgårdar tydligt markerade vridna granvidjor. En annan detalj, som vi inte kan avgöra om den är korrekt eller inte men som visar konstnärens noggrannhet, berör de två mellersta gråa husens gavlar. Byggnaden till höger (3:I) har en tydlig horisontell skarv i panelen mellan gavelröstet och den övriga gaveln, vilket byggnad 4:I saknar.

I sammanhanget bör man också föra fram att konstnären i husförhörslängden uppges vara ”målargesäll”, vilket bör betyda att han till stor del arbetar med att måla byggnader ut- och invändigt.⁷³ Den erfarenhet det innebar att måla en byggnad utvändigt gav givetvis en erfarenhet av hur byggnaders fasader och detaljer var utformade. Detta ger goda förutsättningar för att återge en byggnad på ett realistiskt sätt vid en avbildning. Att konstnären dessutom tidvis vuxit upp i byn och därför har en nära relation till den gör att målningen bör ha betraktats och granskats av byborna. Sannolikt har syftet med målningen varit att dokumentera något som man anade stod inför förändring.

Vissa har menat att ett vanligt fenomen hos så kallade gåramålningar är att något påkostat placerades i gårdssammanhanget för att markera prestige. Flaggstänger, hästar och traktorer i förgrunden är ett exempel på detta.⁷⁴ Om C.J. Johnsson hade haft en liknande avsikt i Havrida borde han valt att placera en häst framför husen i stället för de mindre prestigefulla fåren.

Vad gäller målningens källkaraktär menar jag sammanfattningsvis att den, särskilt i sina centrala delar med bostadshuset, tycks återge ett utsnitt av en faktisk dåtida verklighet och att konstnären haft ambitionen att, så att säga, porträttera bymiljön. Någon påtaglig försköning eller idealisering har jag svårt att finna tecken på.

Byggnadsbeskrivningen från laga skifte 1889

Byggnadsbeskrivningen, som upprättades av lantmätaren Yngve Ostwald i samband med laga skifte i Havrida by 1889, är i allt väsentligt av en typ som är gängse i Småland. Byn har sju kamerala hemman om mellan 3/8 och 1/16 mantal.⁷⁵ Nästan alla byggnader på hemmanen är medtagna i beskrivningen, men eftersom man kom överens om att ing-

73. LA:Barkeryds kyrkoarkiv, husförhörslängder, serie A I, vol. 24 (1885–1890).

74. T.ex. Hasselrot 2003:20.

75. Det största hemmanet om 3/8 mantal hade sammanlagt femton byggnader, omfattande två mangårdsbyggnader, två ladugårdar samt flera visthusbodar, svinhus och vedbodar. Detta tyder på att hemmanet antingen drevs som två gårdsbruk eller att det tämligen nyligen var sammanslaget av två hemman. Dubblettbyggnaderna visar sig dessutom utgöras av dels de i bättre skick dels de i dåligt skick, vilket talar för att ett välskött hemman slagits samman med ett misskött. För övrigt var varje hemmans uppsättning byggnader den sedvanliga, nämligen ungefär: ett bostadshus, en bodbyggnad, en ladugård, en vedbod och en svinhusbyggnad. Att beskrivningen är från sent 1800-tal kan man ana genom att svinhusen är så frekventa, medan det endast nämns *ett* fårhus i en ladugård (LMA (Jönköping), Barkeryds socken: o6-BAE-78: Havrida, 1889).

en ersättning skulle utgå för flytt av ängslador och sommarfåhus saknas dessa. Saknas gör även den såg- och kvarnanläggning, som låg vid Fredriksdalsån som löper genom byn. För ovanlighetens skull finns emellertid byns husartorp med i byggnadsbeskrivningen.⁷⁶

När väl utflyttningsskyldigheten avgjorts, sattes en flyttkostnadsberäkning upp för de byggnader som skulle flytta. Denna skiljer sig inte från byggnadsbeskrivningen mer än att flyttprocessens alla arbets- och materialkostnader beräknats. Ingen ytterligare vägledning ges av hur byggnaderna var beskaffade, men materialmängder samt vilken arbetskraft som krävdes för flytten framgår av handlingarna.

Undersökning utifrån jämförelse mellan källorna

Genom att jämföra skifteshandlingarnas och målningens information kan jag identifiera samstämmighet och motsägelser samt diskutera vilken typ av information de olika källorna ger. Några av byggnadernas egenskaper har varit tydligt överensstämmande. Detta gäller främst takmaterial och brädfodring, som framgår av både byggnadsbeskrivning och målning. På liknande sätt tycks byggnadernas storlek och planlösning, såvitt man kan bedöma, också stämma överens, även om byggnaderna 1:1 och 2:1 delvis är dolda.

Byggnadsbeskrivningens uppgifter om källare, skick och eldstäder kan inte verifieras utifrån målningen. För eldstäderna kan upplysningar däremot i viss mån tjäna som indicium vid en bedömning av vilken planlösning en byggnad har. De till synes enkla påbyggnaderna mot åkern som redovisas i målningen och skifteskartan nämns inte i byggnadsbeskrivningen. Detta beror troligen på deras ringa värde.

Mest intressant med undersökningen är dock de uppgifter som motsäger varandra. Byggnadsbeskrivningen har en tydlig uppgift om att byggnad 2:1 var rödmålad, men för övrigt anges ingen utvändig färg på någon byggnad. På målningen är uppenbarligen även byggnaderna 1:2 och 5:1 rödfärgade. Den byggnad som i skifteshandlingarna uppges vara rödmålad sägs samtidigt vara i "gott" skick. De två andra, enligt målningen röda byggnaderna som inte anges vara röda i skifteshandlingarna, var däremot i "någorlunda gott" respektive "tämligen gott" skick. När man iakttar bilden i original är det tydligt att konstnären framställer den förra byggnaden mer intensivt röd jämfört med de två senare. Jag är övertygad om att alla tre byggnader varit rödmålade, men att de två senare byggnadernas rödmålning varit äldre och vittrad. Härigenom har förrättningsmännen, precis som i det ovan beskrivna exemplet från Nävelsjö, menat att

76. Husartorp nr 57 vid Livskvadronen av Kungl. Smålands husarregemente. Beskrivningen noterar i varierande omfattning byggnadernas ägare, stommaterial, mått, antal och typer av rum, eldstäder, tapeter, brädfodring, rödmålning, takmaterial, underliggande källare och skick.

den slitna rödmålningen inte representerar något nämnvärt ekonomiskt värde. Den har därför inte nämnts i vare sig byggnadsbeskrivning eller flyttkostnadsberäkning.⁷⁷

Låt mig spekulera och hypotetiskt anta att byggnaderna 1:2 och 5:1 med sin slitna rödfärg första gången målades röda omkring tjuugo år före skiftet och att byggnad 2:1 målades röd för första gången strax före skiftet och Johnssons avbildning. Då skulle ägarna till byggnaderna med den slitna rödfärgen i verkligheten vara innovatörer och ägaren av byggnad 2:1 vara eftersläntare. Om vi endast hade haft tillgång till skifteshandlingens byggnadsbeskrivning skulle däremot ägaren till byggnad 2:1, som enligt handlingarna hade det enda rödmålade huset i byn, missvisande framstå som innovatör i byn.

Frågan om förtigande i byggnadsbeskrivningen kan även avse hela byggnader. Torp, backstugor, ängslador, sommarfåhus, kvarnar och så vidare är oftast inte medtagna i byggnadsbeskrivningarna. Vad gäller Havrida nämns exempelvis inte ängslador och sommarfåhus, eftersom man träffat en överenskommelse om att ingen ersättning skall utgå till dessa byggnadskategorier. Ändå kan man att döma av skifteskartans markeringar av små byggnader invid perifera ängar förstå att det fanns ängslador trots att dessa inte beskrivs.

7. Fallet Ormanäs by, Bellö socken

Brandförsäkring och byggnadsbeskrivning i Ormanäs

Bellö socken är belägen på Sydsvenska höglandet mellan orterna Eksjö och Mariannelund. Byn Ormanäs ligger mitt i socknen i kyrkbyns närhet och storskiftades 1812. Hösten 1896 lät bonden Nils Peter Jonsson försäkra några av sina byggnader på Norrgården (1/4 mantal) hos Allmänna brandförsäkringsverket.⁷⁸ Handlingarna upprättades av värderingsmannen och socknens organist Johan Rydell, och sammanlagt försäkrades fem byggnader: en mangårdsbyggnad, två bodbyggnader, en ladugård och en vagn- och svinhusbyggnad, till ett totalt försäkringsvärde av 3 650 kronor.

Året därpå ansökte Nils Peter Jonsson och Adolf W Jonsson om att lantmätaren Yngve Ostwald skulle förordnas att genomföra laga skifte av byn. Ormanäs bestod då av sex jordebokshemman där alla omfattade 1/4 mantal utom ett om 1/2 mantal. Skiftet genomfördes under åren 1897–98. För att klargöra förutsättning-

77. Jfr Ulväng 2004:203f.

78. Allmänna brandförsäkringsverket: försäkringsbrev 31 937.

FIGUR 40 (överst). Flera av byggnaderna på Ormanäs norrgård i Bellö socken (Jönköpings län), vilka försäkrades av Nils Peter Jonsson 1896, är i dag bevarade. Mangårdsbyggnaden dokumenterades vid en byggnadsinvertering 1982.

FIGUR 41. Den försäkrade bodbyggnaden på Ormanäs norrgård fotograferad 1982.

FIGUR 42. Ladugårdsbyggnaden på Ormanäs norrgård vid byggnadsinvereringen 1982.

arna för eventuella utflyttningar beskrevs alla gårdars byggnader i byn, och när utflyttningen var bestämd upprättades flyttkostnadsberäkningar för de byggnader som skulle flyttas. Nils Peter Jonssons gård erhöll dock kvarborätt.⁷⁹

Undersökning utifrån jämförelse mellan källorna

När jag jämfört försäkringsbrevet och byggnadsbeskrivningen från skiftet har jag slagits av att strukturen och huvuddelen av innehållet fokuserar på liknande uppgifter. En väsentlig skillnad är emellertid att försäkringsbrevet innehåller upplysningar om samtliga byggnaders byggnadsår. Dateringar av bebyggelse är naturligtvis av stort värde vid en analys av bebyggelse, eftersom man då tydligare kan avgöra vilken tid varje byggnad representerar. En annan betydelsefull skillnad är att försäkringsbrevet nämner bostadshusets fönster och dörrar. Förekomst, storlek och värde på fönster och dörrar kan vara av intresse *i sig*, men de kan också ge indikationer i kombination med rumsangivelser och eldstäder, om man vill klargöra ett bostadshus plantyp.⁸⁰

För att identifiera brister i tillförlitligheten hos de båda källorna är det särskilt intressant att titta på motstridiga uppgifter. Uppgifterna om eldstäder skiljer sig åt i de två beskrivningarna. Om vi utgår från att laga skifteshandlingens ”spis” respektive ”vanlig öppen spis” avser detsamma, uppger försäkringen tre öppna spisar och en kakelugn samt bakugnskomplexets bakugn och köksspis. Skifteshandlingen anger också tre öppna spisar och en rörspis, vilken bör motsvara försäkringens kakelugn. Däremot omnämns varken bakugn eller köksspis, men dessa bör ha upplevts som självklara och därför inte nämns särskilt. Osäkerhet råder också om byggnaden hade en sedvanlig kakelugn, klädd med kakel utanpå, eller om det var en rörspis med putsad utsida.

Rumsangivelserna skiljer sig åt för boningshuset, vilket i första hand kan förklaras av att rum definierades och benämndes olika. Försäkringsbrevet anger bara antal rum fränsett två små kontor, vilket bör tydas som garderober eller små förvaringsutrymmen. Skifteshandlingen preciserar rummen genom att ange deras funktioner. I strid med våra dagars praxis tycks försäkringsrepresentanten i detta fall ha räknat exempelvis bottenvåningens kök och skafferi som rum.

En annan motstridighet är att boningshusets yttertak av tegel, enligt försäkringen låg på brädor, men enligt skiftesbeskrivningen låg på näver och läkt. Det är symptomatiskt att konstruktioner som för besiktningsmännen var mer eller mindre dolda, beskrivs mindre noggrant eller mindre tillförlitligt. Uppgifter om dolda egenskaper hos byggnader kan därför ifrågasättas. Man kan emellertid konstatera att det är ovanligt att

79. LMA (Jönköping), Bellö socken: 06-BEL-36: Ormanäs, 1897–98.

80. Fönsterantal som indikator för hustyp har använts av Göran Ulväng (2004:191 f.).

lantmätarna och försäkringsrepresentanterna i sina beskrivningar tar med uppgifter om förhållanden som är dolda i byggnadskonstruktionen. Ett undantag är dock stommen, men oftast råder det ingen tvekan om vilket material som döljer sig bakom en fasadpanel eller en fasadputs.

Jag finner det emellertid något överraskande att överensstämelsen är så stor beträffande byggnadernas måttuppgifter. Att mäta upp byggnader noggrant kan vara svårt om växtlighet och nivåskillnader hindrar, och eftersom båda källorna mättes med en precision på 0,1 meter skulle små skillnader i mätresultaten inte förvåna. Det är emellertid endast en måttangivelse som inte stämmer överens mellan de två källorna: vagnboden uppges i skifteshandlingarna vara exakt en meter bredare än i försäkringsbrevet. Med all säkerhet rör det sig här om ett skrivfel och inte en reell skillnad mellan mätningstillfällena. Det är inte osannolikt att skiftesförvärdaren haft tillgång till försäkringsbrevet vid beskrivningen och därmed sluppit att ta byggnadernas mått, men samtidigt missat ett breddmått i avskriften av måttuppgifterna. Om så vore fallet borde lantmätaren använt försäkringsbrevet också i samband med rumsbeskrivningen och fått den att stämma överens, men så är det inte som vi redan konstaterat.⁸¹

Tre byggnader som upptas i skifteshandlingarna – gårdens snickareverkstad och brygghus samt andel i en linbastu – nämns över huvud taget inte i försäkringsbrevet. Detta kan bero på att de tillkom efter att försäkringen upprättats. Dateringen av byggnaderna i försäkringsbrevet visar att Jonsson under de senaste åren förnyat gårdens byggnadsbestånd väsentligt, och möjligen skulle byggnaderna uppförts strax efter försäkringstillfället. Detta är mindre troligt eftersom de saknade byggnaderna i så fall skulle ha tillkommit under en kort period mellan upprättandet av försäkringsbrevet i september 1896 och upprättandet av skiftets byggnadsbeskrivning i mars 1898. Troligare är i stället att Jonsson valt att inte försäkra de två egna byggnaderna, eftersom de låg av sides och saknade eldstäder och därmed var utsatta för ringa brandrisk. Linbastun försäkrades troligen inte, eftersom den hade flera delägare.

Båda handlingarna innehåller kartor. Skifteskartans omfattning, precision och innehåll har diskuterats i kapitel III. Försäkringshandlingens karta inskränker sig till en icke skalenlig skiss med markeringar av närområdets byggnader (de försäkrade och grannens boningshus), brunns belägenhet och närbelägna åkrar summariskt angivna. En fördel är att försäkringskartan anger vilken byggnad som är vilken – något

---

81. Att lantmätaren vid besiktningen av byggnader haft tillgång till försäkringshandlingar anges uttryckligen vid ett laga skifte i Köphult i Markaryds socken, Kronobergs län. Vid den allmänna bedömningen av byns byggnader noteras att "Desse åbyggnader, hvilka ej blifvit förbättrade sedan år 1866, blefvo då värderade och brandförsäkrade till 950 Rdr Sm:t" (LMA (Växjö), Markaryds socken: 07-MAJ-140: Köphult, 1869–70, lantmätare Carl Peterson). Två av skifteslagets tre hemman hade noteringar om att byggnaderna var försäkrade. Eftersom någon sådan försäkring inte påträffats i Brandförsäkringsverkets arkiv har försäkringen tagits i något regionalt eller lokalt bolag.

som inte förekommer på skifteskartor. För att fånga gårdsbebyggelsens gruppering kan den således vara till hjälp, men den kan inte på något sätt jämföras med skifteskartans informationsrikedom och vittomfattande arealbeskrivning. Angående närmiljön omfattar skifteshandlingarna även en kort beskrivning av hemmanets trädgårdsanläggning, som består av ”56 bär- och fruktträd utan synnerligt värde”. Uppgifter av detta slag saknas i försäkringshandlingen.

Sammanfattning av jämförelsen i Ormanäs by

Min jämförelse av byggnadsuppgifter i försäkringshandlingar och skifteshandlingar visar en i allt väsentligt god överensstämmelse. Upplysningar som endast finns i försäkringsbrevet berör värde, byggår, fönster och dörrar, vilket gäller generellt för försäkringshandlingar. Uppgifter som däremot endast påträffats i skifteshandlingen avser trädgårdens och närområdets beskaffenhet, vilket trädgårdsbeskrivningen och skifteskartan vittnar om. Skifteshandlingarna har dessutom mer precisa upplysningar om byggnadernas placering. Även detta är giltigt för skifteshandlingar i allmänhet.

För att klargöra brister och svagheter i respektive källa fokuserade jag även på motsägelser i dem. Det är värt att notera att de två källtermerna ”rörspis” och ”kakelugn” i detta fall måste avse samma företeelse, vilket innebär att man inte kan vara säker på att källtermerna har samma definitioner som är vedertagna i dag – att en kakelugn är klädd med glaserad kakel, medan en rörspis ytterst består av puts. Andra motsägelser som har samma bakgrund är angivandet av rum i boningshuset. Skillnaderna kan emellertid helt förklaras av olika benämning och definition av samma lokal. I just detta fall framstår skifteshandlingen som mer preciserad än försäkringsbrevet, som i princip endast omnämner antalet rum.

En slutsats som troligen har mer generell giltighet är att de tre exemplen på motsägelser berör frågan om termers betydelser, vilket innebär att termdiskussionen tydligt involveras i den källkritiska diskussionen. Vidare kan man konstatera att alla väsentliga motsägelser har att göra med boningshuset, inte ekonomibyggnaderna. Förmodligen beror detta på att boningshuset är noggrannare beskrivet och byggnadstekniskt mer komplicerat.

8. Avslutning

I detta kapitel har jag genom triangulering med andra källkategorier analyserat laga skifteshandlingarnas källkaraktär. Syftet har varit att undersöka överensstämmelser och skillnader emellan laga skifteshandlingarna och ett antal korrektiv, både vad gäller enskilda sakuppgifter och typ av information. Mina observationer har bland annat möjliggjort en diskussion kring tillförlitlighet genom att motsägelse-

fulla uppgifter har kunnat iakttas. Dessutom har jag varit observant på vilka olika uppgiftsområden som respektive källkategori generellt omfattar eller saknar.

Trianguleringsundersökningarna har identifierat vissa områden där skifteshandlingarnas tillförlitlighet kan ifrågasättas. Skifteshandlingarna kan både på kartan och i text redovisa byggnadskroppars tillbyggnader eller andra utskjutande byggnadsdelar, såsom verandor, körhus, frontespiser och takkupor. Undersökningarna har visat att tillbyggnader av tillräcklig storlek eller betydelse för jordbruket, exempelvis körhus, redovisas med stor precision på skifteskartan och i byggnadsbeskrivningar eller flyttkostnadsberäkningar. Andra mindre tillbyggnader utan betydelse för jordbruket, som verandor och frontespiser, redovisas i ringa grad och mer godtyckligt.

I många byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar noteras att vissa byggnader varit målade utvändigt. Ovanstående undersökningar visar att uppgifter av detta slag är vanskliga att använda och att *argumentum ex silentio* skall undvikas, det vill säga om uppgifter saknas om olika företeelser skall detta inte användas som argument för att dessa företeelser saknats även i verkligheten.

Benägenheten hos lantmätaren att notera olika företeelser har varierat. En parameter har varit i vilken mån en företeelse påverkat byggnadens värde. En annan har varit om företeelsen haft betydelse för kostnaderna och ersättningen vid utflyttningen. Det är tydligt att byggnaders taktäckningsmaterial haft stor betydelse i dessa sammanhang, och benägenheten att notera takmaterial har också varit stor i alla exempelsocknar och konstant över tiden. Samma förhållande har med stor sannolikhet inte gällt noteringar om exempelvis rödfärg. En företeelse kan ha noterats i en källa eftersom den upplevts anmärkningsvärd i en kontext, exempelvis på grund av sitt värde. I en annan kontext var den däremot självklar och lämnade inga spår i källmaterialet. Detta är inget ovanligt och Nils-Arvid Bringéus har samlat flera exempel på detta i en skrift om bouppteckningars källkaraktär.⁸² Om utvändigt målning av byggnader faktiskt successivt blev vanligare från 1820-talet till 1920-talet, vore det inte överraskande att få belägg påträffas i ett tidigt skede (sparsam förekomst), fler vid periodens mitt (ökad förekomst) och återigen få under slutfasen (liten benägenhet att notera detta, eftersom den upplevdes vara självklar). Lantmätarnas benägenhet att notera företeelsen kan således få ett vilseledande genomslag i källmaterialet. Ett liknande mönster i källmaterialet skulle nämligen erhållits om rödfärgningen var ovanlig under periodens början, blev vanligare efter hand och åter igen ovanlig i slutskedet.

I flera fall har mina jämförelser visat att skillnader i terminologi eller definitioner givit upphov till skillnader källmaterialen emellan. Exem-

---

82. Bringéus 1980.

pel på detta är olika benämningar på eldstäder och olika sätt att kategorisera boningsrum eller lokaler i uthus. Det är omöjligt att fastställa några generellt giltiga regler för vilket genomslag inkonsekvent terminologi eller divergerande definitioner kan ha. Jag är emellertid övertygad om att graden av förtrogenhet med laga skifteshandlingarna står i relation till forskarens möjligheter att göra rimliga tolkningar och att identifiera uppgifter med låg tillförlitlighet.

Oavsett tillförlitlighet kan man även jämföra vilka upplysningar de olika källmaterialen ger. Här koncentrerar jag mig på skifteshandlingar och brandförsäkringshandlingar, eftersom båda är exempel på tämligen homogent massmaterial som använts av bebyggelseforskare. I min analys har jag kunnat visa att det råder vissa likheter mellan dessa två källkategorier. Byggnadsbeskrivningarna har i båda fallen upprättats enligt liknande principer och med fokus på likartade företeelser. Exempelen visar att i stort sett samma företeelser noterades vid synerna. En betydelsefull fördel med brandförsäkringshandlingar är att dessa uppger byggnadsår, vilket är sällsynt hos skifteshandlingar. Andra uppgifter som är särskilt förknippade med brandförsäkringshandlingar rör fönster, dörrar och ekonomiskt värde, vilka förekommer mer sällan i skifteshandlingarna. Skifteshandlingarnas främsta fördel är den nationella spridningen och omfattningen, se Appendix 2.

En annan fördel med skifteshandlingar är att byggnader redovisas i ett sammanhang, där landskapet skildras detaljerat på skifteskarta och i ägobeskrivning. I forskningssammanhang där inte bara de enskilda byggnaderna, utan en större helhet skall undersökas är skifteshandlingar i allt väsentligt utan konkurrens.

Min triangulering har begränsats till några få fallstudier. Att karakterisera ett vittomfattande källmaterial utifrån så begränsade undersökningar kan tyckas vanskligt. Som jag nämnt bidrar de fåtaliga korrekturen till trianguleringens begränsning. Detta till trots tycker jag mig kunna se mönster som återkommer från fall till fall, varför ytterligare trianguleringsövningar riskerar att närmast bekräfta redan erhållna svar. Som jag tidigare nämnt kan detta kapitel sägas vara baserat på ett källpluralistiskt metodpaket, med Myrdals karakteristik. Detta förknippas ofta med osäkra konklusioner, där i viss mån vacklande slutsatser kan signaleras genom försiktighetsformuleringar.⁸³ Jag har med den resonerande texten, adekvata reservationer och den djupa presentationen av källorna försökt åstadkomma en rättvis bild av de granskade källorna.

---

83. Jfr Myrdal 2007:503 f.

Bebyggelsehistorisk översikt för områden i Småland

1. Syfte och källmaterial

Syftet med detta kapitel är att försöka klargöra hur långt skifteshandlingarna kan användas som huvudkälla för en översiktlig bebyggelsehistorisk beskrivning och analys av olika geografiska områden under en avgränsad period. Därför har jag valt att använda andra källor endast som komplement. I viss mån kan detta innebära att de andra källorna ger ytterligare information som skifteshandlingarna inte omfattar, men i än högre grad att deras kompletterande uppgifter kan ställas i relation till den information som skifteshandlingarna ger. Med komplementära källor avser jag i första hand med skifteshandlingarna samtida källor, exempelvis landskaps-, läns-, härads- och sockenbeskrivningar.¹

Jag har endast i begränsad omfattning utnyttjat nutida källor, exempelvis bevarade byggnader, eftersom fältarbete inte bedömts kunna rymmas tidsmässigt inom undersökningen. Den allmänna kännedomen om agrarbebyggelse i Småland, som jag tillgodogjort mig genom mitt yrke, har däremot varit av stor betydelse som bakgrundsinformation och förståelse. Slutligen har jag även använt en del historiska bearbetningar i form av museala inventeringsrapporter och hembygds litteratur. De aktuella analysområdena är de exempelsocknar, som nämnts i kapitel I, det vill säga Alseda, Lommaryd, Vireda, Norra Unnaryd, Ås, Nöbbele och Åby och de behandlas i nu nämnd ordning.

---

1. Ett framstående exempel är Samuel Rogbergs *Historisk beskrifning om Småland* från 1770, som emellertid inte omfattar Kalmar län. Den behandlar främst geografi, näringsliv och kyrkliga förhållanden. Vid lantmäteriets sockenkartverk framställdes en rad sockenbeskrivningar med tillhörande kartor. Sockenkartverket var aktuellt 1845–59 och hade sin grund i att det krävdes av den som ville befordras till kommissionslantmätare att denne uppgjort en sockenkarta med beskrivning (Samlingar i landtmäteri 1905:275). Regeln om detta befordringskrav infördes redan 1828 (51 § moment 2 Kungl. Maj:ts instruction för general-landtmäteri-contoret...1827), men eftersom formuläret för hur en sockenbeskrivning skulle upprättas inte fastställdes förrän 1845 uppstod en fördröjning (angående sockenkartverket, se Tollin 1991:35–38, Jansson 1993:15–19). Förteckning över sockenbeskrivningar i Småland, se Jansson 1993:67 f. Sockenbeskrivningar upprättades också för hushållningssällskapens räkning, och dessa har publicerats i hushållningssällskapens handlingar. Åren 1844–47 publicerades Peter Wieselgrens *Ny Smålands beskrifning inskränkt till Wexjö stift* i flera delar (Wieselgren 1844–47). Åren 1897–1920 publicerades *Ny Smålands beskrifning under fleres medverkan* (Rosengren 1897–1920). I vilken grad dessa topografiska beskrivningar har använts vid beskrivningen och analysen av exempelsocknarna kommenteras särskilt i respektive avsnitt.

2. Metod

Mina beskrivningar av byggnader och byggnadsskick i varje exempelsocken utgår från de uppgifter som finns i skifteshandlingarna, i första hand kartor och byggnadsbeskrivningar. Analysen av byggnader och byggnadsskick i en exempelsocken har sin utgångspunkt i bland annat traditionella vetenskapliga frågeställningar – ofta etnologiska och agrarhistoriska. Dessa är inte sällan kopplade till förändringar, som kan klarläggas vad gäller form och tidpunkt samt bakomliggande faktorer och följder. Vidare utgår analysen ifrån påståenden i andra samtida källor eller sentida regional eller lokal bebyggelsehistorisk litteratur, varvid en prövning görs huruvida dessa påståenden kan falsifieras eller bekräftas av skifteshandlingarna.

Vid analysen förhåller jag mig till tiden, rummet och den sociala miljön och söker där variationer eller konstanta förhållanden, se vidare kapitel I.

För att undersöka förändringar över tid har jag delat in laga skiftets epok i två delar: före 1878 respektive från och med 1878; skiftets hundraåriga varaktighet har således delats i två lika långa perioder. Denna indelning bygger inte på någon förmodad brytpunkt omkring 1878, utan den är godtyckligt vald för att skapa just två lika långa och jämförbara perioder. En finmaskigare indelning skulle möjligen tydligare ha kunnat identifiera tidpunkter för till exempel förändringar, men jag har inte bedömt detta vara lämpligt av två anledningar. Den ena är att källmaterialets kvantitet varierar i hög grad, och att vissa tidsperioder i så fall skulle omfatta så få exponenter att en statistisk beräkning inte skulle vara meningsfull. Den andra är att källmaterialet speglar den samtida bebyggelsen oavsett om den var gammal eller nybyggd. Härigenom avspeglar sig förändringar trögare än om källmaterialet endast skildrat nybyggnader.² En finmaskig periodindelning anser jag därför inte motiverad.

3. Utgångspunkter

Den bebyggelsehistoriska översikten gör inte anspråk på att ge en bild av hela Småland, utan utgångspunkten är i första hand de exempelsocknar som jag excerperat i sin helhet. Självklart representerar exempelsocknarna främst sig själva, men jag antar att resultaten av beskrivningarna och analyserna i hög grad även gäller för ett omkringliggande område. Säkerheten i likheten mellan exempelsocknen och dess omland bör avta med avståndet från dess yttre gränser, om de allmänna förutsättningarna är likartade. Således kan man anta att det finns många lik-

---

2. Detta kan jämföras med bouppteckningar som källmaterial. Eftersom bouppteckningar oftast upprättades efter äldre personer, framkommer nyintroducerade föremål i regel med en viss tidsförskjutning i bouppteckningarna (jfr Bringéus 1980:17 f).

heter mellan exempelsocknen och dess grannsocknar, men att likheten med dessa senare socknars grannsocknar i sin tur är mer osäker. Som nämnts i kapitel I ser jag en fördel att analysera geografiskt spridda områden, eftersom kontrasterna blir mer uppenbara jämfört med om man studerat ett större, sammanhängande område.

Min undersöknings skriftliga upplysningar har hämtats från byggnadsbeskrivningar som omfattar hela skifteslag, eller flyttkostnadsberäkningar som upprättats i första hand för de kamerala hemman och byggnader som erhållit utflyttningsskyldighet. Det är viktigt att uppmärksamma detta, eftersom det har källkritiska konsekvenser. Om i första hand kamerala hemman med enklare byggnader erhåller utflyttningsskyldighet och därför kommer med i flyttkostnadsberäkningen riskerar skifteshandlingarna ge en missvisande bild – endast enklare byggnader är medtagna. När i stället byggnadsbeskrivningar, som omfattar skifteslagets alla kamerala hemman, finns undviks detta källkritiska problem.

I ett försök att klarlägga i vilken grad skifteshandlingarna endast omfattar delar av skifteslagens bebyggelse har jag delat in skiftena i två kategorier; skiften där färre än 75 % av alla kamerala hemmans byggnader är beskrivna respektive skiften där 75 % eller fler av de kamerala hemmanen är beskrivna. Denna procentsats anger således i vilken grad byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar täcker in ett skifteslags alla kamerala hemman. Jag har valt att kalla denna siffra för *representativitetskvot*. Att jag satt gränsen vid 75 % beror på att en tydlig majoritet av hemmanen i så fall ingår i beskrivningarna. Den första kategorin benämns ”75-” och den andra ”75+”.³ Den senare gruppen omfattar med andra ord skifteslag där en stor andel eller alla kamerala hemman är beskrivna. Byggnadsbeskrivningar som kan föras till skiften av kategorin 75+ bör således ge en riktigare bild av *hela* skifteslagets byggnader. I kontrast till detta riskerar skifteslag som tillhör kategorin 75- att omfatta beskrivningar med ett statistiskt underskott av påkostat bebyggda hemman.

Vid en genomgång av hur stor andel skifteslag av kategorin 75- utgör i de olika exempelsocknarna omfattar framkommer följande:

Alseda	22 %
Vireda/Lommaryd	48 %
Norra Unnaryd	56 %
Ås	56 %
Nöbbele	75 %
Åby	53 %

3. För enkelhetens skull använder jag beteckningen ”75 +” trots att skifteslag där värdet just är 75 % också ingår.

Sammanfattningsvis utgörs den aktuella andelen av omkring hälften av skifteslagen med undantag för exempelsocknarna Alseda och Nöbbele. Detta innebär att Alseda socken i första hand har mer täckande byggnadsbeskrivningar, vilka bör ge en tämligen täckande bild av det sammantagna byggnadsbeståndet. Nöbbele socken omfattar däremot en stor andel flyttkostnadsberäkningar som eventuellt i främst beskriver hemman med mindre påkostade byggnader och att ett statistiskt underskott av välbyggda hemman kan uppstå i skiftesmaterialiet.

Det är svårt att undersöka i vilken grad ovanstående procentsatser får ett genomslag för de bebyggelsehistoriska undersökningsresultaten. Jag har valt att föra in kommentarer om detta då det bedömts kunna påverka resultaten och då särskilt beträffande Nöbbele socken.

Den sociala dimensionen riskerar att nedtonas i min presentation eftersom den ofta är svår att bedöma. Statistik visar att antalet stora (omkring 1/2 mantal) och medelstora kamerala (omkring 1/4 mantal) hemman i åtminstone Jönköpings län var tämligen konstant under den aktuella perioden. Däremot sker en kraftigare ökning av antalet små hemman (mindre än 1/8 mantal), i första hand som en följd av ökad hemmansklyvning från och med 1880-talet.⁴

De presenterade socknarnas hemman är förhållandevis jämnstora, oftast omkring 1/8 eller 1/4 mantal. Av detta att döma skulle lantbrukarhushållen ha någorlunda liknande ekonomiska förutsättningar, men ofta har jag iakttagit indikationer på att så inte är fallet. Dessa indikationer rör sig i allmänhet om hemmansägarnas titlar (nämndeman, kyrkvärd o.s.v.) och byggnadernas beskaffenhet. Denna variation i ekonomisk styrka förklarar jag bland annat med att jordbruk självklart kunde bedrivas olika framgångsrikt även om mantalet och arealen var lika. Det enskilda lantbrukarhushållets ekonomiska ställning kunde påverkas av effektivitet, skicklighet, sparsamhet och sjukdom hos medlemmarna, familjestruktur, sidoinkomster och problemfyllda borgensförbindelser inom hushållet, vådeld och mycket annat. En systematisk redovisning av lantbrukarnas sociala ställning har inte varit möjlig, men då det blir påtagligt försöker jag poängtera denna dimension i resonemangen.

En fråga som jag dryftat är i vilken grad jordnaturen bör vägas in vid en skildring av bebyggelsen på ett kameralt hemman. Ekonomikern Göran Ulväng har gjort en tydlig differentiering av hemman med olika jordnatur, men också konstaterat att byggnadsskicket dem emellan inte skiljer sig nämnvärt åt under laga skiftets period.⁵ Mer uppenbara skillnader framträder i stället mellan stora och små enheter i Ulvängs undersökningar.⁶ Stadgan om laga skifte anger inte någ-

4. Rösiö 1964b:62 f.

5. Under perioden före laga skifte tycks däremot jordnaturen ha haft större betydelse för byggnadernas utformning. Ulväng 2004, t.ex. 197, 221.

6. Ulväng 2004: t.ex. 205, 209, 214, 219, 234.

ra skillnader i tillämpningen för hemman av olika jordnatur. Ett annat tecken på att jordnaturen spelade en mindre roll under 1800-talet är att skifteshandlingarnas protokoll och bilagor i minskande grad överhuvudtaget anger jordnatur för varje hemman.⁷ I samband med avskaffandet av jordskatterna i början av 1900-talet blev jordnatur, även i formell mening, ett obsolet begrepp. Därför har jag valt att, med några undantag, bortse från jordnatur i mina undersökningar, trots att jordnaturen noterats i samband med excerperingen.

En i sammanhanget väsentlig fråga är vilka luckor i beskrivningen och analysen som uppstår vid användningen av denna uppsättning källor. Inom vilka ämnesmässiga områden saknas uppgifter för att göra en generell undersökning av byggnadsskicket? Svar på dessa frågor diskuteras i kapitel VII. Källkritiska frågor, som i stället behandlar tillförlitligheten hos källorna, har i huvudsak diskuterats i kapitel III.

Byggnader har beskrivits i byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar eller bådadera. I nedanstående text görs ingen strikt skillnad mellan byggnadsbeskrivning och flyttkostnadsberäkning utom när jag bedömt det vara relevant att betona skillnaden eller när det är källkritiskt intressant. För att förenkla texten används begreppet byggnadsbeskrivning även i den minoritet av fall då endast en flyttkostnadsberäkning finns att tillgå.

Källare och källarbyggnader omnämns och beskrivs i skifteshandlingarna. Av beskrivningarna framgår oftast inte huruvida en källare utgör en separat byggnad eller om den är belägen under en annan beskriven byggnad, oftast ett boningshus. Över huvud taget beskrivs källarna mycket kortfattat. Brunnar är en annan kategori som sällan beskrivs närmare. I några fall anges djup eller om hissanordning ingår. Eftersom dessa två byggnadskategorier är så kortfattat beskrivna och eftersom det är oklart om källarna utgör separata byggnader har dessa kategorier i princip lämnats utan avseende i nedanstående undersökning.

Byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar har oftast uppgifter om byggnadernas mått, det vill säga längd, bredd och höjd till takfot. För vissa företeelser som diskuteras nedan skulle dessa måttuppgifter kunna komplettera bilden. Detta gäller exempelvis när hustyp skall klargöras. Jag har emellertid valt att inte göra statistiska beräkningar av dessa måttuppgifter, främst eftersom detta skulle medföra en betydligt ökad arbetsinsats för att vinna endast begränsad kunskap.

Vid undersökningar av förekomst av trädgårdar har endast protokoll och byggnadsbeskrivningar använts. Att det i ägobeskrivningar, hävdeförteckningar och delningsbeskrivningar eller motsvarande anges att en ägofigur är en trädgård har inte vägts in. Detta har jag bedömt vara

7. Lantmästeristyrelsens cirkulär 28 från 1868 omfattar ett formulär om hur byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar skall ställas upp. Dessa formulär omfattar inga uppgifter om jordnatur (Kungl. Landtmästeristyrelsens cirkulär N:o 28, 1868, tryckt i Schütz 1885:399, 401).

rimligt eftersom en ägofigur, som beskrivs som trädgård, troligen kan ha mycket olika beskaffenhet, exempelvis humlegård, kryddodling, kålgård, fruktträdgård, odling av bärbuskar o.s.v. Målet med undersökningen har snarare varit att mer tydligt fånga trädgårdarnas innehåll, främst vad gäller förekomst av fruktträd och bärbuskar.

4. Sockenanalysernas struktur

Varje exempelområde presenteras med en likartad struktur. Inledningsvis redogörs allmänt för socknens naturförutsättningar, näringar med mera. Efter detta presenteras skiftesverksamhetens intensitet och spridning över tid.⁸ Till detta fogas också en kort karakterisering av källmaterialet. Med källmaterial avser jag i första hand laga skifteshandlingarna, även om de komplementära källorna också beskrivs kortfattat.

Med skifteshandlingarna som huvudkälla gör jag därefter en bebyggelsehistorisk beskrivning med olika teman. Inledningsvis fokuseras på byggnadsbestånd och därefter respektive byggnadskategori. Avslutningsvis redogör jag för vad skifteshandlingarna kan säga om trädgårdar i respektive socken.

5. Alseda socken, Östra härad, Vetlanda kommun, Jönköpings län

Alseda socken

Alseda socken är belägen i Östra härad, Jönköpings län, med sockenkyrkan omkring en mil öster om Vetlanda. Landskapet präglas av för småländska förhållanden stor andel öppen odlingsmark. Genom socknen flyter Emån på sin väg från de nordligare belägna Vedbohäraderna ner till Östersjön. Inom socknen har bergsbruk bedrivits genom guldgruvan i Ädelfors och nickelgruvan i Kleva. Vid Kleva gruva framställdes rödfärg under 1800-talet och i Holsby fanns ett oljeslageri omkring 1900.⁹ Under 1800-talet utvecklades hälsobrunnen i Holsby till en stor verksamhet med namnet Holsbybrunn.

När Carl von Linné passerade Alseda socken i maj 1741 konstaterade han att socknens åkermark var god och utan sten och grus.¹⁰ Smålandskildraren Samuel Rogberg, som beskrev socknen 1770, konstaterade

8. Översikten redogör för alla skifteslag som omfattar byggnadsbeskrivningar. Vad gäller lantmätaren anges den skiftesman, som påbörjade skiftesprocessen. Antalet beskrivna kamerala hemman omfattar bara de hemman som har åtminstone någon byggnad beskriven, alltså inte alla kamerala hemman inom skifteslaget. I de få fall obesuttna enheter har beskrivits är också dessa medtagna. Med byggnad avses alla anläggningar som givit upphov till en excerperingsblankett, alltså även källare, staket, trädgårdar, påbyggnader (t.ex. körhús invid ladugård i fall den beskrivits separat).

9. Jönköpings läns museum: Klefva nickelverks arkiv respektive diverse handelskalendrar.

10. Linné 1991 (1741):35.

att folkmängden uppgick till 1 730 personer och att den tilltagit under senare tid. De rådande näringarna var jordbruk och boskapsskötsel utan konkurrens från någon annan betydande hushållsgren. Svartmyllan dominerade och gav som högst 6:e kornet. Emån gav vattenkraft och, tillsammans med sjöarna, visst fiske. Skogen var sparsam och räckte inte till mer än det egna behovet. Flera boställen fanns också i Alseda socken, enligt Rogberg.¹¹

Åren 1849–53 upprättade lantmätaren Wilhelm Widéen en sockenbeskrivning över Alseda och grannsocknen Skede.¹² Där poängteras att socknen är kuperad och att de östra delarna är mer skogiga. Förutom bergsbruket, som Rogberg också berört, nämns här att mossodlingar omvandlat odugliga områden till hårdmark, det vill säga torr och fast jord.¹³ Vid denna tid var folkmängden i socknen knappt 3 000 personer, enligt Widéen.

Laga skiftet – omfattning och material

Vid sidan av det begränsade bergsbruket har jordbruket helt dominerat denna geografiskt stora och tätbefolkade socken.¹⁴ Nära trettio laga skiften genomfördes i socknen och de är någorlunda jämt fördelade från 1830 till 1920-talet. Egentligen är det endast 1870-talet och 1900-talets två första decennier som helt saknar exempel på skiften. En liknande tidsfördelning av skiftena tycks vara vanlig i Jönköpings län. Den allmänna krisen inom jordbruksnäringen under 1870- och 80-talen och socknens svårigheter under nödåren 1867–69 kan vara förklaringar till att inga skiften företogs under perioden 1865–1882.¹⁵ 1900-talets fåtaliga skiften kan antas bero på att flertalet ”skiftesbara” byar redan genomgått en sådan process.¹⁶

Om skiftena är förhållandevis jämnt fördelade, så kan mängden byggnadsbeskrivningar inte sägas vara lika jämnt fördelad. 1840- och 50-talen har lämnat många beskrivningar genom dels omfattande skiftesverksamhet, dels att stora byar skiftades då, och att inte bara de kamerala hemman som skulle flytta beskrevs utan i regel hela byns bebyggelse. De sista byggnadsbeskrivningarna upprättades 1890. Det är en brist att analysen av socknens byggnadsskick utifrån skiftesmaterial inte kan sträcka sig längre än till 1890.

Några av socknens skiften avsåg endast små byar och i flera fall gav dessa inte upphov till några byggnadsbeskrivningar eftersom

11. Rogberg 1770:752 f.

12. Beskrivning: LMA: Länshandling nr 22: *Beskrifning öfver Alsheda och Skede socknar i Jönköpings län*. Karta: LSA: E3-1:2, *Karta öfver Alsheda och Skede socknar...*

13. LMA (Jönköping), länshandling 22, sockenbeskrivning sid. 7.

14. Bl.a. LMA (Jönköping), länshandling 22, sockenbeskrivning sid. 13.

15. Om den allmänna jordbrukskrisen se Morell 2001:96–99. Om nödåren i socknen se Holm & Lönnberg 1944:139 ff.

16. Att det efterhand uppstod en ”mättnadsnivå” när flertalet skifteskandidater bland byarna hade skiftats diskuteras t.ex. Ronny Pettersson (1983:150, 162).

utflyttning inte behövdes. Karakteristiskt är dock att eftersom flera mycket stora byar med upp till ett tjugotal kamerala hemman skiftades, finns det ett rikhaltigt beskrivningsmaterial från i första hand 1840- och 50-talen. Omkring 370 byggnader (1840-tal: 198, 1850-tal: 170) finns beskrivna från dessa två decennier av totalt drygt 500 under hela perioden. Vidare är det inte ovanligt att alla gårdars bebyggelse¹⁷ i en by beskrivits – alltså inte bara de som man avsåg att flytta. Vidstående uppställning visar översiktligt socknens byggnadsbeskrivningar.

Skifteslag	År för byggn.-beskr.	Lantmätare	Antal beskr. kamerala hemman	Antal beskr. byggnader
Slättåkra*	1839	Allvin	14	46
Holsby*	1840	Ek	12	53
Appelhester*	1840	Sidvall	1	6
Horsabäck*	1842	Sidvall	1	5
Ödshult Torsten	1843	Ek	4	21
Repperda	1845	Wetterström	16	90
Hultåkra	1848	Ek	6	23
Ämmaryd	1850	Ek	11	64
Vrånghult	1854	Wetterström	4	27
Björkholm, Nedre	1855	Wetterström	5	29
Björkholm, Övre	1855	Wetterström	7	29
Lammåsa	1857	Widéen	15	50
Salvaryd	1864	Widéen	4	18
Möcklarp Halvorsgård	1867	Widéen	3	12
Granstorp	1883	Mebius	2	11
Lindås	1884	Mebius	2	9
Möcklarp Skattegård	1890	Mebius	2	15
Språklaretorp	1890	Mebius	3	15
Totalt			112	523

* = Färre än 75 % av de kamerala hemmanen med i byggnadsbeskrivningen.

FIGUR 43. Översikt över laga skiften med byggnadsbeskrivningar eller flyttkostnadsberäkningar i Alseda socken (Jönköpings län).

17. Här avses som vanligt inte de obesuttnas byggnader, ängslador m.m. som i princip aldrig finns medtagna.

Byggnadsbestånd

Boningshus

Gårdarna – eller snarare de kamerala hemmanen – i Alseda socken fram till omkring 1880, bestod nästan alltid av mellan tre och fem byggnader, som noterats i byggnadsbeskrivningarna. Varje gård hade ett boningshus,¹⁸ men i ett trettiofall (alltså knappt 30 %) omnämns ytterligare något boningshus. Anledningarna till detta kunde variera på flera sätt.

I några fall fanns det dubbelt av flera byggnadskategorier inom ett kameralt hemman, vilket gör att man kan anta att sådana hemman skapats genom sammanslagningar.¹⁹ Sammanslagningar av detta slag genomförda under själva skiftesprocessen förekommer också.²⁰

Att ett kameralt hemman har två boningshus förefaller också i flera fall bero på en byggnadmässig generationsväxling. Ett av boningshusen karakteriseras exempelvis som ”förfallet” eller ”odugligt” och tycks alltså vara övergivet för ett nytt hus. I något fall beskrivs ett av boningshusen som ”nybyggt, ännu ej inrett”, vilket antyder en liknande växling av bostadshus. Att en gård har två bostadshus är i dessa fall således temporärt genom att ett av husen inte är färdigställt eller att det andra ännu inte rivits. Slutligen beskrivs i några fall gårdens andra boningshus som ”undantagsstugbyggnad”²¹ eller ”undantagshus”.²²

Ovanstående exempel på förekommande byggnadskategorier är från tiden fram till 1880-talet, då källmaterialet börjar visa ett nytt mönster. Vid exempelvis skiftet i Lindås by 1884, med två kamerala hemman, anges att båda dessa var bebyggda med var sin drängstuga, förutom det ordinarie boningshuset.²³ Vid ett skifte av två kamerala hemman tillhöriga Möcklarps skattegård 1890 var båda gårdarna, vid sidan om ordinarie boningshus, försedda med så kallade flygelbyggnader, bland annat för bostadsändamål.²⁴ Båda dessa exempel kan vara uttryck för en strävan att dela upp hushållet i ägarfamilj respektive anställda, vilket i så fall är ett nytt fenomen vid denna tid.

Småland kännetecknas av att bostadshus inte kombineras med ekonomibygnader. Något enstaka undantag har jag påträffat i Alseda

18. I ett fall saknade hemmanet boningshus, men orsaken till detta var att gårdens ägare bodde på annat håll i socknen (LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-63, Repperda, 1844–48).

19. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-72, Åmmaryd, 1850–52. Jonas Peter Jonssons gård (1/2 mantal) består av två stugbyggnader, två bodbyggnader, två ladugårdar m.m. Jfr Gadd 2000:205 f.

20. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-90, Lammåsa, 1855–60. Ägaren av ¼ mantal Jonas Zachrisson förvärfvar en gård om 1/8, mantal från Jonas P Petersson under skiftet.

21. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-60, Holsby, 1837–44.

22. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-60, Holsby, 1837–44.

23. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-110, Lindås, 1884–86.

24. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-117, Möcklarps skattegård, 1888–92. I husförhörslängderna för två hemman i Möcklarps skattegård finns noteringar om undantagsfolk. Dessa kan eventuellt ha bebott flygelbyggnaderna.

socken, där en visthusbod även innehåller ett boningsrum.²⁵ En kombination med boningshus och byggnad för djurhållning förekommer aldrig i källmaterialet, vilket överensstämmer med Sigurd Erixons undersökningar som visar att fähus inte användes som bostad eller liggplats i Småland.²⁶

*Bodbyggnader*²⁷

Det är ett tydligt mönster att hemman i Alseda socken normalt var försedda med bodbyggnader. Alla beskrivna kamerala hemman hade en, eller ibland flera bodbyggnader undre den första perioden men från och med 1878 minskade nivån till 78 %. I de fall två bodbyggnader förekom på samma hemman var det i regel frågan om hopslagna gårdar med fler dubbla byggnadskategorier, se ovan. Fenomenet med en extra uppsättning byggnader för undantagsfolk (”undantagsbod”) förekommer också vad gäller bodbyggnader²⁸, se ovan.

I Lindås by som skiftades på 1880-talet beskrevs inga bodbyggnader. I skiftet ingick två kamerala hemman, som båda saknade bodbyggnad men var försedda med var sin drängstuga, vilket för övrigt var en ovanlig byggnadskategori. Det är möjligt att dessa drängstugor även hade utrymme för exempelvis spannmålsförvaring på vinden, även om det inte framgår av de kortfattade byggnadsbeskrivningarna. Vissa utrymmen i drängstugorna skulle i så fall vara en ersättning för bodbyggnaden.²⁹

Ladugårdar

Eftersom jordbruk bedrevs på alla hemman i Alseda socken fanns det också minst en ladugårdsbyggnad eller motsvarande på varje hemman. Flertalet ladugårdar omfattade åtminstone fähus, loge och två lador, vilket jag bedömer som standardlokaler för en ladugårdsbyggnad. Till detta kom inte sällan ytterligare lokaler för djurhållning eller förvaring, såsom stall, fårhus, vagnskjul, redskapshus, men det var också vanligt att dessa funktioner inrymdes i separata byggnader.

I de fall det förekommer två ladugårdar är det fråga om sammanslagning av två hemman (se ovan).

25. LMA (Jönköping), Alseda socken, o6-ALE-77, Nedre Björkholm, 1854–56.

26. Erixon 1957:52 f.

27. Med bodbyggnader avses visthus-/spannmålsbodar och liknande, inte vagn-, ved-, redskapsbodar o.s.v. Vid excerperingen av skifteshandlingarna har det sällan varit oklart vilken typ av bodbyggnad som avsetts. I en särskild utredning om bodbyggnader i Uppvidinge används begreppet loftbod för timrade bodbyggnader i två eller flera våningar (Åhman & Persson 2001:7). Även Sigurd Erixon (1947a:610) har använt denna terminologi. Termen loftbod tycks emellertid knappast ha använts i skifteshandlingarna. I föreliggande arbete använder jag termen bodbyggnad för denna byggnadskategori, bland annat eftersom termen förekommer frekvent i källmaterialet.

28. Två fall i byn Möcklarp Halvordsgård (LMA (Jönköping), Alseda socken, o6-ALE-95, Möcklarps halvordsgård, 1867).

29. LMA (Jönköping), Alseda socken, o6-ALE-110, Lindås, 1884–86.

Svinhus

Svinhus är en vanligt förekommande byggnadskategori, samtidigt som svinhus även ofta förekom i kombination med andra funktioner. Fördelningen mellan dessa former har inte varit möjlig att undersöka av källkritiska orsaker.³⁰ I några fall förekommer mer än ett svinhus på ett hemman. Över 60 % av de före 1878 beskrivna hemmanen har svinhus omnämnda, medan nära 80 % har det från och med 1878. I den stora och tidigt (1840) beskrivna byn Holsby kan man lägga märke till att lantmätaren karakteriserar fyra av totalt sju svinhus i byn som ”små”. Ordet *små* kan troligen delvis innebära att dessa svinhus var uppförda invid andra byggnader, eftersom det ibland noteras att de endast har två knutar.

Avträden

Vissa byggnadskategoriernas frekvens skiftar tydligt över tid. Det är uppenbart att antalet hemman med i handlingarna omnämnt avträdeshus ökade efterhand. Före 1850 förekom avträdeshus, men de var nästan alltid kombinerade med exempelvis hönshus eller svinhus. Endast ett separat uppfört avträdeshus är beskrivet före 1850. Det var ett nybyggt ”appartemang”, som ägdes av prostinnan Korenius i Holsby, vilket kan antyda särskilda bakomliggande sociala omständigheter.³¹ Sammantaget omnämns avträden uppförda separat eller i kombination med andra funktioner för drygt 20 % av socknens skiftade hemman före 1878. Där efter har majoriteten hemman avträdesbyggnader. Med något undantag har dessa från perioden efter 1878 upptagits som separata byggnader.

Samfällda byggnader – badstugor, kölnor och smedjor

Vissa byggnadskategorier ägdes i allmänhet gemensamt av en by eller ett jordebokshemman, till exempel badstugor och kölnor. Badstugor användes i första hand till torkning av lin och kölnor för malt. Det är oklart huruvida denna distinktion hölls strikt vad gäller terminologi och funktion. Badstugor förekommer ställvis under hela den beskrivna perioden. Knappt tjugo badstugor är noterade, och man kan inte skönja någon tidsmässig variation beträffande frekvensen. Tre kölnor nämns i byggnadsbeskrivningarna och de stod alla i samma by 1845.³² En bastu i Ämmaryds

30. En källkritisk anmärkning är att separata svinhus respektive svinhus i kombination med andra funktioner förekommer oftast blandat inom varje by. I tre byar (Lammåsa, Salvaryd och Möcklarps halvorsgård) saknas emellertid separata svinhus helt, samtidigt som alla dessa byar har haft lantmätaren Wilhelm Widéen som förrättningsman. Det tycks vara så att Widéen oftast kategoriserar svinhusen som en del av ladugårdarna, medan andra lantmätare beskriver svinhusen separat, men även anger att de är uppförda invid ladugårdarna eller andra byggnader. Härigenom påverkar respektive lantmätarens beskrivningssätt i hög grad undersökningen av huruvida svinhusen är uppförda som separata byggnader.

31. LMA (Jönköping), Alseda socken, o6-ALE-60, Holsby, 1837–44.

32. Kölnor omnämns i byn Repperda (LMA (Jönköping), Alseda socken, o6-ALE-63, Repperda, 1844–48).

by anges 1850 vara försedd med malttork och detta bekräftar antagandet om sammanblandning av begrepp eller kombination av funktion.³³

Smedjor är en annan byggnadskategori, som i allmänhet ofta ägdes gemensamt av flera hemman. I Alseda socken nämns två smedjor i byggnadsbeskrivningarna, båda ägda av enskilda hemman. Noteringarna är från 1857 och 1890.³⁴

Samtliga byggnadskategorier

Uppsättningen byggnader på ett hemman varierade naturligtvis. För att klargöra hur många olika byggnadskategorier, som fanns och om detta antal förändrades över tid, har jag gjort en särskild undersökning i varje exempelsocken. Syftet är att beräkna antalet olika byggnadskategorier per kameralt hemman, inte strikt antalet byggnader, eftersom en del hemman hade dubbla uppsättningar. För att dessa, som jag ser det, ”störande” faktorer med dubblettbyggnader inte skall snedvrída resultatet har jag inte medtagit några andra dubblettbyggnader än ladugårdar. Denna inskränkning skulle inte vara lämplig om vi visste att hemmanen hade behov av dubblettbyggnader, men så är det inte i undersökningsområdet. Vidare har alla samfällda byggnader, oftast kölnor och bastur, uteslutits eftersom det är osäkert till vilka hemman dessa skall räknas. En komplikation är att inga byggnadsbeskrivningar i Alseda socken gjordes efter 1890. Dessutom finns byggnadsbeskrivningar från endast fyra byar från och med 1878. Detta obalanserade underlag gör jämförelser mellan de två perioderna osäkra.

Resultaten visar att ett genomsnittligt hemman hade 4,7 byggnadskategorier under hela undersökningsperioden. I princip alla hemman hade de tre självklara (boningshus, bodbyggnad och ladugård) samt ytterligare 1,7 byggnader i genomsnitt. Vilka dessa extra byggnader var varierade avsevärt.

Under perioden fram till 1878 var det genomsnittliga antalet byggnadskategorier 4,6 och från och med 1878 steg antalet till 5,6. Eftersom underlaget för den senare perioden är litet, är det tveksamt i fall några säkra slutsatser kan dras av denna förändring.

De enskilda byggnadskategoriernas karaktär

Boningshus – stomme och exteriör

Hus avsedda för boende var i Alseda socken med få undantag mangårdsbyggnaden, som tillhörde varje kameralt hemman. Till detta kommer i enstaka fall andra typer av boningshus, såsom drängstugor och statbyggnader.

33. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-72, Ämmaryd, 1850–52.

34. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-90, Lammåsa, 1855–60, respektive 06-ALE-114, Språklaretorp östergård, 1890–91.

Boningshusen under den aktuella perioden var, av erfarenhet från antikvarisk verksamhet, alltid uppförda av timmer, och ibland uttrycks detta även i byggnadsbeskrivningarna. Jag har inte påträffat några boningshus av sten i skiftesmaterialen.

Boningshusen var oftare än andra byggnader försedda med utvändig träpanel. Byggnadsbeskrivningarna avslöjar inte vilken typ av brädpanel det var fråga om, men erfarenhetsmässigt vet vi att locklistpanelen varit helt dominerande i Småland. I vissa fall kan flyttkostnadsberäkningarna ge indikationer på paneltyp, då ersättning för locklister kunde ingå.

Att döma av byggnadsbeskrivningarna började brädfodring långsamt införas på boningshus i Alseda socken under laga skiftets tid. Den tidigaste noteringen är från byn Holsby 1840, där en större gård (1/1 mtl) hade en stugbyggnad med brädfodrade knutar.³⁵ Under 1800-talets mitt ökade antalet helt eller delvis brädfodrade boningshus. Då hela fasaden inte var brädfordrad hade knutarna prioriterats. Med knutar avses inte bara de i respektive byggnads hörn utan även knutar där mellanväggarna möter ytterväggarna.³⁶ Det är värt att notera att brädfodring visserligen blev vanligare mot slutet av 1800-talet, men att ändå fyra av de nio kamerala hemman som beskrivits från och med 1878 hade boningshus utan brädfodring.³⁷

Införande av brädfodring i Alseda socken skedde således under en lång period, och det var inte fullbordat när de sista byggnadsbeskrivningarna upprättades 1890. Huruvida ett boningshus hade brädfodring eller inte avgjordes inte i första hand av tidpunkten för beskrivningen. I stället talar mycket för att gårdens bärkraft och ekonomiska ställning i första hand avgjorde detta. I skifteslaget Nedre Björkholm har alla byggnader värderats ekonomiskt. Av de boningshus som erhållit lägst värdering saknar två uppgifter om brädfodring och ett är brädfodrat till hälften. Dessa boningshus stod antingen på hemman med särskilt lågt mantal eller utgjorde dubblettbyggnader. Resten av boningshusen, som således värderats högre, har alla brädfodring utom ett. Detta uppges vara nyuppfört, och sannolikt är det timmerkonstruktionens pågående krympning som gör brädfodring mindre lämplig.³⁸

Boningshusens takmaterial beskrivs oftast tydligt i byggnadsbeskrivningarna. Skurtaket med ett brädsnitt över det sedvanliga torvtaket

35. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-60, Holsby, 1837–44. Stugbyggnaden är stor och inrymmer bostad för två hushåll.

36. Ett boningshus i byn Horsabäck illustrerar detta med formuleringen att byggnaden är brädfodrad på södra gaveln och på alla sex knutar (LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-56, Horsabäck, 1841–42).

37. I ett fall saknas brädfodring på ett nybyggt boningshus (LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-117, Möcklarp skattegård, 1888–92). Detta kan snarare förklaras av att panel inte bör spikas upp på en nyuppförd timmerkonstruktion, som kan väntas sjunka ihop något de första åren, än att man av ekonomiska skäl valt att inte anbringa brädfodring.

38. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-77, Nedre Björkholm, 1854–56. Ett liknande samband, men med något undantag, finns för byn Lammåsa (LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-90, Lammåsa, 1855–60). Lantmätaren Wilhelm Widéen har haft som rutin att göra dessa byggnadsvärderingar.

FIGUR 44. Det så kallade skurtaket med brädsnitt över ett sedvanligt torvtak är sällan avbildat. Denna bild från Gnosjö socken (Jönköpings län) illustrerar att döma av yttertakets tjocklek ett skurtak.

dominerar under den första perioden. I de flesta skifteslag anges uttryckligen att boningshusen hade skurtak, men i enstaka skifteslag anges exempelvis endast brädor och torv som takmaterial. Dessa skillnader bör bero på olikartade beskrivningsrutiner från skiftesmännens sida. Trots olikartade beskrivningsrutiner tolkar jag materialet så att i princip alla boningshus i Alseda socken var täckta med ett skurtak under den första perioden. Fåtaliga undantag finns. År 1855 anges ett manhus i Björkholm vara täckt av papper. Det överraskande är att när kostnaderna för flyttning av detta hus beräknas, anger kalkylen ersättning för näver, torv och brädor, det vill säga material till ett skurtak.³⁹ Några ytterligare omständigheter kring detta tak framgår inte av skifteshandlingarna.

Under 1860-talet introduceras tegeltak i Alseda socken att döma av byggnadsbeskrivningarna. I byn Salvaryd, som beskrevs 1864, hade två

39. LMA (Jönköping), Alseda socken, o6-ALE-77, Nedre Björkholm, 1854–56.

av byns fyra boningshus tegeltak. Utöver dessa två har endast ett tegeltak på ett boningshus påträffats under första perioden. Det var ett stort hemman (½ mtl) i Möcklarps Halvorsgård, vars boningshus uppfördes omkring 1857 och beskrevs 1867.⁴⁰

Om den första perioden således helt domineras av skurtak med enstaka inslag av tegel blir bilden mer heterogen under den andra perioden. Av arton boningshus beskrivna efter 1878 hade fem (28 %) tegeltak; åtta (44 %) hade stickor eller spån på taket, men eftersom fyra av dessa anges som nybyggda, är det troligt att stick- och spåntaken var temporära yttertak och att man planerade att lägga på tegelpannor senare.

Boningshus – disposition och interiör

Byggnadsbeskrivningarna är inte särskilt uttömmande beträffande boningshusens invändiga utseende. Naturligtvis beskrivs inte husens plan typer enligt traditionell, etnologisk terminologi. Däremot anges oftast vilka rum en byggnad består av, i regel våningsvis. Med ledning av detta har jag försökt bedöma vilken hustyp det är fråga om. Eftersom i första hand enkelstugorna är möjliga att identifiera är det lämpligt att undersöka i vilken mån dessa var förhärskande i Alseda socken. Bortfallet blir för en del byar stort, eftersom vissa lantmätare valt att endast ange antalet rum utan benämning och att inte precisera antalet rum per våning. Nio skifteslag med sammanlagt 58 kamerala hemman har inte tagits med, vilket innebär ett bortfall på drygt 50 %.⁴¹ Av de drygt 50 kamerala hemman som jag trots allt ansett kunnat utgöra ett underlag för en undersökning av förekommande hustyper, var drygt 30 bebyggda med en mangårdsbyggnad som är en *götisk enkelstuga*,⁴² bestående av en stuga, ett kök och en farstu i bottenvåningen. Övriga har varit svårbedömda eller haft ytterligare rumsenheter.

Flera av de mangårdsbyggnader som jag bedömt inte tillhöra den götiska enkelstugans ”idealtyp”, var sannolikt en snarlikt variant på en sådan. Det rör sig om götiska enkelstugor som har ett mer långsträckt kök, vilket gjorde det möjligt att tillfoga antingen en kammare, en skrubbe eller ett skafferi mellan farstun och gavelväggen (se bild). Sigurd Erixon benämner denna variant ”enkelstuga med sidokammare i förstugan” eller ”enkelstuga med skrubbe i förstugan”. Utbredningen är, enligt Erixon, karakteristisk för Småland, särskilt dess nordvästra delar.⁴³ Ovan har, som nämnts, 30 av 50 undersökta hemman kunnat konstateras ha en götisk enkelstuga som mangårdsbyggnad. Om jag medtar även denna variant med sidokammare, ökar andelen till när-

40. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-95, Möcklarps halvorsgård, 1867.

41. Repperda, Vrånghult, Nedre Björkholm, Övre Björkholm, Lammåsa, Salvaryd, Granstorp, Lindås och Språklaretorp.

42. Den götiska enkelstugan karakteriseras av att köket är förlagt till det rum som i den nordliga enkelstugeplanen i stället upptas av en kammare (Erixon 1947a:356).

43. Erixon 1947a:366 f.

mare 40 av 50, även om uppgifterna här blir mer osäkra från källkritisk synpunkt. Om byggnadens sidokammare benämns ”kontor”, ”skafferi” eller ”kammare” i byggnadsbeskrivningarna, har byggnaden karakteriserats som en enkelstuga med sidokammare. Om det tillkommande rummet i stället benämns ”stuga”, har byggnaden bedömts vara något annat, troligen en parstuga.

Det enda skifteslag som har tillförlitliga rumsuppgifter efter 1878 är Möcklarps skattegård, som bestod av två kamerala hemman. Ingen av hemmanens två mangårdar var av enkelstugetyp. Den huvudsakliga slutsatsen blir att socknen dominerades helt av varianter av götiska enkelstugor under perioden fram till 1878, och att källmaterialet är sparsamt från efterföljande period. Det finns emellertid exempel på att enkelstugan ersatts av större bostadshus under slutet av 1800-talet.

I Alseda socken hade bostadshus antingen en eller två våningar. När jag försökt fastställa fördelningen av dessa har utgångspunkten varit att byggnadsbeskrivningen explicit anger att byggnaden haft två våningar eller att boningsrum (nattstuga, kammare, stuga o.s.v.) anges på övervåningen, ofta explicit med eldstad. När ingen övervåning eller rum på någon övervåning noterats samt när endast beteckningen ”vind” angivits, har byggnaden bedömts vara i en våning.⁴⁴ Undersökningen har haft ett visst bortfall genom att byggnadsbeskrivningarna för två byar (Repperda 1845 och Granstorp 1883) inte tillätit någon tolkning av antalet våningar.

Boningshus i en våning kan enligt byggnadsbeskrivningarna tydligt kopplas till skiftesperiodens tidigaste skede. Envåningshus har dock aldrig varit i majoritet under laga skiftet tid, enligt byggnadsbeskrivningarna. I den tidigast (1839) beskrivna byn Slättåkra var ca 55 % av mangårdsbyggnaderna i två våningar. Året därpå, när den stora byn Holsby beskrevs, var andelen mangårdsbyggnader i två plan 50 %. Efter 1840 förekom mangårdsbyggnader i en våning endast sporadiskt, utom i byn Lammåsa, där 33 % av hemmanen hade mangårdsbyggnader i en våning 1857. Efter 1857 finns endast ett belägg för ett boningshus i en våning – ett nybyggt boningshus, som tidigare troligen utgjort ett torp, i Möcklarps skattegård 1890.

Boningshusens eldstäder omnämns i varierande omfattning och mest konsekvent görs detta i samband med de tidiga skiftena, som handlagts av lantmätrarna N.G. Sidvall och J.L.M. Ek. Dessa preciserar i allmänhet antalet skorstensmurar och eldstäder, men beskriver inte eldstädernas form eller typ. Skifteshandlingarnas uppgifter kan i första hand användas för att undersöka hur vanligt två skorstenar var i förhållande till endats en. Detta ger i sin tur en indikation på rumsindelning. Tendensen är att byggnader som med ledning av rumsangivelser kan antas vara enkelstugor också hade endast ett murverk. Dessa byggnader har två,

---

44. Angående definition av antal våningar, jfr Carlson & Hansen 2003:13 f.

tre eller mer sällsynt fyra eldstäder, förutom bakugn. Eftersom botten­våningen alltid har en eldstad i stugrummet indikerar ytterligare eldstä­der i vilken grad övervåningen är inredd och uppvärmd. Boningshus med två murverk var större än enkelstugor. I byn Holsby beskrivs fem­ton boningshus 1840. Fyra av dem har två *murverk* (skorstensmurar) och dessa större byggnader tillhör i ett par fall lite större hemman om ½ mantal eller i viss mån högre sociala skikt, exempelvis en prostinna och en kvartersmästare.⁴⁵ En liknande korrelation mellan hustyp och antalet skorstensmurar finns i Hultåkra 1848 och i Ämmeryd 1850.⁴⁶ Beträffande Ämmeryd nämns som vanligt endast antalet eldstäder, men i ett boningshus anges att eldstaden utgörs av en tegelkakelugn. Utöver detta finns inga preciseringar av eldstadstyper i skifteshandlingarna.

Jag har tidigare konstaterat att enkelstugan i två våningar domine­rade tydligt i socknen. Hustypen kan även kopplas till ett resonemang om eldstäder och skorstensstockar, eftersom det har funnits en tydlig relation dem emellan. Beskrivningar av boningshusens eldstäder är inte konsekventa. Vad gäller tiden före 1878 finns antalet eldstäder och skor­stensstockar angivet för fem byar.⁴⁷

En byggnad som jag ”artbestämt” som en götisk enkelstuga i en vå­ning hade en skorstensstock och två eldstäder. Socknens götiska en­kelstugor med sidokammare hade, enligt byggnadsbeskrivningarna, oftast två skorstensstockar. Med andra ord var sidokammaren i regel försedd med eldstad. Om det i stället för sidokammare fanns ett så kal­lat kontor invid förstugan fanns endast en skorstensstock, vilket visar att detta utrymme inte var uppvärmt.

I en enkelstugas övervåning fanns i regel tre rum liksom i botten­våningen. Förstugan fanns i båda våningarna; för övrigt kallas de övre rummen ofta *kammare* och *nattstuga*. Det är troligt, men inte belagt i handlingarna, att nattstugan motsvarade stugan i bottenvåningen och att kammaren låg ovanför köket. Av beskrivningarna framgår att åt­minstone ett av dessa två rum hade eldstad. Så fort bebodda rum på övervåningen antyds i beskrivningarna blir eldstäderna fler.

Från omkring 1850 finns uppgifter om att innerväggar var kläd­da med karduspapper och på detta fanns limfärgsmålning. I sällsynta fall finns uppgifter om invändig rappning, tapeter och invändig bräd­panel.⁴⁸ I ett par byggnadsbeskrivningar från 1867 och 1883 finns fler uppgifter om tapeter i rummen.⁴⁹

45. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-60, Holsby, 1837–44.

46. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-67, Hultåkra by, 1847–49, och 06-ALE-72, Äm­maryd, 1850–52.

47. Holsby, Appelheter, Horsabäck, Ödshult Torsten, Hultåkra och Ämmeryd. För byn Slättåkra är endast övervåningens eldstäder angivna, troligen eftersom eldstäderna i bottenvåningens bo­ningsrum och kök var självklara.

48. Exempelvis LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-67, Hultåkra by, 1847–49, och 06-ALE-72, Ämmeryd, 1850–52.

49. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-95, Möcklarps halvorsgård, 1867, och 06-ALE-109,

Bodbyggnader

Varje hemmans bodbyggnad beskrevs i allmänhet vad gäller storlek, takmaterial och skick. Under den första perioden hade en tydlig majoritet av bodbyggnaderna samma takmaterial som hemmanets mangårdsbyggnad. Oftast var det frågan om torvtak och i vissa byar⁵⁰ en variant med ett så kallat skurtak. I byn Repperda var däremot flertalet bodbyggnaders tak belagda med brädor 1845.⁵¹ Halmtak förekom knappast på bodbyggnader i socknen.⁵² Källkritiska invändningar kan emellertid göras mot dessa skillnader.⁵³ Den andra perioden uppvisar det omvända, där bara någon enstaka bodbyggnad har samma takmaterial som boningshuset. Denna förändring inträffade redan omkring 1860, och troligen har detta att göra med att nya takmaterial introducerades. Boningshusen fick efter 1860 oftare tegeltak, papp eller stickor, medan bodbyggnaderna ofta hade ett något enklare tak, exempelvis av brädor, stickor/spån eller torv och näver.

Upplysningar om bodarnas invändiga disposition är ovanliga i byggnadsbeskrivningarna. Det tidigaste exemplet är från byn Hultåkra 1848, där utrymmena i tre av byns nio bodbyggnader skildras. Dessa tre hade förvaring i två våningar. En av dem hade ett bodutrymme i varje plan, medan de två andra hade två bodrum i varje våning.⁵⁴ De bodbyggnader som beskrevs efter 1850 tycks följa samma form, det vill säga de var alltid i två våningar med ett eller två rum i varje våning. Byggnadsbeskrivningarna avslöjar inget om bodbyggnaderna hade en utkragad övervåning eller loftgång.

Ladugårdar – stomme och exteriör

Varje hemmans ladugård beskrevs i allmänhet vad gäller lokaler, storlek, takmaterial och skick. Efterhand mekaniserades tröskningen och ladugårdarna försågs med tillbyggda, utskjutande tröskverkshus för oxvandreringen. Det två tidigast nämnda tröskverkshusen finns i en beskrivning för Lammåsa 1857.⁵⁵ I den ungefär samtida sockenbeskrivningen, som nämndes ovan, kommenteras att det inom socknen finns flera skickliga tröskverksbyggare, som fått verka även utanför socknen.⁵⁶ Mot slutet av 1800-talet var tröskverkshusen vanliga.

Ladugårdarnas beskaffenhet beträffande väggarnas material och teknik angavs i regel inte, men lantmätaren Gustaf Wetterströms skiften

---

Granstorp, 1883–84.

50. T.ex. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-60, Holsby, 1837–44.

51. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-63, Repperda, 1844–48.

52. Ett undantag är emellertid en bodbyggnad med halmtak i byn Salvaryd, beskriven 1864 (LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-93, Salvaryd, 1864).

53. Nästan alla bodbyggnader i Holsby har torvtak med skurtak överst, medan nästan alla bodbyggnader i Repperda anges ha brädtak. Möjligen kan de två lantmätnarna (Ek respektive Wetterström) följt olika kategoriseringsprinciper, så att skurtak angivits som brädtak, och att det underliggande torvtaket förbisetts av Wetterström.

54. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-67, Hultåkra, 1847–49.

55. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-90, Lammåsa, 1855–60 (östergård respektive kårågård).

56. LMA: Länshandling nr 22: *Beskrifning öfver Alsheda och Skede socknar i Jönköpings län.*

på 1850-talet utgör ett undantag. Han angav stommaterialet i varierande omfattning. Då Wetterström preciserar detta, var alla ladugårdarna uppförda av timmer, vilket kan jämföras med ladugårdar i Jönköpings läns västra delar med fähus i timmer och med loge och lador i regelverkskonstruktion (se nedan).

Alla före 1890 beskrivna ladugårdar anges ha halmtak. Två byar beskrivs 1890 och då hade halmtaken börjat överges. En ladugård hade halmtak, sex hade sticktak och tre dessa två material kombinerade. Övergångsprocessen till stickor illustreras påtagligt i dessa byar genom att den enda ladugården med halmtak betecknas vara i dåligt skick, medan två ladugårdar med sticktak anges vara nybyggda.⁵⁷

Det förekommer inga noteringar om att ladugårdarna skulle vara försedda med brädpanel, och detta mönster gäller även andra ekonomibygnader.

Ladugårdar – disposition och interiör

Ladugårdarna i Alseda socken hade en grunduppsättning lokaler, som ibland kompletterades på olika sätt. I princip hade varje ladugård ett fähus, en loge och två lador. Dessa lokaler tycks vara själva definitionen av en ladugård. Vanliga tillkommande lokaler var stall och i viss mån redskapshus. Dessa förhållanden gäller för alla beskrivningar oavsett när de tillkom – exempelvis även en nybyggd ladugård beskriven 1890. I några enstaka fall nämns att ladugårdar hade ”slinder” eller ”ränne”, det vill säga höskulle.⁵⁸ Mina erfarenheter säger att höskulle regelmässigt var ordnad över fähus och stall och med all sannolikhet uppfattades detta också som en självklarhet, varför det sällan noteras.

Andra lokaler som beskrivs som varande en del av ladugården är svinhus och fårhus, men exemplen på detta är dock få.

Övriga byggnader

Vid sidan om byggnader som beskrivits ovan framkommer andra kategorier, oftast endast i enstaka fall. I Repperda by, som beskrivs 1845, nämns tre hönshus, vilka är kombinerade med avträden.⁵⁹ Ett av dessa är av ”resvirke”, ett av ”korsvirke” och ett utan angiven stomkonstruktion. Det är tveksamt om termen korsvirke här har samma betydelse som dagens vetenskapliga term.

Andra byggnader som har framkommit i endast få beskrivningar är ett bränneri i Övre Björkholm 1855, ett ”färgeri med inmu-

57. Ladugård i dåligt skick i Språklaretorp östergård (LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-114, Språklaretorp östergård, 1890–91); nybyggda ladugårdar i Möckklarp skattegård (LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-117, Möckklarp skattegård, 1888–92). Jfr Mattisson 1961:164.

58. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-63, Repperda skattegård, 1844–48 (”ränne”), 06-ALE-67, Hultåkra skattegård, 1847–49, (med ”slinder” över fähus och stall), 06-ALE-72, Ämmaryd östergård, 1850–52 (”slinder” över fähuset, två ladugårdar).

59. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-63, Repperda, 1844–48.

rad panna” också i Övre Björkholm 1855⁶⁰ samt en isbod i Möcklarp 1890.⁶¹ Genom att studera skifteskartor kan man ana att ängslador i den sydöstra delen av Jönköpings län inte var ovanliga. Dessa är sällan medtagna i byggnadsbeskrivningarna. Ett undantag är en ängslada i Granstorp 1883, vars utformning inte är angiven närmare.⁶²

Trädgårdar

Trädgårdar nämns mer eller mindre utförligt i samband med många skiften i Alseda socken.⁶³ Uppgifterna är tillräckliga för att konstatera att trädgårdar funnits eller ibland för att få information om vilka och hur många fruktträd och bärbuskar som finns. Eftersom beskrivningarna ofta innehåller subjektiva bedömningar⁶⁴ och är strukturerade på olika sätt är det knappast möjligt att göra några kvantitativa analyser vad gäller kronologisk utveckling.

Äldsta belägget för trädgårdar finns i en beskrivning 1830 för byn Nyaby. Där anges att flera hemman i byn har trädgårdar och att några är ”vackra”.⁶⁵ Fruktträdens arter anges inte här, men i en beskrivning från byn Ödshult Torsten 1843 finns preciseringar. I en gemensam trädgård för två hemman i denna by finns sju aplar, tre modeller och några körsbärsträd.⁶⁶

Byn Salvaryd beskrevs 1864 och antalet fruktträd noteras särskilt utförligt. De fyra olika hemmanen hade 8, 9, 10 respektive 28 fruktträd.⁶⁷ Tre år senare beskrevs jordebokshemmanet Möcklarp Halvorsgård där de tre kamerala hemmanen hade 10, 15 respektive 26 större eller mindre fruktträd.⁶⁸ Dessa exempel visar i ungefärliga tal hur omfattande fruktträdgårdarna var i socknen vid denna tid. Bärbuskar nämns knappast i socknen.

60. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-84, Övre Björkholm, 1854–58.

61. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-117, Möcklarp skattegård, 1888–92.

62. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-109, Granstorp, 1883–84.

63. I ett fall noteras förekomst av humlegård tillsammans med en trädgård (LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-72, Åmmaryd, 1850–52).

64. Exempelvis ”betydlig trädgårdsanläggning” (LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-67, Hultåkra, 1847–49) och ”goda trädgårdar” (LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-79, Vrångshult, 1854–55).

65. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-49, Nyaby, 1830–31.

66. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-58, Ödshult Torsten, 1842–43.

67. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-93, Salvaryd, 1864.

68. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-95, Möcklarp halvorsgård, 1867. Lantmätaren Wilhelm Widén har lett tre skiften i socknen. Vid det första (Lammåsa, 1855–60) nämns endast förekomst av trädgårdar, vid det andra (Salvaryd, 1864) nämns antalet fruktträd och vid det tredje (Möcklarp halvorsgård, 1867) anges även att träden både är större och mindre.

6. Vireda och Lommaryds socknar, Norra Vedbo härad, Aneby kommun, Jönköpings län

Vireda och Lommaryds socknar

Vireda och Lommaryds socknar är belägna ett par mil sydost om Gränna på Småländska höglandet. I Vireda kyrkby möts vägarna mot Jönköping, Tranås och Gränna. Det kraftigt kuperade området omfattar betydande barrskogsarealer, men även tämligen god jordbruksmark. Redan Samuel Rogberg poängterar 1770 den goda jordarten och rikliga skogen samt konstaterar att spannmål och boskap är traktens främsta produkter. Spannmålsskördar och boskapsskötsel gav även möjligheter till avsalu. Rogberg nämner även att Lommaryds socken producerade linnevävnader för försäljning.⁶⁹

I området är Hullaryd beläget – en mindre centralort med gästgivarregård, tingshus, marknadsplats, sparbank med mera. Binäringar och småindustrier har varit sparsamma i området. På egendomen Hultrum fanns ett tegelbruk.

Laga skiften – omfattning och material

I Vireda och Lommaryds socknar förrättades omkring fyrtio laga skiften fram till 1928 och intensiteten var högst från mitten av 1840-talet fram till 1870. Enstaka laga skiften genomfördes efter sekelskiftet 1900, men i regel utan att byggnader beskrivs.

Detta analysområde har det största antalet beskrivna byggnader i min undersökning, vilket bland annat beror på att två socknar ingår i analysområdet. Nästan 650 byggnader på 120 kamerala hemman är beskrivna. Min periodindelning har brytåret 1878 och i likhet med övriga exempelsocknar hamnar flertalet byggnadsbeskrivningar i den första perioden. Tre skifteslag har byggnadsbeskrivningar från den andra perioden. Trots den ojämna fördelningen finns det tillräckligt mycket material från den andra perioden för att det skall vara meningsfullt att ställa de två perioderna mot varandra.

Omkring 60 % av byggnadsbeskrivningarna skapades vid laga skiften med Johan Filip Viktor Åkerhjelm som ansvarig kommissionslantmätare. Ingen av de andra exempelsocknarna har en så för källmaterialet dominerande förrättningsman. Åkerhjelm framträdande roll skulle kunna innebära att dessa skiften och byggnadsbeskrivningar är särskilt enhetligt upprättade, vilket gör jämförelser dem emellan särskilt lämpliga. Delvis är det så, men samtidigt har Åkerhjelm skiften i praktiken handlagts av olika biträden, vilket i stället skulle ha kunnat medföra större variation skiftena emellan. Vid min undersökning av Åkerhjelm skiften kan jag trots allt spåra en höggradig likformighet, vilket sannolikt beror på att han,

69. Rogberg 1770: 913, 931–933

som huvudansvarig, strävat efter att likrikta skiftesproceduren och dokumentationen oavsett om han själv eller ett biträde deltagit i förrättningen. Vidstående uppställning visar översiktligt socknens byggnadsbeskrivningar.

Skifteslag	År för byggn.-beskr.	Lantmätare	Antal beskr. kamerala hemman	Antal beskr. byggnader
Skålarödje* (L)	1837	Sidvall	1	6
Idhult* (V)	1839	Sidvall	1	5
Mosseryd (V)	1842	Björkman	3	12
Boarp (V)	1843	Sidvall	6	30
Barkäng* (L)	1844	Sidvall	2	9
Västra Noby* (L)	1846	Åkerhjelm	5	29
Släthult (V)	1847	Åkerhjelm	8	23
Lilla Hultrum* (V)	1847	Åkerhjelm	2	8
Olstorp (V)	1848	Åkerhjelm	6	30
Stora Björkenäs (V)	1849	Åkerhjelm	9	48
Norrby* (L)	1849	Åkerhjelm	2	14
Önnestorp* (L)	1850	Åkerhjelm	2	11
Härstad* (L)	1850	Åkerhjelm	4	25
Älmeberg* (V)	1850	Åkerhjelm	3	18
Breafall* (L)	1857	Åkerhjelm	2	12
Skölderyd (L)	1859	Engström	3	9
Hökhult (L)	1859	Åkerhjelm	3	28
Väggen (L)	1860	Åkerhjelm	2	13
Vittaryd* (L)	1861	Åkerhjelm	6	38
Sundby (L)	1861	Åkerhjelm	4	31
Hult* (L)	1861	Åkerhjelm	4	23
Södra Ralingsås* (L)	1861	Åkerhjelm	5	31
Gullhult ()	1861	Elfström	3	10
Hestra (V)	1862	Åkerhjelm	7	36
Bohult* (L)	1862	Elfström	2	9
Ulgestorp* (L)	1865	Elfström	3	8
Kieryd (V)	1868	Åkerhjelm	6	29
Norra Ralingsås (L)	1868	Åkerhjelm	3	28
Rödjan (L)	1886	Högstedt	3	24
Hullaryd (L)	1895	Esping	4	25
Gunnarstorp (L)	1913	Andersson	6	22
Totalt			120	644

* = Färre än 75 % av de kamerala hemmanen med i byggnadsbeskrivningen.
V=Vireda socken, L=Lommaryd socken

FIGUR 45. Översikt över laga skiften med byggnadsbeskrivningar eller flyttkostnadsberäkningar i Vireda och Lommaryds socknar.

Lantmätarna har inledningsvis mer sällan upprättat bytäckande byggnadsbeskrivningar i Vireda och Lommaryd, jämfört med övriga exempelsocknar. Oftast har byggnadsbeskrivningen ersatts av antingen en översiktlig bedömning, som ger uttryck för att exempelvis en viss delägares mangårdsbyggnad är i utmärkt gott stånd och ladugård i gott stånd,⁷⁰ eller saknas helt uppgifter om på vilka grunder utflyttningskyldigheten beslutats. Efter 1800-talets mitt ökar benägenheten hos lantmätarna att upprätta byggnadsbeskrivningar som omfattar alla kamerala hemman inom skifteslaget.

Byggnadsbestånd

Boningshus

Varje kameralt hemman i Vireda/Lommaryd var försett med ett – i enstaka fall flera – boningshus. Då fler än ett boningshus finns på ett hemman beror det vanligen på en generationsväxling mellan ett nytt och ett gammalt eller att två hemman slagits ihop till ett och således erhållit dubblettbyggnader. Tre belägg för drängstugor har påträffats, från 1859, 1895 och 1913.⁷¹ Dessa kan vara indikationer på en mycket begränsad tendens att skilja ut det manliga tjänstefolkets bostad från ägarfamiljens.

Bodbyggnader

En bodbyggnad var i regel en självklar byggnad på ett kameralt hemman i Vireda/Lommaryd. Under den första perioden är frekvensen 96 %, men den andra perioden från 1878 visar på en tydlig nedgång genom att endast 54 % av alla beskrivna hemman hade bodbyggnader. Ingen av dem från den andra perioden anges vara nybyggd, men ett par karakteriseras som gamla och bristfälliga.⁷² Detta kan tyda på att bodbyggnaden var en byggnadskategori som man använde så länge den fanns tillgänglig, men att beståndet inte förnyades.⁷³

Ladugård

Ladugårdsbyggnader och andra byggnader med logar, lador, fähus, stall och fårhus uppvisar ett heterogent mönster i skifteshandlingarna genom att kombinationen av dessa funktioner varierade avsevärt i området. I viss mån fanns det tämligen enhetliga ladugårdar, som ibland var uppförda i

70. Särskilt tydligt formulerat i Norrby (LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-66, Norrby, 1847–52).

71. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-71, Hökhult, 1858–61, 06-LOM-95, Hulla-ryd, 1891–97 samt 06-LOM-121, Gunnarstorp, 1910–14.

72. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-88, Rödjan, 1885–88 och 06-LOM-121, Gunnarstorp, 1910–14.

73. Alternativt kan de gamla och bristfälliga bodarna tolkas så att de var övergivna och fick stå tomma till de rasade. Detta är mindre troligt eftersom endast byggnader som var nyttiga för jordbruket erhöll bidrag vid utflyttnings.

vinklar. Dessa inrymde exempelvis en loge, två lador och ofta även ett fåhus. Ibland kompletterades dessa ladugårdar med en rad andra lokaler. Det finns också många exempel på mer uppdelade ekonomibyggnader, där en byggnad inrymde kanske loge och lador, en annan fåhus, en tredje stall med foderlada o.s.v. I exempelvis Stora Björkenäs 1849 har Östergården (1/2 mantal) större delen av sina ekonomibyggnadsfunktioner samlade i en trelängad ladugård med fåhus, fårhus, stall, vagnskjul, loge och två lador, medan ett lika stort hemman i Sörgården (1/2 mantal), enligt byggnadsbeskrivningen, har sina uthusfunktioner uppdelade i ett fåhus med stall och foderlada, en loge med två lador och portskjul, en separat fåhusbyggnad, en stallbyggnad med fårhus och portskjul samt slutligen en loge med två lador.⁷⁴ Exemplet illustrerar hur olika byggnadsfunktionerna kunde vara grupperade och indelade. Många andra kombinationer förekom, och särskilt vanligt var att loge och två lador hölls samman, vilket tycks vara kännetecknande för alla exempelsocknar. Det var emellertid särskilt ovanligt att stall och svinhus inrymdes i samma byggnad, och de fåtal fall som påträffats ingår i stora ladugårdslängor. Den ordning som lokalerna uppräknas i enligt byggnadsbeskrivningarna indikerar att stallet var i en ända av byggnaden och svinhuset i den andra. Emellan dem fanns andra lokaler.⁷⁵

I det ovan nämnda exemplet från Stora Björkenäs förtäljer skifteshandlingarna inget om den större mångfunktionella ladugården är en modernare företeelse jämfört med den uppdelade. I enlighet med teorier om månghussystemets avtagande torde det vara så. Vid ett skifte i Norra Ralingsås upprättades 1868 en byggnadsbeskrivning som i högre grad än vanligt anger huruvida byggnader är gamla eller nya. Mellangården om 1/2 mantal hade bland annat en gammal ladugård med loge, två lador, fåhus och stall, men också en ny ladugård, som utöver nämnda lokaler inrymde vagnbod, vedbod, svinhus och avträde. Båda ladugårdarna var ungefär lika breda och höga, men den gamla ladugården var bara ca 21 m medan den nya var ca 26 m. Båda var täckta med halmtak.⁷⁶ Detta är visserligen endast ett enda exempel, men det torde illustrera den allmänna uppfattningen om att 1800-talets senare del innebar att större och mer mångfunktionella ladugårdar uppfördes.⁷⁷

En källkritisk fråga är i fall ladugårdar varit uppförda invid varandra och således skulle kunna kategoriseras som en byggnad av en lantmätare eller som flera av en annan. Respektive lantmätarens beskrivningsmetodik skulle kunna inverka, men generellt sett visar även kartmaterialet på en stor uppdelning av ekonomibyggnader.

74. LMA (Jönköping), Vireda socken, o6-VIR-46, Stora Björkenäs, 1847-50.

75. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, o6-LOM-61, V. Noby, 1845-46, o6-LOM-79, Gullhult, 1860-63, o6-LOM-82, N. Ralingsås, 1868-70 respektive o6-LOM-95, Hullaryd, 1891-97.

76. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, o6-LOM-82, N. Ralingsås, 1868-70.

77. T.ex. Lange 1997:178 f, Bebyggelse och kulturlandskap 1988:91.

En byggnadskategori som ibland förekommer är portskjul. I Vireda/Lommaryd har jag påträffat omkring tio och dessa är sällan angivna som separata byggnader utan ingår oftast i ett ladugårdssammanhang. Den absoluta majoriteten portskjul noterads i Vireda socken och flertalet – fem stycken – stod i byn Stora Björkenäs. Denna by var en av de största och mest sammanbyggda byarna i Vireda och Lommaryds socknar. Belägg för portskjul bör således i allmänhet kopplas till att området hade flera, tätt bebyggda radbyar och att de sammanhängande ladugårdslängorna utefter bygatorna behöver förses med genomkörning.

Får tycks ha varit vanligt förekommande åtminstone fram till omkring 1860, eftersom många hemman – omkring 1/3 – hade separata fåhus eller utrymmen för får i ladugårdarna. Efter 1860-talet finns inga belägg för fårhus.

Svinhus

Av alla beskrivna hemman i detta område är 54 % försedda med minst ett svinhus, ibland kombinerat med andra funktioner, vanligen avträden. Endast sällan ingick ett svinhus i en större ladugård. Frekvensen ökade också successivt från att 50 % av de beskrivna hemmanen hade svinhus under den första perioden till 85 % under den andra.

I likhet med andra mindre byggnader är beskrivningarna av svinhusen oftast ytterst kortfattade. Två svinhus i byn Sundby har emellertid volym angiven, och ett av dem uppges dessutom vara rödfärgat 1861. Av källkritiska skäl har jag överlag bortsett från uppgifter om rödfärgning, men detta före detta hovslagarboställe om ½ mantal förtjänar ändå att nämnas. Av skifteslagets fyra beskrivna hemman finns noteringar om rödfärgning endast på före detta hovslagarbostället, där dessutom alla byggnader utom ett fåhus beskrivs vara rödfärgade. Röda var således även obetydliga hus som svinhus, hemlighus, redskapshus, lövskjul och en kölna.⁷⁸

Svinhusen, som beskrevs i byn Gunnarstorp i början av 1910-talet, är de enda byggnader i mina excerpieringar som över huvud taget bär vittnesbörd om det ökade intresset för gödselvärd från och med decennierna kring sekelskiftet 1900.⁷⁹ I Gunnarstorp anges att golven i tre av fyra svinhus var cementerade.⁸⁰ Vad gäller andra lokaler för djurhållning finns inga sådana uppgifter i exempelsocknarnas skifteshandlingar.

Avträden

Avträden är en byggnadskategori som förekommer oftare i skifteshandlingarna från Vireda/Lommaryd än i övriga exempelsocknar. De förekommer redan under 1840-talet och man kan i viss mån se en tidsmässig utveckling. För 20 % av den första periodens hemman noteras

78. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-74, Sundby, 1860–62.

79. Rösjö 1964a:60.

80. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-121, Gunnarstorp, 1910–14.

avträden i skifteshandlingarna. Den andra periodens skifteslag hade visserligen en högre frekvens avträden (omkring 60 %), men vid skiftet av Gunnarstorp på 1910-talet finns endast ett avträde noterat i byn, som bestod av sex kamerala hemman.⁸¹

Det anmärkningsvärda är att när avträden, hemlighus o.s.v. noteras under den första perioden, är de nästan alltid geografiskt koncentrerade till vissa skifteslag. I Vireda socken finns totalt fem belägg, varav tre är från skiftet av Boarps by på 1840-talet.⁸² I Lommaryds socken har jag för första perioden påträffat sammanlagt sexton belägg för avträden. Sju av dessa kan hänföras till skiftena av Södra respektive Norra Ralingsås på 1860-talet⁸³, tre till Hökhult,⁸⁴ tre till Vittaryd⁸⁵ och två till Sundby.⁸⁶ I tolv av de skifteslag som skiftades under den första perioden finns inga belägg för avträden.

Att förekomsten av avträden i så hög grad är samlad till vissa skifteslag skulle eventuellt kunna förklaras genom en källkritisk granskning; lantmätarna hade möjligen olika beskrivningsrutiner i detta avseende. Detta är mindre troligt eftersom lantmätarna för ovan nämnda skiften – främst Åkerhjelm – genomfört många skiften inom socknarna, vilket torde främja likartade beskrivningsrutiner. Därför är det troligare att källmaterialet verkligen visar avträdenas ojämna spridning i området, och att bruket av särskilt uppförda avträden lokalt utvecklats ytterst olika. Ett exempel pekar på sociala omständigheter som bakgrund till avträdens existens. I den stora byn Stora Björkenäs har lantmätaren noterat endast ett hemlighus. Detta var ett av skifteslagets största hemman om ½ mantal och ägdes av en nämndeman.⁸⁷

Omkring hälften av avträdena var uppförda i kombination med andra uthusfunktioner, vanligen svinhus.

Samfällida byggnader: Badstugor, kölnor och smedjor

Badstugor, kölnor och smedjor förekommer sparsamt inom Vireda och Lommaryds socknar och då vanligen i enskild ägo. Sju badstugor/kölnor och fyra smedjor har påträffats i skifteshandlingarna. I vissa skifteslag noteras ”badstuga med kölna” och i vissa skifteslag förekommer såväl badstugor som kölnor och det är svårt att avgöra hur definitioner och kategoriseringar gjorts vid beskrivningarna.⁸⁸ Inga badstugor, kölnor eller smedjor finns angivna under den andra perioden.

81. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-121, Gunnarstorp, 1910–14.

82. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-38, Boarp, 1838–44.

83. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-82, N. Ralingsås, 1868–70.

84. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-71, Hökhult, 1858–61.

85. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-73, Vittaryd, 1858–62.

86. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-74, Sundby, 1860–62.

87. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-46, Stora Björkenäs, 1847–50.

88. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-44, Älmeberg, 1848–52 respektive Lommaryds socken, 06-LOM-71, Hökhult, 1858–61.

Samtliga byggnadskategorier

Som tidigare nämnts baseras undersökningen avseende Vireda/Lommaryds tidigaste skede i högre grad på flyttkostnadsberäkningar för hemman med utflyttningskyldighet i stället för skifteslagstäckande byggnadsbeskrivningar. Detta kan medföra ett visst statistiskt underskott av hemman med många och påkostade byggnader. Vid den statistiska beräkningen har därför några hemman med exempelvis endast en beskriven ladugård medtagits, trots att hemmanets sannolikt bestod av fler byggnader. Denna senare källkritiska anmärkning kan emellertid ha påverkat beräkningarna i endast ringa omfattning.

Sett under hela den analyserade perioden hade varje hemman i genomsnitt 4,9 byggnadskategorier och detta var tämligen konstant. Den första perioden hade i genomsnitt 5,0 byggnadskategorier och den andra 4,8. Denna marginella nedgång är närmast ett tecken på en tämligen konstant nivå. Sett i jämförelse med vissa andra exempelsocknar är siffrorna höga och i första hand beror det på att ekonomibyggna- derna var mer uppdelade än i södra Småland. Något förenklat var varje kameralt hemman i Vireda/Lommaryd försett med ett boningshus, en bodbyggnad och en ladugård med åtminstone en loge och två lador. Till detta kom också fähus och stall och ofta svinhus, vedbod och redskapshus. I många fall var dessa ekonomibygnadsfunktioner uppdelade i separata byggnadskroppar.

De enskilda byggnadskategoriernas karaktär

Boningshus – stomme och exteriör

Boningshusen i Vireda/Lommaryds socknar var timrade. Ibland anges stommaterialet och inga tecken finns i skifteshandlingarna på att något annat material än trä användes. Däremot finns det i en sen beskrivning från 1895 exempel på ett boningshus uppfört av resvirke.⁸⁹ Under den andra perioden uppträder också några reveterade boningshus. Dessa är i hög grad koncentrerade till Hullaryd, som då var något av en mindre centralort. Tre av fem beskrivna boningshus i Hullaryd hade sådana reveterade fasader.⁹⁰

Brädfodring var självklart en vanligare fasadbeklädnad än revetering i området. Under den första perioden finns uppgifter om utvändig brädfodring på 16 % av boningshusen, vilket ökar till 69 % under den andra perioden. Bland de brädfodrade boningshusen har även inräknats de som bara delvis hade brädfodring. Flera av beläggen för brädfodringen uppträder redan vid de tidigaste skiftena på 1840-talet, särskilt i Vireda socken. Från 1850-talet finns endast enstaka exempel och

89. "Resvirke emellan hvilket väggarna utflyttats med murbruk och trä" (LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-95, Hullaryd, 1891-97).

90. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-95, Hullaryd, 1891-97.

från och med 1860-talet blir beläggen åter fler. Flertalet av de hemman som hade boningshus med brädfodring var normalstora, men några exempel finns på att boningshus med brädpanel haft en högre social ställning än vanligt. Ett sådant hemman med brädfordrat boningshus ägdes av en nämndeman, ett av en provinsialläkare, ett var ett bataljonspredikantsboställe och ett var ett före detta hovslagarboställe.⁹¹

Boningshus i Vireda/Lommaryd var vanligen täckta av ett torvtak, och ibland framkommer på olika sätt att brädor låg ovanpå så att ett skurtak bildades. Ibland nämns att halm ingår i taktäckningen, och vid ett skifte på 1840-talet anges att mangårdsbyggnadens tak var täckt med näver, halm och torv med brädor ovanpå.⁹² Tegeltak var emellertid inte ovanliga och under den första perioden finns sådana på 37 % av boningshusen. Under den andra perioden ökade andelen till 89 %. Knappast några andra takmaterial förekommer på boningshus i skifteshandlingarnas beskrivningar.⁹³

Boningshus – disposition och interiör

Boningshusen i området anges oftast bestå av en stuga/ett boningsrum, kök och förstuga i bottenvåningen, vilket visar att den götiska enkelstugan var dominerande långt fram i tiden. 58 % av de beskrivna hemmanen i området under den första perioden hade ett boningshus, som säkert kan identifieras som en götisk enkelstuga. För övriga boningshus i min undersökning saknas ofta tillräckliga upplysningar för att över huvud taget bedöma hustyp. Ibland nämner beskrivningarna ytterligare smårum, vilket kan betyda att det varit fråga om enkelstugor med farstukammare.

Det andra periodens tre skifteslag ger en mer splittrad bild. Rödjan, som skiftades på 1880-talet, hade tre hemman – alla försedda med mangårdsbyggnader av enkelstugetyp.⁹⁴ Den senast beskrivna byn, Gunnarstorp på 1910-talet, har en byggnadsbeskrivning som omöjliggör tolkningar av rumsindelning. Det enda undantaget i området som tydligt indikerar ett annat mönster är Hullaryd, där andra större hustyper tycks vara gängse.⁹⁵ Huruvida Hullaryd är ett exempel på en ny tendens eller skiljer sig för att skifteslaget snarare hade en karaktär av liten centralort än en jordbruksdominerad by, kan svårligen klargöras utan att undersökningar görs även utanför Vireda och Lommaryds socknar.

Boningshusen i Vireda/Lommaryd var i regel inte i två fulla våningar. Många hus anges under den första perioden bestå av antingen en våning, ha vind eller vind och vindskammare. Sällan nämns begrepp som

91. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-46, Stora Björkenäs, 1847–50, 06-VIR-51, Kieryd, 1864–68, Lommaryds socken, 06-LOM-71, Hökhult, 1858–61 respektive 06-LOM-74, Sundby, 1860–62.

92. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-60, Barkäng, 1844–45.

93. Undantaget är ett boningshus i Hullaryd som 1895 hade ett tak belagt med stickor på läkt och brädor ovanpå (LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-95, Hullaryd, 1891–97).

94. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-121, Gunnarstorp, 1910–14.

95. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-95, Hullaryd, 1891–97.

boningsrum eller nattstuga på övervåningarna. Under den andra perioden blir det betydligt vanligare att boningshusens övervåningar omfattar mer än ett boningsrum, bland annat nattstugor.⁹⁶

Uppgifter om eldstäder i boningshus saknas i allt väsentligt för området. Då det förekommer under den första perioden nämns endast att eldstäder fanns på övervåningen. Detta tolkar jag som att förrättningsmännen avsåg att klargöra i vilken mån övervåningen var ianspråktagen för boende. Enstaka uppgifter om att vindskammare hade eldstad finns från den första perioden. Under perioden från och med 1878 nämns i något högre grad antalet eldstäder och skorstenar, men uppgifterna är för kortfattade och sporadiska för att några väsentliga slutsatser skall kunna dras. Vid skiftet av Gunnarstorp på 1910-talet nämns att flertalet boningshus var försedda med kakelugnar.⁹⁷

Skifteshandlingarna i Vireda/Lommaryd berättar inte mycket om hur boningshusen var beskaffade med invändig fast inredning. För vissa skifteslag anges flertalet boningshus vara försedda med invändig rappning, oftast i det stora boningsrummet på bottenvåningen. Att uppgifter om rappning återfinns i vissa skifteslag tyder på att vissa förrättningsmän fäst avseende vid detta. Härigenom kan man misstänka att rappning finns, men inte antecknats för andra skifteslag. Explicita uppgifter om att (kardus-)papper klistrats på innerväggarna har inte påträffats i området, om vi bortser från mer sentida tapeter.

Vid de mer sentida skiftena i Lommaryds socken redovisas vissa uppgifter om boningshusens interiörer. Vid ett skifte i Ulgestorp i mitten av 1860-talet nämns ”tapeter” för första gången och ett annat boningshus får ersättning för skada på ”väggbonad”.⁹⁸ En tolkning är att det ena boningshuset haft tryckta tapeter, medan det andra haft papper klistrat på innerväggarna med stänk- eller schablonmålning på. Boningshusen i de två senast beskrivna skifteslagen – Hullaryd 1895 och Gunnarstorp 1913 – har som regel noteringar om att boningsrummen, i åtminstone bottenvåningarna, var tapeterade och att fönster och dörrar var oljemålade.⁹⁹

Bodbyggnader

Trots att materialet i bodbyggnadernas stommar endast sällan preciseras i skifteshandlingarna kan man anta att timmer dominerade, eftersom timmer anges som stommaterial de gånger uppgiften lämnas.¹⁰⁰

96. Jfr Franzén 2003a:38–41.

97. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-121, Gunnarstorp, 1910–14.

98. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-81, Ulgestorp, 1864–66.

99. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-95, Hullaryd, 1891–97 respektive 06-LOM-121, Gunnarstorp, 1910–14.

100. Vid ett par sena skiften anges stommaterialet regelmässigt vara timmer, men två bodbyggnader i Hullaryd och en i Gunnarstorp utgör undantag. De två förstnämnda anges vara uppförda av timmer respektive stolpvirke och brädor och den senare sägs vara byggd av timmer respektive resvirke (LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-95, Hullaryd, 1891–97 respektive 06-LOM-121, Gunnarstorp, 1910–14).

För något enstaka skifteslag anges att det var fråga om furutimmer.¹⁰¹ Inte någon beskriven bodbyggnad anges vara försedd med brädfodring, med undantag för de få och sena bodbyggnader som hade regelverkskonstruktion och brädklädd fasad.

Bodbyggnaderna var oftast täckta med torvtak och ibland framkommer att ett skurtak ingick i en sådan takkonstruktion. Skurtak benämns i trakten ”huf” eller ”suf” eller beskrivs i klartext. Taktäckningsmaterialet var således oftast samma som på boningshusen. Det är emellertid tydligt att man övergivit torvtakskonstruktioner på bodbyggnader under den andra perioden. Tak med tegelpannor förekommer under båda perioderna men ökar inte i frekvens från och med 1878. Sjutton belägg där tegel ingår har påträffats i analysområdet men endast två från den andra perioden. När bodbyggnader hade tegeltak hade även hemmanens boningshus sådant takmaterial. Under den andra perioden blev andra material vanligare. Brädor är vanliga i takkonstruktionerna, och vid det sista skiftet i Gunnarstorp i början av 1910-talet hade två bodbyggnader tak av ”spån”, sannolikt vad vi i dag kallar stickor. Dessa två med sticktak stod på hemman där även övriga ekonomibyggnader hade sticktak.¹⁰²

Sett över båda perioderna ingick halm tillsammans med torv och näver i enstaka bodtak, men några renodlade halmtak har inte noterats. Hur denna taktäckning där halm ingick var beskaffad är okänt.

Skifteshandlingarna berättar inte mycket om hur bodbyggnaderna var disponerade. I enstaka fall, exempelvis 1843, omtalas en ”dubbelbod af furutimmer, med 2ne rum på nedra- och ett rum å öfra botten”¹⁰³, 1849 ”en Dubbelbod, med öfvervind”¹⁰⁴ och slutligen 1895 en bodbyggnad som var sammanbyggd med ett stall, vilken på övervåningen hade fyra sädesbingar och en utvändig och infodrad trappuppgång.¹⁰⁵ Uppgiften om den utvändiga trappan kan tyda på att det var fråga om en utkragad loftgångsbod. För övrigt anges oftast bara bodbyggnadernas volym och skick.

I enstaka fall anges bodar vara kombinerade med andra byggnadsfunktioner. Stall har ovan nämnts som ett exempel, men även vedskjul, drängstuga, fårhus och vagnbod förekommer. Sex bodbyggnader hade en källare under sig. Alla dessa kombinationsvarianter är, som sagt, fåtaliga och tidsmässigt spridda.

---

101. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-60, Barkäng, 1844–45.

102. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-121, Gunnarstorp, 1910–14.

103. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-38, Boarp, 1838–44.

104. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-46, Stora Björkenäs, 1847–50.

105. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-95, Hullaryd, 1891–97.

Ladugårdar – stomme och exteriör

Stommaterial i ladugårdar och liknande byggnader beskrivs sällan i skifteshandlingarna. Då det görs anges de alltid vara uppförda av timmer och ibland närmare bestämt furutimmer.¹⁰⁶ Skiftesmaterialiet ger inga indikationer på att sten eller tegel använts i stommen. Enstaka notiser om att en fasad var försedd med brädfodring kan tyda på att detta för övrigt var sällsynt.¹⁰⁷

Ladugårdar och liknande i Vireda/Lommaryd var regelmässigt försedda med halmtak långt fram i tiden. Beskrivningarna anger ofta takmaterial, och någon gång påtalas också att det rörde sig om råghalm.¹⁰⁸ I Vireda socken, som endast har beskrivningar från den första perioden, ligger halmtak på ladugårdarna med undantag för två hemman i Kieryd 1868. Dessa ägdes av provinsialläkaren Per Claes Bråkenhielm, som hade tegel på sina logbyggnader och ladugårdar.¹⁰⁹ I Lommaryds socken var halm ungefär lika dominerande, men enstaka undantag förekom under den första perioden, exempelvis det tidigaste belägget för ”spån” 1859.¹¹⁰ Under den andra perioden skedde en tydlig förändring genom att takstickor blev vanliga. I den sist beskrivna byn, Gunnarstorp 1913, var alla ladugårdar försedda med ”spåntak”, vilket bör tolkas som tak av hyvlade stickor.¹¹¹ I etnologen Karl Mattissons översikt över det sydsvenska halmtaket anges att halmtaken nästan var helt övergivna vid sekelskiftet 1900, vilket således överensstämmer med skifteshandlingarnas sparsamma uppgifter.¹¹²

Ladugårdar – disposition och interiör

Endast för någon enstaka ladugård i Vireda/Lommaryd nämns körhus i beskrivningen. Jag har påträffat ett så kallat ”drefsckjul” i Gunnarstorp 1913, och detta framgår också på skifteskartan, som ett utskott på en av byns ladugårdar. Analyser av andra skifteskartor i området bekräftar denna bild av körhusens ovanlighet. Det är troligt att vandringar som drev tröskverken fanns i området från och med 1800-talets andra hälft, men att dessa inte byggdes in utan antingen stod fritt eller endast skyddades av ett skärmtak.¹¹³ Efter hand kom tröskningen att ske helt ma-

106. Ett undantag var ett stall i Hullaryd 1895 som hade väggar av stolpvirke och brädor (LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-95, Hullaryd, 1891–97).

107. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-71, Hökhult, 1858–61 och 06-LOM-95, Hullaryd, 1891–97.

108. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-68, Breafall, 1844–58.

109. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-51, Kieryd, 1864–68.

110. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-69, Sköldseryd, 1857–59. Ladugårdar i skifteslaget Hult anges i regel ha tak av ved och halm, men vad detta innebär är oklart. En förklaring kan vara att med begreppet ved avses vidjor, spröt m.m. som användes som underlag och höll fast halmen. Vedtak bestående av ”vedträan” (”stickor”) finns dokumenterade 1917 i Ingatorps socken av Nordiska museet (se vidare Franzén 1998).

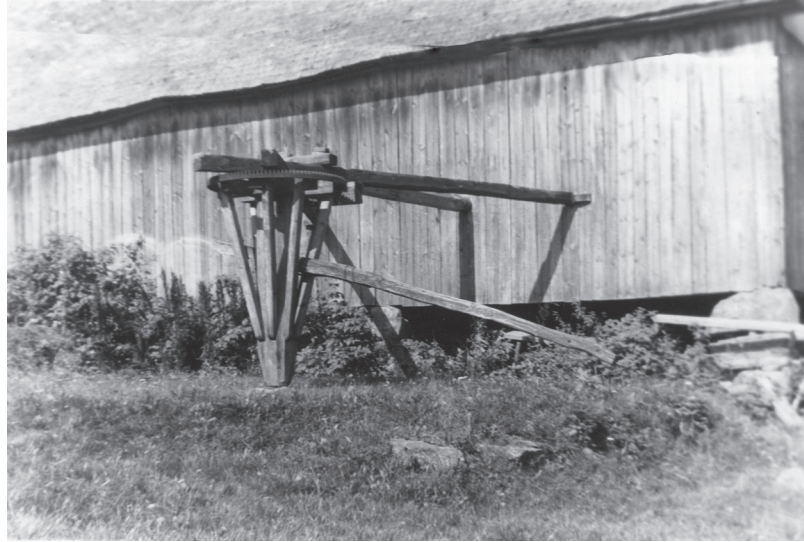
111. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-121, Gunnarstorp, 1910–14.

112. Mattisson 1961:164 f.

113. Muntlig uppgift Ingemar Karlsson, Stora Björkenäs, Vireda.

FIGUR 46. Mekaniska tröskverk drevs ofta med tröskvandringar utanför ladugårdens egentliga byggnadskropp. Ibland byggdes dessa vandringar in med väggar och tak så att s.k. körhus skapades, men i bland lät man vandringarna stå i det fria. Om inget körhus uppfördes kan eventuella tröskvandringar knappast identifieras utifrån skifteshandlingarna. Tröskvandring i Gnosjö kommun (Jönköpings län) 1934.

skinellt. Exempelvis startade ett tröskbolag – Vireda tröskbolag – 1914 och det bistod lantbrukare inom och delvis utom socknen vid tröskning med hjälp av ett tröskverk och en råoljemotor.¹¹⁴

Ladugårdarnas inredning förblir vanligen okänd om man endast förli-
tar sig på skifteshandlingarna. Ett undantag utgörs dock av Hökhults by, som skiftades omkring 1860. Huvudansvarig för förrättningen var Åkerhjulm och såväl byggnadsbeskrivning som flyttkostnadsberäkning upprättades. Byn omfattade tre kamerala hemman och för ovanlighetens skull angav lantmätaren hur många djur som kunde inrymmas. Ett hemman ($\frac{1}{4}$ mantal) hade två fåhus med plats för sammanlagt fjorton nötkreatur samt ett stall för två hästar. De två andra hemmanen ($\frac{1}{2}$ respektive $\frac{5}{8}$ mantal) hade var sitt fåhus med plats för arton nötkreatur samt ett stall vardera för tre hästar. Hemmanen hade också byggnader för får och svin, men hur många djur som dessa var avsedda för anges inte.¹¹⁵ Ett annat exempel är från Hullaryd 1895, där ett fåhus anges ha sju båstrum och två kättar och en stallbyggnad hade tre spiltrum och en fodergång.¹¹⁶

Övriga byggnader

Avträden tillhör den kategori byggnader som var tillräckligt små och billiga att flytta att de i regel inte beskrevs närmare. Bland de separat uppförda avträdena finns inget angivet om timmerstomme. I stället finns det några, oftast sena belägg för att de har varit uppförda av stolpar och brädor.

114. Karlsson 1991:98 f.

115. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-71, Hökhult, 1858–61

116. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-95, Hullaryd, 1891–97.

Trädgårdar

Att döma av byggnadsbeskrivningarna är trädgårdar en sen företeelse i Vireda/Lommaryd. De första beläggen finns i Vireda socken 1859, där alla tre kamerala hemman i Hökhult hade alltifrån tre till åttio mindre eller större fruktträd.¹¹⁷ Inget av de två laga skiften, som senare genomförs i socknen i början av 1860, omnämner trädgårdar i byggnadsbeskrivningarna.¹¹⁸

De första beläggen för trädgårdsanläggningar i Lommaryds socken finns i Norra Ralingsås 1868 och omfattningen på de tre odlingarna varierade tydligt.¹¹⁹ Blygsammast trädgård hade Norregården med tre äppleträd, ett päronträd och tre körsbärsträd. Sörgårdens trädgård omfattade nio päronträd, tolv äppleträd och omkring hundra klarbärs- och plommonträd samt ett ej preciserat antal bärbuskar.¹²⁰ Även fortsättningsvis nämns trädgårdar i byggnadsbeskrivningar eller skiftesprotokoll. Inget excerperat laga skifte efter 1870 saknar belägg för trädgårdsodling. De arter som nämns är äppleträd, päronträd, körsbärsträd, klarbärsträd, plommonträd, bärbuskar och prydnadsbuskar.

7. Norra Unnaryds socken, Mo härad, Jönköpings kommun, Jönköpings län

Norra Unnaryds socken

Norra Unnaryds socken är belägen i Mo härad, i Nissans dalgång invid gränsen mot Västergötland. Socken, liksom Mo härad i gemen, präglas av svagt jordbruk och övervägande skogsmarker. Sockengränsen mot grannlandet har inte varit konstant,¹²¹ men i föreliggande undersökning inbegrips de byar som tillhör socknen i dag och vars skifteshandlingar arkiverats på lantmäteriets provinskontor i Jönköping. Sockenkyrkan ligger omkring 35 km sydväst om Jönköping. I Vallgårda i den norra delen av socknen finns lämningar efter en kyrka, som under medeltiden utgjorde centrum för en egen socken. Häradets tingställe och marknadsplats var fram till 1900-talets början belägna i kyrkbyn.

117. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-46, Stora Björkenäs, 1847–50.

118. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-73, Vittaryd, 1858–62 respektive 06-VIR-74, Sundby, 1860–62.

119. Redan 1860 antecknas i ett skiftesprotokoll i Lommaryds socken att en oxel skall nyttjas gemensamt – någon trädgård nämns inte. I vilket avseende man nyttjade oxeln framgår inte. Med oxel kan menas svensk oxel (*Sorbus intermedia*) eller rönnbär (*Sorbus aucuparia*), vars bär nyttjats som föda m.m. (jfr Scheutz 1864:165 f, Bergmark 1963:125–129, Armfelt Hansell 1982:214–219).

120. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-82, N. Ralingsås, 1868–70.

121. Brunabo, Fållegräns och Kärr tillhörde i jordeboken Ölsremma socken i Älvsborgs län fram till 1887 (Lundahl 1974:39–42).

Samuel Rogberg skildrar det lilla häradet och Norra Unnaryds socknen mycket kortfattat i sin smålandsöversikt. Han förmedlar ingen karaktäristik av vare sig byggande eller lantbruk.¹²²

Den nästan 80-åriga lantmätaren Jonas Allvin beskriver summariskt häradet och socknen i en 1857 publicerad översikt. Han betraktar jordmännen i häradet med mager sand, som den minst bördiga i Jönköpings län. Det svaga jordbruket uppvägdes bland annat av att Jönköpings stad och Tabergs bergslag importerade skogsprodukter från Mo härad. Skogen dominerades av fur och gran, men kom att beskattas kraftigt när en masugn anlades vid Unnaryd 1834,¹²³ och ett järnbruk tillkom vid Vallgårda två år senare. Den hårda åtgången på skogen berodde också på genomförda laga skiften, vilka ökade behovet av stängselvirke, enligt Allvin.¹²⁴ Vid laga skifte av Brynsås norregård på 1830-talet framhåller protokollet att det på ägorna numera varken fanns timmer eller annat byggnadsvirke, eftersom skogen blivit uthuggen. Endast dungar och småskog stod kvar.¹²⁵ Vid ett skifte på 1850-talet berördes detta, också genom att lantmätaren då konstaterade att utflyttningar blev dyrbara på grund av den rådande bristen på byggnadsmaterial i socknen.¹²⁶ Den blomstringstid som socknen upplevde så länge masugnen i Unnaryd nyttjades (1834–1881) följdes av nedgång och många emigrerade.¹²⁷ En alternativ försörjningsmöjlighet fann häradsborna i gemen i slöjd av laggkärl, enklare möbler och husgerådsartiklar.¹²⁸

Sigurd Erixon uppmärksammar i många sammanhang torgbyn Remma. Byn, som består av bland annat ålderdomliga ryggåsstugor med framkammare, förklarades på 1930-talet som byggnadsminnesmärke och är i dag byggnadsminne.¹²⁹

Laga skiften – omfattning och material

Ett tiotal byar eller jordebokshemman i socknen skiftades under den aktuella perioden, särskilt kring 1800-talets mitt, och några skiften handlades av ovan nämnde Jonas Allvin. Eftersom flera skiften inte medförde utflyttning och skifteslagen var tämligen små är antalet byggnadsbeskrivningar begränsat. För omkring 25 kamerala hemman finns byggnadsbeskrivningar där sammantaget drygt 150 byggnader är beskrivna. Eftersom den sista byggnadsbeskrivningen gjordes 1857 saknas beskrivningar helt från min undersöknings andra period. Detta försvårar givetvis analysen av en tidsmässig utveckling. Vidstående uppställning visar översiktligt socknens byggnadsbeskrivningar.

---

122. Rogberg 1770:899.

123. Fast fornlämning: RAÄ nr 98.

124. Allvin 1857:8.

125. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-19, Brynsås Norregård, 1834–35.

126. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-41, Brunabo med flera byar, 1855–59.

127. Lönnberg 1940:53, 68, Stomsjö 1977:7–9.

128. Allvin 1857:10.

129. Angående Remma: Erixon 1947a:470, 474 f, Erixon 1943:74 f, även Franzén 2003b.

Skifteslag	År för byggn.-beskr.	Lantmätare	Antal beskr. kamerala hemman	Antal beskr. byggnader
Brynsås norregård*	1834	Stork	2	13
Svensjö norregård*	1833	Allvin	2	5
Brynsås södergård*	1841	Stork	1	4
Unnaryd bergsgården*	1840	Stork	1	4
Långarum	1842	Stork	7	39
Gärde*	1850	Engström	2	15
Karsbo	1857	Engström	2	8
Brunabo, Bråten, Kärr	1856	Cassel	7	47
Fällegärde	1853	Öhrvall	2	18
Totalt			26	153
* = Färre än 75 % av de kamerala hemmanen med i byggnadsbeskrivningen.				

FIGUR 47. Översikt över laga skiften med byggnadsbeskrivningar eller flyttkostnadsberäkningar i Norra Unnaryds socken (Jönköpings län).

Byggnadsbestånd

Boningshus

I regel hade varje kameralt hemman ett boningshus, och i några fall ingick dessutom en mindre manbyggnad eller nattstuga i byggnadsbeståndet. I ett par fall finns det i byggnadsbeskrivningar eller protokoll indikationer på att det även fanns boningshus på undantag.¹³⁰ Eftersom man i regel inte erhöll ersättning för flyttning av undantagsbyggnader är de sällan beskrivna. Inga torp eller motsvarande byggnader, som tillhört den obesuttna befolkningen, är beskrivna.

Ett enda boningshus som var kombinerat med en ekonomibyggnadsfunktion har påträffats – en bod med nattstuga och loft 1842 – men det finns inga uppgifter om att denna byggnad var försedd med eldstad.¹³¹

Bodbyggnader

Byggnadsbeskrivningarna visar att bodbyggnader med få undantag var uppförda separat. Av de omkring 25 kamerala hemman som beskrivs under den första perioden hade 82 % en bodbyggnad. Det skulle kunna antas att hemman, som hade högloftstugor som boningshus, förvarade spannmål på högloftet och alltså inte hade behov av en separat bodbyggnad. Detta motsägs av att av de tre säkert identifierade högloftstugorna, hade två också en fristående

130. Beskriven undantagsstuga: LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, o6-NUN-42, Fällegärde, 1853. I protokollet nämnda undantagshus, bland annat undantagsmanbyggnad: LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, o6-NUN-41, Brunabo med flera byar, 1855–59.

131. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, o6-NUN-25, Långarum, 1841–43.

bodbyggnad. Vid en genomgång av boningshusens rumsbeskrivningar finns inga belägg för exempelvis ”sädesvind”, och således saknas indikationer på att spannmål förvarats på vindar i boningshus utan högloft.

Ladugård

Varje kameralt hemman hade loge, lador och utrymmen för djurhållning, oftast förlagda till en större ladugårdslänga. Denna inrymde ofta loge, lador, fåhus samt stall eller fårhus. Ibland händer det att fåhuset eller stallet i stället utgör separata byggnader. Över huvud taget varierar indelningen av ladugårdsfunktionerna kraftigt. Jämfört med de andra exempelsocknarna omnämns också oftare att ladugårdarna hade höskulle.¹³² Om detta bara berodde på särskilda beskrivningsrutiner eller är uttryck för ett annat byggnadsskick kan inte avgöras enbart utifrån skifteshandlingarna.

På över hälften av de beskrivna kamerala hemmanen fanns stall. Lantmätaren Jonas Allvin berättar i sin häradsbeskrivning att även om jordbruket var skralt och nötboskapen små, fanns det kraftfulla hästar i trakten. Dessa användes bland annat till foror.¹³³

Svinhus

Byggnadsbeskrivningarna har tolv belägg för svinhus (omkring hälften av alla beskrivna hemman har svinhus) antingen som fristående byggnader, ingående i en länga eller ett mindre hus vidbyggt ett annat. Uppgifterna om svinhus är knapphändiga. Taken var i regel torvtak eller skurtak, men möjligen kan brädtak utan annat tätskikt ha förekommit.

Samfällda byggnader – badstugor, kölnor och smedjor

Smedjor är en byggnadskategori som förekommer oftare i Norra Unnarýds byggnadsbeskrivningar än i övriga exempelsocknar. Sex belägg för smedjor finns, men ingen beskrivs närmare. Att beläggen är proportionellt många beror på socknens behov av binäringar och anknytning till järnhantering genom bland annat masugnen i Unnarýd.

Ingen badstuga omnämns i skifteshandlingarna och troligen har linodling knappast förekommit i trakten. Däremot finns två belägg för kölna, i Långarum respektive Gärde. De är emellertid inte närmare beskrivna. Kölnorna har givetvis koppling till socknens humlegårdar (se nedan).

Avträden

Byggnadsbeskrivningarna har inga uppgifter om avträden.

---

132. Ofta benämnt ”foderränne” eller ”ränne”.

133. Allvin 1857:9.

Samtliga byggnadskategorier

Antalet byggnadskategorier per kameralt hemman har undersökts även för Norra Unnaryd. Eftersom byggnadsbeskrivningarna finns endast från den första perioden är det inte möjligt att ange någon utvecklings-tendens. I Norra Unnaryds socken fanns det fem byggnadskategorier per kameralt hemman. Beräkningens underlag utgörs av knappt 25 hemman. Ett par hemman har jag inte tagit med i beräkningarna, eftersom endast delar av dessa hemmans byggnadsbestånd är beskrivna. Underlaget är således inte särskilt omfattande. Att antalet byggnads-kategorier per hemman är förhållandevis stort beror i första hand på att ladugårdsfunktionerna var uppdelade på flera byggnader. På många hemman finns ett boningshus, en bodbyggnad, ett par byggnader med ladugårdsfunktion samt ofta något småhus, som exempelvis vedbod, vagnskjul eller redskapshus.

De enskilda byggnadskategoriernas karaktär

Boningshus – stomme och exteriör

Byggnadsbeskrivningarna är ytterligt sparsamma med uppgifter om stommaterial över huvud taget. I skifteslaget Fållegärde preciseras detta emellertid och där var alla tre boningshusen uppförda av timmer. Inga uppgifter tyder på att något annat stommaterial använts i socknens boningshus.

Flera uppgifter nämner att socknen var rik på skog, men att denna avverkades intensivt som följd av masugnsdrift och järnbruksverksamhet under 1800-talets lopp. Härigenom uppstod en brist på byggnads-material. Brädfodring förekom redan i de tidiga byggnadsbeskrivningarna, och företeelsen var vanlig under hela den omkring tjugofem år långa period som byggnadsbeskrivningarna omspanner. Hälften av alla boningshus var brädfodrade helt eller delvis, enligt byggnadsbeskrivningarna. Det finns inga indikationer på att större hemman hade brädfodring i högre grad än mindre.

Av källkritiska skäl väljer jag i allt väsentligt att avstå från att diskutera eventuell rödfärgning av byggnader. Att ingen byggnad i socknens byggnadsbeskrivningar har noteringar om rödfärgning behöver inte säga mycket om de faktiska förhållandena. Däremot beskrivs tre byggnader som gulmålade 1856, vilket torde vara ovanligt. Det var Johannes Johansson i Bråten som hade dessa byggnader, varav två var boningshus. Att döma av mantalet (1/8) var hemmanet inte större än vanligt i skifteslaget, men mangårdsbyggnaden hade störst volym och trädgården var den mest omfattande i skifteslaget.

Att döma av byggnadsbeskrivningarna är taktäckning med näver och torv helt dominerande i socknen, vilket gäller även boningshusen. Ibland anges att byggnader hade brädtak, men eftersom flyttkostnadsberäkningarna även omfattar ersättning för skadad näver, bör det

vara fråga om skurtak. Eftersom brädorna i dessa fall nämns specifikt är det troligt att endast dessa var synliga och att det sålunda rörde sig om skurtak. I flera fall nämns näver och brädor eller enbart näver som takmaterial. Jag håller för troligt att grästorvor också ingått i taktäckningen, eftersom avsaknaden av torv i byggnadsbeskrivningarna närmast sammanhänger med olika beskrivningsrutiner. De beskrivningar där torv inte nämns i taktäckningen kan alla hänföras till ett skifteslag med lantmätare Lorens Cassel som förrättningsman.¹³⁴

Om takmaterial på boningshusen således var enhetliga fanns ett undantag. Ovan nämnde Johannes Johansson, utmärkte sig också i detta avseende genom att manbyggnaden och en bod/vagnskjul hade tak av tegel 1856 – de enda beläggen i socknens byggnadsbeskrivningar.¹³⁵

Boningshus – disposition och interiör

Jag har flera gånger poängterat att olika typer av enkelstugor är den lättast identifierbara hustypen med ledning av byggnadsbeskrivningarna. I Norra Unnaryds socken är möjligheterna att identifiera även andra hustyper bättre. I socknen var framkammartugan en så framträdande typ att jag därför valt att även försöka identifiera dess förekomst; att allmogetermen ”framkammare” förekommer i källmaterialet underlättar detta. Vidare har min undersökningens enda säkert identifierade högloftstugor påträffats i socknen.

Av omkring trettio beskrivna boningshus har fyra med säkerhet identifierats som götiska enkelstugor genom att bottenvåningen hade stuga, kök och förstuga. Två av dessa enkelstugor är daterade, och den ena anges vara uppförd omkring 1819 medan den andra kategoriseras som nybyggd 1850.¹³⁶ Utöver detta fanns två boningshus som troligen var enkelstugor.¹³⁷ Sammantaget ger byggnadsbeskrivningarna således intryck av att enkelstugor är ovanliga i socknen under den aktuella tiden.

Begreppet ”framkammare” förekommer ofta i boningshusens rumsbeskrivningar, och om dessa tas som intäkt för att det rörde sig om framkammartugor var minst 1/3 av de beskrivna boningshusen framkammartugor. Uppgiften omfattar sannolikt ett stort statistiskt underskott, bland annat eftersom den omfattande byggnadsbeskrivningen för skifteslaget Brunabo, Bråten och Kärr helt saknar begreppet ”framkammare”. I stället förekommer där flera ”kammare”. Kategoriseringen i kammare respektive framkammare har varit beroende av förrättningsman. Detta intryck förstärks genom att de flesta framkammartugor

134. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-41, Brunabo med flera byar, 1855–59.

135. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-41, Brunabo med flera byar, 1855–59.

136. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-19, Brynsås norregård, 1834–35, respektive 06-NUN-28, Gärde, 1850–51. Genom att de är daterade har jag även kunnat fastställa byggherren. Härvidlag testade jag hypotesen att enkelstugor var en ny byggnadstyp som införts av inflyttade bönder/hushåll, men uppgifterna om byggherrarnas födelseorter stöder inte denna hypotes.

137. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-41, Brunabo med flera byar, 1855–59 respektive 06-NUN-42, Fällgårde, 1852–54.

Kameralt hemman	År	Längd	Bredd	Höjd	Höjd, loft	Rum	
Brynsås södergård	1841	12,9	6,0	1,8	3,6	Förstuga, stuga, 2 framkamrar, kök	skurtak
Långarum	1842	12	5,85	1,5	3	Förstuga, stuga, 2 framkamrar, kök	Trol. skurtak
Långarum	1842	21	6,3	1,5	3,3	Förstuga, stuga, 2 framkamrar, kök, kökskammare	Trol. skurtak

omfattar parvisa framkammare och i flera boningshus i Brunabo, Bråten och Kärr ligger även kamrarna två och två.¹³⁸ Andelen framkammarstugor blir genom denna utvidgning av kriterierna drygt 50 %.

Norra Unnaryds socken ingår i det område där högloftstugor förekommit. En byggnad i en byggnadsbeskrivning kan säkert klassificeras som högloftstuga endast om två olika byggnadshöjder anges, en lägre för byggnaden i stort och en högre för loftet eller loften. Tre boningshus i socknens byggnadsbeskrivningar kan på detta sätt kategoriseras som högloftstugor. Att döma av måttuppgifter, proportioner och rumsindelning är det uppenbart att byggnaderna är tämligen snarlika. Av handlingarna framgår också att byggnaderna varit försedda med endast *ett* loft.

Utöver de boningshus som klassificerats som enkelstugor, framkammarstugor och högloftstugor finns hus som inte kunnat bedömas, oftast på grund av att uppgifterna om rumsindelning är bristfälliga eller saknats helt.

I Norra Unnaryds socken är envåningshuset förhärskande. De få undantag som påträffats är dels tre högloftstugor, dels ytterligare lika många av andra som hade rum på övervåningen av vilka enstaka var försedda med eldstad.

Socknens byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar innehåller sparsamt med uppgifter om invändig inredning. Då det förekommer kommenteras att rum var målade eller tapetserade eller att ersättning skulle utgå till målning och tapetsering. I dessa fall har inte alla rum varit målade eller tapetserade. Betydelsen av begreppet målning framgår inte av handlingarna. En vanlig typ av invändig väggmålning i stora delar av Småland har varit limfärgsmålning, som ibland även omfattat stänkmålning eller schablonmålning. Ofta har ett parti av väggarnas nedre del upptill fönsterns nedre gräns haft en kulör eller särskild målningsteknik och övre delen av väggarna haft en kontrasterande kulör eller måleri-teknik. Figurativt måleri har varit tämligen ovanligt. En nybyggd nattstuga – en enkelstuga i två plan – hade 1850 målning endast i de större rummen på vardera våningen.¹³⁹ En stugbyggnad med stuga, kök, framkammare och förstuga i Karsbo 1857 erhöll ersättning för tapetsering endast i stugan.¹⁴⁰ Slutligen hade ett manhus,

FIGUR 48. Högloftstugor i skifteshandlingar i Norra Unnaryds socken (Jönköpings län).

138. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-41, Brunabo med flera byar, 1855–59.

139. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-28, Gärde, 1850–51.

140. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-33, Karsbo, 1856–58.

troligen en enkelstuga med farstukammare, i Fållegärde 1853 tapeter endast i stugan.¹⁴¹ Exempler talar för att endast vissa rum i boningshusen hade målning eller tapeter. Inga uppgifter finns om rapping av väggar invändigt.

Eldstäder anges i varierande omfattning i byggnadsbeskrivningarna men sällan preciseras eldstadstyp, och då rör det sig i en uppdelning i eldstäder respektive bakugnar. Det på andra håll vanliga begreppet spisel tycks inte förekomma i beskrivningarna och det finns inga belägg för kakelugnar eller rörspisar. Trots de fåtaliga uppgifterna om eldstäder har jag noterat att bakugnen ibland finns i köket, ibland i stugan. Att bakugnens mynning är förlagd till stugan har inte påträffats i de andra exempelsocknarna. Vidare kan man konstatera att de parvis liggande framkamrarna inte alltid hade eldstäder; ibland saknades eldstäder, ibland hade bara den ena framkammaren eldstad. Hur eldstädernas murar var behandlade antyds från Brunabo 1856 då flyttkostnadsersättningen omfattar ½ tunna lim för strykning av muren.¹⁴² Byggnadsbeskrivningarna ger inga explicita uppgifter om antalet skorstenmurar.

Oftare än i de andra exempelsocknarna anger byggnadsbeskrivningarna antalet fönster i boningshusen.¹⁴³ Även om flera byggnader hade ungefär lika många rum skiljer sig antalet fönster väsentligt. I Långarum stod 1842 en stugbyggnad om förstuga, kök, stuga och två framkamrar – troligen en loftlös framkammarstuga. Denna hade fyra fönster. I samma by stod samtidigt en högloftstuga med likadana rumsfunktioner förutom ytterligare en kökskammare och en farstukammare. Denna byggnad hade hela tretton större och mindre fönster. Antalet fönster per rum, förstugorna undantagna, var ett i det första fallet och drygt två i det senare.¹⁴⁴ Ett gammalt manhus i Fållegärde hade 1853 sammantaget tre fönster. Eftersom byggnaden enligt byggnadsbeskrivningens rumsangivelser var en loftlös framkammarstuga med förstuga, kök, stuga och två framkamrar fanns mindre än ett fönster per rum.¹⁴⁵ Exempler visar att antalet fönster varierar avsevärt och att vissa boningshus haft mycket få fönster.

Bodbyggnader

Det finns i dag bevarade bodbyggnader i socknen, som är försedda med utskjutande övervåning.¹⁴⁶ I skifteshandlingarna finns inga säkra uppgifter på att utkragade bodbyggnader beskrivits, men i Brynsås södergård 1841 beskrivs en nästan 10 meter lång och 3,6 meter hög fem-

141. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-42, Fållegärde, 1852–54.

142. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-41, Brunabo med flera byar, 1855–59.

143. Detta gäller skifteslagen Långarum (1842) och Fållegärde (1853).

144. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-25, Långarum, 1841–43.

145. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-42, Fållegärde, 1852–54.

146. Exempelvis en svalgångsbod från troligen 1800-talets början, nu i Wallgårda hembygdsgård (N. Unnaryds socken) och en svalgångsbod i Remma by, N. Unnaryds socken.

rummig ”visthusbod med överbyggnad”.¹⁴⁷ Kanske är begreppet överbyggnad ett tecken på att övervåningen varit utskjutande eller till och med försedd med svalgång.

Liksom för boningshusen dominerar tak av näver och torv eller skurtak även på bodbyggnaderna. Det enda undantaget utgörs av den byggnad som inrymde bod och vagnskjul, som ägdes av den ovan nämnde Johannes Johansson i Bråten. Denna byggnad var påkostad med tegeltak, partiell brädfodring och gul fasadfärg.¹⁴⁸ Sammantalet anges omkring 30 % av de beskrivna bodbyggnaderna vara helt eller delvis brädfodrade.

Byggnadsbeskrivningarna förbigår i hög grad bodbyggnadernas inre disposition, men både enkel- och tvillingbodas förekommer. Vidare kan man notera att bottenvåningarnas rum ibland benämns ”bodas” eller ”lador” och att övervåningens rum kallas ”loft” eller ”vind”.

Ladugårdar – stomme och exteriör

Ladugårdarnas stommateriäl preciseras endast sällan i byggnadsbeskrivningarna. En ladugårdslänga i Unnaryd bergsgård, uppförd omkring 1827, anges vara uppförd av furutimmer när den beskrivs 1840.¹⁴⁹ I skifteslaget Fällegärde 1853 finns också stommateriälen angivna. Där var alla ladugårdar av timmer utom en som var dels timrad, dels ”skaftad” och med brädfodring; med skaftad avses troligen regelverks- eller skiftesverkskonstruktion. Denna ladugård är också en av de få som har utvändigt brädfodring.¹⁵⁰

Även ladugårdarna domineras av takkonstruktioner med näver. Halm, som är det vanliga takmaterialet på ladugårdar i stora delar av Småland, förekommer bara sparsamt. Fyra ladugårdar, helt eller delvis täckta av halm, har påträffats i beskrivningarna. I ett fall ges till och med upplysningar om att detta halmtak är bundet.¹⁵¹ Allvins uppgifter om att häradet har sparsamt med halm hänger givetvis samman med de fåtaliga halmtaken.¹⁵² Mattisson berättar i sin halmtaksöversikt att spåntak helt dominerade sedan 1900.¹⁵³

Ladugårdar – disposition och interiör

Som nämnts ovan var ladugårdsfunktionerna grupperade på olika sätt i socknen. Ofta förekom sedvanliga ladugårdslängor med loge, lador och fähus samt ytterligare lokaler, men det är inte ovanligt att dessa funktioner delats upp i flera byggnader.

147. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-22, Brynsås södergård, 1841.

148. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-41, Brunabo med flera byar, 1855–59.

149. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-24, Unnaryd bergsgård, 1839–42.

150. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-42, Fällegärde, 1852–54.

151. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-41, Brunabo med flera byar, 1855–59.

152. Allvin 1857:9.

153. Mattisson 1961:164 (uppgift från Norra Hestra socken söder om N. Unnaryds socken).

Byggnadsbeskrivningarna ger inga belägg för att körhus/tröskverks-
hus skulle förekomma. Inte heller kartmaterialet ger några indikationer
på utskjutande körhus på ladugårdarnas långsidor.

Byggnadsbeskrivningarna ger inga upplysningar om ladugårdarnas
inredning.

Övriga byggnader

Byggnadsbeskrivningarna omfattar även ett tiotal fårhus, vilket indike-
rar en inte obetydlig fårskötsel.

En enstaka ängslada med näver- och torvtak är också noterad i en
byggnadsbeskrivning 1856.¹⁵⁴

Trädgårdar

Jordbruket var svagt i Norra Unnaryds socken, och med detta följer
att även trädgårdsnäringen var outvecklad och sällan kommenteras i
byggnadsbeskrivningarna. Första gången en trädgård omnämns är 1850
avseende skifteslaget Gärde. Där konstateras i korthet att trädgårds-
anläggning saknas.¹⁵⁵ Vid skiftena av skifteslaget Brunabo, Bråten och
Kärr respektive Fällegärde på 1850-talet anges att ungefär hälften av de
kamerala hemmanen har trädgård. Det rör sig om två till fem fruktträd
samt bärbuskar. Utöver detta anges även några humlegårdar, vilket är
sällsynt förekommande i de andra exempelsocknarna. I en redogörelse
för hur ersättningen för den tomt som en av delägarna skulle lämna,
noteras även en kryddgård.¹⁵⁶

Att fyra kamerala hemman anges ha trädgård i byggnadsbeskrivning-
arna gör att endast omkring 15 % har sådan anläggning.

8. Ås socken, Västbo härad, Gislaveds kommun, Jönköpings län

Ås socken

Ås socken är belägen i Västbo härad, Jönköpings län, ungefär mitt
emellan Smålandsstenar och Värnamo. Västbo härad är känt för jord-
bruksmarkens begränsningar,¹⁵⁷ men Ås socken är förhållandevis vällo-
tad. Skogsmarken dominerar dock i dag. I sydost går sockengränsen ge-
nom sjön Bolmen och i norr ligger den mindre sjön Draven.

Smålandsskildraren Samuel Rogberg beskrev socknen 1770 och han
konstaterar att folkmängden uppgick till omkring 550 personer. De rå-

154. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, o6-NUN-41, Brunabo med flera byar, 1855–59

155. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, o6-NUN-28, Gärde, 1850–51.

156. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, o6-NUN-42, Fällegärde, 1852–54.

157. Enligt Jönköpings läns Kungl. hushållningssällskaps handlingar (1823:120) anses Västbo härad vara det minst fruktbara i Götaland.

dande näringarna är ett svagt åkerbruk samt boskapsskötsel. ”Sandblandad mylla, mjäll och mojord, klappur med mera” dominerade; åkrar ger som högst 6:e kornet och nyodlingen är blygsam. Lillån ger vattenkraft till såg- och mjölkvarnar och sjöarna visst fiske. Det svaga jordbruket har givit upphov till alternativa näringar och Rogberg nämner pottask-, beck- och tjärbränning. Skog växer på många ställen, men den är inte särskilt omfattande.¹⁵⁸

År 1823 publicerades en sockenbeskrivning över Ås och Kållerstads socknar.¹⁵⁹ Vad gäller Ås socken berättar beskrivningen att den norra delen av socknen är plattare och skoglös, medan den södra delen är mer skogig och stenbunden. Den södra delen består i högre grad av enstaka hemman – de flesta omfattande $\frac{1}{4}$ mantal.

Sockenbeskrivningen skildrar också bebyggelsen. De gamla boningshusen är låga och mörka, försedda med takfönster och en eller två framkammrar. Hus uppförda under de senaste tjugo åren är däremot i två våningar, enligt den stugtyp som Sigurd Erixon kallar enkelstuga med sidokammare i förstugan. Övervåningens stora rum används som sädesvind och över kök och förstuga förvaras kläder och kistor samt inrättas gästrum.¹⁶⁰

Visserligen var jordbruk- och ladugårdsskötsel socknens huvudnäring 1823, men sockenbeskrivningen nämner också stålträdsdragning och tillverkning av mindre slöjdalster av trä, järn och andra metaller. Textiltillverkning förekommer också.¹⁶¹

Jonas Allvin publicerade en häradsbeskrivning avseende Västbo härad, i vilket Ås socken är belägen. Beskrivningen trycktes 1846, men manuset hade legat färdigt redan 1833. Eftersom Allvin var verksam i Västbo härad under knappt tio år före sin avflyttning 1828 till Jönköping, bör han gjort sig väl förtrogen med trakten under 1820-talet. Även om publiceringen skedde 1846, bör beskrivningen således främst avse 1820-talet och därför vara ungefär samtida med den tidigare nämnda sockenbeskrivningen.¹⁶² Det huvudsakliga intresset ägnar Allvin åt fornlämningar från ”sagotiden”, men i ett avsnitt skidras även boningshusen:

I samma mån som Västboen hunnit fram till någon högre välmåga har smaken för rymligare och ljusare boningsrum jemte mera hyfsning derigenom tilltagit. De gamles hus voro låga, vanligen $2\frac{1}{2}$ aln höga [1,5 meter, min anm.], utan panelning; i stugans främre ända voro 2:ne kamrar och vid nedre gaveln en tillbyggnad något mer än dubbelt så hög som sjelfva stugan. I tillbyggnadens undra etage, var ofta förstugan jemte ett skräp- rum. Den öfre, kallad loftet, utgjorde det egentliga gäst- och högtidsrummet, ehuru väggarne vanligen funnos behängda med mans- och qvinsgång-

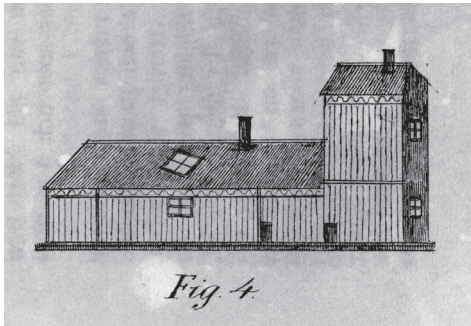
158. Rogberg 1770:58of

159. Jönköpings läns Kungl. hushållningssällskaps handlingar 1823:118–154.

160. Jönköpings läns Kungl. hushållningssällskaps handlingar 1823:125 f.

161. Jönköpings läns Kungl. hushållningssällskaps handlingar 1823:140 ff.

162. Allvin 1846:förord.

FIGUR 49. Högloftstuga med ett loft enligt lantmätaren Jonas Allvin i hans beskrivning över Västbo härad (Jönköpings län) publicerad 1846.

kläder. Merendels hade stugan fönster på en sida, samt ett på taket; somliga stugor hade panel på halfva takröstningen, men hvilka syntes var af sednare byggnadsart. Dessa saknade framkamrar och takfönster, men hade deremot tvenne fönster. Vid byggnadsplanens väljande hade man i gamla tider sökt lugnet och lagt boningshusen på låga ställen. Vanligen voro de också nära inpå omgifna af humlegårdar, så att den vackraste sommardag icke kunnat göra stugan ljus, om icke takfönstret varit. Detta gaf ett gladt behagligt ljus, ehuru ett visst mörker herskade i vråna. /.../ Golf, bord, bänkar, stolar, till och med de inre otapetserade väggarne hvilka icke sällan i de gamla husen voro hyflade, allt hvitskurades.

Sedan 50 år tillbaka har något så beskaffat hus icke nybygts. De försvinna således allt mer och mer. För att åt efterkommande förvara minnet av detta uråldriga byggnadsätt är ritning på en dylik stugas yttre, tecknas å Pl. X *fig* 4 [se *fig*. 49, min anm.]. Nyare byggnader uppföras på högre och friare ställen och mera aflägsnade från ladugårdarne; de göras högre och rummen större, ljusare och gladare. Gemenligen förses dessa med enskilt kök, gafvelrum eller hel öfvervåning, fast låg. Boningsstugans inre har annars närmaste likhet med de gamlas. Far och mors säng, diagonaliter mot spiseln, med ett skåp på nedre ändan och på yttre sidan igentäckt med sparlakan, somligstädes med trädluckor [...] På väggarna får man hos de mindre förmögna se olikartade skilderier utan ordning och smak uppfästade, men numera, hos de förmögna, antingen med papper öfverdragna och målade väggar eller spända med verkliga tapeter.¹⁶³

Både sockenbeskrivning och häradsbeskrivning poängterar att sekelskiftet 1800 innebar en vändpunkt och att boningshusens byggnadsskick förändrades mycket då: de byggdes plötsligt högre, större och mer påkostade.¹⁶⁴ Även om flera faktorer bör ha samverkat till detta framhåller Allvin att en högkonjunktur inträffade i samband med Napoleonkrigen. När krigsflottorna provianterade vid kusterna steg priserna på jordbruksprodukter – jordbruksnäringen intensifierades, nyodling igångsattes och storskiftena forcerades. Kriget påverkade också andra näringar, och exempelvis tråddragerierna fick ett tydligt uppsving.¹⁶⁵ I ljuset av detta kan högkonjunkturer vara en förklaring till förändringen av byggnadsskicket.

Under åren 1897–1920 utgavs verket *Ny Smålands beskrifning*, vilket för vissa småländska häradar redogör för natur, geografi, historia, näringsliv och kyrkliga förhållanden.¹⁶⁶ Eftersom jordbruk och boskapskötsel var betydande näringar finns grundliga genomgångar för dessa områden. Ofta är det uppenbart att författarna utgått från tidigare to-

163. Allvin 1846:195 f.

164. I boken *Unnarydsborna. Lasses i Lassaberg anteckningar om folklivet i Södra Unnaryd vid 1800-talets början* (Bringéus 1967:81, not 19) refererar Nils-Arvid Bringéus uppgifter om byggnadsskicket under 1800-talets första hälft i Södra Unnaryds socken invid Ås socken. Där skildras ”lågstugor” med sidokammare. Vidare berättar en meddelare 1844 att det nya byggnadsskicket med högre boningshus i två våningar trängt igenom nästan allmänt. Detta stödjer intrycket av drastiska förändringar av byggnadsskicket i trakten under tidigt 1800-tal.

165. Allvin 1846:207 f.

166. Rosengren 1914. Verket kom att behandla Albo, Kinnevald, Konga, Norrvidinge, Sunnerbo, Uppvidinge, Västbo häradar samt Växjö stad.

pografiska skildringar, exempelvis Allvins, då de jämför med tidigare och samtida förhållanden. Även om skildringarna omfattar uppgifter om levnadsförhållanden kommenteras däremot byggnadsskicket endast för vissa socknar.¹⁶⁷

En genomgående tendens, som beskrivs i Ny Smålands beskrifning, är att skogsbruket givit flera Västbosocknar ett visst välstånd under sent 1800-tal. Detta medförde att skogarna omkring 1900 var tämligen uthuggna.

Ås socken har en egenhet som kontrasterar mot övriga exempelsocknar. Vissa kamerala hemman hade ett mantal, som är mycket lägre än brukligt. I Svanaholm har förekommit mantal om 1/20 och 1/30 och i Karaby 1/32 och 1/72. Vad gäller Svanaholm gjordes även torp till mantalssatta hemmansdelar vid uppstyckningen på 1820-talet.¹⁶⁸ Enligt uppgift kunde brukarna av dessa små hemman försörja sig trots att de endast ägnade sig åt jordbruk¹⁶⁹ – en indikation på att mantalet inte är ett exakt mått på ett kameralt hemmans bärighet.

Laga skiften – omfattning och material

Jordbruk och boskapsskötsel har varit den mest betydande näringen i Ås socken, trots att binäringar spelat en större roll här än vad som är vanligt i Smålands östligare delar.

Knappt tjugo laga skiften genomfördes i socknen fram till 1928, någorlunda jämt fördelade från 1830 till 1910-talet, men 1820-, 1880-, 1890-, 1900- och 1920-talen saknar skiftesverksamhet. Detta mönster känns i viss mån igen från annat håll i Småland, men att koncentrationen av skiften omkring 1850 är så svag är däremot ovanligt. 1900-talets fåtaliga skiften beror troligen på att de byar som var lämpade redan genomgått denna process. Tyngdpunkten för skiftesverksamheten är på de större byarna i norra delen av socknen.

Om skiftena är någorlunda jämnt fördelade, är inte mängden byggnadsbeskrivningar det. I hög grad förrycks fördelningen av skiftet av den stora byn Karaby som skiftades på 1870-talet. Omkring 140 byggnader beskrivs i byn, vilket är en särdeles hög siffra. Byns byggnadsbeskrivning upprättades 1879 – året efter det brytår som jag valt vid indelningen av skiftesverksamheten i två perioder. Den sista byggnadsbeskrivningen upprättades 1911 för skifteslaget Kärshult/Västra Ingaryd.

Eftersom byggnadsbeskrivningarna är tämligen ojämnt fördelade är det svårt att fånga en kronologisk utvecklingslinje. Över 40 % av byggnadsbeskrivningarna härrör från enbart ett skifteslag 1879 (Karaby), vilket innebär att en än större andel av den andra periodens

167. Exempelvis Burseryds socken där övergången från högloftstugor med ett loft till mangårdsbyggnader med förstukammare, oftast i två våningar, dateras till början av 1800-talet (Rosengren 1909:126). För exempelvis Villstads och Reftele socknar ges något mer utförliga historiska beskrivningar av boningshusens utveckling (Rosengren 1909:259 respektive 660 f).

168. Rosengren 1909:72.

169. Rosengren 1909:56.

FIGUR 50. Översikt över laga skiften med byggnadsbeskrivningar eller flyttkostnadsberäkningar i Ås socken (Jönköpings län).

Skifteslag	År för byggn.-beskr.	Lantmätare	Antal beskr. kamerala hemman	Antal beskr. byggnader
Åbjörnabo	1830	Chytraeus	2	6
Dravö*	1834	Bergström	3	11
Svanaholm*	1835	Bergström	6	15
Flahult*	1848	Bergström	1	8
Sporda*	1853	Chytraeus	4	15
Draftinge (tills m Bröttjestad i Bredestads socken)	1857	Adlerstam/ Planting- Gyllenbåga	14	57
Ås*	1861	Ekström	6	34
Karaby	1879	Planting- Gyllenbåga	36	137
Kärrshult/V Ingaryd	1911	Pettersson	6	41
Totalt			78	324

* = Färre än 75 % av de kamerala hemmanen med i byggnadsbeskrivningen.

beskrivna byggnader är från året efter brytåret 1878. Vidare påverkas källmaterialet av att obesuttnas byggnader medtagits i vissa byggnadsbeskrivningar; detta gäller Karaby, där mycket små hemman, av man- talet att döma, medtagits.

En speciell omständighet i Ås socken är att tre säterier undergick skifte.¹⁷⁰ Säterierna hade i tidigare skeden köpts av ofrälse och styckats upp. På Svanaholm, som sålts till bönder 1821, stod de gamla man- gårdsbyggnaderna från säteritiden kvar och brukades gemensamt. Vid skiftets beslut om utflyttning reglerades exempelvis hur den stora säteri- byggnaden skulle delas upp.¹⁷¹ Ovanstående uppställning visar översikt- ligt socknens byggnadsbeskrivningar.

Byggnadsbestånd

Boningshus

Liksom i andra exempelsocknar, förekommer det i Ås socken att kame- rala hemman har mer än ett boningshus; här finns det däremot även andra anledningar än de som tidigare angivits till att vissa hemman haft detta. I skifteslaget Kärrshult/V.Ingaryd, som skiftades 1911, är även tor- pen beskrivna, och eftersom fyra av fem registrerades på respektive hu- vudgård finns flera boningshus noterade på dessa kamerala hemman.¹⁷²

170. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-19, Dravö, 1833–36 respektive 06-ÅS-18, Svanaholm, 1834–35 respektive 06-ÅS-27, Ås Norregård, 1860–61.

171. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-18, Svanaholm, 1834–35, bilaga i och k. Angående Sva- naholms säteri och uppstyckning av ofrälse, se Allvin 1846:131, Rosengren 1909:72 respektive Pe- ttersson 1976:263–267.

172. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärrshult/V. Ingaryd.

Sammanlagt har tio av knappt åttio hemman mer än ett boningshus, torpen borträknade. I något fall kan sociala omständigheter ha varit bakgrund till detta, till exempel prästgården i kyrkbyn Ås om 1 mantal, där det i spridda klungor på flera ställen fanns fyra snarlika boningshus samt en mindre drängstuga.

Som tidigare nämnts kombineras bostadshus sällan med ekonomibyggnader i Småland, men två undantag har påträffats i Ås socken. År 1848 beskrivs en byggnad i Flahult, vilken bestod av nattstuga eller kläd-kammare, loft, snickare- eller redskapsrum samt vedbod med överloft. Nattstugan var timrad, men för övrigt var byggnaden av stolpvirke och brädot.¹⁷³ Det andra exemplet gäller en mindre stuga sammanbyggd med en vedbod av stolpvirke i Karaby 1879.¹⁷⁴ Någon differentiering av lantbrukarfamiljens och tjänstefolkets boende ger källmaterialet inte tecken på, förutom den ovan nämna drängstugan på prästgården.¹⁷⁵

Bodbyggnader

Bodbyggnaden var ingen ofrånkomlig byggnad på ett kameralt hemman i Ås socken under den aktuella perioden. Under perioden före 1878 hade 44 % av hemmanen bodbyggnader, medan andelen sjönk till 33 % för efterföljande period. En successiv nedgång i frekvensen kan skönjas, men eftersom en så stor andel av andra periodens beskrivningar är ojämnt fördelade är kronologiska slutsatser något osäkra.

Skillnaden i bodbyggnadsfrekvens mellan skifteslagen oavsett tidpunkt är också tydlig. I Dravö med tre beskrivna hemman finns inga bodbyggnader 1834.¹⁷⁶ Kyrkbyn Ås skiftades 1860–61 och sex av tretton hemman beskrivs, och av dessa hade fem (83 %) bodbyggnad.¹⁷⁷ Frekvensen varierar således avsevärt mellan byarna.

Indikationen på en avtagande frekvens av bodbyggnader i Ås socken skulle kunna ses i ljuset av det förändrade byggnadsskick som den ovan nämnda sockenbeskrivningen berättar om. Äldre boningshus beskrivs där vara låga med takfönster. Samtidigt finns inga uppgifter i byggnadsbeskrivningarna som tyder på förekomst av högloftsstugor. Detta innebär att det inte fanns någon övervåning i dessa äldre boningshus, som skulle kunna ha använts som sädesvind. Det förändrade byggnadsskicket som, enligt sockenbeskrivningen, introducerades omkring 1800 innebär att man i stället börjar uppföra boningshus i två våningar med bland annat sädesvind på övervåningen.¹⁷⁸ Bodbyggnadernas viktiga

173. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-21, Flahult, 1848–49.

174. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby 1873–79.

175. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-27, Ås, 1860–62.

176. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-19, Dravö, 1833–36. Tydliga skillnader mellan olika skifteslag kan ibland förklaras av lantmätarnas olikartade rutiner eller tillvägagångssätt i byggnadsbeskrivningarna. Beträffande förekomst av bodbyggnader kan skillnader skifteslag emellan inte förklaras av detta utan grundar sig på faktiska skillnader i byggnadernas frekvens.

177. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby, 1873–79.

178. Jönköpings läns hushållningssällskaps handlingar 1823:125 f.

funktion som spannmålsmagasin skulle alltså ha kunnat ersättas av boningshusens sädesvindar vid denna tid.

Denna hypotes kring relationen mellan bostadshusets höjd och bodbyggnadsförekomst kan prövas gentemot källmaterialet. Den tidigast beskrivna byn Åbjörnabo skiftades 1830 och bestod av två hemman. Byn är gynnsam som källa, eftersom mangårdsbyggnadernas ålder anges mycket grovt. Det ena var bebyggt med en ”gammal och låg” stugbyggnad, men trots att den var låg hade hemmanet ingen bodbyggnad. Byns andra hemman däremot hade en nybyggd ”mangårdsbyggnad” med vindskamrar, men hemmanet hade trots detta en bodbyggnad.¹⁷⁹ Denna var emellertid ”gammal”, och möjligen kan den ha fått stå kvar trots att den nya mangårdsbyggnaden eventuellt hade sädesvind på övervåningen. Hypotesen stöds inte av detta kvalitativa exempel.

Ett annat sätt att undersöka hypotesen är att göra kvantitativa beräkningar av relationen mellan boningshusens höjd och förekomst av bodbyggnader. Om hypotesen stämmer bör hemman utan bodbyggnader i stället ha högre boningshus, så att spannmålsförvaring kunde ordnas på vinden. En komplikation är att flera skifteslag i Ås socken omfattade säterier med före detta säteribygnader. Dessa storslagna boningshus som delades av flera hushåll riskerar att störa jämförelserna. För att i den statistiska analysen peka ut denna och andra eventuellt jämförelsestörande omständigheter noteras detta i vidstående tabell, som visar förhållandet mellan höjd på boningshus och förekomst av bodbyggnad.¹⁸⁰

I de skifteslag i socknen som har byggnadsbeskrivningar faller fyra bort på grund av otillräckliga uppgifter med mera. Beräkningar i tre skifteslag stödjer hypotesen. Ett skifteslags uppgifter motsäger hypotesen medan det i ett annat inte kan beläggas någon skillnad för höjden på boningshusen med respektive utan bodbyggnad. (se figur 51). Den genomsnittliga skillnaden mellan de två kategorierna boningshus är följande: boningshus utan bodbyggnad är omkring 0,3 m högre än boningshus med bodbyggnad. Alltså ingen betydande skillnad, men troligen ändå tillräcklig för att övervåningen skulle kunna användas i högre grad för bland annat spannmålsförvaring.

En annan hypotes är att i första hand större hemman hade bodbyggnader, eftersom de kunde ha större produktion av bland annat spannmål och därmed större behov av förvaring. I byn Sporda beskrivs fyra hemman 1853 varav ett hade bodbyggnad – det minsta.¹⁸¹ Dessutom var ingen av mangårdsbyggnaderna i två våningar.

179. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-16, Åbjörnabo, 1830–31.

180. Med boningshus avses den byggnad som kan betraktas som mangårdsbyggnad om mer än ett boningshus finns på det kamerala hemmanet; för prästgården i Ås med fem boningshus har det först beskrivna boningshuset medtagits. Med höjd avses som alltid i avhandlingen, vägghöjd på långsidorna, inte gavlarna. Alla mått är omvandlade till meter.

181. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-30, Sporda. Ett hemman omfattade 1/3 mantal, två 1/6 mantal samt det bodbyggnadsförsedda 1/8 mantal.

Skifteslag	År	Medelhöjd för boningshus på hemman		Stödjer hypotes	
		med bodbyggnad	utan bodbyggnad		
Åbjörnabo	1830			?	Byggnadshöjd inte angiven
Dravö	1834	Inga	2,1 (3 st.)	?	
Svanaholm	1835			?	Säteribyggnader gör jämförelser svåra
Flahult	1848			?	ett hemman, bodbyggnad osäker
Sporda	1853	2,6 (1 st.)	3,4 (3 st.)	Ja	
Draftinge	1857	3,2 (6 st.)	3,2 (5 st.)	Nej	
Ås	1861	3,1 (5 st.)	3,4 (1 st.)	Ja	
Karaby	1879	3,4 (12 st.)	3,7(22 st.)	Ja	2 hemman utan ekonomibyggn. ej räknade
Kärrshult/ V. Ingaryd	1911	4 (2 st.)	3,4 (3 st.)	Nej	1 torp ej räknat

FIGUR 51. Relation mellan boningshushöjd och bodbyggnadsförekomst i Ås socken (Jönköpings län).

Skifteslag	År	Genomsnittligt mantal		Stödjer hypotes	
		med bodbyggnad	utan bodbyggnad		
Åbjörnabo	1830	1/4	1/4	nej	
Dravö	1834	Inga	ca 1/6	?	
Svanaholm	1835	5/8	ca 1/3	ja	
Flahult	1848			?	ett hemman, bodbyggnad osäker
Sporda	1853 ?	1/8	ca 1/4	nej	
Draftinge	1857	ca 1/4	drygt 1/4	nej	
Ås	1861	ca 2/5	1/2	nej	endast ett hemman utan bodbyggnad
Karaby	1879	ca 1/6	ca 1/8	ja	2 hemman utan ekonomibyggn. ej räknade
Kärrshult/ V. Ingaryd	1911	1/4	ca 1/6	ja	1 torp ej räknat

FIGUR 52. Relation mellan mantal och bodbyggnadsförekomst i Ås socken (Jönköpings län).

Vid en statistisk beräkning av förhållandet mellan hemmansstorlek (mantalet) och förekomst av bodbyggnad framkommer inget mönster som tyder på att större kamerala hemman har högre bodbyggnadsfrekvens (se figur 52).

Sammanfattningsvis kan jag konstatera att bodbyggnader förekommer i långt mindre grad på hemman i Ås socken jämfört med andra ex-

empelsocknar. I stället finns uppgifter om att spannmål ofta förvarades på övervåningen i boningshus. Det finns statistiska indikationer på att hemman, som inte hade bodbyggnader, i stället hade något högre boningshus för att där kunna inrymma spannmålsförvaringen. Skillnaden i byggnadshöjd för boningshus på hemman med respektive utan bodbyggnad är emellertid inte stor.

Ladugårdar

Flertalet kamerala hemman i Ås socken har ladugård, men i ett tiotal fall förekommer en huvudladugård och en mindre ladugård. Det tycks inte vara en dubbling av tidigare anfört slag utan en mindre ladugård med funktioner som inte inrymdes i huvudladugården. Ofta anger lantmätaren vilka funktioner eller lokaler som inryms i huvudladugården, men inte i den mindre ladugården. I de fall då det förekommer preciseringar av de mindre ladugårdarnas funktioner rör det sig om stall, fårhus, svinhus eller vedbod¹⁸² – alltså funktioner som i huvudsak ligger vid sidan om ladugårdarnas huvudfunktioner (loge, lador, fåhus och ofta stall). I socknen har ett gethus kombinerat med stall och fårhus 1848 påträffats.¹⁸³

Ett så kallat sommarfåhus är noterat, men inte närmare beskrivet, i byn Draftinge 1857.¹⁸⁴ Ett annat sommarfåhus omnämns i ett protokoll från skiftet i Svanaholm i mitten av 1830-talet.¹⁸⁵ Sommarfåhusen användes under somrarna, för att undvika alltför långa fågator till perifert belägen betesmark.¹⁸⁶ Av antikvarien Erik Holmströms kartering av sommarfåhus i landet med utgångspunkt i Nordiska museets frågelistor framgår att flera belägg finns för denna byggnadskategori i centrala och västra Småland. Från norra och östra Småland finns uppgifter om att sommarfåhus inte förekommit. Etnologen Gunnar Hobroh nämner för Sydsveriges del att det i bland annat sydvästra Småland finns belägg för sommarfåhus.¹⁸⁷ Jonas Allvin menar i sin häradsbeskrivning från 1846 att

Den lantmätare är att beklaga, som vid ett skifte så icke tillstyr, att hon [västbobon] hvarje afton får hem sina kreatur på ladugården, fast genom en, om än aldrig så lång gata. Är detta icke möjligt, så byggas hus på utmarken för installning.¹⁸⁸

182. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-16, Åbjörnabo, 1830–31, LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-19, Dravö, 1833–36 och LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby, 1873–79 (två exempel).

183. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-21, Flahult, 1848–49.

184. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-24, Draftinge, 1853–59.

185. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-18, Svanaholm, 1834–36, angående att grannar skulle biträda en hemmansägare i Vantakullen vid uppsättning av ett sommarfåhus (s. 139).

186. Allvin (1852:259) beskriver kort fåhusens roll samt att de avlägsna betena kunde vara ett resultat av skiften.

187. Se vidare Holmström 2001:10 f., 22.

188. Allvin 1846:218.

Svinhus

En byggnadskategori som illustrerar ett tydligt innovationsförlopp i Ås socken är svinhus.¹⁸⁹ Före 1879 finns endast ett belägg för svinhus och det är på prästgården i Ås 1861 – alltså sannolikt med en social förklaringsgrund.¹⁹⁰ När den stora byn Karaby beskrivs 1879 har sexton av byns knappt fyrtio hemman (omkr. 45 %) svinhus, de allra flesta som separata byggnader.¹⁹¹ Ofta anges byggnaderna som ”mindre” svinhus och är inte närmare beskrivna. Nästa skifteslag som beskrivs är Kärshult/V. Ingaryd 1911 där två svinhus omnämns.

Byggnadsbeskrivningarna ger utifrån de fåtaliga svinhusen sken av att svinuppfödning saknades under en stor del av 1800-talet. Detta är dock inte hela sanningen, för allmogen höll svin, åtminstone under 1800-talets första hälft, men då vanligen endast under sommarhalvåret. De inköptes på någon herrgård på våren, göddes under sommaren och slaktades på hösten. Då ollonår inträffade fick svinen gå i bokskogarna även under vintern och slaktades påföljande vår.¹⁹² Att svinhus saknades under en stor del av 1800-talet var således inte ett tecken på att svinuppfödning inte förekom, utan bara på att svinen inte stallades.

Uppgifter från sekelskiftet 1900 förtäljer att svinskötseln på senare år blivit lönande och därför intensifierats.¹⁹³

Avträden

Avträden förekommer mycket sparsamt i Ås socken, såväl som separata byggnader som i kombination med andra. Den tidigaste uppgiften är från prästgården i Ås som hade ett, i handlingarna inte närmare beskrivet, så kallat hemlighetshus.¹⁹⁴ Detta tidiga belägg vill jag förklara med prästgårdens sociala status. För övrigt finns noteringar om avträden endast från 1911 i skifteslaget Kärshult/V. Ingaryd. På byns fem hemman och fem torp förekom sammanlagt fem avträden, varav ett var beläget på ett torp.¹⁹⁵ Att avträden alltså är en sen företeelse i socknen är tydligt, att döma av skifteshandlingarna.

189. Jfr exempelvis beskrivningen av svinnäringens tillväxt i Jönköpings län under slutet av 1800-talet i Rösiö 1964a:61.

190. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-27, Ås, 1860–62.

191. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby, 1873–79.

192. Allvin 1846:219. Ny Smålands beskrifning (Rosengren 1909:57) nämner att bok, som förekom ymnigt i socknens södra delar under 1800-talets första hälft, nerhuggits för att användas som material till tunnor. Detta kan ha omöjliggjort vinterhållning av svin i bokskog och i stället tvingat fram uppförande av svinhus för dem som ville hålla svin vintertid. Från Villstads socken ett par min väster om Ås socken berättas från sekelskiftet 1900 att ”ollonfläsket” inte förekom längre (Rosengren 1909:249).

193. Rosengren 1909:59.

194. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-27, Ås, 1860–62.

195. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärshult/V. Ingaryd, 1908–12.

Samfällda byggnader – badstugor, kölnor och smedjor

Bland byggnader som ofta ägs och brukas gemensamt av flera hemman märks badstugor, kölnor och smedjor. Dessa byggnadskategorier förekommer sparsamt i byggnadsbeskrivningarna i Ås socken. Tre badstugor, varav en benämns badstuga eller kölna, har påträffats i materialet.¹⁹⁶ Alla tre ägdes gemensamt av antingen en hel by eller av flera, i samma jordebokshemman ingående, kamerala hemman. Endast en badstuga är beskriven närmare, och den har rektangulär planform med en dörr på gaveln. Taket är belagt med ”Näfver, Halm och Torftak på Brädbotten med Brädtak ofvan”, det vill säga närmast ett skurtak. Invändigt finns en torkugn med torkloge över, men skorsten saknas.¹⁹⁷

Två smedjor från omkring 1850 har påträffats i källmaterialet och de ägdes gemensamt av en by respektive två kamerala hemman.¹⁹⁸ Den ena beskrivs närmare. Byggnadsytan är mindre än 10 m² och höjden strax under 1½ meter. Den har en murad smedjehärd, men saknar skorsten. Taket är belagt med gamla brädor.¹⁹⁹

Samtliga byggnadskategorier

För att fånga antalet byggnadskategorier på ett kameralt hemman har jag undersökt detta på samma sätt som tidigare. Som jag nämnt tidigare är byggnadsbeskrivningarnas tidmässiga fördelning i Ås socken ojämn. Om tidsmässig utveckling skall undersökas med utgångspunkt i de två skiftesperioderna (1828–1877 respektive 1878–1928) finns endast två byggnadsbeskrivningar för den andra perioden. Socknens mest omfattande byggnadsbeskrivning är från 1879, således upprättad året efter den stipulerade brytpunkten. För jämförbarhetens skull har jag trots dessa omständigheter utfört en liknande undersökning som i de andra exempelsocknarna.

Det genomsnittliga antalet byggnadskategorier på varje hemman under perioden 1828–1928 är 3,75. Antalet varierar ofta mellan tre till fyra byggnader. Standard är boningshus, ladugård och någon förvaringsbyggnad, exempelvis vedbodbyggnad, vagnskjul eller bodbyggnad. Flest byggnader stod på Ås prästgård/stomhemmanet.²⁰⁰ Med det beräkningssystem som jag använt då dubblettbyggnader uteslutits hade prästgården tio byggnader; med dubblettbyggnader är antalet fjorton. Att antalet är så stort beror på att denna del av prästbostället (stom-

196. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-21, Flahult, 1848–49 och 06-ÅS-24, Draftinge, 1853–59 (2 st.). I annat sammanhang har jag framhållit att begreppen och byggnadskategorierna bastu/badstuga respektive kölna ibland inte tycks vara entydigt definierade.

197. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-21, Flahult, 1848–49.

198. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-21, Flahult, 1848 respektive 06-ÅS-30, Sporda, 1852–63.

199. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-21, Flahult, 1848–49.

200. Kyrkoherden i Ås disponerade både prästgården om ¾ mtl och stomhemmanet om 1 mtl. Stomhemmanet ålades utflyttningskyldighet och dess byggnader är därför medtagna i skifteslagets byggnadsbeskrivning. Prästgården erhöll kvarborätt.

men) brukades som fyra gårdsbruk samt att prästgårdarnas byggnadsbestånd var centralt reglerat.²⁰¹

Vid en uppdelning i två perioder blir antalet byggnadskategorier per hemman till och med 1878 i genomsnitt 4,1, medan det sjunker under perioden från och med 1878 till 3,5; skillnaden är ett resultat av att flera hemman under den senare endast hade två byggnader och att få hemman hade över fyra byggnader. Detta förklarar jag bland annat med att vedbodnar under den senare perioden något oftare utgör en del av ladugården, i stället för en separat byggnad. Trots att svinhusen dyker upp som en ny byggnadskategori under den andra perioden, uppväger inte detta minskningen i antalet byggnadskategorier. En jämförelsestörande omständighet är att Karaby, som tillhör den senare perioden, även omfattar extremt små, knappast besuttna hemman, exempelvis om 1/32 mantal och färre byggnader än hemman med större mantalsstorlek, till exempel besuttna jordägare med 1/8 eller ¼ mantal. Detta kan möjligen förklara den nedgående tendensen i antalet byggnadskategorier per hemman.

De enskilda byggnadskategoriernas karaktär

Boningshus – stomme och exteriör

I avsnittet ovan om bodbyggnaders frekvens undersökte jag även boningshusens höjd i ljuset av att man ur sockenbeskrivningen 1828 och häradsbeskrivningen 1846 kan identifiera en ändring i byggnadsskicket omkring 1800. Äldre boningshus var låga, men från och med omkring 1800 uppfördes högre hus med övervåning. Mer om detta i nästföljande avsnitt om boningshusens disposition.

I den mån byggnadsbeskrivningarna preciserar stommaterialet är boningshusen i socknen under den aktuella perioden uppförda av timmer. Vid en kartanalys framkommer emellertid att en byggnad på Ås klockaregård på skifteskartan över Ås kyrkby ca 1880 är rödmarkerad och alltså enligt skifteskartornas symbolkonventioner uppförd av sten. Byggnaden, som troligen är ett boningshus, ägdes av skolläraren Lars Lindblad, men inga andra uppgifter har framkommit om huset.²⁰²

Oftare än andra byggnader var boningshusen under laga skiftets skede försedda med utvändig träpanel. Allvins uppgifter om att äldre boningshus, före omkring 1800, saknade brädfodring kan självklart inte kontrolleras med laga skifteshandlingarna. Locklistpanelen dominerar fullständigt på landsbygden i dagens Småland, men byggnadsbeskrivningarna avslöjar inte vilken typ av brädpanel det är fråga om under laga skiftets tid.

I jämförelse med exempelvis Alseda socken är brädfodring mycket vanligare i Ås socken under den aktuella perioden, enligt byggnads-

201. LA: Jönköping län: Ås församlings kyrkoarkiv, A 1:9 (husförhållning).

202. LMA (Jönköping), Ås socken, o6-ÅS-27, Ås, 1860–62.

beskrivningarna. Belägg för brädfodring finns redan 1830 i den tidigast laga skiftade byn i socknen, Åbjörnabo.²⁰³ Två av fyra hemman i Sporda hade mangårdsbyggnader med brädfodring 1853.²⁰⁴ När det på andra håll finns exempel på boningshus med endast panel på knutarna framkommer i Ås socken bara i något enstaka fall att en byggnad endast delvis är brädfodrad.²⁰⁵ I Draftinge 1857 har nio av byns elva beskrivna hemman (över 82 %) brädfodrade mangårdsbyggnader, och hädanefter är i princip alla boningshus i socknen brädfodrade.²⁰⁶ De få undantag som finns, rör sig bland annat om nybyggda hus, vilka ännu inte fått panel, eller riktigt små hemman som knappast kunde betraktas som besuttna.²⁰⁷ I det senare fallet gör således den sociala dimensionen sig påmind.

Boningshusen i Ås socken kunde under den aktuella perioden huvudsakligen vara försedda med två alternativa takmaterial, dels så kallade skurtak, vilka i trakten kallades (tak)su,²⁰⁸ dels tegeltak. Efter hand introducerade även sticktak.

Under skiftenas tidiga skede var skurtaken och andra liknande takmaterial vanligast. Dravö är den by som har de tidigaste beskrivningarna av takmaterial på boningshus. År 1834 har ett boningshus där ett traditionellt skurtak av "Näfver och torftak med takshuf af Plank", ett har "halm, Näfver och Torftak med takshuf af Bräder på 2/3 delar och dubbelt Brädtak på 1/3" samt det tredje "halm, Näfver och Torftak med takshuf af Plank på 1/3 del".²⁰⁹ Det är oklart om avsaknaden av halm på ett tak beror på faktiska skillnader eller en inkonsekvent beskrivning. Likaså är det osäkert om man skiljer mellan plank och brädor som vi gör i dag.

Det tidigaste belägget för tegeltak förekommer på en större sätesbyggnad på före detta säteriet Svanaholm, vilket talar för sociala orsaker. Detta finner vi stöd för även längre farm i tiden. Den första större och, vad gäller takmaterial på boningshus, konsekvent beskrivna byn är Draftinge 1857. Två av byns elva beskrivna mangårdsbyggnader har te-

203. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-16, Åbjörnabo, 1830-31.

204. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-30, Sporda, 1852-63.

205. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-19, Dravö, 1833-36 (2/3 av sätesstugan brädfodrad).

206. I byggnadsbeskrivningen för skifteslaget Kärrshult/V. Ingaryd finns inga noteringar om brädfodring över huvud taget, men detta är helt säkert ett tecken på att brädfodring var självklar 1911 (LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärrshult/V. Ingaryd, 1908-12). Brädfodringens höga frekvens i grannhäradet Östbo kommenteras också av lantmätaren Jonas Allvin (1934:287) i hans häradsbeskrivning från 1852: "Alla hus äro brädfodrade"

207. Nybyggd: exempelvis boningshus på Ås prästgård (LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-27, Ås, 1860-62). Små hemman: exempelvis 1/12 mantal i Karaby Lunnagård, 1/32 mantal i Karaby Billarp (2 st.) och 1/72 mantal i Karaby Store skattegård (2 st.) (LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby, 1873-79).

208. Lantmätaren Jonas Allvin (1846:194) tar upp skurtaket i sin häradsbeskrivning för Västbo härad. I ett avsnitt om ortens "munart" ingår en ordlista med följande text: "Su, taksu, äfven sy eller syd = tjock uppskrädd bräda till yttre takbetäckning". Innebörden av termen uppskrädd är oklar.

209. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-19, Dravö, 1833-36.

geltak men övriga skurtak eller liknande. Att mangårdsbyggnader med tegeltak skulle tillhöra större hemman gäller inte. Däremot har mangårdsbyggnader med tegeltak även större volym, fler rum och fler eldstäder än de genomsnittliga. Det rör sig alltså om i flera avseenden särskilt påkostade mangårdsbyggnader.

Vid skiftet av Ås kyrkby omkring 1861 finns det endast ett boningshus med tegeltak – på prästgården, medan övriga fem beskrivna hemman har boningshus med skurtak.²¹⁰ Under den första perioden (före 1878) var tegeltak således en ovanlighet och ett tecken på i flera avseenden påkostat byggande.

När Karaby beskrivs 1879 pågår tydliga förändringar av takmaterialen. Hälften av mangårdsbyggnaderna har fortfarande skurtak och andra typer av torvtak, men 25 % har tegeltak och 25 % sticktak. Även här kan jag skönja bakomliggande sociala orsaker, eftersom de tegelförsedda boningshusen också har större genomsnittlig volym. Ett annat uttryck för att boningshus med tegeltak var mer påkostade är att de enda två byggnader försedda med kakelugnar även har tegeltak. Några riktigt stora hemman var det emellertid inte, utan de var vanligen om $\frac{1}{4}$ eller $\frac{1}{8}$ mantal.²¹¹

I beskrivningen av skifteslaget Kärrshult/V. Ingaryd 1911 nämns inga skur- eller torvtak, enbart tegel eller stickor.²¹²

Den successiva ökningen av antalet tegeltak i grannhäradet Östbo, kommenterar lantmätaren Jonas Allvin med att antalet tegelbruk ökat där vid 1800-talets mitt.²¹³

Boningshus – disposition och interiör

Sockenbeskrivningen från 1828 och häradsbeskrivningen från 1846 berättar att en för socknen ny typ av boningshus börjat uppföras omkring 1800. Av beskrivningarna framgår att dessa var uppförda i två våningar enligt den götiska enkelstugans plan, men försedda med en kammare mellan farstun och ena gavelväggen.²¹⁴ På övervåningen finns sädesvind ovanför stugrummet och över köket fanns ett rum som användes till förvaring av kläder och kistor samt som gästrum.²¹⁵ Man kan undersöka om denna förändring stöds av skifteshandlingarna genom att analysera om boningshus, som anges vara nybyggda, uppförts på det sätt som sockenbeskrivningen anger. Jag har påträffat följande nybyggnader i socknens byggnadsbeskrivningar.

210. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-27, Ås, 1860–62. Boningshuset med tegeltak var nybyggt och hade väsentligen större volym jämfört med prästgårdens övriga boningshus.

211. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby, 1873–79.

212. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärrshult/V. Ingaryd, 1908–12.

213. Allvin 1852:150.

214. Jfr Erixon 1947a:366 f. För Västergötlands del har hävdats att dessa götiska enkelstugor med sidokammare i förstugan introducerades i början av 1800-talet eller eventuellt redan under 1700-talets senare del (Holmström & Widmark Odenbring 2004:28).

215. Jönköpings läns hushållningssällskaps handlingar 1823:125 f.

FIGUR 53. Uppgifter om eventuella övervåningar i nybyggda hus i Ås socken (Jönköpings län).

Åbjörnabo ¼ mantal	1830	"Nytt"	"Envåningshus med vindskamrar"
Svanaholm 1/8 mantal	1835	"Nyuppbyggd för något öfver 1 år sedan"	"2 ^{de} våningar hög och innehåller på nedra botten 2 ^{de} Stora Rum, Kök och Förstuga, samt på öfra Botten 2 ^{de} Stora Rum en Vind på Mitten"
Svanaholm 1/8 mantal	1835	"uppbyggd för 2½ år sedan"	"Innehåller Förstuga, Boningsrum och Kök" – ingen uttalad övervåning.
Sporda 1/6 mantal	1853	"Nyligen byggd"	"... med 3 eldstäder, 2 boningsrum med kök" – ingen uttalad övervåning
Draftinge ¼ mantal	1857	"Nybyggd"	"Inredd uti 6 rum på nedra botten och 3 öfverrum med tillsammans 5 eldstäder" (bredd: 26½ fot)
Ås 1/1 mantal	1861	"Nybyggd"	"Inredd till förstuga, stuga och kök å nedra, samt 2 ^{de} rum å öfra våningen" (ett av flera boningshus på prästgården)

Sammanställningen visar att de aktuella nybyggda boningshusen är belägna på hemman av varierande storlek, dock inte anmärkningsvärt små hemman. Vidare är exemplen inte bara från tidigt 1800-tal då en successiv övergång från låga till högre hus kan antas ha pågått, utan även från decennierna i mitten av 1800-talet, då den tendens som socken- och häradsbeskrivningen nämner borde ha slagit igenom. Trots detta har endast hälften av exemplen en uttalad övervåning. Även om det empiriska materialet är begränsat är boningshus i tvåvåningar inte helt dominerande.²¹⁶

Denna utredning om huruvida dessa nybyggda hus hade den planform som Erixon omtalar som götisk enkelstuga med sidokammare i förstugan, visar således att endast det aktuella exemplet från Sporda by eventuellt är av denna typ. Om den nya mangårdsbyggnaden i Åbjörnabo sägs inget om rumsförhållanden i bottenvåningen; mangårdsbyggnaderna i Svanaholm tycks vara en enkelstuga respektive en parstuga; boningshuset i Draftinge är omkring åtta meter brett och med sex rum i bottenvåningen – alltså inte en enkelstuga över huvud taget; slutligen är boningshuset i Ås by en enkelstuga att döma av byggnadsbeskrivningen. Av de identifierade nybyggda boningshusen i Ås socken är således en tydlig majoritet av ett annat slag än det som socken- och häradsbeskrivningen omtalar.

Utöver de nybyggda boningshusen har jag även undersökt hela det beskrivna byggnadsbeståndet och vilka hustyper som enligt den traditionella etnologiska terminologin är förhärskande i socknen. Eftersom i första hand enkelstugor är möjliga att identifiera har jag koncentrerat

216. Lantmätaren Jonas Allvin rapporterar emellertid från grannhäradet 1852 att "Sällan finner man härstädes annat än tvåvånings boningshus" (Allvin 1852:150).

mig på dem. Bortfallet är förhållandevis stort, eftersom byggnadsbeskrivningarna i flera byar inte preciserar vilka rum som finns på respektive våning. Kvar att analysera blir byggnadsbeskrivningarna för byarna Flahult (1), Ås (6) och Karaby (omkring 35) med knappt femtio beskrivna boningshus. Av dessa är omkring 20 % götiska enkelstugor (stuga, kök, förstuga), enligt byggnadsbeskrivningarna. I fall även troliga enkelstugor med farstukammare också inräknas blir andelen över 50 %. Många av de övriga, mer svårbestämda, boningshusen har bland annat två kammare. Om dessa kammare ligger parvis vid en av husets gavlar rör det sig troligen om framkammarsstugor, med detta är mer osäkert. Begreppet ”framkammare” förekommer inte i beskrivningarna.²¹⁷

Det är värt att notera att skifteshandlingarna inte omfattar några säkra belegg för högloftsstugor, sådana som Allvin skildrar såsom den ålderdomliga typen av boningshus. De takfönster som ofta fanns på denna byggnadstyp, enligt Allvin, har inte heller belagts i laga skifteshandlingarna.²¹⁸

Allvin nämner vidare att förmögna hushåll har innerväggar antingen klädda med påklistrat papper som målats eller spända med tapeter.²¹⁹ Han nämner inget om invändig rappning, som är vanlig på vissa håll i Småland. I skifteshandlingarna påträffas ibland preciseringar av hur innerväggarna var behandlade i byggnadsbeskrivningarna eller indirekta uppgifter i flyttkostnadsberäkningarna om att ersättningen även omfattade exempelvis karduspapper eller kalk till invändig rappning. Enligt byggnadsbeskrivningarna förekom rappning frekvent på boningshusens innerväggar under 1800-talets andra fjärdedel. Den första by för vilken innerväggarnas behandling preciseras är Dravö; där anges 1834 att ”stugan” var rappad i samtliga tre kamerala hemmans mangårdsbyggnader.²²⁰

Nästa byggnadsbeskrivning som ger tillförlitliga uppgifter om invändig väggbeklädnad är från skiftet av Karaby 1879. Där anges om rum var tapetserade eller målade; med tapetserad avses av allt att döma att väggarna var försedda med tryckta tapeter av sedvanligt slag. I princip var stugorna i alla byns beskrivna mangårdsbyggnader tapetserade och dessutom ofta målade. Utöver detta var i knappt hälften av mangårdsbyggnaderna dessutom en kammare i bottenvåningen tapetserad och ibland även målade. I fem av Karabys omkring 35 beskrivna mangårdsbyggnader var fler än två rum tapetserade. Inga uppgifter finns om att invändig rappning förekommer i byn.²²¹

Trots att endast få skifteshandlingar i Ås socken avslöjar något om väggarnas invändiga beklädnad i mangårdsbyggnaderna anar man

217. Jfr N. Unnaryds socken.

218. Allvin 1846:195.

219. Allvin 1846:196.

220. Av sammanhanget framgår att med begreppet stuga avses det stora boningsrummet i bottenvåningen och inte stuga i betydelsen stugbyggnad.

221. LMA (Jönköping), Ås socken, o6-ÅS-46, Karaby, 1873-79.

att invändig rappning inte är ovanlig under 1800-talets andra fjärdedel, trots att Allvins häradsbeskrivning tigger om detta. Tapetsering av de viktigaste rummen i mangårdsbyggnaderna hade slagit igenom omkring 1880, enligt byggnadsbeskrivningarna. Allvin nämner avseende 1800-talets första hälft att detta endast gäller de mer välbärgade.

Varken sockenbeskrivningen eller häradsbeskrivningen fördjupar sig i vilken typ av eldstäder som används i socknen. Däremot ger skifteshandlingarna mer information. För uppvärmning av bostadsrum är känt att man i Småland i huvudsak använt öppna spisar med olika utseende, äkta kakelugnar med det sinnrika rörsystemet och kakelklädd utsida samt rörspisar enligt kakelugnens principer, men med putsad utsida. Terminologin för eldstäder varierar i skifteshandlingarna och ofta anges endast antal eldstäder eller spisar. Ibland anges uttryckligen att det är frågan om rörspisar och kakelugnar. Det är oklart om *spisar* betyder eldstäder i allmänhet eller innebär någon form av precisering, till exempel öppna spisar eller rörspisar.

Det förekommer tidiga belägg för kakelugnar i skifteshandlingarna, och det sociala sammanhanget är här iögonfallande. I säteriet Svanaholms påkostade sätesbyggnad, som ägdes av flera bönder gemensamt, stod två kakelugnar, samtidigt som det inte finns några ytterligare belägg för kakelugnar i skiftslaget.²²² Precisering av eldstädernas beskaffenhet förekommer inte konsekvent i socknen förrän 1879 när Karaby beskrivs.²²³ I denna by, som omfattar omkring 35 beskrivna mangårdsbyggnader, anges att byns största beskrivna mangårdsbyggnad på Storeskattgård (1/4 mtl) har två kakelugnar och att en annan stor mangårdsbyggnad på hemmanet Sunnerås (23/64 mtl) har en, vid sidan om övriga spisar. Det är alltså fråga om kakelugnar i särskilt påkostade boningshus i Karaby skifteslag.

Beträffande antalet skorstensmurar framgår att mindre boningshus i Karaby har en skorsten och de större två. Något över 80 % av mangårdsbyggnaderna har en skorsten och omkring 17 % hade två.²²⁴ I varje mangårdsbyggnads kök fanns en bakugn och i flertalet utrymmen, som betecknades som rum, fanns en eldstad.

Bodbyggnader

För bodbyggnaderna i Ås socken beskrevs i allmänhet storlek, takmaterial och skick. De tycks sällan ha mer arbetad inredning, vilket gör att byggnadsbeskrivningarna är tämligen kortfattade.²²⁵ Bodbyggnader är

222. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-18, Svanaholm, 1834–36.

223. Ett undantag är kyrkbyn Ås där endast ett hemman har angivet att en kakelugn finns i mangårdsbyggnaden (LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-27, Ås, 1860–62). Inte heller efter 1879 förekommer uppgifter om eldstäder i skifteshandlingarna.

224. För två byggnader anges inte antalet ”murar” eller ”grundmurar”, vilket är benämningen för skorstensmur. I ett av dessa fall kan man sluta sig till att endast en skorstensmur fanns. Det andra fallet har räknats som bortfall (3 %).

225. Lantmätaren Jonas Allvin tar upp visthusbodens dialektala benämning ”habbat” (Allvin 1846:193). Denna benämning har inte påträffats i några laga skifteshandlingar.

uppförda av timmer och nästan alltid fristående men några gånger sammanbyggda med en vedbod.

Takbeläggningen på socknens bodbyggnader varierar, men vanligast är kombinationen torvtak med brädor, vilket talar för ett så kallat skurtak. I beskrivningen av kyrkbyn Ås 1861 anges explicit att flertalet tak är belagda med ”su”, den lokala benämningen på skurtak.

Skurtaketets dominans gäller generellt, utom i det senast beskrivna skifteslaget Kärrshult/V. Ingaryd. Dess tre bodbyggnader har 1911 tak belagda med i första hand brädor, men även delvis stickor.²²⁶ En brytpunkt för övergång från skurtak till brädtak är inte möjlig att fastställa närmare eftersom byggnadsbeskrivningarna är för få och glesa under den andra perioden.

På säteriet Svanaholm, som styckats upp av ofrälse bönder, finns 1835 en byggnad som beskrivs som ”en magasins eller bodbyggnad, kallad fateburen”. Den har ett rum i vardera av de två våningarna samt en vind i ”takresningen”. Taket är uppfört i ”fyrkantig pyramidform”.²²⁷ Av dessa uppgifter och byggnadsvolymer att döma, är det en tämligen påkostad byggnad från säteritiden. Det anmärkningsvärda är att taket är belagt med ett gammalt spåntak med ett på detta lagt förfallet brädtak.²²⁸ Eftersom både spåntaket och brädtaket tärts av tidens tand, torde spåntaketets läggningstid kunna dateras till 1700-talet, kanske till och med mitten av 1700-talet. Detta är således en särskilt tidig datering av spåntak på en profan ekonomibyggnad. Det dröjer ända till 1879 då ett par bodbyggnadstak till del är belagda med ett likande takmaterial, nämligen stickor.²²⁹ Halm förekommer enstaka gånger i bodbyggnadstaken men då alltid i kombination med andra material. Det är därför tveksamt om bodbyggnader överhuvudtaget haft sedvanliga halmtak. Tegeltak var inget som användes på bodbyggnader, enligt byggnadsbeskrivningarna.²³⁰

Det finns en generell överensstämmelse mellan mangårdsbyggnadernas takmaterial och bodbyggnaderna. Detta ändrar sig först vid beskrivningen av skifteslaget Kärrshult/V. Ingaryd 1911 då boningshusen oftare har tegeltak och bodbyggnaderna brädtak.²³¹

Måtten på socknens bodbyggnader är oftast noggrant angivna i byggnadsbeskrivningarna, däremot sällan rumsindelningen. Bland de, oftast under laga skiftets tidiga skede, beskrivna bodbyggnader som har antalet våningar uttryckligen angiven, är dessa bodbyggnader alltid i två vå-

226. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärrshult/V. Ingaryd, 1908–12.

227. En bevarad fatabur, som kan ge ett intryck av hur fataburen i Svanaholm var beskaffad, står i Norra Solberga hembygdsgård och är flyttad 1958 från Slåthults säteri, Norra Solberga socken.

228. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-18, Svanaholm, 1834–36.

229. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby, 1873–79.

230. Ett undantag har framkommit: LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-24, Draftinge, 1853–59. Taket belagt med torv, halm och tegel. I detta fall har mangårdsbyggnaden samma takmaterial.

231. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärrshult/V. Ingaryd, 1908–12.

ningar. Eftersom det förekommer bodbyggnader som är väsentligt lägre än två meter, är det troligt att bodbyggnader i endast en våning eller med mycket låg vind också förekom.²³²

Vissa bodbyggnader anges i byggnadsbeskrivningarna vara försedda med brädfodring, och då har även tillhörande mangårdsbyggnad brädfodring.²³³ Förekomst av brädfodring ökar inte med tiden. I stället saknas helt belägg för brädfodring på bodbyggnader efter 1861.

Ladugårdar – stomme och exteriör

Med ladugårdar avser jag här byggnader som i byggnadsbeskrivningarna benämndes så. Varje hemmans ladugård beskrevs i allmänhet vad gäller lokaler, storlek, stomme, takmaterial och skick.

Ladugårdarna i Ås socken skiljer sig från dem längre österut i Småland genom att i regel inte vara helt timrade; endast utrymmen för djurhållning är timrade, medan loge, lador och andra förvaringsutrymmen är uppförda i regelverk med utvändig brädfodring. Ofta har lantmätarna inte fäst avseende vid detta, men de tidigaste tecknen i skifteshandlingarna uppträder i Dravö där utvändig brädfodring noteras 1834.²³⁴ År 1848 uppges en ladugård i Flahult till hälften vara timrad och till hälften uppförd av stolpvirke och brädor.²³⁵ Ladugårdarna i Karaby anges 1879 vara uppförda av timmer respektive stolpvirke och brädor.²³⁶ Sammanfattningsvis finns belägg från hela den aktuella perioden att ladugårdar i Ås socken är uppförda av timmer i fähusdelen och regelverk och brädor i logdelen.

Mekaniseringen av tröskningen förutsatte oftast särskilda tröskverks-hus, som uppfördes som utskjutande byggnadskroppar på ladugårdarnas långsidor invid trösklogen. Ibland kunde dock tröskvandringen stå ute i det fria utan en särskild inbyggnad. Ett exempel finns i Ås hembygdsgård där en fristående vandring står uppställd vid ladugårdens gavel. Denna tröskvandringens historia är emellertid inte klarlagd.²³⁷

Den tidigaste indikationen på tröskverks-hus i Ås socken finns i byn Draftinge 1857. I tre av fjorton beskrivna kamerala hemman anges de

232. T ex LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby (Norregård, Stom, Adolfsberg/Månsagård, 1873–79).

233. Ett undantag är LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-18, Svanaholm, 1834–36, men detta förklaras av att mangårdsbyggnaden är uppförd omkring ett år tidigare. Fasadbeklädnad saknas därför eftersom stommens timmer först måste sjunka innan beklädnaden sätts upp.

234. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-19, Dravö, 1833–36.

235. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-21, Flahult 1848–49.

236. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby, 1873–79. En källkritisk fråga är aktuell vad gäller byn Ås som beskrivs 1861. Ladugårdarna där anges vara uppförda av timmer samt vara mer eller mindre brädfodrade. Eftersom ladugårdarna i Ås är konsekvent beskrivna på detta sätt, medan ladugårdarna i Karaby är konsekvent beskrivna på ett annat sätt har skillnaderna sin grund i lantmätarnas beskrivningsrutiner och inte i faktiska skillnader i byggnadsskicket. Detta intryck förstärks av att de fyra ladugårdar, som först förekommer i beskrivningen i Karaby anges vara uppförda av trä. Alla efterföljande ladugårdars stommar beskrivs noggrannare, varvid uppges att de är uppförda av timmer respektive stolpvirke och brädor. Vad gäller det senast beskrivna skifteslaget Kärshult/V. Ingaryd anges ibland inget stommaterial och ibland endast trä (LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärshult/V. Ingaryd, 1908–12).

237. Se vidare Hembygdsgårdar i Jönköpings län... 1980:71.

större ladugårdarna omfatta i huvudsak stall, fähus, lador, logar, vagnskjul och tröskverkshus med tröskverk för oxdrift. Vad gäller en av ladugårdarna anges att tröskverkshuset ligger ”inunder”.²³⁸ Vid en jämförelse med skifteskartan finns det ingen ladugård i byn som är försedd med den ovan beskrivna karakteristiska utbyggnaden för ett tröskverkshus. Allt tyder således på att dessa tidiga exponenter av tröskverkshus i stället inrättats inom ladugårdskroppens rektangulära plan, exempelvis i en sutterängvåning under ladugården. Två av de tre aktuella ladugårdarna beskrivs 1857 vara i gott skick, vilket kan tyda på att de inte är gamla utan i stället representerar en, för den tiden, modern utformning. Lite överraskande anges den enda nybyggda ladugården i byn inte var inrättad för denna moderna tröskningsteknik.

En undersökning av tröskverkshus längre fram i tiden visar att beskrivningen från Ås by från 1861 helt saknar belägg för sådana. Vid skiftet av den stora byn Karaby förekommer emellertid tröskverkshus, men de är inte vanliga, och ett par nybyggda ladugårdar i byn har inte tröskverkshus.

Fyra tröskverkshus är noterade i Karabys byggnadsbeskrivning från 1879. Av skifteshandlingarna att döma är dessa hemman inte större eller mer välbärgade än andra i byn. Ett av tröskverkshusen beskrivs i samma sammanhang som ladugården, men de tre övriga är i beskrivningen uppställda som separata byggnader uppförda intill respektive ladugård. Det visar sig att denna beskrivningsmetodik eller kategorisering inte är slumpmässig. En jämförelse med skifteskartan visar att ladugårdarna med de tre separat beskrivna tröskverkshusen har den karakteristiska planformen med en stor rektangel och ett utskott på långsidan.²³⁹ Ladugården, där tröskverkshuset inte särskiljs, avbildas på kartan följaktligen som en rektangel utan utbyggnad.²⁴⁰ Uppenbarligen rör det sig om två olika utformningar, där skillnaden är huruvida tröskverkshuset ligger inom ladugårdens rektangulära form eller inte.

I det senast beskrivna skifteslaget, Kärrshult/V. Ingaryd, är tröskverkshus eller vandringshus vanliga 1911, att döma av både byggnadsbeskrivningen och skifteskartan. Däremot är ingen av de fyra torpens ladugårdar försedd med tröskverkshus.²⁴¹

Enligt skifteshandlingarna har tröskverkshusen i Ås socken en rektangulär eller kvadratisk plan; polygonala tröskverkshus har inte påträffats.

Skifteshandlingarna ger således intrycket att tröskverkshus inte varit vanliga i socknen under undersökningsperioden och att mekaniserad tröskning således inte slagit igenom. Detta skall jämföras med Allvins uppgifter om 1800-talets första hälft, att det i Västbo härad finns skick-

238. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-24, Draftinge, 1853-59.

239. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby, 1873-79. Ladugårdar på ägofigurer 43, 1268 och 1530.

240. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby, 1873-79. Ladugård på ägofiguren 472.

241. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärrshult/V. Ingaryd, 1908-12.

liga tröskverksbyggare och att detta medför att en mängd bönder och torpare har tröskverk, varav flera vattendrivna.²⁴² Att skifteshandlingarna i Ås inte pekar i samma riktning kan bero på flera faktorer. Kanske skedde införandet av tröskverk i Ås socken senare än i häradet i allmänhet. Kanske saknas flera tröskverksbyggnader i skifteshandlingarna, eftersom de var ordnade för vattendrift och alltså inte kunde flyttas och således inte heller beskrevs. Kanske fanns tröskverken utan att särskilda tröskverksbyggnader uppförts.

Halm dominerar som takmaterial på ladugårdar även i Ås socken. De fåtaliga undantagen är värda att kommenteras. Det vanligaste alternativet till halm är stickor²⁴³ och det första belägget finns på en nybyggd och ”väl inrättad” ladugård i Åbjörnabo 1830.²⁴⁴ Vidare förekommer enstaka exempel på sticktak i Sporda 1853 och Draftinge 1857. I den stora byn Karaby, som beskrivs 1879, har åtta ladugårdar helt eller delvis tak av stickor. Det är inte framför allt nybyggda ladugårdar som har sticktak, utan även några gamla och förfallna.²⁴⁵

I socknens senast upprättade byggnadsbeskrivning, för skifteslaget Kärrshult/V. Ingaryd 1911 med tio ladugårdar har sju helt eller delvis stickor som takbeklädnad. Tre ladugårdar har halmtak, och eftersom två av dessa är nybyggda, får man intryck av att halmtaket fortfarande är ett modernt material som används på nybyggen. Inget av halmtaken ligger på en ladugård som tillhör något av de fyra beskrivna torpen i byn; där används stickor.²⁴⁶

Sammanfattningsvis är halm det gängse takmaterialet i socknen, ett mönster som bryts någon gång mellan 1879 och 1911, att döma av byggnadsbeskrivningarna. Trots att sticktaket efterhand vinner allt mer insteg på ladugårdarna i socknen tycks halmtaket varit tämligen konkurrenskraftigt, eftersom nybyggda ladugårdar kunde förses med halmtak under den andra perioden. Vad gäller den sociala aspekten visar byggnadsbeskrivningen från 1911 att stickor ligger även på torpladugårdar, och att halmtak i vissa fall ligger på de självägande böndernas ladugårdar. Om man jämför dessa uppgifter med Karl Mattissons framgång att han ser att halmtak fortfarande dominerar omkring 1900 i trakten. Ås socken nämns inte specifikt men grannsocknarna Torskinge, Bolmsö, Södra Unnaryd och Reftele har alla halm som fullständigt dominerande takmaterial 1900 och delvis också 1930.²⁴⁷

242. Allvin 1846:206.

243. Några fåtaliga exempel på brädor i kombination med halm eller stickor förekommer också.

244. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-16, Åbjörnabo, 1830-31. Den andra ladugården i byn var till större delen nybyggd, men ändå täckt med halm.

245. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby, 1873-79.

246. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärrshult/V. Ingaryd, 1908-12.

247. Mattisson 1961:163. Då Mattisson anger att exempelvis Torskinge hade 95 % halmtak 1900 bortser han troligen från boningshusens takmaterial och avser i första hand ladugårdarnas takmaterial.

Ladugårdar – disposition och interiör

Ladugårdar i Ås socken är i princip alltid inredda med ett fåhus, ett stall,²⁴⁸ en loge och två lador samt ofta ytterligare lokaler i varierande kombinationer. Vagnskjul/redskapshus²⁴⁹ är vanliga utrymmen i ladugårdar, medan fårhus och svinhus är ovanliga. Någon förändring över tid är inte synlig. Att stall är så frekventa, jämfört med andra delar av Småland, kan inte förklaras utan vidare forskning. Uppgifter från sekelskiftet 1900 gör gällande att som dragare användes framför allt hästar och att oxar är på tillbakagång.²⁵⁰

Det förekommer knappast noteringar om höskullar eller slinder²⁵¹, men antagligen är sådana så självklara att de inte noteras. I ett fall anges att hö- och halmkullar finns ”överallt” i en ladugård i Flahult 1848.²⁵² Formuleringen antyder möjligen att kullar finns även över loge och lador, vilket i allmänhet inte förekommer annars.

Övriga byggnader

Jag har tidigare konstaterat att bodbyggnader är mindre vanliga i Ås socken jämfört med områden längre österut. I stället är vedboden en frekvent byggnad, i kontrast till exempelsocknar längre österut. Många hemman i Ås socken har så kallade vedbodas, vedskjul eller vedlider.

Vedbodarnas stommaterial är vanligen inte närmare angivna i byggnadsbeskrivningarna, men då en precisering förekommer är de uppförda av regelverk med brädfodring. Takmaterialen är inte heller beskrivna så ofta, men brädor förekommer och efter hand även stickor.

Det finns indikationer på att får inte var helt ovanliga fram till mitten av 1800-talet.²⁵³ Jag har före 1860 påträffat sex byggnader helt eller delvis inrättade för får; efter 1860 finns endast fyra belägg – inget efter 1879. Ett av de sista hemman som omfattar notiser om utrymmen för får är prästgården i Ås, som 1861 i två av fyra ladugårdar har fårhus.²⁵⁴ Om prästgårdar stundtals kan betraktas som innovationscentra, kan prästgården i detta fall ha utgjort en efterslänrare. Att fårhus avtar under 1800-talet kan givetvis betraktas i ljuset av fårnäringens kräftgång i allmänhet, bland annat eftersom de skadar skogarna.²⁵⁵

248. Stall finns i över 80% av de byggnader som benämns ladugård och har invändiga funktioner preciserade.

249. Vagnskjul och redskapshus förekommer i många beskrivningar, men aldrig samtidigt. Detta kan vara ett tecken på att det är två olika benämningar på lokaler med i princip samma funktion.

250. Rosengren 1909:59.

251. Lantmätaren Jonas Allvin tar upp höskulle/slinder i sin häradsbeskrivning för Västbo härad. I ett avsnitt om ortens ”munart” ingår en ordlista med följande text: ”Slynne = höskulle. Östgötiska ränne” (Allvin 1846:194).

252. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-21, Flahult, 1848–49. Foderutrymmen på ladugårdarna kallas i allmänhet höskullar, men att man i Ås socken använder benämningen ”hö- och halmkulle” kan bero på svag tillgång på hö och att halm i stället är den viktigaste kreatursfödan i slättbyarna (jfr Petersson 1976:224).

253. Allvin anger i sin häradsbeskrivning från 1846 att getter minskat i antal under 1800-talets första hälft för att ersättas av får (Allvin 1846:218).

254. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-27, Ås, 1860–62.

255. Rosengren 1909:59, jfr Rösiö 1964a:61.

Trädgårdar

Trädgårdar finns omnämnda i skifteshandlingarna, men i mycket varierande omfattning. Före beskrivningen av Karaby 1879, finns endast en trädgård omnämnd. Det gäller tretton flyttbara fruktträd på ett kameralt hemman i Dravö 1834.²⁵⁶ Inte heller för prästgården i Ås, som beskrivs 1861, finns någon trädgård beskriven, trots att prästgårdar i allmänhet anses vara tidiga innovatörer av trädgårdsodling.²⁵⁷ Detta kan spegla antingen en faktiskt outvecklad trädgårdsnäring i området före slutet av 1800-talet eller en obenägenhet från förrättningsmännens sida att ta upp trädgårdarna i beskrivningarna. För den förra förklaringen talar Allvins sockenbeskrivning från 1846, som beklagar att trädgårdsskötseln är ytterligt svag och att traktens klimat och jordmån missgynnar initiativ till att anlägga trädgårdar.²⁵⁸ Ny Smålands beskrifning berättar att den företagsamme skolläraren Lars Lindblad, som omnämns tidigare som stenhusägare, tagit initiativ till plantering av frukt-, skydds- och prydnadsträd, vilket lett flera till efterföljd. Lindblad var skollärare i socknen 1846–66, vilket i någon mån placerar in skeendet tidsmässigt.²⁵⁹

De två sist beskrivna skifteslagen, Karaby 1879 respektive Kärshult/V. Ingaryd 1911, har noggranna genomgångar av förekommande trädgårdar. Flertalet kamerala hemman i Karaby har trädgårdar, och det genomsnittliga antalet fruktträd i dessa är drygt åtta. Flest har ett hemman i Karaby Västergård med fyrtiofyra fruktträd – en omständighet som bidrog till att gården fick kvarborätt.²⁶⁰ Flera trädgårdsbeskrivningar tar även upp prydnadsträd och bärbuskar. Även i Kärshult/V. Ingaryd är trädgårdar med fruktträd och bärbuskar vanliga.²⁶¹

9. Nöbbele socken, Konga härad, Växjö kommun, Kronobergs län

Nöbbele socken

Nöbbele socken är belägen i Konga härad, Kronobergs län, drygt ett par mil sydsydost om Växjö. Socken, som är förhållandevis platt, avgränsas i nordost av sjön Rottnen. Kronobergs län delas ofta in i Sunnerbo i väster och Varend i öster. Nöbbele socken är belägen i Varend.

Av Rogbergs smålandsbeskrivning 1770 framgår att jordarten sandblandad svartmylla dominerar och att skogarna mest utgörs

256. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-19, Dravö, 1833–36.

257. Om prästgårdsträdgårdens beskaffenhet och betydelse som mönster och förebild, se Franzen 2006.

258. Allvin 1846:217.

259. Rosengren 1909:87 respektive Sveriges bebyggelse, Jönköpings län, del IV 1957:946.

260. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-46, Karaby 1873–79.

261. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärshult/V. Ingaryd, 1908–12.

av gran och tall. Några binärningar till jordbruk och boskapsskötsel nämns inte.²⁶²

På 1860-talet utkom Gunnar Olof Hyltén-Cavallius *Wärend och Wirdarne*, som ett tidigt exempel på en etnologisk studie av östra delen av Kronobergs län.²⁶³ Texterna är i första hand folkloristiska, men de avsnitt som berör byggnadsskick innehåller en hel del etymologi kring byggnadstermer. Eftersom Hyltén-Cavallius inte dokumenterar sin samtid, utan försöker rekonstruera gångna tider med mycket spekulationer, kan materialet användas endast i begränsad omfattning för mina syften.

En sockenhistorik publicerad 1974, har kunnat användas i endast begränsad omfattning på grund av dess inriktning mot skeenden före 1800-talet.²⁶⁴

Laga skiften – omfattning och material

Knappt tjugo laga skiften hade genomförts i Nöbbele socken fram till 1928. Den tidsmässiga fördelningen är ungefär den vanliga för Småland: skiften från nästan alla decennier, men med en märkbar ökning under 1840-talet.

Skiftena är sålunda någorlunda jämnt fördelade över tid, men skiften med byggnadsbeskrivningar är även de i första hand koncentrerade till 1840-talet. Inget av 1900-talets skiften gav upphov till utflyttningar eller byggnadsbeskrivningar. Den sista byggnadsbeskrivningen är således från 1895. Vanligt i socknen är att endast hemman med utflyttningsskyldighet blev föremål för byggnadsbeskrivningar, och därför finns det ofta endast en eller två byggnader beskrivna i ett skifteslag. Det tydligaste undantaget är byn Ryd med över tio kamerala hemman beskrivna.

Uppställningen i figur 54 visar översiktligt socknens byggnadsbeskrivningar.

Byggnadsbestånd

Boningshus

Socknens kamerala hemman har var sin mangårdsbyggnad, och endast i något enstaka fall finns ytterligare boningshus.²⁶⁵ Det finns inga tecken i byggnadsbeskrivningarna på att exempelvis drängstugor eller statbyggnader introducerats. Inte heller finns några explicita tecken på att man kombinerat boningshus med ekonomibyggnadsfunktioner, förutom att det i några fall nämns att övervåningen delvis nyttjas som spannmålsvind. Mer om detta nedan.

262. Rogberg 1770:224–226.

263. Hyltén-Cavallius 1863 och 1868.

264. Lundqvist 1974.

265. Ett undantag är ett hemman i Väderlanda. Detta ägs av kammareherre Rosenbladh och har två mangårdsbyggnader och en ”gammal sparrstuga” (LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-72, Väderlanda, 1838–44).

FIGUR 54. Översikt över laga skiften med byggnadsbeskrivningar eller flyttkostnadsberäkningar i Nöbbele socken (Kronobergs län).

Skifteslag	År för byggn.-beskr	Lantmätare	Antal beskr. kamerala hemman	Antal beskr. byggnader
Torp*	1834	Chytraeus	5	14
Torahult*	1840	Berg	2	8
Väderlanda*	1843	Nordin	3	15
Broaryd*	1846	Åberg	3	4
Pungsholmen*	1845	Cedergren	1	4
Högahult*	1848	Berg	2	8
Holmåkra*	1847	Berg	1	5
Vedkärr/Genestorp*	1847	Berg	1	3
Kåramåla*	1862	Liedberg	2	5
Ryd	1877	Cedergren	12	60
Ladö	1882	Cedergren	3	15
Kärr	1895	Gierup	8	34
Totalt			43	175

* = Färre än 75 % av de kamerala hemmanen med i byggnadsbeskrivningen.

Bodbyggnader

Bodbyggnader för förvaring av bland annat spannmål är en förhållandevis sällsynt byggnadskategori i Nöbbele socken. Före 1878 har 23 % av beskrivna hemman minst en bodbyggnad. Denna frekvens håller sig konstant genom att 22 % av de beskrivna hemmanen under den andra perioden har bodbyggnader. Tidsmässigt är bodbyggnaderna tämligen jämnt spridda, men de saknas helt i den senaste byggnadsbeskrivningen från 1895 för byn Kärr.²⁶⁶ Vad gäller den sociala dimensionen kan man inte skönja att hemman med bodbyggnader på något tydligt sätt skiljer sig från hemman utan sådana. Generellt är hemman med bodbyggnader normalstora om mellan $\frac{1}{4}$ eller $\frac{1}{8}$ mantal, med undantag för de tre tidigaste beläggen för bodbyggnader, som kan kopplas till större kamerala hemman – ett länsmansboställe om $\frac{1}{2}$ mantal respektive ett annat hemman, även det om $\frac{1}{2}$ mantal.²⁶⁷

Vid en jämförelse mellan förekomst av vindvåning i boningshusen och förekomst av bodbyggnad finns ingen tydlig koppling. Hemman med bodbyggnader under 1830- och 40-talen har låga mangårdsbyggnader, men samma förhållande råder även på hemman utan bodbyggnader. Om man särskilt studerar den stora byn Ryd 1877 visar det sig att de tre hemman med spannmålsvind i boningshuset också saknar bodbyggnad och att de två hemman som har bodbyggnad saknar spannmålsvind. Detta

266. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-91, Kärr, 1893–97.

267. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-49, Torp (Västergården), 1833–34 respektive 07-NÖB-72, Väderlanda (Per Nilssons gård), 1838–44, det senare med två eller möjligen fler bodbyggnader.

verkar logiskt, men trots detta är det ändå sju hemman som varken har spannmålsvind eller bodbyggnad angiven i beskrivningen.²⁶⁸

Ett av de mer intressanta initiativen till forskning kring småländsk agarbebyggelse, som tagits på senare år, är den redan nämnda skriften *Loftbodan i Uppvidinge kommun*. Min exempelsocken Nöbbele ligger omkring två mil från gränsen till Uppvidinge kommun. Undersökningen i Uppvidinge hävdar generellt att i Sverige är loftboden den viktigaste byggnaden på gården jämsides med boningshuset.²⁶⁹ Sigurd Erixon har vidare hävdad att varje lantgård har ett antal bodar.²⁷⁰ Min undersökning visar emellertid att detta knappast gäller i Nöbbele socken. Uppvidingetraktens loftbodan har erhållit stor uppmärksamhet genom Åhman och Perssons undersökning främst beroende på det storlagna utförandet, men bodbyggnader som sådana har emellertid inte varit alls så frekventa där, som i andra delar av Småland. Detta kan jämföras med Sigurd Erixons förkärlek för att framhäva småländska torgbyar i sina översikter,²⁷¹ trots att de som företeelser har varit sällsynta.

Ladugårdar

I Nöbbele socken fanns vid sidan om den huvudsakliga ladugården i sällsynta fall ytterligare en, lite mindre. Dubblettbyggnader, som kan antas bero på flera gårdsbruk inom ett kameralt hemman eller byggnadsmässiga generationsväxlingar, saknas i byggnadsbeskrivningarna.

Ladugårdars invändiga funktioner preciseras och i regel inryms ett fähus, ett stall, en tröskloge och två lador. Vagnbodan i ladugårdarna förekommer, men är inte särskilt vanligt. Mer om lokalerna nedan.

Svinhus

Svinhusen i Nöbbele socken visar ett tydligt mönster vad gäller frekvens över tid. Före 1877 års beskrivning av byn Ryd har endast ett svinhus, kombinerat med ett avträdeshus, påträffats.²⁷² I samband med beskrivningen av Ryd visar skiftesmaterialet att svinhus är vanliga. Av de självägande hemmanen har 90% någon form av svinhus noterat; vissa har ett par stycken. Ett kameralt hemman samt två soldattorp saknar svinhus.²⁷³ Svinhus var nästan lika vanliga i socknens sist beskrivna by Kärr 1895.

Svinhusfrekvensen över tid i Nöbbele socken är närmast identisk med utvecklingen i Ås socken. Även här kan man tydligt uppfatta en stark ökning från omkring 1875; detta gäller frekvensen för svinhus och behöver inte ha någon omedelbar koppling till förekomsten av svin i allmänhet.

268. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874-77.

269. Åhman & Persson 2001:8.

270. Erixon 1947a:576.

271. T.ex. Erixon 1943:74-77 och Erixon 1952:63 f.

272. Detta svinhus och avträdeshus stod på Östergården i Torahult (LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-54, Torahult, 1840-41).

273. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874-77.

Avträden

Avträdesbyggnader och hemlighus är en byggnadskategori, som uppträder under hela skiftesperioden i Nöbbele socken. Redan i den tidigaste byggnadsbeskrivningen 1834 från byn Torp nämns ett hemlighus, dock utan närmare beskrivning.²⁷⁴ Vid beskrivningen av Torahult 1840 anges att båda de två kamerala hemmanen hade avträdeshus. Anmärkningsvärt är att dessa obetydliga byggnader beskrivits mer utförligt än brukligt. Det ena avträdeshusets stommaterial anges vara uppfört av stolpar och brädor; det ena var ca 4 m² och det andra drygt 11 m², men då ingick även ett svinhus; det mindre hade ett tak av brädor och det större hade torvtak.²⁷⁵

När socknens mest omfattande byggnadsbeskrivning upprättas 1877 över byn Ryd, hade sju av elva (ca 64 %) beskrivna kamerala hemman avträdeshus.²⁷⁶ Dessa är inte beskrivna i detalj, men något uppges vara uppfört av stolpvirke och brädor, ett par har bräddtak och fyra är kombinerade med svinhus.²⁷⁷ Vad gäller frekvens och stommaterial möter vi samma mönster i byn Kärr, som beskrivs 1895. Här var emellertid samtliga avträdeshus fristående. På ett hemman var hemlighuset nybyggt, knappt 10 m², uppfört av stolpar och brädor samt rödmålat.²⁷⁸

Utan att räkna ut avträdenas exakta frekvens för de två övergripande perioderna kan jag ändå konstatera att avträden förekommer under båda perioderna och att en majoritet hemman hade avträden efter brytåret 1878.

Samfällida byggnader: badstugor, kölnor och smedjor

Endast två badstugor förekommer i socknens byggnadsbeskrivningar, båda från byn Väderlanda. Båda hade flera delägare men ingen badstuga är beskriven närmare.²⁷⁹ För skiftet i Broaryd nämns en badstuga i protokollet, men den återkommer inte i byggnadsbeskrivningen.²⁸⁰

Jag har inte funnit några kölnor eller smedjor i skiftesmaterialen.

Samtliga byggnadskategorier

På grund av byggnadsbeskrivningarnas tidsmässiga fördelning med omfattande beskrivningar främst från den första perioden blir statistiska beräkningar för Nöbbele socken lite vanskliga. Här gör jag ändå ett försök att diskutera antalet byggnadskategorier per hemman i socknen.

274. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-49, Torp (Bystagård), 1833–34.

275. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-54, Torahult, 1840–41.

276. Utöver detta beskrivs även ett torp utan avträdeshus

277. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874–77.

278. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-91, Kärr, 1893–97.

279. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-72, Väderlanda, 1838–44. Den ena ägs av de två delägarna i jordebokshemmanet Lillegården. Den andra äger Per Nilsson och kammarherre Rosenbladh, dock lite oklart hur fördelningen av ägandet av byggnaderna är.

280. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-2, Broaryd, 1845–46. Hyltén-Cavallius hävdar att badstugor i Varend tidigare förekommit på varje gård (Hyltén-Cavallius 1868:171 f).

Det genomsnittliga antalet byggnadskategorier på kamerala hemman i Nöbble socken är 3,9 under perioden 1828–1928; under den första perioden (före 1878) 3,8 och under den andra 4,0. Detta antyder en viss uppgång i antalet byggnadskategorier per hemman. Om jag väljer att bortse från den stora byn Ryd, som beskrevs året före brytåret 1878, blir det genomsnittliga antalet byggnadskategorier på ett hemman under den första perioden bara 3,2. Detta illustrerar att antalet byggnadskategorier per hemman under 1800-talets andra och tredje fjärdedel ibland var två, men oftast tre eller fyra.

Det kan vara värt att notera att de tre soldattorp som beskrivs 1877 respektive 1895 bara består av två byggnader, ett boningshus och en ladugård.

De enskilda byggnadskategoriernas karaktär

Boningshus – stomme och exteriör

Boningshusen i Nöbble socken var enligt byggnadsbeskrivningarna, i den mån de preciserar stommaterialet, uppförda av timmer. Jag har i skiftesmaterialet inte funnit några indikationer på att boningshus uppförts i skiftesverk, regelverk eller av sten.

En kommentar av ovanligt slag förekommer i samband med beskrivningen av en mangårdsbyggnad i Väderlanda lillegård 1843. Här anges att det fanns en ”front de spice”.²⁸¹ I grunden tycks byggnaden ha varit en delvis brädfodrad parstuga med vindsrum och kammare på övervåningen. Generellt undvek man länge frontespiser, takkupor och andra takpåbyggnader på agrar bebyggelse, med undantag för sådana i samband med ramperna – ”rännebroarna” – upp till ladugårdarnas höskullar. Sigurd Erixon har emellertid poängterat att det i Kronobergs län förekommer vindskupor oftare än på andra håll, som en kompensation för att man byggde något lägre boningshus.²⁸² Byggnadsbeskrivningarna från Nöbble socken omfattar inga ytterligare belägg för takkupor eller frontespiser.

Det är oomtvistligt så att boningshus i Kronobergs läns västra trakter – Sunnerbo – är tämligen låga, ofta i endast en våning. Nöbble socken i länets östra del visar i stället ett något annorlunda mönster, även om det ibland är svårt att utifrån byggnadsbeskrivningarna avgöra i vilken grad övervåningarna var inredda för bostadsändamål. Under den första perioden fram till 1878 är minst ca ¼ av boningshusen i en våning, resten har med varierande säkerhet bedömts ha inredda bostadsrum i övervåningen. I slutet av perioden är övervåningarna i högre grad använda jämfört med periodens början. Under den andra perioden tycks således alla boningshus ha mer eller mindre inredd övervåning utom ett soldattorp.

Innebörden av inredd övervåning är inte självklar. I vissa fall hade övervåningen full höjd utan snedväggar, men övervåningar utan ver-

281. LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-72, Väderlanda (lillegård), 1838–44.

282. Erixon 1947b:165 och Erixon 1956:68.

tikala väggar på långsidorna är också möjliga. Ett alternativt sätt att undersöka höjden på boningshusen är därför att fokusera byggnadsbeskrivningarnas angivna byggnadshöjder.

Brädfodring av boningshusens ytterväggar är vanlig redan i de allra tidigaste byggnadsbeskrivningarna på 1830- och 40-talen. Ibland var inte hela fasaden inklädd utan endast exempelvis ”södra gafflen” eller ”västra sidan och båda gaffarne”.²⁸³ Under den första perioden före 1878 är något över 60 % av boningshusen brädfodrade; för den andra perioden är motsvarande siffra 90 %. I samband med beskrivningen 1877 av ett kameralt hemman i Ryd södergård nämns att manbyggnadens väggar är ”brädfodrade, med gesims under taket”. Kommentarer av detta slag är ytterligt ovanliga. Troligen rör det sig om en mer än vanligt påkostad avslutning av vägglivet mot takfoten. Det finns för övrigt inget i beskrivningen av hemmanet, som tyder på att det var större än normalt eller att det beboddes av ett särskilt välbärgat hushåll.²⁸⁴

Förekomsten av farstukvistar och verandor kan knappast avgöras utifrån byggnadsbeskrivningarna, mot bakgrund av tidigare utredda källkritiska orsaker (se kapitel IV). Däremot nämns en förstukvist i en byggnadsbeskrivning från Ryd norregård 1877.²⁸⁵

Även om rödfärgning inte undersökts särskilt, kan jag konstatera att många av de brädfodrade boningshusen under 1800-talet sista fjärdedel har uppgifter om rödfärgning.

Boningshusens takmaterial i socknen uppvisar en anmärkningsvärd enhetlighet. Byggnadsbeskrivningarna anger att under hela perioden hade alla boningshus torvtak med undantag för fem byggnader. En av dessa anges 1862 vara täckt med näver, torv och brädor, och troligen är detta ett enstaka exempel på det så kallade skurtaket,²⁸⁶ medan de fyra andra undantagen hade tak belagda med ”spån” och oftast preciseras att det handlar om hyvlad spån.²⁸⁷ Spåntak finns i byggnadsbeskrivningar från 1882 och 1895, således sena beskrivningar. Allt talar för att ett nytt takmaterial hade börjat introduceras då. Det är anmärkningsvärt att inte något belägg för tegeltak på boningshus eller någon byggnadskategori över huvud taget har påträffats i byggnadsbeskrivningarna.

283. LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-72, Väderlanda, 1838–44 respektive 07-NÖB-19, Holmåkra, 1845–48.

284. LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-44, Ryd (Södergården), 1874–77. I den rangordning som bestämde utflyttningskyldigheten endast med hänsyn till gårdsbebyggelsens beskaffenhet (se kapitel VI) erhåller hemmanet fyra av 10 i rangskalan. Detta innebär att det i skifteslaget fanns tre kamerala hemman som var ”bättre” bebyggda, enligt skiftesstadgans regler om utflyttningskyldighet.

285. LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874–77. Konzeptkartan för Ryds skifteslag är något otydlig, men någon förstukvist på den aktuella mangårdsbyggnaden tycks inte finnas markerad på kartan.

286. LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-26, Kåramåla, 1862–63.

287. LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-34, Ladö, 1881–82 respektive 07-NÖB-91, Kärr, 1893–97.

Boningshus – disposition och interiör

Boningshus i de östra delarna av Kronobergs län är i många fall uppförda i två våningar. Byggnadsbeskrivningarna ger ofta anledning till misstanken att övervåningarna inte bara användes som bostad. Ofta benämns vissa av övervåningarnas utrymmen vind eller vindsrum och funktionen är då osäker. I flera fall preciseras något av övervåningen rum som sädeslada, sädesbod, spannmålsvind eller sädesvind. Det tidigaste belägget för detta är från Högahult 1848,²⁸⁸ men att tidigare exempel saknas kan bero på respektive lantmätarens beskrivningsrutiner. Statistiska analyser kan göras för de två byarna med flest byggnadsbeskrivningar. Ryd beskrivs 1877, och av skifteslagets tolv kamerala hemman hade tre uttryckligen spannmålsvind. I byn fanns två bodbyggnader och inget av de tillhörande boningshusen anges ha spannmålsvind.²⁸⁹ Byn Kärr beskrivs 1895 och där hade hälften av byns åtta hemman uttryckligen en sädesvind; ingen bodbyggnad noterades i Kärr.²⁹⁰ Detta tyder på att spannmålsvindar och bodbyggnader hade liknande funktion och inte förekom samtidigt på ett hemman.

Boningshusens disposition är inte helt lätt att klargöra. Som jag tidigare konstaterat är det enklast att identifiera götiska enkelstugor utifrån byggnadsbeskrivningarnas rumsbeskrivningar. När beskrivningarna anger rum utöver enkelstugans förstuga, kök och stuga är det svårt att ”artbestämma” byggnaden enligt traditionell etnologisk terminologi. Jag har endast kunnat identifierade fem säkra götiska enkelstugor i Nöbbele socken.

En av enkelstugorna är ett boningshus av tre på samma kamerala hemman i byn Väderlanda 1843. Denna byggnad karakteriseras som ”gammal sparrstuga”,²⁹¹ det vill säga en ryggåsstuga. Omständigheterna kan tyda på att stugan, med ryggåskonstruktionen och enkelstugeplanen, representerar ett vid den tiden övergivet byggnadsskick. Detta kan betyda att enkelstugor varit vanliga tidigare, men att hustypen i allt väsentligt övergivits vid tiden för beskrivningen.

Det är vidare intressant att kunna fastslå att tre av socknens fem enkelstugor var boningshus på socknens tre beskrivna soldattorp.²⁹² Här finns således ett mönster, vars grunder kan sökas i social differentiering och militära reglementen.

Om götiska enkelstugor således har varit ovanliga är flera byggnader under hela den undersökta perioden götiska enkelstugor *med förstukammare*. I de tidiga beskrivningarna är dessa boningshus ofta i en våning, men efter hand finns inredda rum även på övervåningen. En-

288. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-16, Högahult, 1843–48.

289. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874–77.

290. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-91, Kärr, 1893–97.

291. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-72, Väderlanda, 1838–44.

292. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874–77 respektive 07-NÖB-91, Kärr, 1893–97.

kelstugor med förstukammare har i tämligen hög grad gått att identifiera för den första perioden, då ungefär hälften av boningshusen är enkelstugor med förstukammare. För den andra perioden är beskrivningarna så svårtolkade att jag svårligen kan fastställa hustyperna. Belägg för parstugor finns från båda perioderna.²⁹³

Ett boningshus i Väderlanda beskrivs 1843 vara inrett med boningsrum, två framkamrar, kök och en förstuga i bottenvåningen och en vind däröver.²⁹⁴ Det är den enda byggnadsbeskrivningen som använder begreppet framkammare. Med Erixons terminologi bör det ha rört sig om en loftlös framkammartuga. Erixon hävdar att denna typ var särskilt vanlig i det sydgötiska husets periferi, där hustypen övergick till andra besläktade former.²⁹⁵

Även om byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar oftast är kortfattade beträffande inredning finns ett undantag från Holmåkra by 1847:

Undra botten inredt till 2de boningsrum, kök och förstuga, i det södra rummet finns afskiftadt, ett kontor samt 2de väggfasta sängskåp och i det norra 2de st kontor. Öfra botten är indelad till ett gafwelrum med ett kontor och 2de fasta sängar, en sidokammare och en vind på södra gafwelen [...] I huset äro uppförde 2de murwerk hwari 6 eldstäder äro inrättade, deraf en kakeugn. I hela huset finnes 7 st större och 5 st mindre fönsterluffer. 4 rum äro med underslag i taken och tapeter på väggarne försedde.²⁹⁶

Interiörbeskrivningar av dessa slag är särdeles sällsynta. Flyttkostnadsersättningen för samma byggnad nämner vidare: ”Tapeters inköp och påklistrande i 4 rum [...] spänningens påspikande.”²⁹⁷ Med ”spänningens påspikande” avses sannolikt uppsättningen av spännpapp i taken.

Förhållandevis många byggnadsbeskrivningar i Nöbbele socken anger antalet fönster och dörrar i boningshusen; detta gäller främst de tidiga och sena beskrivningarna. Enligt de tidiga beskrivningarna med fönsteruppgifter var de flesta boningshus i en våning. Fönsternas antal var vanligen mellan fem och nio, men de kan ha varit fler då övervåning fanns eller när fönsterna delades upp i mindre och större. I en enkelstuga med förstukammare i exempelvis Torahult hade sannolikt varje rum i bottenvåningen ett stort fönster i varje yttervägg samt i vindsvåning-

293. Ovanligt tydligt skildras en parstugeplan i byn Pungsholmen 1845. Byggnaden beskrivs vara ”inredd till en Stuga på hwardera ändan, förstuga och kök på nedra botten, deraf den Södra Stugan är wäl inredd till boningsrum, med spis, hwaremot den Norra är försedd med mindre fullständig inredning och sämre eldstad. På öfra botten är äfwen 2de större rum, ett på hwardera ändan, samt en kammare på mitten öfwer köket, jemte förstuga. Det södra rummet är, i likhet med det å nedra botten, inredt till boningsrum med spis; deremot det Norra, saknar all inredning, äfvensom kammaren. I köket är wanlig Spis med bakugn” (LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-40, Pungsholmen, 1843–47).

294. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-72, Väderlanda, 1838–44.

295. Erixon 1947a:477.

296. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-19, Holmåkra, 1845–48.

297. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-19, Holmåkra, 1845–48.

en ett mindre över varje fönster i bottenvåningen. Inga uppgifter framkommer om fönsternas utformning, spröjsmaterial och så vidare.

Vid den senast upprättade byggnadsbeskrivningen i socknen, avseende Kärri 1895, beskrivs, ofta rum för rum, antalet fönster och dörrar. Bottenvåningens huvudrum, som bör vara förlagda till en gavel, hade exempelvis alltid tre fönster – troligen ett i varje väderstreck – och två dörrar, troligen mot förstugan och köket. Beskrivningarna anger vidare huruvida fönster och dörrar var målade. I regel var de målade, men inte alltid. Flertalet rum beskrivs också vara tapetserade.²⁹⁸

Vissa byggnadsbeskrivningar har uppgifter om eldstäder. Oftast används begreppet spisel, men några gånger anges att det var fråga om rörspisar, kakelugnar eller så kallade järnkakelugnar, det vill säga sättugnar.²⁹⁹ Belägg finns för enstaka kakelugnar – en från vardera Torp (1843), Holmåkra (1847) och Kärri (1895) – men man kan inte vara säker på om det med kakelugn avses sättugn (järnkakelugn). Järnkakelugnar nämns uttryckligen 1877 i Ryd (en) och 1895 i Kärri (tre). Rörspisar av tegel med putsad utsida nämns lite oftare. Det är tydligt att de sent beskrivna skifteslagen ger uttryck för mer varierade eldstadstyper, men möjligen kan det delvis bero på att beskrivningsrutinerna ändrats och förfinats mot slutet av 1800-talet.

För vissa skifteslag preciseras att bakugn förekom. I byn Ryd omtalas 1877 att inget boningshus saknade bakugn; här har lantmätaren valt att skilja mellan bakugnar av tegel respektive gråsten.³⁰⁰

Bodbyggnader

För Nöbbele sockens bodbyggnader beskrivs i regel storlek, takmaterial och skick. Byggnadsbeskrivningarna är tämligen kortfattade, men ibland framkommer ytterligare uppgifter. Två bodbyggnader hade källare under sig; endast en var delvis brädfodrad och en var hopbyggd med en vagnbod.

Nästan alla bodbyggnader hade torvtak och inte heller på de senast beskrivna bodbyggnaderna under 1880-talet förekommer mer sentida material som tegel eller stickor. Takmaterialet på mangårdsbyggnad och bodbyggnad var alltså av samma slag.

Uppgifter om rumsindelning är sparsamma, men i de fall som detta framkommer var bottenvåningen ofta indelad i två rum och övervåningen i ett. Ingen bodbyggnad anges explicit bestå av bara en våning, men den lägsta är endast 1,2 meter hög; övriga beskrivna bodbyggnader är i regel över tre meter höga.

298. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-91, Kärri, 1893–97.

299. Järnkakelugn är en sydsvensk allmogeterm för den vetenskapliga termen sättugn, d.v.s. en låda av gjutjärn som oftast eldas från ett angränsande rum. Eldstäder enligt kakelugnens princip, men med stålklädd utsida, kända från bland annat Tornedalen i Norrbotten är inte kända från småländskt område och kan därför inte i detta sammanhang avses med termen järnkakelugn.

300. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874–77.

Två bodbyggnader i Ladö beskrivs 1882. En av dem hade två redskapsrum i bottenvåningen och en spannmålsbod däröver; den andra hade ett redskapsrum och ett rum med eldstad i bottenvåningen och en spannmålsbod på övervåningen.³⁰¹ Uppgifterna antyder vad bottenvåningen kunde nyttjas till. Att eldstäder förekom i bodbyggnader och andra ekonomibyggnader var, att döma av skifteshandlingarna, ytterst sällsynt och det finns för övrigt inget som tyder på att bodbyggnader nyttjats för boende. Bodbyggnader med två rum i bottenvåningen kan ha varit utformad enligt två principer. Mellanväggen mellan de två bodrummen kan antingen ha varit knuttimrad eller uppförd på annat sätt, exempelvis timmerstockar infällda i en slits i långsidornas timmer eller endast en brädvägg. Åtminstone en dubbelbod i byggnadsbeskrivningarna för Nöbbele socken tycks ha varit av den senare sorten, då beskrivningen anger att bodbyggnaden bestod av fyra knutar.³⁰²

Ladugårdar – stomme och exteriör

Ladugårdarnas stommateriäl och konstruktion avslöjas endast i ringa grad av byggnadsbeskrivningarna. Första gången stommaterialet kommenteras är 1877 för byn Ryd och då anges i princip blott att byggnaderna var uppförda av trä.³⁰³ Byn Ladö har 1882 fyra ladugårdar beskrivna, alla uppförda av timmer. Byn Kärr har 1895 åtta ladugårdar beskrivna, samtliga av timmer utom en nybyggd av både timmer och stolpar med brädor.³⁰⁴ Denna nybyggda ladugård stod på ett soldattorp, och det är lockande att betrakta denna byggnad och dess konstruktion som en lokal innovation. Även om skiftesverk och stolpvirke således förekommer som konstruktionsteknik i dessa sent beskrivna byar, saknas således nästan helt indikationer på att teknikerna skulle ha nyttjats i ladugårdar, utom i denna nybyggda ladugård på ett soldattorp. I dag finns flera ladugårdar uppförda av gråsten, men ladugårdar av detta slag framkommer inte av skifteshandlingarna.

Om vi utgår från att knuttimring var förhärskande som teknik i ladugårdar under 1800-talet, saknades troligen utvändigt beklädnad. Endast ett belägg för utvändigt beklädnad har påträffats i byggnadsbeskrivningarna och det gäller en ladugård på ett soldattorp i Ryd 1877, som hade brädfodring på knutarna.³⁰⁵

Socknens ladugårdar hade alltid halm som huvudsakligt takmaterial. Även ladugårdar som betecknas som nybyggda 1877 respektive 1895 var

301. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-34, Ladö, 1881–82.

302. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-49, Torp, 1833–34 (Västergården).

303. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874–77. Alla ladugårdar anges vara uppförda av trä. Vissa andra byggnader preciseras på annat sätt. Källare anges vara uppförda av sten och vissa mindre byggnader, såsom vedbodars, avträdeshus o.s.v. av stolpvirke och brädor.

304. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-34, Ladö, 1881–82 respektive 07-NÖB-91, Kärr, 1893–97.

305. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874–77.

täckta av halmtak.³⁰⁶ I några fall nämns även stickor eller brädor, men då rör det sig troligen om mindre tillbyggnader med dessa takmaterial.³⁰⁷ Enligt Mattisson låg det halmtak på omkring 90 % av ladugårdarna³⁰⁸ 1900. Ett övergivande av halmtaken inträffade inte förrän mellan 1900 och 1930.³⁰⁹

Ladugårdar – disposition och interiör

Ladugårdarnas invändiga funktioner eller lokaler var, som jag nämnt ovan, oftast ett fähus, ett stall, en tröskloge och två lador; ibland ingick även vagnbodar. I vissa nämns att slinder (höskulle) ingick. Hyltén-Cavallius nämner på 1860-talet att fähus i äldre tid hade en övervåning för höet, kallat slinder, höslinder eller slinne.³¹⁰ Även om ladugårdarna således i allt väsentligt omfattande samma lokaler som i andra undersökta exempelsocknar, finns en skillnad i klassificering och strukturering. I övriga exempelsocknar används alltid en indelning som inte särskiljer de två ladorna – med andra ord beskrivs ladugårdar bland annat ha omfattat en loge och två opreciserade lador.

Ladugårdarna i Nöbbele socken beskrivs däremot ofta ha en loge, en sädeslada och en foderlada. Detta påvisar tydligare att sädesladan används för förvaring av otröskad säd från skörd fram till tröskning. Efter tröskningen i logen lades halmen i foderladan medan spannmålen togs till bodbyggnaden eller boningshusets sädesvind. Invid foderladan låg troligen fähuset för att åstadkomma en praktisk närhet mellan dessa lokaler. Höets förvaring i ladugården uttrycks sällan explicit men ett ”slinder” (höskulle) noteras 1862 och hölador omnämns 1882.³¹¹ Eftersom dessa två belägg förekommer i ladugårdar där uppgifter om foderlada saknas kan förekomst av höskulle eller hölada göra foderlada överflödig. Alternativt kan begreppen hölada och foderlada ha samma innebörd. Vice kommissionslantmätare H. B:son Gierup nyttjade vid skiftet av byn Kärr en indelning som tydligare kopplar foderladan till fähuset snarare än logen. Han använder bland annat indelningen ”loge med lada, fähus med foderlada”.³¹² Även om kategorisering och termer alltså skiljer sig mellan socknarna är det tveksamt om dessa skillnader hade någon grund i materiella eller praktiska skillnader. Däremot utgör Gierups ”zonindelning” av ladugården en tankeväckande överraskning för mig som vant mig vid en helt annan.

306. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874–77 (Södergården) respektive 07-NÖB-91, Kärr, 1893–97 (soldattorp).

307. För exempelvis Väderlanda by (LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-72, Väderlanda, 1838–44) nämns som takmaterial stickor och brädor vid sidan om halm. I flera fall nämns sidor eller tillbyggnader och vid kostnadsberäkningen för återuppförandet nämns endast kostnadsersättning för halm.

308. Undersökningen anger inte explicit att endast ladugårdar räknas, men detta är troligt.

309. Mattisson 1961:163.

310. Hyltén-Cavallius 1868:209.

311. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-26, Kåramåla, 1862–63 respektive LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-34, Ladö, 1881–82.

312. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-91, Kärr, 1893–97.

I byggnadsbeskrivningen för Torps by 1834 avslöjar lantmätaren lite mer om stomme och rumsindelning än vanligt. Två av de beskrivna ladugårdarna omfattar följande lokaler:

Norrgården fähus, stall, loge, lador, vagnbod
Bystagård fähus, stall, loge, lador (sädes- respektive foder-)

Samtidigt anges båda ladugårdarna ha sex knutar och Norrgårdens ladugård två mellanväggar. Med observationer från fältstudier i allmänhet kombinerat med dessa uppgifter kan man diskutera ladugårdarnas konstruktion. Det finns inga uppgifter i byggnadsbeskrivningarna från Nöbble socken om stommaterial i ladugårdar före 1877. Därför är det okänt om dessa var helt timrade, hade en kombination av timmer och skiftesverk eller timmer i kombination med stolpvirke. I huvudsak finns det två alternativ. I det ena finns fyra av knutarna i byggnadens hörn och de två övriga vid den mellanvägg som avgränsar kreatursdelen från ladorna och logen; i det andra alternativet utgör fähus och stall två lokaler, avgränsade med knuttimrade väggar, av vilka en tämligen säkert var uppsatt mellan en lada och vagnboden. Vid det första alternativet kunde den andra mellanväggen dela av kreatursdelen i ett fähus och ett stall; vid det andra är det oklart vad den andra mellanväggen avdelade. Det mesta tyder sålunda på att det första alternativet gällde: ladugårdarna hade knutar i alla fyra byggnadshörn. Vi kan vidare vara säkra på att avgränsningen mellan loge och lador inte utgjordes av väggar, utan av lägre avgränsningar, ofta kallade balkar.

Övriga byggnader

Svinhus förekommer, som jag nämnt, ofta under 1800-talets sista fjärdedel, men de är sällan beskrivna mer ingående, åtminstone inte de separat uppförda. Fårhus förekommer mycket sparsamt i socknen, enligt byggnadsbeskrivningarna.

Trädgårdar

Från andra och tredje fjärdedelen av 1800-talet förekommer endast sporadiska uppgifter om trädgårdar i skifteshandlingarna. Inom skifteslaget Väderlanda fanns 1843 en hemmansdel som ägdes av kammarherren Rosenbladh. Här fanns en trädgård med fyrtio aplar och sju päronträd.³¹³ Ungefär samtidigt anges att två av sex delägare i skifteslaget Broaryd hade fruktträd och krusbärsbuskar.³¹⁴

Under 1800-talets sista fjärdedel ökar förekomsten av beskrivna trädgårdar avsevärt. Nittio procent av de kamerala hemmanen i Ryds by hade trädgårdar, medan ett hemman samt två soldattorp saknade det-

313. LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-72, Väderlanda, 1838–44.

314. LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-2, Broaryd, 1845–46.

ta.³¹⁵ Lantmätaren har här kategoriserat växterna i trädgårdarna i *smärre eller större fruktträd, plommonträd och bärbuskar*. Den mest omfattande trädgården fanns i Norrgården med femtiofyra större och mindre friska fruktträd.³¹⁶ Även den sist beskrivna byn, Kärr 1895, tycks ha haft samma omfattning på trädgårdarna, men här tillkommer ytterligare uppgifter vid beskrivningen – huruvida fruktträden var ädla eller oförädlade.³¹⁷ Uppgifter om bärbuskarnas olika arter saknas.

10. Åby socken, Norra Møre härad, Kalmar kommun, Kalmar län

Åby socken

Åby socken är belägen i Norra Møre härad, Kalmar län, omkring tio km norr om Kalmar. Møre utgör den sydligaste delen av Kalmar län, vilken präglas av god bördighet. Socknen möter i öster Kalmarsund och kan delas in i två områden. Det östra präglas, liksom Möretrakten i allmänhet, av hög uppodlingsgrad och ett av naturförhållandena gynnat jordbruk. Jordbruksmarkens dominans i denna östra del styrks av att det finns skifteslag, som helt saknar avrösningsjord.³¹⁸ Den västra delen omfattar större skogsområden och de uppodlade arealerna och byarna är mindre. Marken är också mindre bördig. Socknen saknar större sjöar och vattendrag. Jordbruk, boskapsskötsel och skogsbruk är gamla huvudnäringar i socknen. Skogen domineras av tall, gran och björk, men ek förekommer också. Närheten till Kalmar skall ha medfört omfattande handelsförbindelser.³¹⁹

Samuel Rogbergs *Historisk beskrifning om Småland* behandlar inte Kalmar län, men häradsfogden Magnus Gabriel Craelius publicerade 1774 en beskrivning av tre härader strax norr och nordväst om Oskarshamn.³²⁰ Detta beskrivna område sammanfaller således inte med Norra Møre härad och det är i viss mån tveksamt om jämförelser kan göras.

Jonas Stolt verkade som skomakare i Högsby socken och han författade sina i dag klassiska hågkomster, som täcker in perioden från omkring 1820 till 1880.³²¹ Inte heller Högsbytrakten sammanfaller med

315. Att just soldattorpen utmärker sig genom att helt sakna fruktträdgård skulle kunna tyda på en social differentiering, men detta motsägs av att soldattorpet i Kärr, som beskrivs 1895 har en fruktträdgård (LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-91, Kärr, 1893–97).

316. LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874–77. Lantmätaren Cedergren använder samma kategorisering vid beskrivningen av skifteslaget Ladö 1882 (LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-34, Ladö, 1881–82).

317. LMA (Växjö), Nöbble socken, 07-NÖB-91, Kärr, 1893–97.

318. Angående Åby skifteslag (LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-244, Åby, 1835–57).

319. Bl.a. Boken om Åby 1988:12 f och "Åby socken", anonymt manus i Kalmar läns museums arkiv.

320. Craelius 1930 (1774). En tydlig skillnad mellan Rogbergs och Craelius skildringar är att Rogberg ägnar stor kraft åt att redovisa kyrkliga förhållanden och förteckningar över prästerskapet, medan Craelius håller en mer resonande ton.

321. Stolt 1981.

Åby socken. Medan Högsby närmast är skogsbygd och Åby kustbygd kan det ändå vara värt att med reservationer jämföra Stolts beskrivningar med skifteshandlingarna från Åby socken.

I Åby socken finns godsegendomar, som inte har någon motsvarighet i de andra exempelsocknarna. Egendomarna Björnö och Stävlö var under 1800-talets mitt i ätten Posses ägo, vilken även hade stora innehav av kamerala hemman i byarna, vilket medför att delägare i vissa skifteslag var av ätten Posse, som i sin tur hade arrendatorer. Ett exempel är byn Lund med avgärda hemmanet Lundbymåla samt Svartingstorp och Byrum, där merparten av skifteslagen ägdes av Carl Posse. Hur denna ägostruktur kan ha påverkat skiftesmaterial och byggnadsskicket återkommer jag till.³²²

Laga skiften – omfattning och material

Ett tjugotal laga skiften genomfördes i Åby socken med tyngdpunkt på tiden fram till omkring 1860.³²³ Knappast några skiften genomfördes efter 1890. Mönstret känns igen från andra jordbruksdominerade slättbygdsområden med tidig skiftesverksamhet.

Ovanstående mönster med relativt tidig skiftesverksamhet slår igenom även i socknens byggnadsbeskrivningar, där 1830-, 40- och 50-talen står för nästan alla uppgifter om byggnader i skiftesmaterial. Ingen byggnad finns beskriven efter 1864. Denna inskränkta tidsperiod berörs å andra sidan av omfattande beskrivningsmaterial. Flera stora byar är beskrivna och då är alla kamerala hemmans byggnader medtagna. Detta rika material gör samtidigt Åby till den exempelsocken i min undersökning, som omfattar flest beskrivna byggnader, över fem hundra stycken. Vidstående uppställning visar översiktligt socknens byggnadsbeskrivningar (se figur 55).

En generell iakttagelse rörande byggnadsbeskrivningarna i Åby socken är att dessa är mer kortfattade än i övriga exempelsocknar. Detta kan bero på att visa företeelser saknas, som brädfodring och rödfärgning. Genom att uppgifter om stom- och takmaterial också ofta saknas, kan man sluta sig till att det rör sig om en strukturell skillnad i beskrivningsrutinerna. Denna är således inte endast relaterad till de enskilda lantmäternas olika arbetsätt.

Byggnadsbestånd

Boningshus

I likhet med övriga exempelsocknar anger skifteshandlingarna ett boningshus för varje kameralt hemman. Några undantag förekommer med ytterligare ett boningshus och anledningarna till detta kan ha varierat. I knappt hälften av fallen pågick generationsbyte, som jag dis-

322. Angående Carl Posse och dennes inflytande i Norra Møre, se Hofrén 1937:49, 337–442.

323. Angående skiftesverksamheten i Kalmar län, se Helmfrid 1961, även Hammarsköld 1985:82 f.

Skifteslag	År för byggn.-beskr	Lantmätare	Antal beskrivna kamerala hemman	Antal beskr byggnader
Skammelstorp*	1835	Lindeström	8	60
Svartingstorp + Byrum	1833	Lindeström	10	52
Lund (Lundbymåla)	1839	Albin	4	35
Vångerslät, Stora	1843	Magnét	16	110
Örntorp*	1847	Albin	1	1
Maltorp*	1847	Lidman	3	19
Bäck	1850	Lidman	2	5
Sporsjö*	1847	Magnét	11	57
Tombo 3	1852	Magnét	3	12
Knarrebo	1851	Lindeström	4	25
Tombo 1 + 2*	1854	Magnét	3	15
Åby*	1845, 1852	Tyberg, Albin	13	77
Karlsbo*	1858	Magnét	3	15
Nickebo*	1858	Dryselius	5	13
Alebo	1864	Rydström	3	24
Totalt			89	520
* = Färre än 75 % av de kamerala hemmanen med i byggnadsbeskrivningen.				

FIGUR 55. Översikt över laga skiften med byggnadsbeskrivningar eller flyttkostnadsberäkningar i Åby socken (Kalmar län).

kuterat ovan. Ett exempel på detta är ett hemman i Lund 1839 med ett boningshus i gott skick och ett med förfallna tak och golv men brukbara väggar.³²⁴ I Bäck 1850 hade ett hemman två boningshus, det ena under byggnad, det andra i halvgott skick.³²⁵ I Karlsbo ägde en hemmansägare 1858 ett mangårdshus i gott skick och ett boningshus som var ”gammalt och förfallet Boningshus, utan tak”.³²⁶

I andra fall är det mer oklart varför en del hemman hade mer än ett boningshus. Det är känt att Kalmar län 1850 hade högre andel statare per hundra bönder än de andra Smålandslänen, även om nivåerna var låga jämfört med områdena kring Mälardalen.³²⁷ Det finns emellertid inget i skiftesmaterialen som explicit tyder på att flera boningshus på ett hemman skulle vara ett uttryck för social differentiering, där statare och annat tjänstefolk bebodde statarbyggnader, drängstugor eller liknande, eftersom några sådana benämningar inte används i byggnadsbeskrivningarna. Statare förknippas snarare med

324. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-165, Lund, 1838–40.

325. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-212, Bäck, 1850.

326. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-255, Karlsbo, 1855–58.

327. Gadd 2000:226 f.

gods och storgårdar än de hemman som genomgår laga skifte.³²⁸ Hurvida torpen möjligen kunde vara bebodda av statare framgår inte av skifteshandlingarna.

Kombinationer av bostadshus och ekonomibyggnader förekommer inte i skifteshandlingarna.

Bodbyggnader

Bodbyggnader är i regel uppförda som separata byggnader, men någon gång händer att ett bränneri, ett skjul, ett brygghus eller ett vagnskjul ingår. På de omkring nittio beskrivna kamerala hemman som beskrivits under den första perioden, har 60 % bodbyggnader. Tidsmässigt är bodbyggnaderna jämnt spridda, men frekvensen varierar mellan skifteslagen. I Sporsjö med dess elva hemman har endast en bodbyggnad noterats i byggnadsbeskrivningen.³²⁹ Denna bodbyggnad användes av två hemman gemensamt. Byns begränsade bodutrymme, för exempelvis spannmålsmagasiner, måste ha lösts på annat sätt. Traditionen att inrymma spannmålsvind i mangårdsbyggnader, som vi känner igen från exempelvis Nöbbele socken är delvis en generell lösning på gåtan (se nedan). Noteringar av sädesvindar och liknande förekommer emellertid inte beträffande någon av skifteslagets mangårdsbyggnader, som kunde vara i en eller två våningar. Troligare är att bodfunktioner inryms i de vanligt förekommande så kallade portskjulen; dessa förekommer på de flesta hemman i byn, men är inte beskrivna vad gäller funktion eller lokaler. Portskjul avser en byggnad eller byggnadsdel med en öppning som man kunde köra igenom.

Ovanstående antagande att bodbyggnader och portskjul ofta fyllde liknande funktioner styrks av att belägg för bodbyggnader i viss mån står i omvänd proportion till portskjul (se figur 56).

FIGUR 56. Antalet bodbyggnader respektive portskjul i skifteslag med fler än fyra hemman beskrivna, Åby socken (Kalmar län).

Skifteslag	Beskrivningsår	Antal bodbyggnader	Antal portskjul
Svartingstorp + Byrum	1833	8	2
Skammelstorp	1835	8	6
Vångerslät	1843	12	8
Åby	1844/52	17	5
Sporsjö	1847	1	7
Nickebo	1858	6	0

328. Jfr Hellspong & Löfgren 1972:91–95, Morell 2001:62–66.

329. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-218, Sporsjö, 1841–51.

Ladugård

Begreppet ladugård används endast sparsamt i skifteshandlingarna från Åby socken. I stället förekommer, särskilt i de tidigaste beskrivningarna, antingen övergripande begrepp som logelada, husräcka och uthusräcka eller ingår de inrymda lokalerna i fraser som ”loge med två lad” eller ”stall, fähus, skjul och foderrum”. Vid nedanstående genomgång av ladugårdar har därför medtagits byggnader som benämns ladugårdar eller byggnader som inrymmer lokaler eller funktioner, vilka i de andra exempelsocknarna vanligtvis förekommer i ladugården, till exempel loge, lada, fähus och stall; däremot har inte svinhus, fårhus, redskapsskjul eller vagnskjul medtagits. Varje hemmans ladugård beskrivs i allmänhet vad gäller lokaler, storlek och skick.

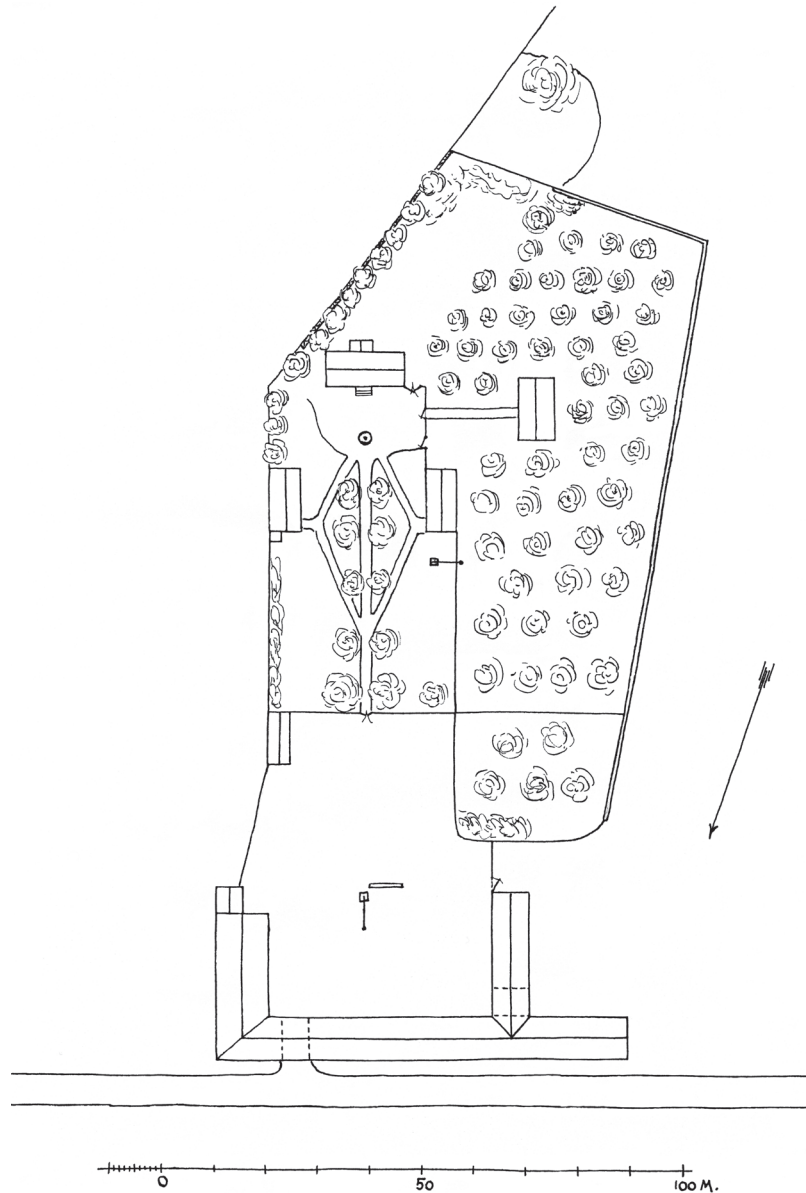
Det är tydligt att lantmätarna valt att dela upp uthusfunktionerna i flera kategorier i högre grad än i övriga exempelsocknar. Som exempel kan nämnas ett kameralt hemman i Stora Vångerslät om $\frac{1}{4}$ mantal. När man i andra exempelsocknar inrymt alla uthusfunktioner i en byggnad beskrivs ett hemman i Stora Vångerslät omfatta en ladugård (med loge och två lador), en fähusbyggnad och en stallbyggnad.³³⁰ Över huvud taget delar byggnadsbeskrivningarna ofta in byggnader efter olika djurslag – hornboskap för sig, hästar för sig, får för sig och så vidare. Vidare skiljer man ofta loge och lador från lokaler för djurhållning; några gånger noteras till och med separata ungmåtturhus.³³¹ Detta kan tolkas som om jordbrukarna i socknen gärna delar upp ekonomibygnaderna i separata byggnadskroppar. Om man betraktar skifteskartorna måste denna bild emellertid nyanseras. Ekonomibygnaderna i Åby socken tycks i regel vara i två eller tre längor, som är uppförda invid varandra i vinkel. Vid beskrivningen av dessa byggnader har lantmätaren valt att beskriva dem långa för långa så att en U-formad ekonomibygnad kategoriserats som tre byggnader i beskrivningen. Detta stöds av att byggnader av detta slag oftare än i de andra exempelsocknarna anges ha samma byggnadshöjd, ofta 5 alnar (3 meter). Att varje kameralt hemman i Åby socken således har ett relativt stort antal byggnader enligt byggnadsbeskrivningarna skulle varit annorlunda om lantmätarna valt att räkna de U-formade ekonomibygnaderna som en byggnad.

Portskjul

Jag har tidigare diskuterat portskjul i samband med belägg för bodbyggnader i socknen, vilket i allmänhet hänger samman med byarnas struktur. De rätt bebyggda radbyarna, där oftast ekonomibygnaderna ligger i rad utefter bygatan, framtvingar portskjul som genomkörningsmöjligheter utmed gatan.

330. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-199, Stora Vångerslät, 1839–47.

331. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-156, Skammelstorp, 1831–36.

FIGUR 57. Karta från 1932 över en gårdsanläggning i Skammelstorp by i Åby socken (Kalmar län). Även om byggnaderna åtminstone delvis är uppförda efter laga skiftet på 1830-talet illustrerar de en byggnadsgruppering som tycks ha varit vanlig även då, med vinkelbyggda ladugårdar och genomgående körportar. Många av dessa byggnader som uppförts i vinkel har i byggnadsbeskrivningarna angivits som flera byggnader. På mangården står två boningshus längst upp. Den vänstra flygeln är ett magasin med ett avtråde mot gaveln och den högra ett brygghus med bostadsrum.

Ibland anger byggnadsbeskrivningarna endast förekomst av portskjul, men ibland anges att portskjulet ingår i en större byggnads-kropp. I byn Skammelstorp anges 1835 att fyra av byns portskjul var en del av logen och ladorna medan ett var en del av ett fähus.³³² I Vångerslät och Sporsjö är däremot flertalet portskjul utan andra angivna funktioner.³³³ Vid en analys av skifteskartorna står vanligen långa läng-

332. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-156, Skammelstorp, 1831–36.

333. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-199, Stora Vångerslät, 1839–47 resp. o8-ÅBY-218, Sporsjö, 1841–51.

or utefter bygatorna, vilket tyder på att de beskrivna portskjulen ingått i en längre byggnad.

I de tidigaste beskrivningarna anges inte takmaterial för portskjul, men efterhand framkommer halm som det helt dominerande takmaterialet.

Brännhus och brygghus

Brännhus och brygghus är två begrepp som ofta förekommer i byggnadsbeskrivningarna, och kanske är det olika benämningar för ungefär samma byggnadskategori. Brännhus var den vanligare beteckningen fram till mitten av 1850-talet, då brygghus blev vanligare. Omkring 40 % av de beskrivna kamerala hemmanen hade ett brännhus eller brygghus och frekvensen är tämligen konstant över tiden.

Brännhus och brygghus användes sannolikt bland annat för brännvinsbränning och framställning av drank till djurfoder. Bakgrunden är

FIGUR 58. Ladugårdslängor i Skammeltorp i Åby socken (Kalmar län) fotograferade vid en dokumentation 1932.

att husbehovsbränning var tillåten mellan 1787 och 1855.³³⁴ En av råvarorna är potatis och sambandet mellan bränning och potatisodling blir ibland påtaglig även i byggnadsbeskrivningarna. I Skammelstorp hade två hemman både brännhus och potatiskällare.³³⁵ Byggnader för brännvinsbränning torde ha blivit överflödiga i samband med att husbehovsbränningen avskaffas och den höggradiga övergången från brännvinskonsumtion till kaffedrickande.³³⁶ I byggnadsbeskrivningen från Alebo skifteslag 1864 finns tre brygghus.³³⁷ Kanske står de kvar som monument från husbehovsbränningens tid eller har de erhållit andra huvudsakliga funktioner. Sett i ljuset av att husbehovsbränningen upphör på 1850-talet kan den samtidiga övergången från benämningen brännhus till brygghus påvisa sambandet mellan byggnadskategoriens funktion och benämning. Uppgifter från 1890-talet anger att brygghus används för slakt och tvätt.³³⁸

Jonas Stolt har ingående beskrivit tillvägagångssättet vid bränningen. Han hävdar att man i allmänhet brände i boningshusets boningsrum och menar att endast större gårdar hade särskilda brännerier.³³⁹ Traditionerna kan ha varit annorlunda i hans trakter i Högsby eller refererar han främst till sitt eget sociala skikt – de obesuttna. De hemman som har brännhus/brygghus i Åby socken är inte anmärkningsvärt stora, utan snarare normalstora – ¼ till ½ mantal.

Brännhusens/brygghusens beskaffenhet framträder i viss mån genom byggnadsbeskrivningarna. De var vanligen knuttimrade, ofta mellan 20 och 40 m² med eldstad och tak av näver och torv.

Fårhus

Fårhus förekommer sparsamt i byggnadsbeskrivningarna. Mest uppseendeväckande är ett fårhus i Vångerslät som 1843 anges ha ett tak belagt med papper;³⁴⁰ troligen rör det sig om lumpapp som bestrukits med trätjära. Uppgifter finns om att takpapp tillverkats i Småland vid Lessebo bruk.³⁴¹

Svinhus

Fristående svinhus eller i kombination med andra funktioner är vanliga i Åby socken under den undersökta perioden. Hälften av de beskrivna hemmanen har ett svinhus, men variationen mellan skifteslagen är stor. De tidiga svinhusen är separata byggnader, men efter 1850 kombineras

334. Gadd 2000:260, Skårin 1992:109 f.

335. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-156, Skammelstorp, 1831–36. Den ena potatiskällaren anges dessutom vara stor

336. T.ex. Utterström 1957, del 1:707.

337. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-268, Alebo, 1863–64.

338. Enligt ett undantagskontrakt 1899 (Boken om Åby 1988:120).

339. Stolt 1981:73 f.

340. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-199, Stora Vångerslät, 1839–47.

341. Sjunnesson 1985:8.

de ofta med redskapsskjul, hönshus eller avträden. Detta är inte ett resultat av att tidigare fristående byggnader förs samman, utan snarare att hönshus och avträden är helt nya byggnadskategorier och då uppförs tillsammans med svinhus.

Svinhus är beskrivna i begränsad omfattning, till exempel vad gäller storlek och takmaterial. Det är svårt att se något mönster i takmaterialet. Eftersom bortfallet är stort omöjliggörs frekvensberäkningar, men torvtak, brädtak och halmtak förekommer.

Avträden

Som jag framhållit tidigare är byggnadsbeskrivningarna så tidsmässigt koncentrerade i Åby socken att utvecklingen över tid är svårfångad; man kan ändå se att avträden ökar successivt från och med 1850.³⁴² Jag har funnit två tidiga avträdesbyggnader i källmaterialet och dessa belägg dateras till 1839 och 1843. Därefter blir avträden vanligare och är ofta uppförda i kombination med svinhus. Andelen kamerala hemman med avträde är 11 % under den första perioden. Hur förekomsten ser ut under 1800-talets sista decennier är inte möjligt att analysera eftersom byggnadsbeskrivningar saknas.

De funna avträdeshusen är mycket kortfattat beskrivna. Det tidigaste finns i Lunds by och hade en byggnadsyta om något över 3 m² och en höjd på 1,8 meter.³⁴³ Två avträden anges vara nybyggda – ett i Åby 1845, kombinerat med höns- och svinhus under ett halmtak;³⁴⁴ ett annat beskrivs 1864 i Alebo – nybyggt, kombinerat med ett svinhus under ett tak av bräddor och ytor (yttersta bräddan från stocken, där en sida utgörs av barksidan).³⁴⁵

Vid en första anblick tycks sociala omständigheter vara bakgrunden till det tidigaste avträdeshuset i Lunds by, eftersom hemmanet ägs av greve Carl Posse, men eftersom alla fyra beskrivna hemman i skifteslaget har denne ägare är slutsatsen osäker. Flertalet hemman med avträden omfattar ¼ eller 1/6 mantal, alltså normalstora hemman för trakten.

Samfällda byggnader: badstugor, kölnor och smedjor

Badstugor, kölnor och smedjor, som i allmänhet varit samfällda, förekommer även i Åby socken. Det finns emellertid inget som tyder på att dessa byggnadskategorier varit gemensamt ägda.

Ingen renodlad badstuga har påträffats, men någon gång kombineras badstugefunktionen med en kölna,³⁴⁶ medan en annan kölna kom-

342. Jonas Stolt nämner i sina hägkomster att födelsebyn Basebo hade endast ett avträde när han var ung, och att avträden var ovanliga i allmänhet (Stolt 1981:35, 39).

343. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-165, Lund, 1838–40.

344. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-244, Åby, 1835–57.

345. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-268, Alebo, 1863–64.

346. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-165, Lund, 1838–40. Byggnaden är omkring 26 m² och 1,5 m hög. Om att kombinera badstuga och kölna i Högsby socken, se Stolt 1981:72.

bineras med ett bryggghus.³⁴⁷ En byggnad kategoriserades som mälta, vilken bör ha nyttjats vid ölframställning. Det överraskande är att mältans tak är belagt med endast ”småsten”.³⁴⁸ Kanske skall detta ses i ljuset av Craelius upplysningar från 1772 om att vissa börjat täcka sina boningshus med klappersten i stället för torv.³⁴⁹ De närmare omständigheterna kring vilken typ av sten eller vilket läggningssätt som brukats kvarstår att utreda.

Tre smedjor har påträffats i byggnadsbeskrivningarna, men uppgifterna om deras beskaffenhet är knapphändiga.

Samtliga byggnadskategorier

Antalet olika byggnadskategorier per kameralt hemman kan endast undersökas för den första perioden, eftersom inga byggnadsbeskrivningar finns från och med 1878. För denna första period hamnar medeltalet på 5,2 byggnadskategorier per kameralt hemman – således avsevärt högre än i övriga exempelsocknar. Dessutom kan siffran vara tilltagen i underkant, eftersom man i vissa fall beskrev endast de byggnader man avsåg att flytta. Vissa hemman har därför endast en eller två byggnader beskrivna, men då ett liknande statistiskt underskott även kan gälla övriga exempelsocknar behöver detta inte påverka jämförelsen.

Variationen i antalet byggnadskategorier per kameralt hemman mellan de olika skifteslagen är stor, och den kan knappast bero enbart på respektive lantmätarens olika beskrivningsrutiner. Sporsjö omfattar elva beskrivna kamerala hemman och det genomsnittliga antalet byggnadskategorier är 4,3. Motsvarande siffra för Stora Vångerslät, med sexton beskrivna hemman, är 6,25.

Att siffrorna för antalet byggnadskategorier är så höga har att göra med att de lokaler, som på andra håll inryms i en ladugårdslänga, i stället är beskrivningsmässigt uppdelade på flera byggnader (se ovan). Dessutom förekommer portskjul frekvent, vilket är ovanligt, särskilt i västra Smålands exempelsocknar. Brännhus eller brännerier är en annan byggnadskategori som är speciell just för Åby socken.

De enskilda byggnadskategoriernas karaktär

Boningshus – stomme och exteriör

I flertalet fall anger byggnadsbeskrivningarna inte vilket material boningshusen är uppförda av, men erfarenhetsmässigt har knuttimring varit förhärskande i trakten under den aktuella tiden. I vissa fall preciseras att timmer används och i enstaka fall även träslag. Smålänningarna har föredragit furutimmer även om grantimmer också använts. I Åby

347. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-244, Åby, 1835–57.

348. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-199, Stora Vångerslät, 1839–47.

349. Craelius 1774:230.

socken har tre boningshus preciseringar vad gäller träslag på timret – ett fall nämner furutimmer, ett fur och gran och ett bara grantimmer.³⁵⁰ Exempelen vittnar inte om de olika trädslagens frekvens, men bekräftar att både furu- och grantimmer förekom. I Craelius beskrivning 1772 av nordligare delar av Kalmar län omtalar han det anmärkningsvärda att en bonde i Vena socken uppfört ett boningshus av sten.³⁵¹ Laga skifteshandlingarna i Åby socken vittnar dock inte om några efterföljare.

Som nämnts ovan, skiljer sig byggnadsbeskrivningarna i Åby socken i vissa avseenden från övriga exempelsocknars genom att de är tämligen kortfattade. Detta slår igenom bland annat i beskrivningen av boningshusens och övriga byggnaders utvändiga beklädnad och behandling. Det kan vara så att brädfodring och rödmålning var sällsynt i Åby socken, men det kan också bero på rådande beskrivningsrutin. Tidigare har påpekats att det finns en tendens hos dem som upprättat byggnadsbeskrivningarna, att vara noggrannare vid beskrivningen av det första hemmanet men att noteringarna blir något mer kortfattade efter hand. Denna tendens kan anas även i detta sammanhang, då uppgifter om exempelvis brädklädda knutar nämns endast för det först beskrivna boningshuset i Skammelstorp, men inte de följande sju.³⁵² Den först beskrivna mangårdsbyggnaden i Maltorp anges ha haft brädfodring, men inte de övriga tre i skifteslaget. För ett av dessa boningshus utan brädfodring i byggnadsbeskrivningen, finns en flyttkostnadsberäkning, som däremot tar upp kostnader för knutarnas beklädnad.³⁵³ Skifteshandlingarnas tillförlitlighet i detta avseende kan således delvis ifrågasättas. Vid två av de senaste byggnadsbeskrivningarna från omkring 1860 ändras emellertid detta mönster; i skifteslagen Nickebo och Alebo finns i stället flera anteckningar om rödfärgning, men däremot inga angående brädfodring.³⁵⁴

Det är svårt att dra några bebyggelsehistoriska slutsatser beträffande boningshusens exteriör. När Carl von Linné besökte Kalmar 1741 på väg till Öland iakttog han att knutarna på trähusen i staden var beslagna med brädor.³⁵⁵ Företeelsen var således känd i trakten sedan länge, men i vilken omfattning den eller rödfärgning skulle förekomma under laga skiftets period i Åby socken är svårbedömt, på grund av källkritiska överväganden och eftersom byggnadsbeskrivningar saknas efter 1864.

Byggnadsbeskrivningarna anger i varierande grad takmaterial på boningshusen, men då detta omtalas rör det sig utan undantag om torv-

350. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-165, Lund, 1838–40 respektive o8-ÅBY-244, Åby, 1835–57 (två beskrivningar, 1845 och 1852).

351. Craelius 1774/1930:230.

352. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-156, Skammelstorp, 1831–36.

353. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-210, Maltorp, 1846–50.

354. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-265, Nickebo, 1857–62 respektive o8-ÅBY-268, Alebo, 1863–64.

355. Linné 1991 (1741):45.

tak. Några få beskrivningar anger brädor i kombination med torvtak och troligen var det fråga om så kallade skurtak. Craelius menar på 1770-talet att allmogens boningshus är täckta med torvtak och merendels försedda med skurtak. Skifteshandlingarna omfattar emellertid inte så många belägg för att skurtak är vanliga. Inga uppgifter förekommer om tegel- eller sticktak.³⁵⁶ Det helt dominerande torvtaket på boningshus kan åtminstone delvis bero på att byggnadsbeskrivningar saknas från den tid då mer varierande takmaterial börjar uppträda.

Boningshus – disposition och interiör

Beskrivningen av bostadshusens rumskategorier är inte konsekvent genomförd i Åby socken. Den vanliga skillnaden, att det inom vissa skifteslag noggrant anges rum med mera och i andra skifteslag inte, gäller också här, men här finns ytterligare en form av inkonsekvens. Beskrivningsrutinerna *inom* respektive skifteslag är ibland påtagligt varierande – några boningshus har tydligt angivna rum andra inte. I skifteslaget Skammelstorp, som beskrivs 1835 finns åtta kamerala hemman med åtta mangårdsbyggnader. Endast två har rum angivna i byggnadsbeskrivningen. Det finns inget övrigt i källmaterialet som förklarar denna inkonsekvens.³⁵⁷

Enkelstugor är lättast att identifiera i byggnadsbeskrivningarna, och detta gäller också för Åby socken. Någon beräkning av andelen enkelstugor i det totala beståndet boningshus är inte möjlig, eftersom dels många byggnadsbeskrivningar saknar rumangivelser, dels rumsbeskrivningarna är förhållandevis inkonsekvent gjorda.³⁵⁸ I allmänna ordalag tycks emellertid den götiska enkelstugan vara vanlig.

Den götiska enkelstugan är vanlig i alla exempelsocknar, men en överraskning framkommer i Åby socken. I byggnadsbeskrivningar från ett par skifteslag finns boningshus med stuga, kammare och förstuga i bottenvåningen – alltså inget uttalat separat kök.³⁵⁹ Detta indikerar att det är frågan om enkelstugor av mer nordlig typ med köksfunktion i

356. I en byggnadsbeskrivning anges taket vara klätt med ”näfver, torf och brädor”, vilket kan vara ett enstaka belägg för skurtak (LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-224, Knarrebo, 1849–53). För den stora byn Åby anges inga takmaterial i byggnadsbeskrivningen. Vid en jämförelse med flyttkostnadsberäkningen framkommer på enstaka ställen uppgifter om ersättning för torv, vilket än mer bekräftar torvtaket dominerande ställning (LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-244, Åby, 1835–57). Angående införande och förekomst av tegeltak och spåntak i Högby socken, se Stolt 1981:37.

357. Det är inte de två först beskrivna byggnaderna som har rumsbeskrivningar, som diskuteras tidigare. En annan inkonsekvens rör boningshusets benämning. Begreppen stugubyggnad, stuga, byggnad och boningshus förekommer (LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-156, Skammelstorp, 1831–36). En liknande inkonsekvens råder i handlingarna för Svartingstorp och Byrum (LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-163, Svartingstorp och Byrum, 1833–37). Båda byarna hade J. G. Lindeström som förrättande lantmätare.

358. Flera anger endast antalet boningsrum, och frågan uppstår i fall en farstu eller ett kök kategoriserades som boningsrum.

359. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-163, Svartingstorp och Byrum, 1833–37 respektive 08-ÅBY-165, Lund, 1838–40.

stugan. Sigurd Erixon har hävdad att denna nordligare typ även kunde påträffas inom den götiska enkelstugans egentliga område.³⁶⁰ Förhållandet kanske får sin förklaring av att samtliga fyra belägg för denna nordliga enkelstuga hade godsägaren Carl Posse som ägare. Mest känd är Carl Posse för sitt intensiva byggande av vägar och påkostade herrgårdsbyggnader i trakten. Han var dessutom ägare till ytterligare hemman, vars mangårdsbyggnader visserligen inte tycks ha varit enkelstugor, men väl utan separat kök.³⁶¹

Enkelstugor utan separat kök har påträffats i byggnadsbeskrivningar från skifteslagen Svartingstorp och Byrum 1833 respektive Lund med avgärda hemmanet Lundbymåla 1839. Carl Posse etablerade sig som storägare av mark i socknen när hans hustru Sophia Wilhelmina Berg von Linde ärvde godsmassan 1834.³⁶² Att döma av dessa tidsangivelser bör de aktuella enkelstugorna tillkommit redan före Posses tid. Godsmassan Björnö, Kläckeberga, Stävlö och Läckeby med en mängd andra gårdar ägdes före Posse av majoren Henrik Walter Berg von Linde från 1784 till dennes död 1834.³⁶³ Tidsuppgifterna talar därför för att just denne Berg von Linde påverkat utformningen av bostadshuset utan separat kök. Jag har inte funnit några indikationer på att dessa boningshus för övrigt varit utformade på något anmärkningsvärt sätt.

Henrik Walter Berg von Linde (1752–1834) var major vid armén³⁶⁴ och kanske kan boningshusens utformning ha bestämts av den standardutformning som militära byggnader kunde få vid denna tid. Utan att således kunna visa godsägarens motiv att förorda boningshus utan separat kök, tycks detta vara ett av få belägg från Smäländsk horisont för överhetens konkreta inflytande på utformningen av folklig bebyggelse.³⁶⁵

Häradsfogden Craelius omtalar på 1770-talet att nyuppförda boningshus ofta består av två stugor med kök och förstuga emellan (alltså parstugor) eller en stuga med två framkammrar (troligen framkammarsstugor).³⁶⁶ Från Ålems socken strax norr om Åby sägs att parstugan är vanlig på normalstora hemman, men också att enkelstugan med farstukammare ofta uppfördes i samband med utflyttningen vid laga skifte.³⁶⁷ Huruvida dessa hustyper avspeglar sig i byggnadsbeskrivningarna i Åby socken kan knappast avgöras, eftersom många

360. Erixon 1947a:356–359.

361. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-163, Svartingstorp och Byrum, 1833–37. Carl Posse ägde sammanlagt nio kamerala hemman i skifteslaget Svartingstorp och Byrum. Två hemman har mangårdsbyggnader utan separat kök och övriga sju har mangårdshus, vars rumsindelning inte nämns i byggnadsbeskrivningen. Ett av de senare har ett dubblettboningshus med separat kök.

362. Hofrén 1937:49.

363. Hofrén 1937:49.

364. Anrep 1858:157.

365. Detta ämne har särskilt intresserat Finn Werne i *Böndernas bygge* (1993:224–243). Ämnet är även påtagligt i en lokalstudie om skiftesprocesser och bebyggelse i nordvästra Skåne (Ranby 2005).

366. Craelius 1930 (1774):229 f.

367. Schotte-Lindsten 1949:282 f.

rumsbeskrivningar i hög grad har de mindre informativa rumsbegreppen boningsrum eller rum. Begreppet framkammare har på visa håll varit en allmogeterm, men det förekommer inte i någon byggnadsbeskrivning i Åby socken.

Boningshus i både en och två våningar förekommer i socknens byggnadsbeskrivningar. Av de boningshus där jag med ledning av vånings- och rumsbeskrivning kan fastställa antalet våningar, har omkring hälften en våning och hälften två.³⁶⁸ Visserligen omspanner byggnadsbeskrivningarna endast omkring trettio år, men en svag ökning efter hand av andelen tvåvåningshus kan anas. Craelius menar 1772 att allmogen börjat bygga boningshus med överrum och att detta inte förekom trettio år tidigare.³⁶⁹ Sädesvindar, som vi känner från Nöbble socken, förekommer knappast i beskrivningarna, men även här har Craelius uppgifter om förhållandena under 1700-talets andra hälft. Han menar att de tillkomna övervåningarna inreddes som gästrum och som bodar och visthus. Denna samordning av bostads- och förvaringsfunktioner minskade underhåll och risken för tjuveri.³⁷⁰

Tidigare – Väderlanda i Nöbble socken – har jag noterat förekomst av en så kallad sparrastuga. Ett boningshus med den beteckningen fanns i Maltorp 1847³⁷¹ – en sparrastuga i halvgott skick med två boningsrum, kök och förstuga, vilket tyder på att det var en parstuga.

Byggnadsbeskrivningarna är kortfattade även beträffande boningshusens inredning. I vissa fall framkommer uppgifter om att väggarna är försedda med påklistrat papper, så kallat karduspapper eller gråpapper, eller tapeter. Jag har inte upptäckt några uppgifter i byggnadsbeskrivningarna om invändig rappning, mer än på insidorna av stenkällare under boningshusen.

Självklart var alla boningshus försedda med eldstäder, men ibland preciseras uppgifter om eldstäder något. I Vångerslät 1843 anger byggnadsbeskrivningen i första hand förekomst av eldstäder i övervåningen, eftersom de i bottenvåningen tydligen var självklara.³⁷² Endast ett skifteslag omfattar närmare beskrivningar av eldstadstyper. Maltorp omfattade tre kamerala hemman med sammanlagt fyra boningshus beskrivna. Här är tidiga belägg för kakelugnar vanligare än vad jag kunnat konstatera på annat håll i Småland. En enkelstuga har på 1840-talet fyra spisar och en kakelugn, ett mindre boningshus har två spisar och en kakelugn, en mangårdsbyggnad har fem spisar, två kakelugnar och en kakelugn av tegel (troligen en rörspis) samt slutligen har en tidi-

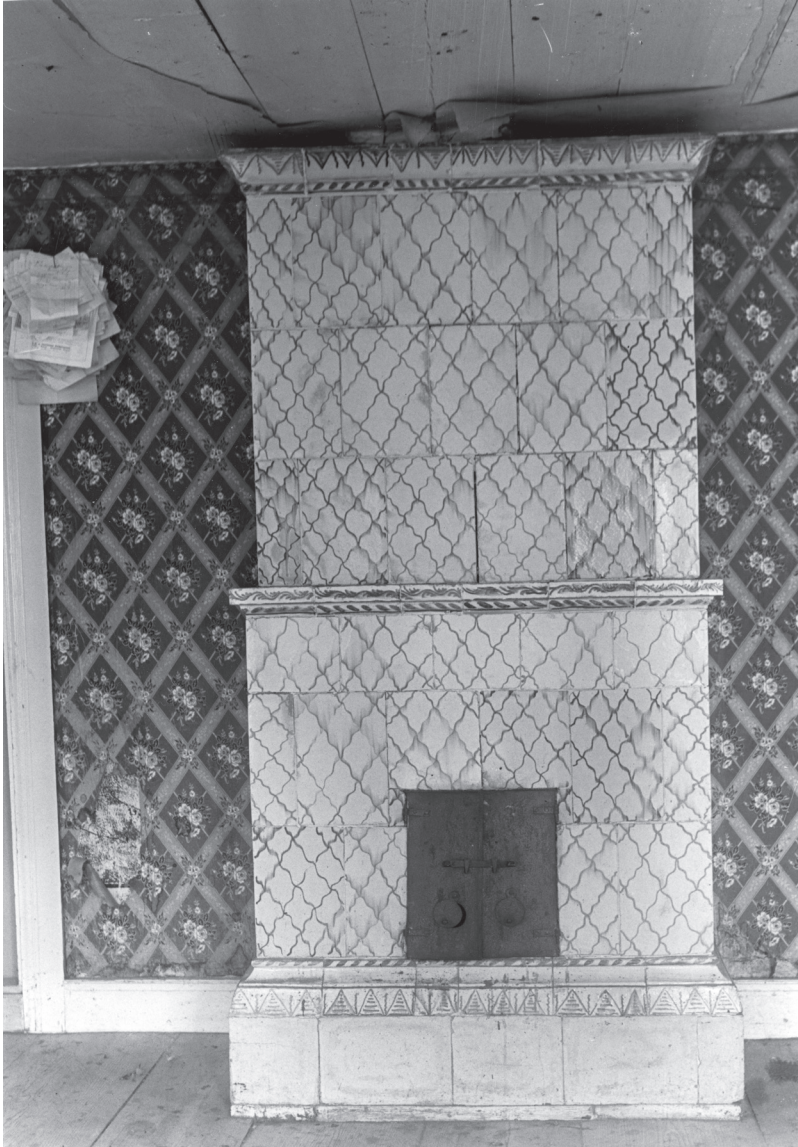
368. För att definieras som tvåvåningshus krävs att rum finns angivna på övervåningen, inte bara vind eller sädesvind. Ofta är byggnadshöjden också en indikator på antalet våningar: flertalet envåningsstugor är knappt två meter, medan tvåvåningshusen i regel är dubbelt så höga.

369. Craelius 1930 (1774):229.

370. Craelius 1930 (1774):230.

371. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-210, Maltorp, 1846-50.

372. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-199, Stora Vångerslät, 1839-47.

FIGUR 59. Tydliga indikationer på förekomst av kakelugnar saknas oftast, men i Åby socken (Kalmar län) har sådana påträffats för den första perioden i högre grad än i andra exempelsocknar. Bilden visar en äldre kakelugn i byn Skammeltorp i samband med en dokumentation 1932.

gare nämnd sparrastuga tre spisar, men ingen kakelugn.³⁷³ För Maltorp finns alltså tidiga och mer frekventa belägg för kakelugnar, som i de andra exempelsocknarna uppträder senare och i mindre omfattning.

Bodbyggnader

I de allra tidigaste byggnadsbeskrivningarna anges inte takmaterialet på bodbyggnaderna, men efterhand visar sig torv ha varit den förhärskande takbeläggningsen. Det är också det takmaterial som användes på bo-

373. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-210, Maltorp, 1846–50.

ningshusen. Någon förändring över tid vad gäller dessa förhållanden framskymtar inte i byggnadsbeskrivningarna.

Uppgifter om den invändiga dispositionen av bodbyggnaderna är ytterligt sparsamma, och de motsäger knappast det allmänna intrycket att bodbyggnader ofta hade två rum i bottenvåningen och ett spannmålsrum i övervåningen. Anmärkningsvärda undantag från detta har emellertid påträffats i Knarrebo 1851.³⁷⁴ Där har fyra bodbyggnader påträffats i byggnadsbeskrivningen och två av dessa har på sedvanligt sätt förrådsbod nere och spannmålsvind ovanpå. Ett hemman har emellertid två bodbyggnader.³⁷⁵ Den ena inrymde två förrådsbodar i bottenvåningen, men ett boningsrum där över samt även två eldstäder. Hemmanets andra bodbyggnad hade förstuga och ett boningsrum nere och två förrådsbodar en trappa upp. Här fanns tre eldstäder. Om detta skall betraktas i ljuset av en strävan att separera ägarhushåll från tjänstefolk kan inte klargöras enbart utifrån skiftesmaterial.

En annan intressant notering gäller en bodbyggnad som stod i Vångerslät 1843 och som anges stå på stolpar. Byggnadsytan var knappt 6 m² och höjden 1,8 meter.³⁷⁶ Bodbyggnader på stolpunderrede är kända från Småland, men sällsynta.³⁷⁷ Inga andra notiser i skifteshandlingarna avslöjar om loftbodar förekommer.³⁷⁸

Ladugårdar – stomme och exteriör

Endast vid ett par skiften har lantmätaren noterat ladugårdarnas stommaterial. I två byar rör det sig genomgående om timmer.³⁷⁹ I skifteslaget Knarrebo, och endast där, noterar lantmätaren att flertalet ladugårdar är uppförda ”dels på knut och dels i stolpar”.³⁸⁰ ”Stolphuggning” är ett begrepp som Manne Hofrén refererar till i sin översikt kring högreståndsbebyggelse i Kalmar län. Begreppet är identiskt med skiftesverk och sägs vara särskilt vanligt i skogsfattiga trakter, som delar av Møre. Att skiftesverk skulle ha långa traditioner i trakten påvisas av Hofréns exempel från 1600-talet.³⁸¹ Detta behöver inte innebära att fåhusdelarna

374. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-224, Knarrebo, 1849–53.

375. Hemmanet (2/7 mtl) har dubbel uppsättning av alla byggnader, vilket gör det troligt att hemmanet utgör en sammanslagning eller att där bedrivs två gårdsbruk.

376. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-199, Stora Vångerslät, 1839–47.

377. Exempel på bodbyggnader och magasinsbyggnader på stolpunderrede är Funghultsboden, från Hässleby socken (Jönköpings län) flyttad till hembygdsgården i Mariannelund och spannmålsmagasinet i Virkvarn i Misterhults socken (Kalmar län, Hofrén 1937:446, 457). Erixon nämner vidare ett exempel från Småland i *Svensk byggnadskultur* (Erixon 1947a:627) och *Atlas för svensk folkkultur* (Erixon 1957:42 f).

378. Däremot Schotte-Lindsten 1949:280 (beträffande Ålems socken) samt iakttagelser i fält av författaren.

379. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-210, Maltorp, 1846–50 respektive o8-ÅBY-212, Bäck, 1850.

380. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-224, Knarrebo, 1849–53. Lantmätaren var J. G. Lindeström och han har även förrättat två andra laga skiften med byggnadsbeskrivningar i Åby socken fast femton år tidigare. Vid dessa noterade han inga uppgifter om stommaterial.

381. Hofrén 1937:436 f.

av ladugårdarna var timrade och att logen och ladorna var i regelverk. I stället kan skiftesverk i kombination med knuttimrade hörn ha förekommit. Den generella frekvensen av denna kombination kan inte avgöras med hjälp av byggnadsbeskrivningarna, men Gunnar Henriksson har översiktligt karterat dess förekomst i Småland och konstaterat att det uppträder över hela landskapet.³⁸²

Jag har inte funnit några uppgifter om att ekonomibyggnader uppförts av sten eller korsvirke. Hofrén betonar att Carl Posse var en föregångare i dessa avseenden,³⁸³ men ladugårdar av sten eller korsvirke på normalstora hemman kom knappast att byggas.

I byggnadsbeskrivningarna förekommer inga uppgifter om att ladugårdar är utvändigt klädda med panel.

I byggnadsbeskrivningarna saknas uppgifter om takmaterial på ladugårdar före 1840; därefter dominerar halmtak. I ett par fall kompletteras upplysningarna om att halmtaket omfattar *vidjor* och *raftar*, vilket är benämningar på det material av trä som användes vid bindningen av halmtaket.³⁸⁴ I vissa fall, ofta koncentrerat till vissa skifteslag, förekommer en kombination av halm och brädor. I stället för brädor används ibland beteckningen ”ytor”, ”brädytor” eller ”yttak”. Dessa ytor förekommer också tillsammans med brädor som takbeläggning. Takkonstruktionen med halm respektive brädor/ytor kombinerade är oklar.³⁸⁵ Som jag nämnt är yttak vanliga i vissa byar men saknas helt i andra. I skifteslaget Sporsjö, som omfattade elva kamerala hemman, finns flera brädtak och fem tak med ytor. Av bland annat skifteskartan framgår att åtminstone en sågkvarnsplan är belägen vid ett vattendrag inom byn.³⁸⁶ Denna såg inom skifteslaget förklarar troligen varför sågade produkter är särskilt vanliga här. Kanske betraktades ytor som en ”restprodukt” från sågen och användes gärna i byn, men den var kanske inte värd att sälja eller transportera till andra byar.

Craelius anser 1774 att bönderna borde överge ”de vanliga hångtaken” och i stället lägga mer varaktiga halmtak.³⁸⁷ Med hångtak avser Craelius sannolikt tak belagda med björknäver som i sin tur hålls på plats av från nocken ligande stänger.³⁸⁸

Inga uppgifter om tegel, spån eller sticktak förekommer. Möjligen är detta inte överraskande eftersom den senaste byggnadsbeskrivningen upprättades 1864 och dessa företeelser blir vanligare först under slu-

382. Henriksson 1996:214. Beträffande Ålems socken strax norr om Åby hävdas att ladugårdar ofta bestod av skiftesverk, men att hörnen var knuttimrade (Schotte-Lindsten 1949:271).

383. Hofrén 1937:438 f.

384. Mattisson 1961:113. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-210, Maltorp, 1846–50 respektive 08-ÅBY-212, Bäck, 1850. Båda hade lantmätaren C. J. Lidman som förrättningsman.

385. Ett sätt att konstruera tak av brädor och ytor i Högsby socken beskriver Jonas Stolt (Stolt 1981:38).

386. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-218, Sporsjö, 1841–51 (ägofigur 891 ”sågkvarnsplan”).

387. Craelius 1930 (1774):231.

388. Stolt 1981:37 och not 32.

tet av 1800-talet. Karl Mattisson har inga uppgifter från Åby socken i sin halmtaksundersökning, men väl grannsocknen i norr: Ryssby. Där uppges att halmtaken ersatts fullständigt av vasstak omkring 1900.³⁸⁹

Ladugårdar – disposition och interiör

Ladugårdsfunktionerna är beskrivningsmässigt oftast uppdelade på flera byggnader och jag har ovan också berört vilka indelningar som var vanliga. Eftersom loge och lador ofta är uppförda i en långa och fåhus och stall i en annan behövs ibland särskilt utrymme för foderförvaring i kreaturslängan. Därför är det vanligt att separata fåhus eller stall kombineras med ett foderrum eller foderhus.³⁹⁰ Dessa lokalkategorier är däremot ovanliga i trakter där ladugårdslängor omfattar både hantering och förvaring av säd och kreatur. I flera skifteslag nämns däremot skullar och slinnder.³⁹¹ Craelius konstaterar i sin beskrivning av delar av Kalmar län 1772 att skullar är ovanligt, men att alla hus borde ha sådana. Han upplyser om att motviljan mot skullar beror på att jordbrukarna trodde att ”ängan” från kreaturen skulle göra fodret osmakligt.³⁹² Även Jonas Stolt menar att skullar inte förekom i hans födelseby omkring 1830; i stället användes lador.³⁹³ Eftersom skullar på vissa håll betraktats som självklara och därför inte konsekvent noterats i byggnadsbeskrivningarna är det vanskligt att dra några slutsatser om frekvens och utveckling över tid.

Inga belägg för körhus/tröskverkshus finns i skiftesmaterialen. Detta kan bero på att den sista byggnadsbeskrivningen upprättades på 1860-talet, alltså innan mekaniska tröskverk slog igenom i övriga exempelsocknar. Det har hävdats att tröskning med slaga var vanligast i Åby socken så långt fram i tiden som omkring sekelskiftet 1900.³⁹⁴

Inga uppgifter i byggnadsbeskrivningarna avslöjar något om ladugårdarnas inredning.

Övriga byggnader

Ett utrymme som omnämns i några fall är slöjdboden/-huset/-kammaren. Denna kan vara inrymd i ett brygghus eller en bodbyggnad.³⁹⁵ Beskrivningarna är särdeles kortfattade, men värt att nämna är att den slöjdbod som är uppförd tillsammans med en bodbyggnad innehåller en skorstensmur. Om syftet med eldstaden är uppvärmning eller om den är förknippad med arbetet i slöjdboden kan inte avgöras utifrån beskrivningen.

389. Mattisson 1961:165, jfr 112.

390. Jonas Stolt menar att stall alltid hade skulle i Högsby socken (Stolt 1981:37).

391. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-163, Svartingstorp och Byrum, 1833-37; 08-ÅBY-199, Stora Vångerslät, 1839-47; 08-ÅBY-218, Sporsjö, 1841-51; 08-ÅBY-224, Knarrebo, 1849-53 respektive 08-ÅBY-255, Karlsbo, 1855-58 och 08-ÅBY-268, Alebo, 1863-64.

392. Craelius 1930 (1774):231.

393. Stolt 1981:35.

394. Boken om Åby 1988:167, även 249.

395. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-244, Åby, 1835-57, 08-ÅBY-265, Nickebo, 1857-62 respektive 08-ÅBY-268, Alebo, 1863-64.

Trädgårdar

Uppgifter om trädgårdar uppträder redan i den tidigaste beskrivningen i socken, nämligen i Svartingstorp och Byrum 1833. Flera av de tio beskrivna kamerala hemman hade trädgårdar; ett hushåll på ett posthemman (1/2 mtl) hade:

- 4 flyttbara fruktträd
- 20 icke flyttbara fruktträd
- En mängd flyttbara plommonträd och stickelsbär

Ett annat hemman (1 mtl) ägt av Carl Posse hade:

- 18 icke flyttbara fruktträd
- 78 flyttbara vinbärs- och stickelsbärsbuskar
- 14 plommon- och körsbärsträd³⁹⁶

Uppgifterna vittnar om utvecklad trädgårdsskötsel. Inte heller för senare skiftade skifteslag saknas uppgifter, även om vissa hemman helt tycks sakna trädgårdar.³⁹⁷ Den tidigaste noteringen av päronträd är från Bäck 1850.³⁹⁸ Över huvud taget är trädgårdsförekomsten tämligen konstant, att döma av byggnadsbeskrivningarna. I den senast upprättade byggnadsbeskrivningen från 1864, för byn Alebo, noteras endast några mindre respektive äldre fruktträd.³⁹⁹ Sammantaget noteras fruktträdgårdar för närmare 60 % av alla beskrivna kamerala hemman i socknen.

II. Sammanfattning och slutsatser

I denna sammanfattning avser jag i första hand att göra jämförelser mellan exempelsocknarna för att fånga likheter och skillnader inom det agrara byggandet från småländskt område. En tydligare jämförelse mellan mina resultat och tidigare forskning ges först i detta kapitel avslutande avsnitt.

396. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-163, Svartingstorp och Byrum, 1833–37.

397. Skifteslag som saknar uppgifter om trädgårdar: Skammelstorp, Örntorp, Maltorp, Tombo (2 st.) och Karlsbo. Benägenheten att notera trädgårdar i byggnadsbeskrivningarna kan inte hänföras till någon särskild lantmätare. Ett rimligt antagande är att avsaknad av noteringar om trädgårdar för vissa kamerala hemman, då andra hemman inom samma skifteslag har sådana noteringar, bör vara starka indikationer på att trädgårdar av värde verkligen saknades. I några fall noteras emellertid uttryckligen att trädgård saknades (t.ex. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-218, Sporsjö, 1841–51).

398. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-212, Bäck, 1850.

399. LMA (Kalmar), Åby socken, o8-ÅBY-268, Alebo, 1863–64.

Byggnadsbestånd

Boningshus

I flertalet exempelsocknar har varje kameralt hemman ett boningshus. Att flera boningshus förekommer beror oftast på ett byggnadsmässigt generationsskifte, där man övergav ett äldre boningshus för att inrätta sig i ett nytt. Ibland har jag även kunnat notera sammanslagning av hemman, vilket medför dubblettbyggnader. I flera socknar ha jag sett en svag tendens under sent 1800-tal att statbyggnader och drängstugor börjar uppträda. Detta kan vara en indikation på en boendemässig separering av anställda från ägarhushållet. Antalet byggnadsbeskrivningar från tidigt 1900-tal är få, men att döma av dem var det ovanligt med separata drängstugor och liknande. Uppfattningen att drängar på de flesta håll i landet inte bodde i mangårdsbyggnaden i början av 1900-talet⁴⁰⁰ stöds inte av skifteshandlingarna i exempelsocknarna.

I enstaka fall har undersökningen kunnat identifiera byggnader för kombinerad bostads- och ekonomifunktion, dock inte avseende hus för djurhållning. Min generella slutsats är emellertid att bostadsfunktion tämligen konsekvent separerades från byggnadskroppar för andra ändamål. Ett undantag utgör spannmålsförvaring på övervåningar (se nedan).

Bodbyggnader

Bodbyggnader är en småländsk byggnadskategori som särskilt uppmärksammats genom att sådana ställts upp på flera kulturhistoriska friluftsmuseer och hembygdsgårdar och dessutom analyserats genom separata undersökningar.⁴⁰¹ I flera sammanhang har forskare och antikvarier framhållit att varje hemman hade åtminstone en bodbyggnad.⁴⁰² Trots att bodbyggnaden uppfattas vara vanlig och typisk för landskapet Småland har mina undersökningar visat att dess frekvens varierat avsevärt. Särskilt höga frekvenser har jag funnit i socknarna Alseda, Vireda/Lommaryd och i viss mån Norra Unnaryd. Där har under den första perioden ofta långt över 80 % av de beskriva hemmanen minst en bodbyggnad. I mitten placerar sig Åby på 60 % och Ås med 44 % under den första perioden. Lägst andel bodbyggnader per hemman (23 %) finner vi i Nöbbele socken.

Alla de exempelsocknar som har underlag från den andra perioden visar på en nedgång i bodbyggnadsfrekvensen. De socknar som tidigare hade hög andel bodbyggnader visar under den andra perioden kraftiga nedgångar i frekvensen. I Vireda/Lommaryd nästan halveras frekvensen mellan perioderna. I Ås och Nöbbele socknar, båda med måttliga nivåer, har betyd-

400. Morell 2001:44 f

401. Bodbyggnaderna från Måketorp och Uranäs på Kulturen i Lund, bodbyggnaderna från Kulebo och Stora Tofta i Jönköpings stadspark, visthusboden från Trottagård i Slottskogen i Göteborg, svalgångsboden från Småland i Frilandsmuseet, Köpenhamn o.s.v. Åhman & Persson 2001.

402. Erixon 1947a:576, Bebyggelse och kulturlandskap 1988:90, Dederung 2001:176.

Exempelsocken:	1:a period	2:a period
Alseda	100%	78%
Vireda/Lommaryd	96%	54%
Norra Unnaryd	83%	Uppg. saknas
Ås	44%	33%
Nöbbele	23%	22%
Åby	60%	Uppg. saknas

FIGUR 60. Antalet bodbyggnader per kameralt hemman.

ligt blygsammare minskningar, som dessutom delvis är statistiskt osäkra. Eftersom beskrivningar helt saknas från Norra Unnaryd och Åby socknar kan utvecklingen under den andra perioden inte bedömas för dem.

Den hittills förhärskande uppfattningen att alla hemman i Småland hade minst en bodbyggnad måste således omprövas mot bakgrund av min genomgång av skifteshandlingarna. Materialet visar vidare att bodbyggnaderna blir allt färre undre decennierna kring sekelskiftet 1900, jämfört med 1800-talets mitt. Eftersom antalet skiften från den andra perioden i allmänhet är få är denna tendens något osäker för vissa socknar.

De två socknarna med lägst frekvens ligger båda i sydvästra halvan av Småland, där spannmålsförvaring på boningshusens övervåningar tycks ha varit vanligt. Socknarna Alseda, Vireda/Lommaryd och Norra Unnaryd har alla hög bodbyggnadsfrekvens samtidigt som de är mycket olika från jordbrukssynpunkt. Alseda har exempelvis ett omfattande och av naturen gynnat jordbruk, medan Norra Unnaryd däremot har ett mycket begränsat jordbruk med sparsam spannmålsodling. Mina undersökningar visar att även hemman med högloftstugor har separata bodbyggnader, trots att man skulle kunna misstänka att högloftet kunde härbärgera hemmanets spannmål.

Ladugård

Bortsett från analysområdena Vireda/Lommaryd och Åby, har i princip varje kameralt hemman en byggnad som benämns ladugård, som oftast omfattar åtminstone tröskloge, två lador och ett fåhus. Ofta inordnades ytterligare ett par mindre uthusfunktioner i byggnadskroppen. I Ås socken var det inte ovanligt att ytterligare en lite mindre byggnad, som benämndes ladugård, fanns inom hemmanet. I denna socken omnämns även undantagsvis sommarfåhus, vilket av en samtida lantmätare anges vara ett alternativ till långa fågator till utmarken. Ås socken ligger inom ett större område där sommarfåhusens frekvens framhållits tidigare.⁴⁰³

Beskrivningarna från Norra Unnaryd och Vireda/Lommaryd pekar på att ladugårdsfunktionerna kunde vara ordnade på olika sätt. Här förekommer

403. Holmström 2001:10 f., 22.

både ladugårdar med många kombinerade funktioner och mer uppdelade byggnadskroppar. Dessa olika sätt att ordna ladugårdsfunktionerna förekommer även parallellt i samma byar. Det har endast i ringa grad påträffats tydliga belägg på att en uppsplittrad stuktur efter hand ersatts av en mer samlad ladugård. Även Åby socken skiljer ut sig genom att ekonomibyggnaderna har en svåröverskådlig struktur. Begreppet ”ladugård” används mer sparsamt i Åby socken än på andra håll och i stället förekommer ofta ”logelada” för byggnader som omfattar en loge och två lador. Ekonomibyggnaderna är också i högre grad uppdelade på flera byggnadskroppar. Dessutom är portskjul en särskilt vanlig byggnadskategori i motsats till övriga exempelsocknar. Portskjulen hänger intimt samman med att många byar var tätt sammanbyggda i radbyform. Detta kontrasterar tydligast mot Norra Unnaryds, Ås och Nöbbele socknar, där bybebyggelsen är mer gles och utspridd.

En dimension av ladugårdars storlek är hur många lokaler eller funktioner som inrymdes – en annan är ladugårdars byggnadsvolym. Jag har valt att inte närmare beräkna dessa av flera skäl. Ett är att det är svårt att jämföra byggnadsvolymer mellan äldre uppdelade ladugårdar och mer sentida sammanbyggda. Ett annat skäl är att man ändå kan iakttä en tydlig tendens att ladugårdarna antar större volym, vilket också hävdats tidigare.⁴⁰⁴ Att storleken på ladugårdarna ökar under den aktuella perioden är uppenbart, men mer oklart är ökningen hos de olika lokalerna i ladugårdarna. Ändras storleken på logen som en följd av ändrad tröskteknik? I vilken mån utökas ladutrymmena när spannmålsskördarna ökar? Hur förändras proportionerna mellan utrymmena för djurhållning när vissa delar av kreaturstammen ökar och andra är mer konstanta?⁴⁰⁵ Beskrivningarna av ladugårdar i skifteshandlingarna avslöjar inget om dessa proportioner, utom när ladugårdsfunktionerna är uppdelade i flera byggnader. Denna förutsättning inträffar alltför sporadiskt för att statistiska beräkningar skall vara meningsfulla. Sparsamt förekommande uppgifter om antalet platser för olika kreatur räcker inte för att undersöka mer generella skillnader i tid och rum.

I Ås socken har det enda utrymmet explicit avsett för getter påträffats i en beskrivning 1848. Det är en stallbyggnad, som inrymde stall, får- och gethus. Detta enstaka exempel illustrerar den småländska getnäringens utveckling i två avseenden. Dels hade intresset för getskötsel över huvud taget avtagit kraftigt i början av 1800-talet, dels var det främst de obesuttna – om någon – som hade get,⁴⁰⁶ dels finns det trots allt kvar en blygsam getskötsel i just Västbo härad. Samtiden förklarar utvecklingen med att getterna ständigt slet sig och svårligen kunde hållas inom sina inhägnader och att de skadade skogstillväxt och skogsbestånd.⁴⁰⁷

404. T. ex. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:91.

405. Antalet hästar, kor, får och svin ökar under perioden 1870–90 i Jönköpings län, medan antalet oxar är ungefär konstant (Rösiö 1964b:42, jfr Morell 2001:243).

406. Fägerborg 1986:124 f.

407. Jönköpings läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1914:78 respektive 1917:281.

Svinhus

Helge Rösiö – direktör för Jönköpings läns hushållningssällskap – hävdar i en översikt rörande jordbruksnäringen i Jönköpings län att inresset för svinskötelsen i allmänhet varit ljumt, men ökat avsevärt i slutet av 1800-talet. Bättre avelsdjur anskaffas på 1870-talet, och en bit in på 1900-talet inrättas två svinavelsstationer. Svinstammen i Jönköpings län ökar med närmare 60 % mellan 1890 och 1913.⁴⁰⁸ I en redogörelse för svinskötelsens utveckling runt förra sekelskiftet framhålls att svinuppfödning i Västbo härad har en särskilt betydande och lång historia. På 1880-talet prioriteras svinens utfodring på bekostnad av kornas.⁴⁰⁹ Sett i ett större perspektiv ökar svinuppfödningen i landet från och med 1870-talet i symbios med mejeriväsendets tillväxt, och exporten var betydande.⁴¹⁰

Svinhus kan i Småland avse såväl en byggnad som en lokal i en byggnad. När svinhus kombineras med andra funktioner görs detta endast sällan med en stor ladugård, kan jag utläsa av byggnadsbeskrivningarna. Däremot kombineras svinhus oftare med fårhus, avträde och mindre förvaringskjul. En anledning till detta är att svinskötelse sliter hårt på den byggnad där den är inrymd och att kombinera detta med en större ladugård som är tänkt att stå länge är olämpligt. Ett annat skäl är att svin, mer än hästar och kor, är beroende av varmare klimat. En ladugårds stora volymer svarar inte mot svinens behov av små utrymmen med liten luftvolym för att hålla värmen.⁴¹¹

Mina undersökningar av byggnadsbeskrivningarna har påvisat att svinhus är en byggnads- eller lokalkategori med mycket skiftande frekvens. Exempelsocknarna i norra och östra Småland har ofta svin, för åtminstone hälften av de beskrivna hemman har något svinhus. Dessa socknar visar dessutom en påtaglig ökning av svinhusfrekvensen under den andra perioden i förhållande till den första. I Alseda socken har över 60 % av alla före 1878 beskrivna kamerala hemman svinhus och därefter stiger siffrorna till 80 %. Högst upp på Småländska höglandet har 50 % av Vireda/Lommaryds beskrivna hemman svinhus under den första perioden och därefter 85 %. I Åby, en socken med goda förutsättningar för jordbruk, har omkring hälften av de beskrivna hemmanen svinhus före 1878; uppgifter saknas från den andra perioden. I den från jordbruksynpunkt svaga Norra Unnaryds socken har omkring hälften av alla kamerala hemman ett svinhus; också här saknas uppgifter från den andra perioden. Detta kontrasterar mot skogssocknarna Ås och Nöbböle, som endast har enstaka svinhus före 1878. Under den andra perioden änd-

408. En station placerades i Klämmestorp utanför Jönköping och en i Hultaby utanför Vetlanda (Rösiö 1964a:61). Jfr även Jönköpings läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1917:bl.a. 264.

409. Jönköpings läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1917:266.

410. Morell 2001:100 f.

411. Svala 1993:63.

ras bilden, då omkring 45 % av de beskrivna hemmanen i Ås socken har svinhus. Motsvarande siffra för Nöbbele är omkring 90 %. Samtida uppgifter för Ås socken gör gällande att svin hade stor betydelse även före 1878, men att de inte stallades och att svinhus därför inte nyttjades. Svinhusfrekvensen är således inte ett absolut mått på förekomsten av svin, utan snarare en indikation på hur svinskötseln bedrevs.

Fårhus

Fårskötseln i Jönköpings län upplevde ett uppsving omkring 1830 som en följd av de nya ullmarknaderna i Norrköping. I första hand tycks de större godsens i norra delen av länet ägnat sig åt omfattande fårskötsel och på Näs gård i Adelövs socken inrättas ett stamschäferi och herdeskola redan på 1820-talet. Lantbrukaren i gemen tycks däremot främst hålla sig med får till husbehov.⁴¹² Vid sekelskiftet 1900 är intresset för fårskötsel mycket varierande i Jönköpings län. I häraderna närmast Jönköping är fårskötseln svag, men på andra håll råder motsatta förhållanden. Generellt kan man emellertid konstatera att fårstammen i Jönköpings län håller sig tämligen konstant från omkring 1830 till 1910-talet.⁴¹³ Mellan åren 1890 och 1913 går fårstammen i Jönköpings län ner med omkring 14 %.⁴¹⁴

Fårhus har påträffats i alla exempelsocknar men antalet är i regel begränsat. En nedgång under 1800-talets andra hälft har kunnat spåras i Vireda, Lommaryds och Ås socknar och i Nöbbele socken är fårhus ovanliga över huvud taget. I Norra Unnaryd som har svaga förutsättningar för jordbruk tycks fårskötseln däremot vara något större, att döma av förekomsten av fårhus.

Avträden

Avträden är en byggnadskategori, som jag genom skifteshandlingarna tydligt kunnat undersöka i förhållande till tid, rum och social miljö. Generellt är avträden sällsynta före 1850, men ökar därefter; i två av exempelsocknarna (Alseda och Ås) är de första beläggen kopplade till prästerskapet. Den första perioden har följande avträdesfrekvens: Alseda socken drygt 20 %, Vireda/Lommaryd 20 %, Norra Unnaryd 0 %, Ås 3 %, Nöbbele drygt 30 % och Åby 11 %. Att Nöbbele framstår med höga siffror kan bero på att i materialet ingår ett omfattande skifteslag året före periodindelningens brytår. Den andra periodens hemman tycks i regel ha avträden, men i exempelvis Vireda/Lommaryd saknar 40 % av hemmanen uppgifter om avträden. För Norra Unnaryds och Åby socknar kan detta inte bedömas eftersom byggnadsbeskrivningar saknas från den andra perioden.

412. Jönköpings läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1917:275.

413. Jönköpings läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1917:277–280.

414. Rösjö 1964b:80.

Samfällda byggnader: badstugor, kölnor och smedjor

Badstugor, kölnor och smedjor förekommer sparsamt i skifteshandlingarna under nästan hela undersökningsperioden, och mycket tyder på att man i skifteshandlingarna förbisett dessa byggnader vid upprättandet av byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar. Badstugor nämns oftare i Alseda socken än i de andra exempelsocknarna, men jag har inte funnit någon förklaring till detta. I byggnadsbeskrivningar för Unnaryds socken, med kopplingar till Tabergs bergslag och järnbruk-drift, är smedjor särskilt vanliga.

Övriga byggnadskategorier

Ängslador påträffas sporadiskt i byggnadsbeskrivningarna, men detta avslöjar inte ängsladornas verkliga frekvens, eftersom de i regel undantogs vid upprättandet av byggnadsbeskrivningarna. Däremot anger skifteskartorna inom vissa områden ofta byggnader invid perifera ängar. Dessa bör generellt tolkas som ängslador. Skifteshandlingarna har inte kunnat användas för att pröva uppgifter som framkommit vid sentida inventeringar av ängslador i Kronobergs och Kalmar län.⁴¹⁵

Samtliga byggnadskategorier

I kapitel I redogjorde jag för den allmänna uppfattningen om en utveckling från ett så kallat månghussystem till färre och mer flerkfunktionella byggnader. Upplösningen av månghussystemet har daterats till tiden för laga skifte eller sent 1800-tal.⁴¹⁶ I min analys av det genomsnittliga antalet byggnadskategorier per kameralt hemman framträder vissa mönster (se fig.). Höga siffror finner vi i Åby (5,2) och Norra Unnaryd (5,0), men tyvärr saknar dessa socknar uppgifter från den andra perioden. I Alseda är det likartat med 4,6 byggnadskategorier per hemman under första perioden, vilket ökar till 5,6 för den andra perioden. Gemensamt för både Åby och Alseda är gynnsamma förhållanden för jordbruk. Vireda/Lommarydsområdet har ett tämligen konstant byggnadsbestånd om 5 byggnadskategorier per hemman.

Åby och Vireda/Lommaryd har snarlika nivåer vad gäller antalet byggnadskategorier per hemman, men byggnadsbeståndet är olika. I Vireda/Lommaryd har flertalet hemman ladugårdsfunktioner uppdelade på flera byggnadskroppar. I Åby finns däremot byggnadskategorier, exempelvis brännhus och porthus, som i mycket lägre grad eller inte alls förekommer i de andra exempelsocknarna. Dessa bidrar i hög grad till att varje hemman i Åby socken omfattar särskilt många byggnadskategorier. Som tidigare nämnts har sammanhängande, men vinklade

⁴¹⁵ Johannisson 1995, Landin 2004.

⁴¹⁶ Bebyggelse och kulturlandskap 1988:90 f, Werne 1993:48, 336, Lange 1997:170 f., Palmqvist 1998:64.

FIGUR 61. Det genomsnittliga antalet byggnadskategorier per kameralt hemman.

Det genomsnittliga antalet byggnadskategorier per kameralt hemman			
Socken	före 1878	1878–	1828–1927
Alseda	4,6	5,6	4,7
Vireda/Lommaryd	5,0	4,8	4,9
Ås	4,1	3,5	3,75
N Unnaryd	5	-	-
Nöbbele	3,8	4	3,9
Åby	5,2	-	-

ekonomibyggnader i Åby socken ofta räknads som flera byggnader i skifteshandlingarna. Detta bidrar också till de höga nivåerna.

Skogssocknarna Ås och Nöbbele visar lägre nivåer – i Ås omkring fyra med en nedåtgående tendens, vilken från källkritisk synpunkt möjligen kan ifrågasättas. Nöbbele socken har ungefär samma uppgifter, men med en svagt uppåtående tendens.

Med omkring fyra eller fem byggnadskategorier per kameralt hemman är det, enligt min mening, svårt att tala om ett månghussystem, som tidigare hävdats. Visserligen har jag i mina beräkningar valt att inte ta med källare och dessutom saknas i regel uppgifter om ängslador, som vi vet fanns inom vissa delar av Småland, men flera av de byggnader som föreslagits ingå i månghussystemet saknas.⁴¹⁷ På många håll omtalar byggnadsbeskrivningarna endast ett fåtal bodbyggnader, avträden, linbastur, kölnor och smedjor, som jag visat. Byggnadskategorier som nämnts i nationella översikter, exempelvis gäststugor, drängstugor, bagarstugor, tvättstugor, särskilda oxhus, gethus, agnbodar med mera saknas eller förekommer endast sporadiskt. Dessutom är logar, lador, fåhus och stall oftast sammanbyggda till en länga. Sammantaget medför detta att antalet byggnader och byggnadskategorier per hemman inom analysområdena knappast kan ses som ett uttryck för ett månghussystem. Däremot vore det en intressant forskningsuppgift att försöka klargöra tidigare förhållanden, under 1600- och 1700-talen.

De enskilda byggnadskategoriernas karaktär

Boningshus – stomme och exteriör

De kamerala hemmanen i exempelsocknarna har, i de fall uppgifter förekommer, boningshus uppförda av fur- eller mer sällan grantimmer.⁴¹⁸ Jag har inte påträffat något exempel på annat stommateriäl i skifteshandlingarna.⁴¹⁹ Timmerstommen skyddas ibland av utvändigt bräd-

417. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:80.

418. Jfr. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:81.

419. Vid en tidigare excerpering av skifteshandlingar på Visingsö har jag påträffat ett boningshus

fordring. I de skogsdominerade exempelsocknarna har tidig förekomst av brädfodring iakttagits och en tydlig majoritet av boningshusen har brädfodring under den andra perioden – i Nöbbele socken så mycket som 90 %. I Alseda socken har brädfodringen inte denna dominerande ställning ens under sent 1800-tal. Här tycks också de enskilda gårdarnas ekonomiska förutsättningar påverkat förekomsten av utvändig brädpanel. För Åby socken, men eventuellt även övriga exempelsocknar, finns indikationer på att uppgifter om brädfodring inte alltid är tillförlitliga, det vill säga byggnadsbeskrivningarna nämner inget om brädfodring, men enligt flyttkostnadsberäkningen utgår ersättning för sådan panel. Om således förekomsten av brädfodring varierar lokalt motsäger inte detta äldre uppfattning som allmänt hävdats att brädinklädnad introducerades i början av 1800-talet.⁴²⁰

Olika former av näver- och torvtak är det vanligaste på boningshus i exempelsocknarna. En hittills sparsamt beskriven variant med brädor ovanpå näver- och torvskiktet har identifierats; detta har olika lokala benämningar, såsom skurtak, suvtak, taksu o.s.v. Enhetligast i detta avseende är Alseda, Nöbbele, Norra Unnaryds och Åby socknar där i princip alla boningshus har någon form av näver- och torvtak – ofta med skurtak – långt fram under 1800-talet.

I Alseda socken är skurtaket det fullständigt dominerande på boningshus, men under den andra perioden blir stick- och spåntak respektive tegeltak vanligast.

I Ås socken finns många näver- och torvtak, men också tidiga belägg för tegel. Dessa tidiga tegeltak kan kopplas till skiftade högreståndsmiljöer, men under 1850-talet kunde även normalstora hemman ha boningshus med tegeltak. I detta och senare fall hör tegeltaket ihop med i allmänhet mer påkostade mangårdsbyggnader. I en stor by som beskrivs 1879 har hälften tak av näver, torv och eventuellt skurtak, 25 % tegel och 25 % stickor. Vid ett skifte omkring 1910 har näver och torv helt ersatts av tegel eller stickor.

I Norra Unnaryds socken, vars sista byggnadsbeskrivning dateras till 1857, har endast ett hemman med tegeltak påträffats. Att döma av mantalet är detta normalstort, men bland annat boningshuset är stort och påkostat med tegeltak och gul fasadfärg. Detta är ett exempel av flera som jag framhållit, där hemmanets välstånd inte är strikt proportionellt mot dess storlek räknat i mantal. För övrigt dominerar torvtak eller skurtak kraftigt, även om beskrivningsrutinerna inte lika tydligt avslöjar takmaterialet som i övriga exempelsocknar. Att taken, enligt beskrivningarna, är belagda med brädor innebär sannolikt att det är frågan om skurtak.

i Vrixlösa vars nedre våning var till hälften uppförd av sten 1838. Byggnaden tillhörde en magister Malmsten (LMA (Jönköping, Visingsö socken, 06-VIÖ-50, Vrixlösa, 1838-39). Byggnadsmaterialet kan ha att göra med ruinerna efter Visingsborg eftersom stenmaterial (kalksten) hämtades därifrån till att återanvändas vid byggande av bland annat stenkällare på ön.

420. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:81.

I Nöbbele socken är torvtak också gängse fram till sent 1800-tal, då enstaka fall av spåntak på boningshus börjar noteras. Byggnadsbeskrivningarna ger däremot knappast några indikationer på att skurtak förekommer och trots att dessa sträcker sig till sent 1800-tal har inga exempel på tegeltak påträffats. Att det påkostade takmaterialet tegel saknas i beskrivningarna kan ha samband med att många skifteslag endast omfattar flyttkostnadsberäkningar av utflyttningsskyldiga hemman. Ett statistiskt underskott av välbyggda hemman kan således uppstå.

I Åby finns flera tecken som tyder på att skurtak förekommer. I vilket fall som helst är tak med näver och torv helt dominerande under den period som byggnadsbeskrivningar förekommer fram till 1864, det vill säga från den första perioden. Inga uppgifter finns om tegel- eller sticktak.

Sammantaget visar dessa undersökningar att takbeläggning med material som kan hämtas och produceras lokalt har ytterst liten konkurrens från exempelvis tegelpannor, som var en handelsvara. Detta gällde åtminstone fram till 1860-talet men med lokala variationer. Det så kallade skurtaket har knappast nämnts i tidigare undersökningar. Mina undersökningar har visat att skurtak är ytterst frekvent i vissa socknar, medan andra har högre frekvens av sedvanliga torvtak.

Ett alternativ till torvtak är stick- eller spåntak. Terminologin varierar, och det är tveksamt om dagens definitioner är tillämpliga som allmogetermer under skiftenas skede. Enstaka tidiga belägg uppträder redan under 1830-talet, men större genomslag får sticktaken under 1800-talets sista fjärdedel. Beklagligtvis kan riktigheten i denna utveckling inte beläggas i Norra Unnaryds och Åby socknar eftersom byggnadsbeskrivningar saknas från den andra perioden.

Tak belagda med tegelpannor skiljer sig från övriga genom att takmaterialet måste köpas samt att det är dyrt, men varaktigt. Mina undersökningar har visat att tegeltak, föga överraskande, uppträder tidigast i högreståndsmiljöer. För de socknar som har byggnadsbeskrivningar från den andra perioden framträder tegeltaket som tämligen vanligt, frånsett Nöbbele socken som helt saknar belägg för tegeltak trots att byggnadsbeskrivningar finns från 1890-talet.

Boningshus – disposition och interiör

Boningshusens plantyper framgår inte explicit av byggnadsbeskrivningarna, men detta kan i många fall undersökas utifrån vilka rum som omnämns, antalet eldstäder och skorstensmurar. Den plantyp som i första hand varit möjlig att identifiera i källmaterialet är enkelstugan i olika varianter. I Småland är, som tidigare nämnts, den så kallade götiska enkelstugan med separat kök vanligare än den nordligare varianten med kök i stugan och separat kammare i bottenvåningen. En variant som också förekommit är enkelstuga med förstukammare.

I Alseda socken tycks omkring 80 % av boningshusen i byggnadsbeskrivningar med uppgifter om rumsindelning vara enkelstugor – ibland med förstukammare – men eftersom bortfallet är stort och bestämmandet av plantyp delvis osäkert måste uppgifterna tas med viss osäkerhet. Detsamma gäller den trend att enkelstugan ersätts av andra plantyper under andra perioden.

Åtminstone 58 % av boningshusen i Vireda och Lommaryds socknar kan med större bestämdhet bedömas vara av enkelstugetyp under den första perioden. Resterande 42 % kan inte i första hand antas vara av någon annan typ, utan dessa är i allt väsentligt omöjliga att bedöma på grund av knapphändiga uppgifter i källorna. Under den andra perioden blir bilden än mer svårbedömbär, men enkelstugor förekommer fortfarande då.

I Norra Unnaryds socken är förutsättningarna goda att identifiera även andra hustyper. Tre högloftsstugor har påträffats – alla med endast ett högloft. Äldre källor beskriver och avbildar i regel högloftstugor med två högloft, men Ambrosiani iakttog redan på 1910-talet att det var vanligt med endast ett högloft i den norra delen av högloftstugans utbredningsområde.⁴²¹ I Atlas över svensk folkkulturs kartering över högloftstugans utbredning presenteras inga belägg för denna hustyp från Mo härad, där Norra Unnaryds socken är belägen. Däremot finns många belägg från sydvästligaste och sydligaste Småland.⁴²²

Vidare har en stor mängd framkammarsstugor framkommit i byggnadsbeskrivningarna, bland annat genom att allmogetermen ”framkammare” används flitigt. Åtminstone 1/3 av hemmanen i Norra Unnaryds socken är framkammarsstugor, men siffrorna är sannolikt i underkant. Angående enkelstugans förekomst visar skifteshandlingarna att denna var ovanlig i socknen. Endast fyra enkelstugor har identifierats och källorna ger inga möjligheter att bedöma om dessa avtar eller ökar i frekvens.

Endast få skifteslag i Ås socken har uppgifter som medför att jag kan försöka klarlägga hustyp. Beräkningar för dessa skifteslag pekar på att enkelstugor förekommer i omkring 20 % av boningshusen och att denna andel mer än fördubblas om även enkelstugor med förstukammare medtas. En stor del av de övriga boningshusen i Ås socken har sannolikt varit framkammarsstugor.

Även i Nöbböle socken har identifieringen av enkelstugor försvårats på grund av stort bortfall. Endast fem säkra götiska enkelstugor har konstaterats.

Vanlig, men svår att kvantifiera, är den götiska enkelstugan i Åby socken. Enkelstugan av mer nordlig typ har påträffats i socknen, och

421. Ambrosiani 1916:16.

422. Erixon 1957:42 f.

då på hemman som ägandemässigt kan knytas till den godsmassa som innehas av ätterna Berg von Linde och Posse. Ett tecken på överhetens påverkan på allmogens bebyggelse kan här anas.

Tidigare forskning har framhållit att den götiska enkelstugan var allmänt förekommande och särskilt på torp och små hemman i Småland, men att den hade en mindre dominerande ställning i de sydvästra delarna av landet.⁴²³ Hustypen skall i Småland ha ersatts av större byggnader under 1800-talet och levt kvar bland de obesuttna.⁴²⁴ Mina undersökningar nyanserar denna bild något. Det stämmer att enkelstugan var vanligast i mina exempelsocknar i de nordöstra delarna av Småland och mindre vanliga i sydväst, som Erixon hävdar.⁴²⁵ Däremot tycks den inte ha genomgått en plötslig regression och förpassats till endast obesuttna, eftersom den förekommer flitigt fram till 1870-talet och uppträder även senare. Detta gäller främst exempelsocknarna Alseda, Vireda och Lommaryd.

I de sydvästra delarna uppträder andra hustyper. Högloftsstugan är en typ som anses ha varit allmän före laga skiftets epok.⁴²⁶ Detta stöds av att ingen byggnad i skifteshandlingarna från Ås socken har tolkats som en högloftsstuga. Däremot har tre belägg påträffats i den nordligare belägna socknen Norra Unnaryd – samtliga med endast ett högloft. Vanligare inom dessa sydvästliga exempelsocknar var emellertid framkammarstugan, men dess mer exakta frekvens har inte kunnat klargöras eftersom hustypen är vanskelig att säkert bestämma utifrån byggnadsbeskrivningarna. Detta gäller även parstugan.

Vid min bedömning av byggnadshöjden på boningshusen har byggnadsbeskrivningarnas uppgifter varit vägledande, särskilt där en andra våning explicit anges, om eldstäder på övervåningen uppges eller om rumsfunktioner utöver ”vind” förekommer. Norra Unnaryds socken långt i väster har nästan enbart boningshus i ett plan. I Nöbbele socken längre söderut är åtminstone 25 % av boningshusen i en våning under den första perioden, men under den andra tycks inredd övervåning ha varit regel. Ås socken i väster skall enligt samtida uppgifter övergivit envåningshus omkring 1800. Mina undersökningar visar emellertid att envåningshus förekom även senare. Även helt nyuppförda envåningshus fanns vid 1800-talets mitt. Alseda socken har i de tidiga skifteshandlingarna flera boningshus i en våning, men de är aldrig i majoritet, och efter 1850-talet finns knappast några belägg för boningshus i en våning. Byggnadsbeskrivningarna i Åby socken omspannar endast den första perioden. Av dessa är ungefär hälften av boningshusen i en våning och hälften i två. Bortfallet gör emellertid beräkningarna något osäkra. Bedömningen av boningshusens höjd är svår att sammanfatta efter-

423. Erixon 1947a:351, 356.

424. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:84.

425. Erixon 1947a:351.

426. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:83.

som bilden varierar lokalt och kriterierna för tvåvåningshus är oklara.⁴²⁷ Wernes uppfattning att tvåvåningshusen haft sitt genomslag i bland annat Småland på 1820- och 30-talen⁴²⁸ är givetvis en förenkling, men inte möjlig att kontrollera med hög precision utifrån skifteshandlingarna.

Boningshusens innerväggar är behandlade på olika sätt, till exempel invändig rappning. Uppgifter om invändig rappning har dock påträffats endast i Alseda, Vireda och Lommaryds socknar. Den invändiga rappningen har inte behandlats tidigare utom i texter med skifteshandlingar som källmaterial.⁴²⁹ Ibland klistrades ark av så kallat karduspapper på innerväggarna för att jämna till och skapa en yta att måla limfärg på. Skifteshandlingarna saknar information om vilka kulörer eller mönster innerväggarna är målade med. Under 1800-talets andra hälft blir det, enligt byggnadsbeskrivningarna, allt vanligare att ”tapeter” klistras på innerväggarna. Hur dessa tapeter var framställda eller utformade framgår inte av handlingarna. Att flera tapetfabriker etablerades i Småland under 1800-talets andra hälft är känt och kanske härrörde de i skifteshandlingarna angivna tapeterna därifrån.⁴³⁰

Bodbyggnader

Tidigare forskning har framhållit att bodbyggnader är omsorgsfullt och påkostat uppförda.⁴³¹ Byggnadsbeskrivningarna berör knappast detta, men jag har konstaterat att boningshus och bodbyggnader fram till 1800-talets andra hälft i regel har likadana takmaterial, medan övrig bebyggelse ofta har annan taktäckning, vilket styrker hypotesen. Härvidlag är torvtak eller skurtak inledningsvis vanligast och efter hand ersatt av tegel. Omkring sekelskiftet 1900 förekommer även brädor och stickor, och härigenom ansluter sig bodbyggnadernas takmaterial i högre grad till övriga ekonomibyggnader, i stället för till boningshusen som tidigare.

Kulturhistoriker kategoriserar gärna bodbyggnader efter utformning. Härvidlag har loftbodarna och loftgångsbodarna särskilt uppmärksammas och analyserats. Skifteshandlingarna har inga uppgifter som säkert hjälper oss att identifiera dessa två typer av bodbyggnader. En annan bodbyggnadskategori är stolpbodarna, som förekommer mycket sparsamt i Småland. Ett belägg finns i skiftesmaterialet från Åby socken, där en bodbyggnad uppges stå på stolpar.

427. Jfr. Carlsson & Hansen 2003:13 f.

428. Werne 1993:342.

429. Rydén 1961:36.

430. Lars Wilhelm Norling startade tapettillverkning i Jönköping 1851 (Broström & Hidemark 2004:246), J P Johansson & Co startade tillverkning i Kalmar 1882 (a. a.:242) och Nässjö tapetfabrik etablerades 1876 (a. a.:241, Åsgrim Berlin 2001:35). Länsmuseet i Jönköping genomförde i samarbete med Byggnadsvård Qvarnarp i Eksjö inventeringar av äldre tapeter och tapettillverkare (Ride 2001:8-14). Utöver ovan nämnda tillverkare har framkommit att tapettillverkning skedde i Vetlanda och Värnamo från 1800-talets mitt. Vidare har påträffats P. A. Rosell & Co som startade i Jönköping 1862 (Åsgrim Berlin 2001:31, 34).

431. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:90 och Dederling 2001:176.

Däremot kan man utifrån byggnadsbeskrivningarna inte sällan bedöma om det rör sig om enkel- eller dubbelbodnar och om det finns bodvind. Generellt har jag kunnat se att både enkel- och dubbelbodnar är vanliga. Oftast har dubbelbodarna övervåning eller vind med endast ett rum i hela byggnadens längd. I enstaka fall är bodbyggnaderna så låga att en övervåning knappast rymts.

I Åby socken har påträffats ett par bodbyggnader inrymda för bland annat bostadsändamål och försedda med eldstäder. Eldstäder förekommer för övrigt och i allt väsentligt endast i boningshus i Småland.

De genomgångna byggnadsbeskrivningarna har knappast några uppgifter om bodbyggnadernas utformning, som innebär att jag kunnat klargöra rumsliga skillnader hos byggnadskategorin mellan exempelsocknarna.

Ladugårdar – stomme och exteriör

Trä var det förhärskande byggnadsmaterialet i ladugårdar enligt byggnadsbeskrivningarna, där inga stenladugårdar har påträffats. Träladugårdar kan vara uppförda antingen helt i timmer eller ha timrat fåhus och loge med lador i skiftesverk eller regelverk. I Alseda, Vireda/Lommaryd⁴³², Norra Unnaryds, Nöbbele och Åby socknar dominerar de hel-timrade ladugårdarna helt eller delvis, men i Ås socken blandas timmer ofta med konstruktioner av skiftesverk ("skiftesvirke") och regelverk ("stolpvirke"). Något enstaka exempel från Nöbbele socken antyder att när ladugårdar nyuppförs där på 1890-talet sker detta i blandteknik. Dessa uppgifter kan jämföras med Gunnar Henrikssons forskning kring skiftesverk. Han menar att skiftesverk varit mest förekommande i östra Småland.⁴³³

Halm är det dominerande takmaterialet på småländska ladugårdar i nästan alla trakter och långt fram mot slutet av 1800-talet. Det enda undantaget utgörs av Norra Unnaryds socken, där brist på halm medför att befolkningen använder näver och torv på ladugårdstaken, vilket inte kommenterats i äldre litteratur. I Ås socken förekommer stickor tidigt (1830), men i begränsad omfattning. Sticktak blir successivt vanligare där, men i en by som beskrivs 1911 har alla torpladugårdar stickor, medan takmaterialet på de besuttnas ladugårdar varierade mellan halm och stickor. Även om sticktak är modernare som typ är det inom detta skifteslag ändå det material som de obesuttna i högre grad utnyttjar. Skifteshandlingarnas uppgifter har jämförts med Karl Mattissons undersökning om när halmtaken övergavs. Undersökningarna motsäger inte varandra, men en komplikation är att skifteshandlingarna i första hand skildrar tiden före 1900, medan Mattisson fokuserar tiden från och med 1900.⁴³⁴

432. I Vireda och Lommaryds socknar saknas oftast uppgifter om stommaterial eller anges endast att trä använts.

433. Henriksson 1996:234.

434. Mattisson 1961: främst 161–166.

Genom förändrad teknik introduceras tröskverk i Småland under 1800-talet.⁴³⁵ Hushållningssällskapet i Jönköpings län framhåller att ambulerande mekaniserade tröskverk förekommer ”här och var” omkring 1840, varvid tröskverksägaren ersätts med del i den tröskade säden.⁴³⁶ Gadd menar att tröskverkenas spridning i bland annat Småland påbörjades under 1840-talet eller omkring 1850.⁴³⁷ Allan T. Nilsson har föreslagit 1880-talet som det decennium då tröskverk slog igenom mer allmänt.⁴³⁸ Mekaniserade tröskverk drevs ofta med vandring, ofta placerad i ett särskilt körhus, som inrymdes i en separat tillbyggd byggnads-kropp på ladugårdens ena långsida. Körhus av detta slag har knappast behandlats i litteraturen tidigare.

De tidigaste beläggen för körhus i byggnadsbeskrivningarna uppträder 1857 i både Alseda och Ås socknar. Ett av dessa belägg i Ås socken avser en tröskvandring, ordnad inom ladugårdens rektangulära planform, medan övriga har dem som tillbyggnader. I Alseda ökar frekvensen av körhus successivt, medan den är mer sporadisk i Ås socken. I Vireda, Lommaryds, Norra Unnaryds och Åby socknar saknas helt belägg för körhus. Vad gäller de två senare beror detta främst på att byggnadsbeskrivningar saknas efter omkring 1860. Beträffande Vireda och Lommaryds socknar kan avsaknaden av körhus bero på att tröskvandringarna inte byggs in, utan står fritt eller endast förses med ett enklare tak. Genom denna utformning, utan fast inbyggnad, skapades inga markeringar i kartmaterialet samtidigt som vandringar inte togs upp i byggnadsbeskrivningarna. Inte heller Nöbböle socken har några belägg för körhus eller tröskverksbyggnader, trots att den senaste byggnadsbeskrivningen upprättas så sent som 1895. Min slutsats är att tröskverk och körhus är en företeelse som växer fram under 1800-talets andra hälft. Det finns emellertid inte någon absolut korrelation mellan förekomst av körhus och införande av mekaniserad tröskteknik.

Det finns endast få belägg för att ladugårdar har utvändigt brädpanel. Ett undantag utgör Ås socken med många uppgifter om brädfodring, men då på den del av ladugården som är uppförd av andra stommaterial än timmer. Här nämns brädpanel på både skiftesverks- och regelverkskonstruktioner. Orsaken till att ladugårdarnas timmerväggar inte kläs med panel framgår inte av skifteshandlingarna, men man kan anta att brädfodringens huvudfunktioner – värmeisolering och rötskydd – inte anses ge några fördelar för ladugårdarna. Brädfodring skulle ha tätat ladugården, men detta är ovälkommet eftersom kreaturens fuktalstring behöver ventileras bort. Vidare drabbas ladugården av röta inifrån, i första hand från kreaturen, vilket gör utvändigt rötskydd överflödigt.

435. Jfr Jönköpings läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1914:76.

436. Jönköpings läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1914:102.

437. Gadd 1998:153

438. Nilsson 1962:102, 108.

Ladugårdar – disposition och interiör

Begreppet ”ladugård” är i skifteshandlingarna den gängse benämningen för en ekonomibyggnad som oftast inrymmer flera ekonomibyggnadsfunktioner, främst ett fähus, en tröskloge och två lador, varav en för otröskad säd och en för halm. I många fall tillkommer ytterligare lokaler i ladugårdarna, såsom stall, vagnsskjul, redskapsskjul och fårhus. I Alseda, Ås och Nöbbele socknar har ladugårdarna fähus, loge, lador och ofta även stall och redskapshus eller vagnsskjul. I Norra Unnaryds och Åby socknar är bilden mer blandad, för ekonomibyggnadsfunktionerna är ofta mer uppdelade på olika byggnadskroppar. I Åby delar man gärna på lokalerna för djurhållning och tröskning. Detta innebär att den ena ladan, intill logen som används för förvaring av halm, inte automatiskt ligger invid fähuset, som i de andra exempelsocknarna. Därför förläggs oftare än på andra håll en foderlada invid fähuset i Åby socken. Vidare finns en byggnadskategori som är ovanlig i de andra exempelsocknarna: portskjulet. Byggnadsbeskrivningarna saknar uppgifter om vilken funktion portskjulen har utöver genomkörningsfunktionen. Bakgrunden till att portskjul är vanliga i Åby socken är den rika förekomsten av täta radbyar. Även i Vireda och Lommaryd finns byar av denna karaktär och då finns också flera exempel på portskjul. Portskjul har inte berörts specifikt i litteraturen beträffande Småland.

På vinden eller övervåningen i en ladugård kunde man förvara hö och lövfoder. Nationella översikter hävdar att höskullar saknas i äldre tid och att dessa skulle införts under 1800-talet.⁴³⁹ Uppgifter från 1700-talets andra och 1800-talets första hälft tyder på att höskullar inte var helt vanliga i Kalmar län. Foderladorna invid fähusen, som nämnts ovan, kan vara Åby sockens alternativ eller komplement till höskullar. Utrymmet kallas ”skulle”, ”ränne” eller ”slinder” i skifteshandlingarna, men nämns sällan i beskrivningarna. Eftersom skullarna är så vanliga i bevarade ladugårdar är det möjligt att utrymmet är så självklart under laga skiftets skede att det därför inte tagits med i beskrivningarna. Vid fältstudier har jag iakttagit att höskullar oftast finns över fähuset, medan loge och lador är öppna upp till yttertaget.

Övriga byggnader

Vid sidan om de byggnadskategorier som förekommer mest frekvent i skifteshandlingarna har en rad andra påträffats, men i regel endast i enstaka fall. Detta gäller exempelvis hönshus, fårhus, gethus och isboddar. Det finns inget som tyder på att dessa byggnadskategorier skulle vara mer vanligt förekommande än vad skifteshandlingarna anger. Däremot är några byggnadskategorier med säkerhet underrepresenterade i skifteshandlingarna jämfört med deras verkliga förekomst. Detta gäller ängsladorna, som vi vet är vanliga ibland annat Smålands östra och södra delar. Ängsladornas statistiska underskott i de skriftliga skiftes-

---

439. Svala 1993:79, Lange 1997:177, Morell 2001:249.

handlingarna beror på att skifteslaget ofta beslutade att dessa byggnader inte skulle tas upp i beskrivningarna. I kartmaterialet framkommer däremot inom vissa områden små husmarkeringar på eller invid avlägset belägna ängar. Dessa markeringar gör det möjligt att undersöka ängsladornas frekvens, vilket kan vara en framtida forskningsuppgift speciellt beträffande Jönköpings län, som är outforskat i detta avseende.

Byggnader som är knutna till ett bestämt läge och inte kan flyttas beskrivs sällan. Detta gäller främst kvarnanläggningar som utnyttjar vattenkraft eller vindmøllor som står på fria höjder. I likhet med ängsladorna saknas dessa kategorier i beskrivningarna, men anläggningarna är dock markerade på skifteskartorna.

Trädgårdar

Byggnadsbeskrivningarna kan även omfatta översiktliga beskrivningar av hemmanens trädgårdar. Jag kan se en tydlig allmän tendens att beskrivningarna av trädgårdarnas fruktträd och bärbuskar blir mer omfattande under 1800-talets lopp. Jag håller för troligast att detta mönster sammanfaller med den allmänna utvecklingen av fruktträdgårdarna och inte rör sig om olikartade beskrivningsrutiner.

Det finns tecken på att trädgårdsodling uppmuntras, särskilt i vissa miljöer. År 1849 skänktes ympade fruktträd för utplantering i Jönköpings län, och hushållningssällskapet valde att rikta insatsen till folkskolor och mindre boställen. I ett annat sammanhang uppmäntar hushållningssällskapet i Jönköpings län regementena att uppmuntra trädgårdsodling vid soldattorp och militära boställen.⁴⁴⁰

Rösiö har redogjort för trädgårdsnäringen i Jönköpings län och omtalar en kraftig ökning av intresset för trädgårdsodling under 1800-talets andra hälft, varvid länets hushållningssällskap spelar en viktig roll. En trädgårdsskola grundas 1856 på Schedingsnäs gods sydväst om Värnamo, men den upphör efter några år. År 1859 bildas Trädgårdsföreningen i Östra härad och året därpå upprättas en trädgårdsarbetarskola, men denna upphörde 1873. Trots dessa motgångar instiftar länets hushållningssällskap en länsträdgårdsmästare, och till följd av stort visat intresse tillkommer ytterligare två. Som ytterligare ett bevis på trädgårdsnäringens framgång anför Rösiö statistik som visar att den areal som avser träd-, humle- och kålgårdar ökar med 75 % från 1865 till 1890.⁴⁴¹ Omkring 1910 ökar hushållningssällskapet antalet rådgivande trädgårdsmästare genom att anställa en för varje härad i Jönköpings län.⁴⁴²

Från Alseda och Åby socknar, med goda förutsättningar för jordbruk, finns tidiga beskrivningar av fruktträdgårdar. Redan 1830 om-

440. Jönköpings läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1914:120.

441. Rösiö 1964b:36 f. Även Jönköpings läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1914:120 f, 160.

442. Rösiö 1964b:83. Angående trädgårdsutbildning nationellt, se Morell 2001:153.

nämns fruktträdgårdar, och under 1800-talets andra hälft räknas fruktträdens antal inte sällan i flera tiotal. De övriga exempelsocknarna har betydligt senare och mer begränsade fruktträdgårdar. Ibland framkommer uppgifter om hemman som skiljer sig från mängden genom att ha omfattande frukt- och bärödlingar och detta tycks vara personrelaterat. Genom andra källor har förgrundsgestalter inom frukt- och bärödlingen kunnat identifieras i exempelvis Ås socken.⁴⁴³ I Nöbbele socken är man sen att införa fruktträdgårdar, men under 1800-talets sista fjärdedel sker en stor expansion på området. Jag är övertygad om att något samband finns med den under 1900-talets första hälft kulminerande fruktodlingen i Urshultstrakten, som Allan Gunnarsson utforskat.⁴⁴⁴ Att denna sydsmländska fruktodling växte fram har många förklaringar. Trakten präglas av mångsyssleri, näringen kräver begränsade investeringar, gynnsamt klimat (klimatzon II) och lämplig jordmån.⁴⁴⁵

Skifteshandlingarna omtalar fruktträd och bärbuskar i allmänhet. Ibland sker preciseringar, och då är det frågan om äpple-, plommon-, päron- körsbärs- eller morellträd samt vinbärs- och krusbärsbuskar ("stickelsbär"). Ibland sker en indelning i fruktträd och bärträd, varvid plommon och körsbär räknas som bärträd. I enstaka fall framkommer att prydnadsträd också tas med vid bedömningen av flyttningsskyldighet. I vår tids trädgårdsbegrepp ingår även till exempel prydnadsväxter, köksträdgård, men inget tyder på att detta ingår i trädgårdar under skiftenas skede. Sådant odlades i stället i kålgården, vilken aldrig togs upp i byggnadsbeskrivningar.

Lantmätarna gör ofta också en indelning i flyttbara respektive ej flyttbara fruktträd beroende på om ett hemman med utflyttningsskyldighet kunde ta med sig träden eller om de skulle lösas in av den nya markägaren.

Sammanfattning i relation till tidigare forskning

Ovanstående avsnitt sammanfattar resultaten från den byggnadshistoriska undersökningen där laga skifteshandlingarna utgör basen. Nedan görs en sammanfattning och återkoppling till inledningskapitlets forskningshistorik med syfte att mycket konkret tydliggöra vilka uppgifter i äldre forskning som min undersökning bekräftar, ifrågasätter eller lämnar obesvarade.

Månghussystemet – en funktion i varje byggnad – framhålls ofta som ett karakteristiskt drag hos agrarbebyggelsen i och utanför Småland fram under 1800-talet.⁴⁴⁶ Mina undersökningar visar att detta inte

443. Emma Franzén nämner i sitt arbete om prästgårdsträdgårdar i Småland några exempel på innovatörer och förgrundsgestalter inom trädgårdsodlingen (Franzén 2006:27 f.).

444. Gunnarsson 1996:37–52.

445. Gunnarsson 1994:3 f.

446. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:80, Werne 1993:48, Henriksson 1996:234, Dederling 2001:172.

är karakteristiskt för exempelsocknarna under laga skiftesperioden och att flera olika funktioner samlas i ladugården.

Tidigare forskning kategoriserar gärna bostadshus enligt olika hustyper främst utifrån planlösning. Skifteshandlingarna har ofta beskrivningar av rummen i bostadshuset, men det är främst två olika hustyper som visar sig vara möjliga att identifiera. Götiska enkelstugor med förstuga, kök och ett större bostadsrum i bottenvåningen framträder i skifteshandlingarna som en mycket vanlig hustyp i de tre östra och nordliga exempelsocknarna; i exempelsocknarna i öster och söder är den götiska enkelstugan däremot tämligen ovanlig. Dessa resultat innebär en nyansering av tidigare forskning, som hävdar att enkelstugan hade allmän spridning i Småland på mindre och mellanstora hemman.⁴⁴⁷

Enligt tidigare forskning är högloftsstugan en hustyp med tydlig koncentration i sydvästra och södra Småland, och hustypens tillbakagång anses ha startat under 1700-talet.⁴⁴⁸ Efter 1900 var hustypen helt på väg att försvinna.⁴⁴⁹ Skifteshandlingarna i exempelsocknen Ås, belägen i högloftsstugornas kärnområde, har inga exempel på denna hustyp. Icke desto mindre har tre exempel – med endast ett högloft var – påträffats norr därom i Norra Unnaryds socken, trots att äldre karteringar helt saknar belägg för denna hustyp där.⁴⁵⁰

Övergången från envånings- till tvåvåningshus i och utanför Småland dateras gärna till 1800-talets första decennier.⁴⁵¹ Mina undersökningar nyanserar denna allmänna bild genom att konstatera att envåningshus fortfarande är vanliga under 1860- och 1870-talen, men att tvåvåningshusen därefter dominerar helt. Erixon menar att boningshusen är lägre i Kronobergs län,⁴⁵² men skifteshandlingarnas bild i exempelsocknen Nöbbele i detta län är en annan. Här har flertalet boningshus två våningar redan under den första perioden, och den andra perioden domineras fullständigt av tvåvåningshus.

Att trä har varit det gängse byggnadsmaterialet i Småland är välkänt. Skifteshandlingarna i exempelsocknarna har inte lämnat några exempel på stenbyggnader, med undantag för källare. Traditionellt har i första hand knuttimmerkonstruktioner dokumenterats i kulturhistoriska sammanhang. I den mån skifteshandlingarna avslöjar något om väggkonstruktion bekräftas att knuttimmer används vid uppförande av boningshus och bodar. Beträffande ladugårdar och andra liknande ekonomibygnader är bilden däremot mer varierad. I socknarna Alseda, Vireda, Lommaryd, Norra Unnaryd, Nöbbele och Åby finns inga eller endast enstaka uppgifter i skifteshandlingarna om annat än timrade la-

447. Erixon 1947a:351 f, Bebyggelse och kulturlandskap 1988:84.

448. Erixon 1957:42, Bebyggelse och kulturlandskap 1988:83. Jfr Ambrosiani 1916:16.

449. Erixon 1957:43.

450. Erixon 1957:42.

451. Bebyggelse och kulturlandskap 1988:86, Werne 1993:342.

452. Erixon 1947b:165.

dugårdar. I vissa av dessa socknar är emellertid uppgifterna om stommaterial i ladugårdarna så få att ytterligare undersökningar vore värdefulla för att säkrare belägga de framkomna tendenserna. I Ås är bilden emellertid en helt annan. Där anges många ladugårdar under båda perioderna var uppförda av dels timmer, dels stolpvirke med brädor. Även om det inte tydligt framgår kan man anta att fähusdelen i ladugården var uppförd i knuttimringsteknik, men den del som inrymde tröskloge och lador utgjordes av regelverk med utvändig brädpanel.

Flera forskare har försökt datera när man börjar rödfärga byggnader i Småland; ett förslag är någon gång mellan 1850 och 1870.⁴⁵³ Skifteshandlingarna omfattar inte sällan uppgifter om rödfärgning, men eftersom jag visar att dessa uppgifter inte kan tolkas strikt som en indikation på vare sig rödfärgens förekomst eller frånvaro, bedömer jag att det är förknippat med stora svårigheter att använda skifteshandlingarna för att närmare bedöma rödfärgens genomslag.⁴⁵⁴

Efter att i huvudsak behandlat boningshus övergår jag till den byggnadskategori som ägnats nästan lika mycket uppmärksamhet – boden. Den vetenskapliga uppdelningen av bodar i olika kategorier, baserat på förekomst av utskott, loftgång, gavelgång eller stolpunderrede, låter sig knappast göras utifrån uppgifter i skifteshandlingarna. Dessa företeelser fäster lantmätarna inte något avseende vid. Däremot kan utifrån skifteshandlingarna på ett tydligt sätt ifrågasättas äldre uppfattningar om att hemman i Småland i allmänhet är försedda med minst en bodbyggnad.⁴⁵⁵ Mina undersökningar visar att socknarna Alseda, Vireda, Lommaryd och Norra Unnaryd i centrala och norra Småland oftast har en bodbyggnad under den första perioden. Inte desto mindre visar genomgången av Ås och Åby socknar att endast ungefär hälften av hemmannen har en bodbyggnad. Slutligen finns bodbyggnader i än mindre grad – endast något över 20 % – på hemmanen i Nöbbele socken. Beträffande den andra perioden från och med 1878 saknar ett par socknar uppgifter, men tendensen är generellt nedåtgående.

Ladugårdar och andra ekonomibygnader i Småland har tidigare undersökts i endast ringa omfattning. Erixon menar att Småland i första hand har parlogar, det vill säga att trösklogen är placerad mellan två lador.⁴⁵⁶ Skifteshandlingarna bekräftar på ett överväldigande sätt detta, men det bör tilläggas att även andra funktioner fogas till parlogen, så att en ladugård med fler funktioner skapas. Parloge är inte en term som förekommer i källmaterialet och *loge* är i Småland främst benämning på en lokal för tröskning – inte en byggnad. I stället benämns byggnader, som i regel inrymmer en parloge, *ladugårdar*. Undantag från denna

453. Nilsson 1962:102.

454. Jfr Ulväng 2004:203 f.

455. Erixon 1947a:576, Bebyggelse och kulturlandskap 1988:90, Dederling 2001:176.

456. Erixon 1947a:88.

regel finns i viss mån i Åby socken, där byggnader som endast omfattar en parloge beskrivits separat och då benämns ”ladugård”, ”logelada” eller ”loge med två lad”.

Handtröskning med slaga ersätts på vissa håll i Småland successivt under 1800-talets andra hälft och tidigt 1900-tal med mekaniska tröskverk.⁴⁵⁷ För att driva dessa tröskverk uppförs ibland särskilda utbyggda så kallade körhus med en vandring. I norra Småland dateras genomslaget för tröskverk med vandring till 1880-talet;⁴⁵⁸ i trakterna kring Kalmar sägs däremot tröskning med slaga vara vanligast omkring 1900.⁴⁵⁹ Beträffande skifteshandlingarna är det inte helt klarlagt att beskrivningarnas noteringar av körhus är en absolut och tillförlitlig indikation på förekomst av tröskverk. Körhus förekommer emellertid i flera exempelsocknar under 1800-talets andra hälft.

Linbastur, kölnor och smedjor ägs ofta gemensamt av flera kamerala hemman. Eftersom dessa byggnader är placerade perifert i förhållande till byns övriga byggnader är de sällan beskrivna i skifteshandlingarna. Någon närmare analys av denna byggnadskategori förekomst och utformning är därför inte möjlig med utgångspunkt i enbart skifteshandlingarna.

Ett undantag från de styvmoderligt behandlade ekonomibygnaderna är ängslador som på senare år inventerats och analyserats i Kalmar och Kronobergs län. Uppgifter om stom- och takmaterial med mera har inte kunnat kommenteras utifrån skifteshandlingarna, eftersom ängslador är en byggnadskategori som vanligtvis inte tas upp i byggnadsbeskrivningarna, trots att sådana ängslador funnits.

Trädgårdsodling i Småland före mellankrigstiden är mycket sparsamt analyserad. Den omfattande äppelodling i ängsmark som bedrivits kring sjön Åsnen söder om Växjö⁴⁶⁰ berör endast perifert min exempelsocken Nöbböle. Huvudresultaten av mina undersökningar är att trädgårdsodlingen är rudimentär under 1800-talets första hälft, men att intresset ökar tydligt under århundradets andra hälft. Enligt skifteshandlingarna utgörs då trädgårdarna i allmänhet av fruktträd och bärbuskar. Ibland sker preciseringar, och då är det frågan om äpple-, plommon-, päronkorsbärs- eller morellträd samt vinbärs- och krusbärsbuskar (”stickelsbär”). Skifteshandlingarnas uppgifter om trädgårdsodling är således begränsade, men alternativa källor är fåtaliga.

457. Jfr Jönköpings läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1914:76, 102, Nilsson 1962:102, 108.

458. Nilsson 1962:102.

459. Boken om Åby 1988:167, 249.

460. Gunnarsson 1994 och 1996.

Utflyttning i samband med laga skifte – vem fick flytta och vem genomförde flyttningen?

1. Inledning

Laga skiftets omedelbara konsekvens för den byggda miljön i Småland var ofta utflyttningar av byggnader från bykärnorna. För den äldre etnologiska forskningen innebar skiftet en brytpunkt för det traditionella bondesamhället, och därmed avtog i allt väsentligt också intresset för att studera den skiftade miljön. Frågor i detta sammanhang, som aldrig blivit tillfredsställande utredda, är:

- Vilka gårdar och hushåll fick flytta?
- Vilka aktörer medverkade vid husflyttning?

Syftet med följande kapitel är att undersöka laga skifteshandlingarnas potential att belysa dessa frågor. Huvudkällan är skifteshandlingarnas flyttkostnadsberäkningar, men för att fördjupa tolkningen av dessa används även kompletterande källmaterial, främst bondedagböcker. Frågorna belyses således ur både ett övergripande perspektiv och ett aktörsperspektiv.

Jag inleder kapitlet med att redogöra för utflyttning utifrån två begreppspar: Kvarborätt och utflyttningsskyldighet respektive lägesdominerande och kostnadsdominerande utflyttningsprincip. Syftet är främst att diskutera vilka hushåll som flyttade ut till följd av laga skifte. Begränsade undersökningar av utflyttningsprinciperna görs för två områden. Därefter vidtar en längre undersökning med fokus på vilka aktörer som medverkade vid utflyttningen. Flyttade man själv sina hus eller anlätades professionell arbetskraft? Utgångspunkten för analysen är en tidsgeografisk metod.

2. Vilka hemman och hushåll fick flytta?

Kvarborätt eller utflyttningsskyldighet

Vid uppdelningen eller arronderingen av jorden vid laga skifte skulle jorden samlas i så få skiften (ägolotter) som möjligt och respektive skifte skulle vara så ”formligt” som möjligt. Med formligt skifte avsågs i huvudsak att varje skifte (ägolott) skulle ha så rätta avgränsningar som

möjligt och att man skulle undvika alltför långsmala ägofigurer.¹ Som en konsekvens av de nya skifteslinjerna beslutades huruvida ett kame-ralt hemman skulle erhålla kvarborätt eller utflyttningskyldighet, som beskrivits i kapitel III. I realiteten fanns det även mellanformer där endast vissa byggnader eller anläggningar på ett hemman behövde flyttas ut. Skiftesstadgan från 1827 lyder:

Då fråga delägarne emellan om utflyttnings-skyldigheten uppstår, ware de delägare mest berättigade, att i byn qwarbo, hwilkas hemman äro bäst bebyggde, och som å sine tomtplatser hafwa betydligare trädgårdar eller andra nyttiga anläggningar. Äga åter flera delägare, än som i byn kunna bibehållas, lika goda hus och lägenheter,² warde utflyttnings-skyldigheten dem emellan genom lottning bestämd.³

År 1831 och 1832 avgjorde Högsta domstolen i två mål att inte endast byggnaders och anläggningars beskaffenhet var avgörande för utflyttningskyldighetens bestämmande. Det var också väsentligt att väga in skifteslagets nya gränser så att dessa fick lämpliga sträckningar vid skiftet.⁴ För att förtydliga detta reviderades stadgans formulering angående utflyttningskyldigheten så att den i en kungörelse 1832 lyder:

Uppstår emellan delägarne twist om utflyttningskyldigheten, ware, der ej till vinnande af redigt och ordentligt Skifte annorledes fordras, de delägare mest berättigade att i byn qwarbo, hwilkas hemman äro bäst bebyggde, och som å sine tomtplatser hafwa betydligare trädgårdar eller andra nyttiga anläggningar. Äga åter flere delägare, än som i byn kunna bibehållas, lika goda hus och lägenheter, warde utflyttnings-skyldigheten dem emellan genom lottning bestämd.⁵

Även om ett skiftes nya gränser var en starkt bidragande faktor till att utflyttning beslutades kunde även andra motiv finnas. Lantmätaren Gustaf Wetterström har, tydligare än brukligt, noterat några sådana motiveringar på 1840- och 50-talen och av dessa framgår att han först betraktade hur trång byn var, för att utröna vilka klungor som var alltför sammanbyggda för att kunna ordna en lämplig arrondering. Därefter undersökte han vilka hus inom dessa klungor som var minst kostbara, för att sedan ge dem utflyttningskyldighet. Allt detta enligt

1. Avsikten med dessa "formliga" skiften var sannolikt att hägnaderna i den skiftade byn skulle kunna göras kortare än ifall de inte varit "formliga". En annan fråga är om hägnaderna i den skiftade byn hade reducerats i jämförelse med den oskiftade. Agrarhistorikern Örjan Kardell har i sin avhandling analyserat denna fråga. Han beskriver svårigheterna att beräkna hägnadslängderna före respektive efter ett skifte och han kan med beräkningar visa exempel på både oförändrade och reducerade hägnadslängder efter laga skifte (Kardell 2004:181–183, 189).

2. Betydelsen av ordet "lägenhet" i detta sammanhang är något oklar. Helt säkert används begreppet "lägenhet" inte betydelsen icke mantalssatt jord eller bostadsvåning. Troligen betyder lägenhet snarare omständigheter och hänvisar till paragrafens tidigare skrivning angående tomtplatser med betydligare trädgårdar eller andra nyttiga anläggningar.

3. 13 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827.

4. Schütz 1885:130.

5. Kungl. Kungörelse den 9 juni 1832.

stadgans regler. Det som överraskar är att han i sina motiveringar även drog in brandfaran med tätt byggda byar, trots att denna faktor inte hade ett uttalat stöd i skifteslagstiftningen.⁶ Eldfara anförs som skäl undantagsvis även av andra lantmätare.⁷

Stadgan fastslog således att ju *bättre* byggnader och anläggningar ett hemman hade desto mer berättigat var detta hemman till kvarborätt, såvida endast byggnaders och anläggningars beskaffenhet skulle råda. Stadgan nämner inga kriterier för bedömningen av vad som är ”bättre”, men av praxis framgår att hänsyn togs till i första hand det ekonomiska värdet på byggnaderna och anläggningarna. Ibland gjorde skiftesmännen en ekonomisk värdering av hemmanens byggnader och anläggningar⁸ och ibland fastställdes mer kortfattat att någon delägars byggnader och anläggningar var dyrbarare eller bättre. Motivet till att låta det ekonomiska värdet avgöra utflyttningsskyldigheten uttrycks inte i lagstiftningen. En skäl skulle kunna vara att lagstiftaren ville ge fördel åt bönder som hade lagt större omsorg vid sina byggnader och anläggningar. Detta är mindre troligt eftersom kvarborätt inte nödvändigtvis behövde vara en fördel.⁹ Jag håller för troligare att man antog att hemman med påkostade byggnader och anläggningar också var dyrare att flytta än hemman som var sämre bebyggda.¹⁰ Teoretiskt kan man emellertid ifrågasätta att ekonomiskt värdefulla byggnader alltid skulle vara dyrare att flytta än byggnader med lägre värde. Bristfälligt underhållna byggnader fick avdrag för denna bristande vård vid flyttkostnadsberäkningen. Detta medförde att skifteslagets kostnader för flyttning av vanvårdade byggnader blev lägre än om de varit i fullgott skick. Jag menar att denna sista omständighet, åtminstone i praktiken, var av betydelse.

Stadgandet att värdet på hemmanens byggnader och anläggningar skulle vägas in vid bedömningen av kvarborätten tillämpades oftast, men det fanns undantag. Byn Lammåsa i Alseda socken illustrerar några olika exempel på detta.

Lammåsa by genomgick laga skifte på 1850-talet.¹¹ Byn bestod omkring 1645 av fyra jordebokshemman och dessa hade efter hand delats upp i omkring femton kamerala hemman, som inför skiftet merendels

6. T.ex. LMA (Jönköping), Alseda sn, 06-ALE-63, Repperda, 1844–46, LMA (Jönköping), Alseda sn, 06-ALE-77, Björkholm, nedre, 1854–55 samt LMA (Jönköping), Alseda sn, 06-ALE-90, Lammåsa, 1855–60. Britt-Marie Hammarsköld (1985:86) refererar myndigheters intresse för att lösa problemet med täta byar och brandfara i samma sammanhang som arronderingsfrågor behandlas. Tydligare var det landshövdingen som i mönsterbyordningar för Kalmar län behandlade dessa frågor under tidigt 1800-tal. Från Torlarps by i Berga socken, Kronobergs län, berättas att en ödesdiger brand i den tätbyggda byn 1843 var ett skäl till att skifte begärdes 1851 (Larson 1937:61).

7. T.ex. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-38, Boarp, 1838–42.

8. T ex lantmäternas Wilhelm Widéen och Gustaf Wetterström, verskamma i Jönköpings län.

9. Jfr Pettersson 2003:141.

10. Jämför Pettersson 1983:122, som menar att bestämmelserna angav att de byggnader skulle flyttas, som medförde lägst flyttkostnad samt att bättre hus var dyrare att flytta, även Pettersson 2003:250, jfr Sivesand 1979:44, 61.

11. LMA (Jönköping), Alseda sn, 06-ALE-90, Lammåsa 1855–60, se även Franzén 2004a.

låg grupperade i fyra klungor, vilka sammanföll med byns fyra jordebokshemman. Skiftet innebar att bebyggelsen måste spridas ut och då följdes inte en strikt rangordning av värdet på bebyggelsen inom byn. I stället jämförde skiftesförrättarna värdet på de kamerala hemmanens byggnader *inom* varje jordebokshemman, det vill säga Kåragården, Gummagården, Östergården och Lillegården. Detta hade till följd att exempelvis Anders Petersson som ägde $\frac{1}{4}$ mantal av Gummagården och hade byggnader värderade till 967:50 kronor fick bo kvar, medan Erik Persson som ägde $\frac{1}{4}$ mantal av Östergården med byggnader värderade till 1 080 kronor fick flytta, eftersom övriga delägare i Östergården hade ännu mer kostbart bebyggda gårdar.¹²

Flyttningar av gårdslägen och byggnader behövde inte bara vara föranledd av laga skifte. Det kunde även ske frivilligt eller som följd av tidigare skiften enligt äldre förordningar. En sådan tidigare genomförd utflyttning kunde vara ett skäl till att en gård inte erhöll skyldighet att åter flytta vid laga skifte. I Lammåsa företogs flera flyttningar från storskiftet på 1790-talet fram till laga skiftet. Exempelvis Sven Adam Jonssons gård var bebyggd med de enklaste husen i Lillegården, men eftersom hans gård genomfört en flyttning tidigare erhöll den kvarborätt.¹³ En gård som tidigare genomfört flyttning kunde också få sin skyldighet och proportionella andel av byns gemensamma flyttkostnader nedskrivna, eftersom dess vinst och fördel av bysplittringen var begränsad.¹⁴

Även en lite ovanligare omständighet uppstod i Lammåsa. I ett tidigt skede av skiftet erbjöd sig en delägare i Kåragården att frivilligt flytta ut, men under processen bytte gården ägare. Den nye ägaren var inte beredd att flytta frivilligt, men eftersom gårdens tidigare ägare erbjudit sig att flytta gällde detta besked oavsett den nye ägarens inställning.¹⁵

Ytterligare en omständighet kunde bidra till att de vanliga rutiner för bestämmandet av utflyttningsskyldigheten sattes ur spel. Detta kan illustreras med byn Bänarp invid Eksjö stad. Byn skiftades omkring 1890 och flertalet byggnader ägdes gemensamt av bydelägarna. Detta medförde att byggnadernas beskaffenhet inte kunde ha något inflytande på utflyttningsskyldigheten. Därför företogs ingen husvärdering.¹⁶

I denna avhandling har jag inte gjort någon systematisk kartläggning av frivillighet respektive motvillighet att flytta. Detta är svårt att göra

12. Franzén 2004a:13 resp. bilaga 9. Principen påminner mycket om hur vi i dag genomför personalnedskärningar. Att den senast anställda inom organisationen skall varslas gäller inte alltid, utan personalen kan delas in i s.k. kretsar så att bedömningar om vem som skall varslas sker **inom** varje krets.

13. Franzén 2004a:13.

14. 13 kap. 3 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 respektive 13 kap. 97 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866. T.ex. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-239, Tombo, 1855.

15. Franzén 2004a:13.

16. LMA (Jönköping), Eksjö socken, 06-EKJ-112, Bänarp, 1889–90. Även LMA (Jönköping), Reftele socken, 06-REF-102, Ingarp, 1890–96.

eftersom skifteshandlingarna bara ibland avslöjar skifteslagens ståndpunkt till utflyttning. Jag har dock noterat att inställningen till utflyttningsfrågan varierade allt från spontan frivillighet till starkt motstånd, som följdes upp av protester och överklaganden till högre instanser. En undersökning av jordägares motstånd att flytta baserad på enbart överklaganden av just utflyttningskyldigheten skulle endast delvis visa hur utbredd motståndet var mot utflyttning. Man skulle missa de fall där en delägare i ett skifteslag visserligen var motståndare till utflyttning, men att denne bedömde att protester och överklaganden var utsiktslösa.

Två utflyttningsprinciper

Det fanns, som jag visat ovan, två huvudfaktorer som användes vid bedömningen av utflyttningskyldigheten och jag har därför valt att införa två nya analytiska begrepp:

1. Om respektive gårds geografiska läge inom skifteslaget i första hand var avgörande för utflyttningskyldigheten kan en *lägesdominerande utflyttningsprincip* sägas ha varit förhärskande inom skifteslaget.
2. Om värdet på respektive gårds byggnader och anläggningar i första hand var avgörande för utflyttningskyldigheten kan en *kostnadsdominerande utflyttningsprincip* sägas ha varit förhärskande inom skifteslaget.

Om skifteslagets gårdar är så belägna att de nyuppdragna gränserna – skifteslinjerna – tydligt visar vilka gårdar som måste flyttas, blir värdet på de olika gårdarnas byggnader och anläggningar av underordnad betydelse. En viss gård måste flytta oavsett beskaffenheten på dess byggnader och anläggningar. Här är alltså den lägesdominerande utflyttningsprincipen rådande och detta gäller oftare byar som har mer spridd bebyggelse. Exempelvis uttryckte en lantmätare detta i ett protokoll 1885 sålunda efter att endast några av skifteslagets byggnader beskrivits:

Öfrige åbyggnader inom skifteslaget hafva ej besiktigats, emedan deras lägen göra flyttning deraf obehöflig. De bebyggda hemmansdelarna hafva sines emellan så långa afstånd att någon jämförelse af åbyggnaderna ej kan läggas till grund för kvarborätt och tvärt om.¹⁷

När skifteslagens bebyggelse däremot låg helt samlad i exempelvis en radby och omfattande utflyttning var påkallad torde den lägesdominerande utflyttningsprincipen inte ha varit specifikt vägledande vid bestämmandet av utflyttningskyldigheten – alla gårdars bebyggelse var i

17. LMA (Jönköping), Bolmsö socken, o6-BOL-41, Toftnäs, 1884–91. Bolmsö socken tillhör arkivmässigt Jönköpings län enligt lantmäteriet, men är i dag geografiskt belägen i Kronobergs län.

princip lika lämplig att flytta oavsett vilket läge inom den täta radbyn. Därför kom den kostnadsdominerande principen i dessa fall att i första hand vara vägledande för bestämmandet av utflyttningen.

Jag har funnit det möjligt att undersöka i vilken grad man gjorde avsteg från den kostnadsdominerande utflyttningsprincipen under främst två omständigheter. I det ena fallet har lantmätaren upprättat en tydlig ekonomisk värdering av all bebyggelse och alla anläggningar inom ett skifteslag, och med utgångspunkt från denna kan man konstatera om värdet kom att gälla strikt. Sådana värderingar är inte vanliga i exempelsocknarna. I det andra fallet har lantmätaren, i enlighet med instruktionerna i ett kungligt cirkulär 1868,¹⁸ upprättat en rangordning av gårdarna i vilken flyttningsskyldigheten graderats endast med avseende på bebyggelsens egenskaper. Denna rangordning avslutar byggnadsbeskrivningen och inleds ofta med följande ord:

Med stöd af förestående beskrifning, anse landtmätaren och gode männen, att delägarne, – så vida endast beskaffenheten af deras byggnader med mera skall vara bestämmande i fråga om kvarboenderätt – böra åtnjuta denna i följande ordning:...

En faktor vid bedömningen av utflyttningsskyldighet är således statusen på respektive hemmans byggnader. Ett samband skulle kunna vara att de enkelt bebyggda gårdarna också var de minsta och att deras ägare också var de fattigaste. Många har därför antagit att dessa samband gällde och att de innebar att de fattigaste bönderna också var de som i första hand flyttade ut vid skiftena.²⁰ Förhållandena tycks emellertid inte alltid vara så entydiga.

En metod för att undersöka betydelsen av byggnaders och anläggningars värde för att bestämma utflyttningen är att excerpera skiften där lantmätaren upprättat en rangordning, som beskrivs ovan, och därefter undersöka i vilken mån denna kom att följas strikt vid utflyttningen. Jag har valt att göra en sådan undersökning och mitt tillvägagångssätt har varit följande: sökningar gjordes via Lantmäteriets Internettjänst på laga skiften fastställda åren 1875–1900 i alla exempelsocknar.²¹ För att utöka det begränsade underlaget gjordes likadana sökningar i exempelsocknarnas samtliga grannsocknar. Sökningarna gav dels ett mycket varierande antal laga skiften, dels ett varierande antal laga skiften där rangordningar över huvud taget upprättats. De exempelsocknar med grannsocknar som gav det största utfallet, var Alseda med åtta rangord-

18. Schütz 1885:400.

19. Schütz 1885:400.

20. Sivesand 1979:61, Werne 1993:267, även 336. Jfr t.ex. Seyler 1983:72 och Hoppe 1997:267.

21. Att jag valt denna tidsmässiga avgränsning beror på att jag bedömer att bestämmelsen om att rangordningar skulle upprättas, vilken infördes 1868, inte torde ha fått genomslag förrän från och med 1875 samt att antalet skiften efter 1900 är få. Med årtal avses det årtal som anges i Lantmäteriets Internetregister.

ningar på tretton funna laga skiften samt Ås med sex rangordningar på sjutton funna laga skiften.²² Övriga områden gav inga eller ett mycket ringa antal rangordningar, vilket innebär att jag bedömer att statistiska beräkningar inte är meningsfulla där.²³

Bedömningen av ifall utflyttningsskyldighet beslutats utifrån en kostnads- eller lägesdominerad utflyttningsprincip är inte alltid alldeles enkel. Om lantmätarens rangordning följts fullständigt, så att endast hemman i botten av rangordningen erhållit utflyttningsskyldighet, är det entydigt att en kostnadsdominerande utflyttningsprincip följts. Om rangordningen däremot inte är så entydig är det svårare att klargöra i vilken grad respektive utflyttningsprincip följts. Detta bör därför i första hand diskuteras i ord och inte genom statistik.

De åtta framtagna laga skiften i Alseda socken som innehåller rangordningar är tämligen enhetliga i det avseendet att det rör sig om små skifteslag om oftast två, men ibland upp till fem, kamerala hemman. De är också enhetliga genom att utflyttningsskyldigheten följer den upprättade rangordningen i alla skifteslag utom ett – Lindås.²⁴ Skifteslaget omfattade två kamerala hemman och trots att en rangordning upprättades, vilken bedömde att ett av hemmanen var mer berättigat till kvarboende och att flyttningsskostnaden beräknades bli högre om denna rangordning inte följdes,²⁵ bestämdes utflyttningsskyldigheten genom lottning. Härigenom blev den som i högre grad bedömdes vara berättigad till kvarboende utflyttningsskyldig.

Resultatet av undersökningen av Alseda socken och dess grannsocknar är således att en kostnadsdominerande utflyttningsprincip följdes i allt väsentligt.

I Ås socken och dess grannsocknar påvisar undersökningen en mer splittrad bild. Tre av de sex aktuella skiftena, ger en bild av en strikt kostnadsdominerande utflyttningsprincip, där de hemman som kommer längst ner i rangordningen erhåller utflyttningsskyldighet. Dessa tre skifteslag omfattade fyra eller fem kamerala hemman.

Övriga tre skifteslag tyder på att en lägesdominerande utflyttningsprincip följdes i hög grad. Två av dessa var stora och rangordningslistorna omfattar tretton respektive tjugooåta kamerala hemman. Karaby i Ås socken hade tidigare varit säteri och omfattade vid laga skiftet på

22. De aktuella skifteslagen var i Alsedaområdet: Lindås, Språklaretorp östergård, Möcklarp skattegård och Granstorp (Alseda sn), Tånghult och Lilla Krassaberg (Vetlanda sn), Tolja (Skirö sn) samt Övlandehult (Ökna sn); i Åsområdet: Karaby (Ås sn), Hjälmalyd (Torskinge sn), Lappebol (Bredaryds sn) samt Boda Västra och Östra, Norra Fjällandsnäs, Tykagård och Hogård (Södra Unnaryds sn).

23. Orsakerna till de fåtaliga rangordningarna i vissa socknar är olika. I Exempelvis Norra Unnaryd med omnejd tycks skifteslagen varit små samtidigt som bebyggelsen varit utspridd. Därför har utflyttningen varit mycket begränsad. I Vireda–Lommarydstrakten var utflyttningen mer omfattande, men där har grunderna för bedömningen av utflyttningen inte dokumenterats genom rangordningar eller liknande.

24. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-110, Lindås, 1884–86.

25. Kostnaderna uppskattades till 688 kronor respektive 438 kronor.

1870-talet tjugoåtta kamerala hemman. Dessa var mellan $1/72$ och $23/64$ mantal stora, vilket innebär att de både var av mycket varierande storlek och ofta tämligen små. Visserligen domineras den undre halvan av rangordningen av utflyttningsskyldiga hemman, men över $1/3$ av de utflyttningsskyldiga finns i den övre halvan. Skifteslaget Hjälmaryd i Torskinge socken omfattade vid tiden för laga skifte på 1880-talet tretton kamerala hemman, till stor del spridda i klungor. Hjälmaryd var ett tidigare säteri som köpts och styckats upp av ofrälse, och mantalen var genomgående låga, det vill säga mellan $3/80$ och $3/20$.²⁶ Vid detta skifte var fördelningen av utflyttningsskyldigheten jämnt spridd inom rangordningen.

Det sista exemplet på skiften i Åstrakten med en icke konsekvent kostnadsdominerande utflyttningsskifteprincip är från laga skiftet av delar av Boda, Södra Unnaryds socken.²⁷ Skifteslaget omfattade fyra kamerala hemman, som låg relativt samlade. Här erhöll den mest berättigade till kvarboende skyldighet att flytta ett sommarfåhus, medan den som var minst berättigad till kvarboende erhöll kvarborätt. Utflyttningsskyldigheten avgjordes delvis genom lottning.

Min undersökning av de två områdena har visat att för dessa laga skiften, som i huvudsak dateras till 1800-talets sista fjärdedel, tillämpades en kostnadsdominerande utflyttningsskifteprincip. Gemensamt för dessa skifteslag är att de var både små och i allt väsentligt tämligen tätt bebyggda, varför beskaffenheten på framför allt byggnaderna har varit avgörande för att bestämma utflyttningsskyldigheten. I Socknarna i Åstrakten är förhållandena delvis olika. Här var bebyggelsen i skifteslagen betydligt mer utspridd med många hemman i enskilda lägen. I flera fall har skiftesmännen trots detta lyckats låta beskaffenheten på byggnaderna i hög grad inverka i avgörandet av utflyttningsskyldighet, men inte alltid. I två riktigt stora skifteslag med spridd bebyggelse fick den kostnadsdominerande utflyttningsskyldigheten träda tillbaka i hög grad. Gemensamt för dessa två skifteslag är dels att de tidigare utgjort säterier, som friköpts och styckats upp, dels att bebyggelseenheter sannolikt till stor del grundats på tidigare torplägen. Varje sådant nybildat kameralt hemman hade i regel låga mantalsvärden.

Dessa historiska tolkningar kan jag komplettera med tolkningar av källmaterialets möjligheter. För flertalet exempelsocknar har en undersökning av utflyttningsskifteprinciperna inte kunnat genomföras, eftersom alltför få skiften genomfördes under den aktuella tiden. Att undersöka en tidigare period, då fler laga skiften genomfördes, hade inte varit möjligt, eftersom den omtalade rangordningen knappast upprättades vid tidigare skiften. För vissa områden, särskilt Vireda–Lommarydstrakten,

26. LMA (Jönköping), Torskinge socken, 06-TOR-14, Hjälmaryd, 1884–87.

27. LMA (Halmstad), S. Unnaryds socken, 13-SÖD-127, Boda, 1894–95. Södra Unnaryds socken tillhörde Jönköpings län fram till 1970-talet då det tillföll Hallands län. Arkivmässigt tillhör Södra Unnaryds socken Halland län, enligt lantmäteriet.

upprättades sällan rangordningar för att bestämma utflyttningsskyldigheten, inte ens under sent 1800-tal, vilket gjort även dessa områden omöjliga att undersöka. Slutligen har utflyttningen av olika skäl varit begränsad i vissa områden, varför grunderna för utflyttningsskyldigheten inte kunnat analyseras.

För de områden som haft laga skiften med utflyttning och upprättade rangordningar har de två utflyttningsprinciperna kunnat undersökas. I första hand har jag kunnat identifiera dels när en kostnadsdominerande utflyttningsprincip varit strikt rådande, dels om avsteg gjorts från denna. Undersökningar av mer generell natur har inte rymts inom detta avhandlingsarbete, eftersom helt nya undersökningsområden i så fall måste väljas. Mina undersökningar gjordes för tidsperioden 1875–1900, det vill säga efter den tidpunkt då skiftesverksamheten i Småland var mest intensiv. Om liknande, men mer generella undersökningar gjorts i områden där en högfrekvent laga skiftesverksamhet sammanfallit med den period då skifteshandlingar med rangordningar varit tillgängliga hade mer säkra och generella slutsatser kunnat dras.

3. Vilka aktörer medverkade vid husflyttning?

Frågan om utflyttningens aktörer har aldrig behandlats specifikt, men den har nära anknytning till frågan om vilka som över huvud taget byggde och reparerade hus under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. I föreliggande avsnitt diskuteras utflyttningens aktörer med utgångspunkt i laga skifteshandlingarna, men med parallellstudier av kompletterande källor. Syftet med dessa kompletterande källor är inte att sälla fram fler sakuppgifter i allmänhet utan att få perspektiv på hur skifteshandlingarna kan användas och vilka frågor som kan besvaras.

Hantverkare eller icke hantverkare?

Olika hantverkskategoriers närvaro i byggnads- eller utflyttningsprocessen på landsbygden är viktig i sammanhanget. Ekonomihistorikern Karl-Johan Gadd har undersökt lant- och stadshantverk i landet från senmedeltid till 1860 med särskild betoning på 1700- och 1800-talen.²⁸ I de grundläggande begreppsresonemangen ansluter sig Gadd i hög grad till Börje Hanssen, vilken definierade hantverkare som

en person, som huvudsakligen – men ofta vid sidan av lantbruk – ägnade sig att med handverktyg eller enklare vatten- och vindmaskiner utföra en tekniskt specialiserad produktion för avsalu och som i samband med en specifik arbetsorganisation i små enheter hade teoretisk möjlighet att bli egen företagare²⁹

28. Gadd 1991.

29. Hanssen 1952:492.

Hanssen har vidare delat in hantverkarna i tre kategorier och använder inom denna kategorisering två begrepp: lönehantverkare och prishantverkare. Lönehantverkare innebär att hantverkaren erhöll material och ofta även lokal från kunden, medan prishantverkaren själv stod för materialet. Börje Hanssens kategorier är följande:

1. lönehantverkare med fast verkstad eller produktionsanläggning
2. ambulerande lönehantverkare
3. prishantverkare³⁰

Byggnadshantverkare på landsbygden under skiftenas skede för jag i första hand till kategori 2, eftersom de verkade på skiftande byggarbetsplatser och i regel med material framskaffat av byggherren.³¹ I den mån smeder tillverkade järndetaljer till byggnader och snickare producerade dörrar och fönster bör dessa i första hand föras till hantverkarkategori 1 eller 3.

Tidigare forskning

Innan jag undersöker frågan om utbyte av arbete och arbetskraft kan en begreppsdiskussion vara lämplig. Inom exempelvis en by kan arbetsbyten ha olika former. En form benämns ofta arbetsgillen, vilket innebär att man bistår någon annan med arbete och att ersättningen utgörs av ett avslutande kalas. En annan form är arbetsbyte där någon utför arbete åt någon och i gengäld erhåller en motsvarande tjänst vid ett senare tillfälle. En tredje variant är arbete mot mer formaliserad ersättning, det vill säga när någon utför arbete åt någon annan mot betalning i kontanter eller motsvarande och att transaktionen därmed är avslutad. Ytterligare en form är skapande av fasta eller tillfälliga arbetslag där arbeten som är gemensamma för byn utförs gemensamt av bylaget. Här utgörs drivkraften att utföra arbetet inte av ersättning eller motprestationer, utan arbetet utförs gemensamt exempelvis eftersom det berörde gemensam egendom. En sista variant är när arbete utförs åt någon annan av renodlat altruistiska skäl, med andra ord som en gåva utan motprestation. Kanske existerar denna sista relation endast i teorin.³²

Sigurd Erixon behandlade frågan om arbetsfördelning och hantverkarinsatser redan 1931 i en artikel i *Svenska kulturbilder*, men eftersom skärpan vad gäller tid och rum brister är upplysningarna svåränvända.³³ Etnologerna Mats Hellspong och Orvar Löfgren berör i boken

30. Hanssen 1952:492–500, jfr Gadd 1991:27 f.

31. Gadd 1991:27 f. I Palmqvist & Sjömar (2006:51 f.) redogörs för byggmästaren August Holmbergs nyansering av begreppet hantverkare genom påpekandet att olika hantverkare i hög grad var olika skickliga i sitt yrke.

32. Jfr Mauss 1972.

33. Erixon 1933:169–84.

Land och stad frågan om arbetsbyten av olika slag.³⁴ De ger exempel på byövergripande arbetslag som utför gemensamma uppgifter som berör hela byn. I exempelvis Skåne är dessa byalag betydelsefulla fram till 1800-talets skiften, men därefter minskar omfattningen av gemensamma arbetsprojekt.³⁵ I deras redogörelse för arbetsbyten och arbetshjälp betonas att dessa ofta innebar ett *fördröjt byte*, det vill säga motprestationen kunde inte förväntas omedelbart.³⁶ Hellspong och Löfgren tar även upp arbetsgillen och ger bland annat exempel på att sådana arrangeras vid husbygge.³⁷ Författarnas diskussion kring arbetsgillen är särskilt djuplodande och de påpekar också att denna form av arbetshjälp ofta fått oproportionellt stort utrymme bland traditionsuppteckningarna, eftersom de innebar en kontrast till vardagligare sysslor.³⁸

Arkitekten Finn Werne betonar bondesamhällets arbetsbyten och självbyggeri i sin bok *Böndernas bygge*, där han ger exempel på traditioner med arbetsbyten från Västerbotten, Hälsingland och Skåne.³⁹ Genom arbetsgillen och arbetsbyten kom de flesta i bondesamhället att delta i husbygge, enligt Werne. Det var ”lika viktigt att bondsönerna lärde sig timra, snickra och smida som att sköta jordbruk och boskap”.⁴⁰ Hantverkare kunde dock anlitas, men då främst när bostadshus byggdes eller när hushållet själv inte hade tid med byggnadsarbete.⁴¹ Tidpunkten när arbetsbyten försvinner kopplar Werne till penningekonomins genombrott och längst dröjer sig självbyggeriet kvar i norra Sverige, enligt Werne.⁴²

Genom byggmästaren August Holmberg, som också var meddelare till Nordiska museet, ges en lite annorlunda bild av byggnadshantverkarens medverkan i byggandet på landsbygden i bland annat sydöstra Småland i första hand under 1800-talets andra hälft och tidigt 1900-tal.⁴³ Även om det i sammanställningen av Holmbergs uppteckningar inte särskilt redogörs för frågan om arbetsgillen och självbyggeri får man tydligt intryck av att husbyggande under 1800-talets andra hälft och tidigt 1900-tal i första hand var en uppgift för professionella hantverkare.⁴⁴ Att Holmberg inte berör arbetsbyten och självbyggeri beror antagligen på hans perspektiv som professionell hantverkare.

Om de olika texterna ställs mot varandra får man intrycket att självbyggeri dominerade fram till början av 1800-talet och att en professi-

34. Hellspong & Löfgren 1972:69, 74, 290–298.

35. Hellspong & Löfgren 1972:71.

36. Hellspong & Löfgren 1972:290.

37. Hellspong & Löfgren 1972:293.

38. Hellspong & Löfgren 1972:296.

39. Werne 1993:84 f.

40. Werne 1993:85 (uppgifter från Värmland och Dalarna). Jfr Alf Åbergs kategoriska omdöme att ”om någon bonde skulle bygga ett nytt hus [...] trädde byalaget till” (Åberg 1953:25).

41. Werne 1993:85 (uppgift från Värmland).

42. Werne 1993:88.

43. Holmbergs uppteckningar har redigerats och sammanfattats i Palmqvist & Sjömar 2006.

44. Palmqvist & Sjömar 2006, exempelvis 51–56.

onaliserad hantverkarkår övertagit byggandet i slutet av 1800-talet. En markant förändring av byggandets arbetsorganisation skulle i så fall ha inträffat under några decennier vid 1800-talets mitt. Svepande generaliseringar och redovisning av endast få belägg ger mig intrycket av att frågan – särskilt beträffande arbetsgillen och arbetsbyten – i hög grad bygger på trädning av etnologiska konventioner och att frågan är otillfredsställande belyst. Man kan vidare konstatera att arbete utfört av exempelvis grannar – som inte var hantverkare – mot omedelbar ersättning inte diskuteras i ovan nämnda. Jag försöker nedan undersöka hur frågan om byggandets aktörer kan belysas vad gäller källmaterial och metod.

Vilka uppgifter lämnar skifteshandlingarna om utflyttningarnas aktörer?

För att vidare undersöka frågan om vem som utförde flyttningsarbetet i samband med laga skiftet använder jag inledningsvis skiftets eget källmaterial. Flyttkostnadsberäkningarnas form och innehåll har jag tidigare presenterat (kap. 3), och sammanfattningsvis kan sägas att redovisning i regel sker av de resurser, som krävdes vid en utflyttning i form av kostnader för arbete och material. Arbetet kan vara specificerat i dagsverken för olika kategorier eller vara beräknat i en angiven summa pengar. För byggnadsmateriel som krävdes i samband med en utflyttning anges oftast materialtyp, kvantitet och kostnad.

Nedan förs inledningsvis en diskussion kring innebörden av de dagsverkskategorier som förekommer i skifteshandlingarna. Därefter redovisas dessa dagsverkens förekomst i handlingarna.

Dagsverkskategorier i flyttkostnadsberäkningarna

I samband med att utflyttningar verkställs förekommer en mängd olika typer av dagsverken i skifteshandlingarna, men de olika dagsverksbegreppen varierar geografiskt, tidsmässigt och beroende på förrättningsman. Generellt har jag sett en viss likformighet för varje län, vilket tyder på att lantmäternas medvetet eller omedvetet kom att använda liknande begrepp vid samma tid och att denna begreppsapparat traderades till kommande generation genom det system av lantmätarielever och auskultanter som användes av de självständigt arbetande lantmäternas. Ett försök att likrikta begrepps användning med mera gjordes i det tidigare nämnda cirkuläret 1868 med en mall för flyttkostnadsberäkningar.⁴⁵

---

45. Kungl. Lantmäteristyrelsens cirkulär n:o 28, 5 februari 1868 (i Schütz 1885).

Omfattning

Ett dagsverke är liktydigt med den mängd arbete som en person eller dragare kunde åstadkomma under en arbetsdag. I skifteshandlingarna framkommer endast sällan förtydliganden av dagsverksbegreppet beträffande arbetsmängd, tid eller andra regler. Vid ett skifte i Alseda socken 1855 preciseras ett dagsverke till tolv arbetstimmar och att man skulle varsko minst två dagar i förväg.⁴⁶ Från byn Ryd i Kronobergs län uttrycks på 1870-talet att ökdagsverken skall infinna sig senast kl. 8 på morgonen och avslutas kl. 8 på kvällen. I detta ingår en två timmar lång middagsrast.⁴⁷ Vid skiftet av byn Kärr i samma socken på 1890-talet stadgades att ett ökdagsverke skulle omfatta tio arbetstimmar.⁴⁸ Vid ett skifte i Vireda omkring 1840 beslutades att ökdagsverken förutom dragare och körsven också omfattade en karl som hjälp vid lastningen.⁴⁹ Vidare förekommer regler om att man måste varsko om uttagande av exempelvis ökdagsverken en eller två dagar före.⁵⁰ I ett dagsverke ingick oftast kost på uppdragsgivarens bekostnad till den som utförde dagsverket, och i enstaka fall förtydligas detta i flyttkostnadsberäkningarna.⁵¹

Prisnivån på olika typer av dagsverken varierade givetvis beroende på tid och plats, och någon fördjupning i denna fråga har inte prioriterats här. Däremot kan det vara intressant att undersöka prisnivån på olika dagsverkstyper inom respektive skifte, för att försöka utröna vad dessa står för, till exempel hur kvalificerade arbetsuppgifterna ansågs vara.

1868 års cirkulär

Redogörelser, tabeller och uppställningar, som upprättas i samband med laga skifte, kunde skapas efter lantmätarens egen uppfattning, men ofta utvecklades standardiserade former. Detta gäller exempelvis byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar. För att göra dessa uppställningar mer likartade i ett nationellt perspektiv utgav, som nämnts ovan, centralmyndigheten ett så kallat cirkulär 1868.⁵² Cirkulär nr 28 omfattade tjugosex olika formulär som skulle användas vid skiftesförrättningar. Formulär nr 8 avser flyttkostnadsberäkningar eller "Wäderingsinstrument öfver den kostnad, som erfordras till utflyttnings verkställande..." I cirkuläret nämns tre olika dagsverkstyper: hjälpdagsverke, mansdagsverke och ökdagsverke. Till detta kommer utgiftsposter för murares, timmermäns och målares avlöning, men dessa poster anges endast i pengar, inte dagsverken.

46. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-84, Björkholm, Övre, 1854-58.

47. LMA (Växjö), Nöbbelä socken, 07-NÖB-44, Ryd, 1874-77.

48. LMA (Växjö), Nöbbelä socken, 07-NÖB-91, Kärr, 1893-95.

49. "Wid värderingen å ökedagsverken beräknades 1. Karl som biträde wid pålassningen, utom körsvännen" (LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-37, Mosseryd, 1841-43).

50. LMA (Växjö), Nöbbelä socken, 07-NÖB-91, Kärr, 1893-95.

51. LMA (Växjö), Nöbbelä socken, 07-NÖB-91, Kärr, 1893-95.

52. Även tryckt i Schütz 1885.

Nedan följer en översikt över några av de i skifteshandlingarna förekommande dagsverkskategorierna, där dessas betydelse diskuteras. De mer uppenbara och mindre svårtolkade dagsverkskategoriernas betydelse tas inte upp här, till exempel murar-, byggmästar-, timmermans- och målardagsverken.

Dagsverke

I många flyttkostnadsberäkningar, speciellt under 1800-talets första hälft, används endast grundformen *dagsverke*. Ett sådant dagsverke ansågs kunna utföras av en normalt händig och kraftfull man. Man kan utgå från att dessa dagsverken avsåg endast manlig arbetskraft både eftersom de förekommer i samband med byggnskap, som huvudsakligen var en manlig syssla, och eftersom kvinnodagsverken hade en lägre prisnivå, ofta ungefär hälften av ett manligt dagsverke.

Begreppet *dagsverke* förekommer under 1800-talets första hälft i regel i kombination med ökdagsverke och murardagsverke. Ibland används endast *dagsverke* i en flyttkostnadsberäkning, men med olika preciseringar av kostnadsnivån. Dagsverken vid demontering av en byggnad hade således en prisnivå, medan dagsverken för hantlangning vid murning hade en annan. Detta bör tolkas så att dagsverkens med olika priser innebar att de arbetsuppgifterna var olika krävande, exempelvis vad gäller kroppsstyrka, kompetens o.s.v., men att dessa skillnader inte angavs genom kategorisering i olika dagsverksbegrepp.⁵³

Mansdagsverke eller karldagsverke

Mansdagsverke eller karldagsverke förekommer parallellt med det allmänna begreppet dagsverke, särskilt i Jönköpings län, både före och efter 1868 års cirkulär. Begreppen torde i allmänhet stå för samma sak som ett opreciserat dagsverke (se ovan). Vid ett skifte i Hult, Lommaryds socken, omkring 1860 är ök- och mansdagsverken angivna. Vad mansdagsverken angår anges i protokollet att man skall varsko en dag i förväg för att rekvirera dagsverken och att ”endast sådant folk skickas hvilka kunna utgöra det arbete som ärfodras”.⁵⁴

Löskedagsverke

Inom Kronobergs och Kalmar län förekommer begreppet ”löskedagsverken” som en vanlig dagsverkskategori, men den har inte påträffats i Jönköpings län. Benämningen ”lösdagsverke” inom samma områden avser troligen samma sak. Ett löskedagsverke är enligt SAOB ett dags-

53. I vissa sammanhang har man skilt på vinter- resp. somrardagsverken där de förra var kortare p.g.a. vintermörkret. Några distinktioner mellan dessa två sorters dagsverken har inte påträffats i analysområdets skiftesmaterial.

54. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-75, Hult, 1859–62. Snarlik ordalydelse i LMA (Jönköping), Lommaryds sn, 06-LOM-77, S. Ralingsås, 1859–62.

verke utfört av tillfällig arbetskraft. I Johan Ernst Rietz dialektlexikon anges att ett löskedagsverke är ett ”dagsverke af en lös och ledig person, utan häst och vagn” och att belägg finns från Kalmar län.⁵⁵

Löskedagsverke förekommer före ovan nämnda cirkulär oftast i kombination med ökdagsverken och ibland med murardagsverken på samma sätt som dagsverken/mansdagsverken/karldagsverken förekommer i kombination med ök- och murardagsverken i Jönköpings län. Därför talar det mesta för att dagsverke/mansdagsverke/karldagsverke respektive löskedagsverke har samma betydelse i de tre smålandslänen.

Slöjdedagsverke

I Kronobergs län förekommer begreppet slöjdedagsverke både före och efter ovan nämnda cirkulär. Ett slöjdedagsverke är något dyrare än ett löskedagsverke. I exempelvis byn Kärr i Kronobergs län 1895 följs centralmyndighetens uppställning i allt väsentligt, men en skillnad är att cirkulärets kategorier hjälp-, mans- och ökdagsverken i Kärr i stället noteras som löske-, slöjde- och ökdagsverken. Innebär detta att mans- och slöjdedagsverken betyder detsamma? Ja, kanske – eftersom en parallell finns exempelvis från Ryd i samma socken 1877. Där motsvaras cirkulärets kategori mansdagsverke av just slöjddagsverke. Värt att notera är att två olika lantmätare varit förrättningsmän vid de två skiftena.⁵⁶

Ökdagsverken

I ett ökdagsverke ingår en dragare med åtminstone körare/kusk. Jag har inte funnit några uppgifter om vilken typ av dragare som avsetts, men eftersom oxar varit särskilt vanliga som dragare i Småland avser ökdagsverken inte självklart hästdragna transporter. Ökdagsverken har i skiftessammanhang varit en av de dyrbaraste dagsverkskategorierna.

Hjälpdagsverke och kvinnodagsverke

Begreppet hjälpdagsverke förekommer både i det ovan nämnda cirkuläret från 1868 och i laga skifteshandlingarna i allmänhet. Det är en lättare eller mer okvalificerad form av dagsverke och billigare än man-/karldagsverken. Lantmätaren Axel Cedergren, verksam i Kronobergs län, använder vid sina tidigaste förrättningar begreppet drängdagsverke, vilket i senare uppställningar ersätts av hjälpdagsverke.⁵⁷ I etnologiska uppteckningar framkommer i flera sammanhang att hjälpdagsverken är ett annat ord för kvinnodagsverken.⁵⁸ Det som motsäger att detta gäll-

55. Rietz 1862–67 (1962):396.

56. I Kärr var H B:son Gierup förrättningsman och i Ryd Axel Cedergren.

57. T.ex. LMA (Växjö), Mistelås socken, 07-MIS-3, Agnaryd, 1864–67.

58. Nordiska museet EU 46227 (Dörarps socken, Kronobergs län), avskrift av torparkontrakt från 1869. Som förtydligande anges att till kvinno- eller hjälpdagsverken inte får användas barn eller ynglingar som inte motsvara en fullväxt kvinna. Från Högsby socken (Kalmar län, oklar datering) meddelas att hjälpdagsverken var det samma som kvinnodagsverken (Nordiska museet: EU

de vid skiftenas utflyttningar är att kvinnor troligen i ringa grad deltog i byggenskap på landsbygden.⁵⁹ Byggmästaren August Holmberg poängterar att pojkar och kvinnor visserligen kunde delta i byggande i slutet av 1800-talet, men det rörde sig om materielframtagning i begränsad omfattning. Han nämner som exempel mossplockning, torvuttagning och näverflängning.⁶⁰

Vid några laga skiften i nordöstra Jönköpings län har jag trots allt stött på begreppet *kvinnodagsverke*. Vid skiftesförrättningar i exempelsocknen Lommaryd fram till omkring 1850 har tre noteringar om kvinnodagsverken framkommit i flyttkostnadsberäkningarna.⁶¹ Ett annat belägg har påträffats i Askeryds socken i samma härad.⁶² I samtliga fall är kvinnodagsverkena tänkta att utföras i form av hantlangning vid murning av skorstenar och eldstäder. Vid denna hantlangning åtföljdes kvinnodagsverkena av nästan dubbelt så dyra mansdagsverken. De aktuella skiftena i Lommaryds socken handlades av kommissionslantmätare Nils Georg Sidvall respektive vice kommissionslantmätare Johan Filip Viktor Åkerhjelm och skiftet i Askeryds socken av kommissionslantmätare Gustaf Wilhelm Hedberg. Vad gäller Sidvall och Åkerhjelm har dessa upprättat flyttkostnadsberäkningar vid denna tid vilka både omfattar och saknar kvinnodagsverken. När jag jämfört med andra skiften, som Hedberg förrättat, har jag inte påträffat några kvinnodagsverken. De aktuella lantmätarna har således inte varit konsekventa och regelmässigt angivit kvinnodagsverken vid hantlangning till murare. Det är troligt att den lokala traditionen och genusordningen på bynivå bestämt huruvida kvinnor använts i byggsammanhang.

I ett torpkontrakt från exempelsocknen Nöbbele 1886 anges dels kvinnodagsverken, dels hjälpekarledagsverken.⁶³ Sannolikt avses med hjälpedagsverken ett dagsverke som vid denna tid uppfattas innebära mindre prestation och mindre kvalifikation än ett karldagsverke. Ett sådant billigare dagsverke kunde sannolikt utföras av kvinnor eller äldre barn.

Agrarhistorikern Carin Israelsson diskuterar dagsverken i sin avhandling *Kor och människor* ladugårdsarbetet på Krusenbergs herrgård i Uppland. Där användes begreppen mansdagsverke och hjondagsverke. Det senare står för dagsverken utträttade av kvinnor eller större barn.⁶⁴ Hjondagsverke kan vara synonymt med hjälpdagsverke.

54732). Se även Nordiska museet: EU 54796 (Långemåla socken, Kalmar län, oklar datering).

59. Bl.a. att döma av de bondedagböcker längre fram i kapitlet som endast i undantagsfall nämner att kvinnor deltar i byggande.

60. Palmqvist & Sjömar 2006:56

61. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-60, Barkäng, 1844–45 (lantmätare Sidvall), 06-LOM-61, Västra Noby, 1845–46 (lantmätare Åkerhjelm) och 06-LOM-66, Norrby, 1847–52 (lantmätare Åkerhjelm).

62. LMA (Jönköping), Askeryds socken, 06-ASY-71, Ägersryd, 1855–57.

63. Lundqvist 1974:129.

64. Israelsson 2005:23.

Dagsverkenas frekvens i flyttkostnadsberäkningarna

Mönster fram till 1800-talets mitt

Flyttkostnadsersättningens arbetskostnader kunde fördelas på olika sätt mellan dem som erhöll kvarborätt och dem som fick utflyttningsskyldighet, vilket kan vägas in vid bedömningen av vem som medverkade vid husflytt. Ett alternativ var att delägare med kvarborätt inom skifteslaget medverkade i flyttningsarbetena genom de dagsverken som stipulerades i flyttkostnadsberäkningen. Ett annat alternativ var att arbetskostnaderna i flyttkostnadsberäkningen översattes till en penningkostnad och att de med kvarborätt ersatte de utflyttningsskyldiga med kontanter. Vid sidan om dessa huvudalternativ har jag påträffat andra möjligheter inom exempelsocknarna. Någon gång kunde det vara valfritt om ersättningen skulle erläggas i natura eller kontanter och det hände också att endast ökdagsverken skulle ersättas i natura.⁶⁵ Utbetalning av arbetskostnader i kontanter i stället för dagsverken ser jag som en indikation på att penningekonomi rådde inom skiftenas ersättningsystem och eventuellt även på den lokala byggmarknaden.

För att klargöra hur långt penningekonomi införts i samband med att flyttkostnader regleras i mina exempelsocknar, har jag undersökt i vilken grad flyttkostnadsersättningens arbetskostnader utgick i dagsverken eller kontanter de tio första åren på den andra perioden, det vill säga 1878-1887. Endast fyra laga skiften med utflyttning fastställdes under denna tioårsperiod.⁶⁶ Tre av dessa fyra stadgade att endast kontant ersättning skulle reglera utflyttningsskostnaderna. För att erhålla ett större underlag och för att undersöka penningekonomins genomslag vid 1800-talets mitt har frågan undersökts även för perioden 1850-1859.⁶⁷ Av de tjugotre laga skiften som fastsällts i exempelsocknarna under 1850-talet hade femton renodlad kontantersättning, medan tre reglerades i dagsverken. Sex laga skiften hade blandformer eller hade stadgat att ingen flyttkostnadsersättning delägarna emellan skulle utgå. Jag har inte kunnat iaktta några regionala skillnader i exempelsocknarna. Uppgifterna påvisar att kontantersättning vid husflytt införts i hög grad vid 1800-talets mitt.⁶⁸

Ett skiftesprotokoll från 1830-talet antyder orsakerna till att man ofta föredrog kontantersättning: ”Till undvikande af mångahanda besvär och ledsamheter, som äro förknippade med att af byelaget gemensamt

65. LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-41, Brunabo m.fl., 1855-59 respektive Lommaryds socken, 06-LOM-69, Sköldseryd. 1857-59.

66. Alseda socken: Lindås, Granstorp; Ås socken: Karaby; Nöbböle socken: Ladö.

67. Det årtal som ett laga skifte åsatts har bestämts av datering hos Lantmäteriets Internettjänst ArkivSök. Med årtal avses det år som ett skifte fastställdes.

68. Kent Sivesand har undersökt bland annat laga skiften i Mälardalen. Dessa skiften sträcker sig fram till 1870-talet. Sivesands slutsats utifrån detta källmaterial är att flyttkostnadsersättningar till största delen betalades genom dagsverken, inte kontanter (Sivesand 1979:52, 62).

in natura utgöra den bestämda flyttningskostnaden [...] är beslutat att hvarje af de utflyttande, sjelfve verkställa flyttningen”⁶⁹ De flesta menar att laga skiftet medförde ett successivt minskande samarbete inom byn/skifteslaget⁷⁰ och kanske är den individualiserade utflyttningen den första konsekvensen av skiftet till följd av byns minskande samarbete och en ökande individualisering.

När man undersöker vilka dagsverkskategorier som förekommer, framträder ett tämligen likartat mönster vid laga skiften fram till 1800-talets mitt: det anges noggrant hur många man- och ökdagsverken som skulle åtgå vid utflyttningen; för övrigt är det sparsamt med uppgifter om specificerade hantverkare. Murare är i princip den enda hantverkskategori som förekommer i detta tidiga skede, men den förekommer å andra sidan alltid när boningshusens skorstensmurar och eldstäder skall flyttas. Ibland anges antalet murardagsverken, men vanligare är att kostnaden för murare preciseras endast som en penningssumma. Härigenom får man fram uppgifter om dels att murare krävdes vid flytten, dels deras kostnad i förhållande till hela flyttkostnaden, men däremot är det ofta mer osäkert hur många dagsverken som krävdes av denne.⁷¹ Det finns möjligheter att göra grova skattningar av hur många dagsverken en angiven ersättning till muraren motsvarar om man kan uppskatta dennes kostnad per dagsverke.

Mönster efter 1850-talet

Skifteshandlingarna fram till 1850-talet ger således intryck av att byggnadsarbete huvudsakligen utfördes som mansdagsverken – alltså av personer som inte var specialiserade hantverkare – med undantag för murardagsverken. Några andra professioner förekommer knappast i handlingarna.

1868 års cirkulär⁷² från lantmäteriets centralmyndighet med formuläret hur flyttkostnadsberäkningar bör ställas upp omfattade kostnader för hjälp-, man-, ök-, murar-, timmermans- och målardagsverken. Detta formulär skulle lända till efterrättelse, men det medförde i verkligheten i mycket varierande grad förändringar av lantmätarnas flyttkostnadsberäkningar och redovisning av bland annat dagsverken. Vid en studie av några lantmätares uppställningar av flyttkostnadsberäkningar framgår att lantmäteriets cirkulär 1866 varken anammades omedelbart eller strikt. I stället tycks äldre lantmätare, som Johan Filip Viktor Åkerhjelm, inte ha förändrat sina flyttkostnadsberäkningar i enlighet med

69. LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-19, Dravö, 1833–36 (lantmätare L. M. Bergström).

70. T.ex. Werne 1993:341.

71. I samband med laga skifte i kyrkbyn Ölmsstad anges i flyttkostnadsberäkningen dels att *murare* skall anlitas, dels att *murarmästare* skall anlitas. Det tycks vara så att muraren deltar i läggningen av stenfoten medan murarmästaren uppför skorsten och eldstäder. Det är emellertid osäkert om man kan dra några slutsatser av detta enstaka exempel (LMA (Jönköping), Ölmsstads sn, 06-ÖLM-56, Ölmsstads kyrkby, 1832–1851).

72. Schütz 1885:401.

centrala direktiv utan fortsatt som tidigare. Axel Cedergren i Kronobergs län förrättade självständigt laga skiften från början av 1860-talet. En av hans allra första flyttkostnadsberäkningar är samtida med cirkuläret – cirkuläret offentliggjordes den 5 februari 1866 och den aktuella flyttkostnadsberäkningen upprättades den 27:e samma månad. Cedergren använde då en uppställning som i stort påminner om cirkulärets, men dagsverkskategorierna benämns något olika. Cirkulärets begrepp hjälpdagsverke är ersatt med drängdagsverke och mansdagsverke är ersatt av slöjedagsverke.⁷³ Lantmätaren Elam Mebius började precisera dagsverken i enlighet med cirkulärets principer (hjälp-, man- och ökdagsverken) först omkring 1880 trots att han självständigt förrättat laga skiften sedan 1870-talets första hälft. Yngve Ostwald däremot leder sina första självständiga laga skiften vid 1880-talets mitt och gör då flyttkostnadsberäkningar, vilka än mer än cirkuläret preciserar dagsverkskategorier. Sammanfattningsvis ger undersökningen intryck av att vissa lantmätare dels intog ett självständigt förhållande till cirkulärets föreskrivna formulär, dels att särskilt yngre, nyutbildade hade något större benägenhet att följa de centrala direktiven vad gäller flyttkostnadsberäkningarnas utformning.

Min slutsats är att den ökande tendensen att ange fler hantverkskategorier i flyttkostnadsberäkningarna inte med hög precision utan endast i stora drag kan datera en motsvarande ökning i användandet av hantverkare vid husflyttprocesser. I stället bör flyttkostnadsberäkningarnas långsamt ökande generella precisering av hantverksdagsverken betraktas som en långsam och utdragen process där få hantverkskategorier omnämndes på 1850-talet men betydligt fler omtalades vid sekelskiftet 1900. Perioden från 1800-talets mitt fram till och med 1920-talet innebär att flyttkostnadsberäkningarnas redovisning av dagsverken utvecklas successivt. Då tillkommer redovisning av exempelvis dagsverken eller kostnader för byggmästare, timmermän och målare samt hjälpdagsverken.

4. Bakgrund till den tidsgeografiska undersökningen

En annan metod att undersöka vilka aktörer som medverkade i utflyttningsarbetet är att utnyttja en *tidsgeografisk ansats*. Detta ger kompletterande möjligheter genom att man kan beräkna de tidsmässiga och rumsliga förutsättningarna för en utflyttning inom ett skifteslag. Möjligheterna att generalisera utifrån resultaten, som endast berör begränsade områden, är däremot ovissa. Mitt syfte är i första hand att undersöka metodens möjligheter och klargöra i vilken grad skifteshandlingarna kan bidra till ett resultat.

73. LMA (Växjö), Mistelås socken, o7-MIS-3, Agnaryd, 1864-67.

För att jag skall kunna arbeta enligt denna metod måste ett par frågor först belysas ytterligare, enligt följande:

1. Vilken är den tidsmässiga omfattningen på den arbetsinsats som utflyttningen krävde?
2. Vilka personer finns tillgängliga för en specifik bys utflyttningsarbete både tidsmässigt och geografiskt?
3. Vilka tidsmässiga resurser finns tillgängliga för byns utflyttande hushåll?

Genom att besvara dessa frågor kan en så kallad tidsbudget upprättas.

Innan den tidsgeografiska undersökningen tar vid diskuterar och utreder jag först ett fall. Detta falls uppgift är att åskådliggöra metoden, inte att tjäna som belägg för förhållanden i allmänhet. Som fall har jag valt byn Havrida i Barkeryds socken – en by som ingående analyserades i kapitel IV. Motivet till detta är att flyttkostnadsberäkningen är särskilt utförlig och att flera byggnader är avbildade, vilket ger ytterligare information om byggnadernas utformning.

Vilken är den tidsmässiga omfattningen på den arbetsinsats som utflyttningen innebar?

Trots att flyttkostnadsberäkningen i Havrida är utförlig och noggrann finns ingen fullständig beräkning av den antagna arbetsinsatsen för utflyttningen. De dagsverken som uttryckligen anges är följande:

Murardagsv.	Byggmästardagsv.	Timmermansdagsv.	Ökdagsv.	Karldagsv.	Hjälpdagsv.	Summa
34	57,5	291	37,25	194,25	101	715

FIGUR 62. Dagsverksfördelning exklusive flyttning av småbyggnader, vilka saknar precisering av åtgång av dagsverken.

Det totala antalet specificerade dagsverken uppgår alltså till 715. Till detta kommer alla de dagsverken för flytt av byggnader där endast en klumpsumma står angiven. Penningsumman för dessa i dagsverken ospecificerade flyttkostnader är 474 kronor, vilket kan ställas mot skifteslagets totala flyttkostnad som uppgår till 2 165:26 kronor. Således utgörs omkring 22 % av den totala flyttkostnaden av kostnader som inte är beräknade i dagsverken. Huvudsakligen består i sin tur de 474 kronorna av kostnader för byggnadsmateriel och endast i ringa grad av ospecificerade kostnader för flytt av små svinhus, körhus, vedbodas, visthusbodas och mycket bristfälliga hus. En översiktlig beräkning av dessa ospecificerade dagsverken tyder på att de motsvarar omkring 165

dagsverken.⁷⁴ Den totala utflyttningsbudgetens kostnader, vad gäller dagsverken, skulle under dessa förutsättningar i Havrida vara omkring 880 dagsverken. Av dessa var omkring 380 hantverksdagsverken och nästan 500 icke hantverksdagsverken. En revidering enligt dessa beräkningar ger följande resultat:

Murardagsv.	Byggmästar-dagsv.	Timmermans-dagsv.	Ökdagsv.	Karl-dagsv.	Hjälpdagsv.	Summa
34	57,5	291	37,25	249,25	211	880

FIGUR 63. Dagsverksfördelning inklusive flyttning av småbyggnader, vilka saknar precisering av åtgång av dagsverken.

5. Bondedagböcker, aktörer och tidsresurser

Ovanstående resonemang har behandlat vilken arbetsinsats som utflyttning av Havrida by krävde enligt flyttkostnadsberäkningen. Efter detta väljer jag att bearbeta ett helt annat källmaterial. Genom en analys av så kallade bondedagböcker kan jag dels ytterligare diskutera vilka som deltog i byggnadsarbete i allmänhet, dels analysera de tidsmässiga begränsningar som bondehushållet hade för att delta i utflyttningsarbetet.

I nedanstående undersökning har jag använt två småländska bondedagböcker, som täcker in tiden 1807–1861 respektive 1892–1912, det vill säga en period av omkring sjuttiofem år, men med en del luckor.⁷⁵ Dessa två bondedagböcker har jag bedömt vara lämpliga för mina studier eftersom de är förda under en lång tidsperiod, täcker in laga skiftesepokens tidiga och sena skeden och har förts av jordägare/jordarrendatorer, inte obesuttna.⁷⁶

74. Byggnader som saknar uppgifter om dagsverken är fem svinhus, ett körhushus, fyra vedbodas, två visthusbodas samt två mycket förfallna/bristfälliga byggnader (ett stall och en ladugård), vilka skulle flyttas för en kostnad av 242:75 kronor. För enklare byggnader, som har specificerade dagsverksuppgifter, står omkring 30 % av flyttkostnaderna för byggnadsmateriel, resten utgörs av dagsverkskostnader. Arbetskostnaden för flyttningen, av de i dagsverken ospecificerade byggnaderna, utgörs således av omkring 170 kronor. Större delen av denna kostnad bör ha avsett annan – och billigare – arbetskraft än specialiserade hantverkare. Om hälften av kostnaden avsåg mansdagsverken och hälften hjälpdagsverken skulle dessas antal bli omkring femtiofem mansdagsverken och omkring hundratio hjälpdagsverken. Grävning av fem brunnar till en sammanlagd kostnad av 75 kronor ingår inte i beräkningsunderlaget.

75. Båda bondedagböckerna har anknytning till laga skifte. Jonas Petersson deltog i laga skifte av gården Virkesbo i Nye socken 1837–38, men sålde gården innan utflyttningsprocessen startade. Alfred Nilsson hade minnen från barndomen då föräldrarnas gård ingick i laga skifte. I den publicerade dagboken (Huus 1971) skriver redaktören om gossens minnen av utflyttningarna, men dessa minnen ingår inte i den publicerade dagboken och har inte kunnat påträffas i släktens ägo. Det skall vidare påpekas att båda dagboksförfattarna var framstående bönder genom att de hade ekonomisk framgång, erhöll flera förtroende uppdrag o.s.v. De kan därför inte sägas representera exempelvis fattiga småbönder.

76. I *Svenska bondedagböcker. Ett nationalregister* (Larsson 1992) presenteras kortfattat en rad bondedagböcker. Bland de småländska dagböckerna (a.a.: 41–52) är det vanligt att endast räkenskaper och endast en begränsad tidsperiod ingår, att dagboksförfattarna är anonyma eller inte identifiera-

Jonas Peterssons dagbok 1807–1861

En bondedagbok upprättades av jordbrukaren Jonas Petersson, först i Nye och senare Alseda socken (en av mina exempelsocknar) från 1807 till 1861, men med vissa luckor.⁷⁷ Jonas Petersson föddes 1786 på Virkesbo Svensgård (1/4 mantal) i Nye socken ca 15 km sydost om Vetlanda. År 1801 genomgick byn storskifte och Jonas Petersson tog över gården 1816. Efter att han gift sig med Christina Petersdotter 1828 kom han även att bruka hälften av hennes föräldragård Snuggarp margaretesgård (1/4 mantal). Av dagböckerna framgår att Jonas Petersson var en driftig man med många förtroendeuppdrag. Bland annat handhade han bouppteckningar och auktioner och var också kyrkvård. Genom sin framgång kunde han 1837 förvärva en av traktens största gårdar i Byestad i grannsocknen Alseda, samtidigt som han sålde gården i Virkesbo. Jonas Petersson dog 1862.⁷⁸ Ekonomhistorikern Anders Perlinges analytiska begrepp *sockenbankir* är sannolikt tillämpligt på Jonas Petersson.⁷⁹

Jonas Peterssons dagböcker består av så kallade dagkladdar respektive annotationsböcker, som finns bevarade från omkring trettio år under perioden 1807–1861. Texterna innehåller främst räkenskaper och uppgifter om utsäde och skörd samt dagboksuppgifter om den dagliga verksamheten på gården och i trakten.

Jonas Petersson skildrar främst den maskulina sfären och kvinnlig aktivitet framskymtar endast sparsamt. Visserligen är det rimligt att anta att byggverksamhet till stor del var en manlig uppgift vid denna tid, men om kvinnor ändå deltog i processen genom manuellt arbete eller genom beslut och inflytande döljs detta genom dagböckernas maskulina slagsida. Vi vet således inte om eller i vilken omfattning kvinnorna var delaktiga i exempelvis byggarnas mathållning, deltog i halm-taksläggning och så vidare.⁸⁰

Alfred Nilssons dagböcker 1892–1912

På samma sätt som Jonas Peterssons dagboks-material ger inblickar i byggandet under 1800-talets första hälft nyttjar jag dagboks-material från lantbrukaren Alfred Nilsson för att få liknande material från decennierna kring sekelskiftet 1900.⁸¹ Bondsonen Alfred Nilsson föddes 1857 på gården Stora Karsnäs i Skärstads socken invid Vättern. Om-

de, att de främst fokuserar på skörd och väderlek eller att författarna varit obesuttna eller stadsbor. Dessa omständigheter har medfört att flertalet angivna småländska bondedagböcker ratats.

77. I den inventering av bondedagböcker som publicerades 1992 (Larsson 1992:47) benämns den "Nyedagboken", en lite oegentlig benämning eftersom den berör både Nye och Alseda socknar. Dagböckerna har även nyttjats för en ekonomisk-historisk studie av marknadsintegration (Jonsson 1994).

78. Vestbö-Franzén 2004:167 ff.

79. Perlinge 2005:123 f., 213.

80. Det källkritiska problemet med Jonas Peterssons dagbäckers maskulina slagsida diskuteras även i Jonsson 1994:7 f.

81. I den inventering av bondedagböcker som publicerades 1992 benämns den "Skärstaddagboken" (Larsson 1992:48).

kring tjugofem år gammal reste han till norra USA och återvände åtta år senare. Efter en tid på föräldragården gifte han sig 1892 med bond-dottern Emma Johansdotter/Larsson och flyttade till hustruns barn-domsgård Stickelösa kronogård, Skärstads socken. År 1896 lämnade man Stickelösa och övertog arrendet av bostället Strand invid Vättern i hemsöcknen.⁸²

Strand var vid övertagandet ett tämligen förfallet före detta majors-boställe, men under Alfreds tid på gården skedde omfattande investeringar i bland annat byggnaderna. Det största byggföretaget avsåg en ny ladugård som uppfördes 1908.

Dagboken började föras strax före bröllopet våren 1892 och avslutades sensommaren 1912 då Alfred dog i lunginflammation femtiofem år gammal. Anteckningarna i dagboken tycks ha förts dagligen och skildrar i första hand arbetet på gården, mängden utsäde och skörd, resor, väder samt olika festligheter. Hushållet bestod av Alfred själv, hustrun Emma och barnen samt ett par drängar och ett par pigor. Dagböckerna med mera sammanställdes omkring 1970 av Alfreds sonson redaktören Alf N:son Huus och publicerades i bokform. I sammanställningen ingår även berättelser från barndomen och livet i Amerika.⁸³

Fokus är även i denna dagbok manliga aktiviteter. Alfred beskriver noggrant hans och drängarnas arbete. De gånger kvinnornas angelägenheter eller arbete nämns rör det sig inte om dagliga rutiner utan speciella händelser. Det kan vara när kvinnorna vårbykade, när hustrun var sjuk, hade ärenden till Jönköping eller besökte Gummeföreningen. Alfred omnämner sin hustru ofta med beundrande omdömen och konstaterar exempelvis att kvinnorna haft ett stort slit i samband med uppförandet av ladugården, eftersom kvinnorna stod för de manliga byggarnas utspisning.⁸⁴ Verksamheten som berörde byggnadsarbeten är i ännu högre grad fokuserad på manligt arbete, beroende på den då rådande genusordningen. Ett undantag inträffade i september 1894 då ”Greka Stina”⁸⁵ och Alfred gemensamt satte upp tapeter i en kammare.⁸⁶

Mitt intryck är att Alfred Nilsson var en driftig lantbrukare med ett stort nätverk. Han besökte ofta släkt och vänner, gjorde handelsresor till Jönköping och sålde potatis, kött och lök. Efter hand fick Alfred förtroendeuppdrag såsom kronofjärdingsman och nämndeman. Det hände också att han företog längre resor, exempelvis till Köpenhamn för att besöka Tivoli och Stockholm för att bese 1897 års utställning. Den nordsmäländska frikyrkligheten berörde också familjen genom att man ofta besökte missionshuset, vid sidan om högmässorna i socken-

82. Detta boställe är inte identiskt med Strand i Östergötland, som ägdes av Ellen Key.

83. Huus 1971.

84. Huus 1971:377.

85. Detta intressanta undantag ”Greka Stina” har inte kunnat identifieras i exempelvis husförhörslängder.

86. Huus 1971:142, 3/9 1894.

kyrkan. Misskötsamhet accepterades inte inom hushållet och arbete förekom inte på helgdagar. Familjen fick efter hand det gott ställt. Att Alfred fick besök av representanter för ett torvföretag för att teckna aktier pekar exempelvis i denna riktning.⁸⁷

Båda dagböckerna är enhetligt upprättade avseende omfattning och detaljrikedom. Studiet av årsrytmen hade kunnat innebära ett källkritiskt problem om dagböckerna exempelvis haft omfattande noteringar under lugna perioder och endast kortfattade anteckningar under årets hektiska veckor. Så tycks emellertid inte vara fallet.

Jonas Peterssons årsrytm

Vid en nyligen publicerad genomgång av Peterssons dagbok vad gäller jordbruksverksamheten⁸⁸ har framkommit att våren med jordbearbetning, sådd och hägnadsreparationer (april–maj) var hektisk⁸⁹ men att tiden för slätter och skörd (juli–oktober) var den mest intensiva arbetsperioden under året.⁹⁰ Jag har valt att komplettera denna bild av årsrytmen i Jonas Peterssons hushåll genom att särskilt fokusera på noteringar som rör aktiviteter för anskaffning av byggnadsmaterial samt byggnadsarbete. För att göra detta har jag excerperat alla aktiviteter som kan kopplas till bygghandlingar och skapat ett diagram över årsrytmen. Dessa uppgifter kan avse förvärv av material, exempelvis tjära, spik, linolja eller brädor (markeras med # i figur 64), som kan antas användas vid nybyggnation eller byggnadsunderhåll. Ibland rör det sig om anteckningar som uttryckligen berättar om att byggande eller underhåll skett antingen på den egna gården eller någon annanstans (markeras med □ i figur 64). Gemensamt vägunderhåll är inte medtaget.⁹¹

Uppgifter om att en smed anlitas kan tyda på byggnadsanknytning, men troligare är att smedens arbete berört tillverkning eller reparation av redskap och åkdon eller skoning av dragare.⁹²

87. Huus 1971:400.

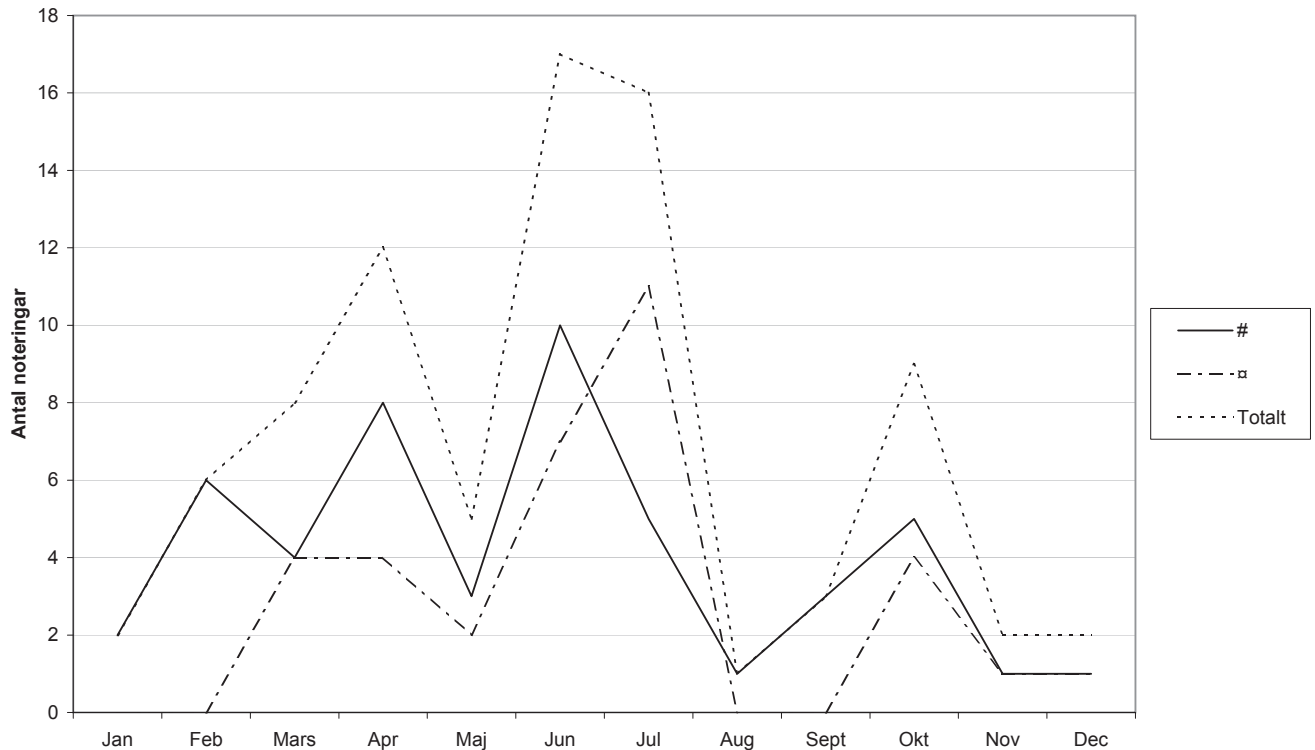
88. Vestbø-Franzén 2004:166 ff. + appendix 3.

89. Jordbearbetningen var viktig eftersom bekämpningsmedel inte fanns. Tyngdpunkten ligger under april. Sådd av korn och havre skedde under maj och i viss mån under kringliggande månader.

90. Slättern startade under första halvan av juli och pågick omkr. en månad. Med viss överlappning påbörjades skörden av spannmål därefter och pågick till omkr. 1 oktober, ibland längre. Vestbø-Franzéns sammanställning avser fyra år omkr. 1820, då potatis inte var en viktig gröda. Vi kan förutsätta att potatis odlades flitigt 1890 och att oktober ägnades åt potatisskörd, vilket förlängde den intensiva skördeperioden. Jfr Gadd 1991:68.

91. Myrdal 1991:17 diskuterar två olika metoder för tidsberäkning utifrån dagboks-material. Den ena innebär att man räknar antalet dagar som en aktivitet, den andra att man gör uppskattningar av dagsverksåtgången genom att beräkna hur många som deltar i en aktivitet och så långt möjligt hur lång tid aktiviteten tog av en arbetsdag. Den förra, som jag utnyttjat, är enklare att använda, men riskerar att bli mindre exakt. Att jag inte använt den andra metoden beror på att dagboks-materialiet är så kortfattat att en beräkning av den tid som aktiviteten tagit bedömts omfatta alltför stora inslag av gissningar och antaganden.

92. Exempelvis används uttrycken ”var jag till smeds” eller ”till Johannes i Solagård för smidning”. I några fall anges emellertid att inköp av spik, lås och gängjärn gjorts. Med anledning av dessa omständigheter har allmänna dagboksanteckningar om att smed anlitas sällats bort men inköp av smide som preciserar att varan haft byggnadsanknytning har tagits med. Ett par gånger be-

Den rekonstruerade årsrytmen för byggande visar sig vara en i allt väsentligt inverterad bild av årsrytmen för jordbruket, fränsett att vintern avtecknar sig som en stillsam period både från jordbruks- och byggnadssynpunkt. Vill man nyansera tabellen kan man konstatera att all materielanskaffning, som noteras under februari och mars, har gällt anskaffning av brädor och liknande. Detta har sannolikt ingen tidsmässig koppling till omedelbart förestående byggenskap under dessa vintermånader, utan har att göra med att skogsarbete i allmänhet förlades till vintermånaderna. Vidare är det värt att kommentera att den absoluta majoriteten av byggaktiviteter under juli månad skedde under månadens första halva, även om detta inte framgår av diagrammet.

Min slutsats efter analysen av Jonas Peterssons dagbok är att:

- januari, februari, mars och april i ökande omfattning används för anskaffning eller beredning av materiel inför året, främst kopplat till trämateriel⁹³

rättas om reparationer av fönster och fönsterglas. Eftersom dessa reparationer gjorts vintertid (den 29 december 1825 resp. 5 november 1838) kan man anta att de föranletts av att fönster krossats och att akuta reparationer vidtagits och inte att åtgärderna ingår i en vald årsrytm. Därför har även ett fåtal uppgifter om fönsteråtgärder uteslutits. Ett undantag utgör dock när glasmästaren Faust satte in sex nya fönster i ett nybygge, som medtagits eftersom den bedömts ingå i en planlagd byggnadsverksamhet (den 22 oktober 1841).

93. Skogsarbete är knappast noterat i dagböckerna, så därför vet vi mycket mindre om framtag-

FIGUR 64. Jonas Peterssons årsrytm 1807–1861 beträffande aktiviteter kopplade till byggenskap. # = materialanskaffning och □ = byggaktiviteter.

- mars och april i viss grad ägnas åt byggnadsarbete
- maj knappast ägnas åt byggande eller därmed förknippad verksamhet över huvud taget. De två fall av byggnadsarbete som Jonas Petersson noterat under maj genom åren har i båda fallen utförts av personer utanför hushållet, troligen torpare
- juni och första halvan av juli har stor aktivitet av byggande, både vad gäller materielförvärv och byggnadsarbete
- andra halvan av juli samt augusti och september är nästan fria från byggande. De två noteringar om byggnadsarbete under perioden 16 juli–30 september rör i båda fallen kollektivt byggnadsarbete på ”gemensamhetsbyggnader” (Skirö prästgård respektive en soldatstuga)⁹⁴. Det är troligt att tidpunkten inte bestämts av Petersson utan på annat håll
- det under oktober åter förekommer aktiviteter kopplade till byggande. Främst rör det sig om inköp av linolja och halmtaksläggning. Dessa aktiviteter bör ha haft samband med och varit en följd av skördearbetet
- byggverksamheten under november och december inskränker sig till något enstaka inköp av tjära eller linolja. Man kan emellertid anta att dessa produkter inte kunde användas utomhus vid denna tid på året.

Säsongbundet arbete

Givetvis var vissa arbeten, även byggnadsarbeten, mer säsongbundna än andra. Detta framgår också av dagböckerna. Ett uppenbart exempel är framtagning av timmer och bräddor, som alltid görs under vinterns senare del eller våren. Ett annat exempel är uttag eller så kallad flängning av näver till bland annat torvtak. Flängning av näver noterades med exakta datum två gånger: den 23 juni 1809 och den 25 juni 1811. Visserligen är det endast två exempel, men deras närhet i kalendern bekräftar att näver endast kan tas under en kort period på sommaren.

Några exempel på läggning av halmtak förekommer och det framgår att halmtak antingen lades i övergången mellan juni och juli eller i slutet av oktober. Om läggningen skedde på sommaren bör fjolårets råghalm använts, men om läggningen gjordes i oktober bör årets råghalm kunnat nyttjats, förutsatt att tröskningen påbörjades omedelbart efter skörden.

Alfred Nilssons årsrytm i förhållande till Jonas Peterssons

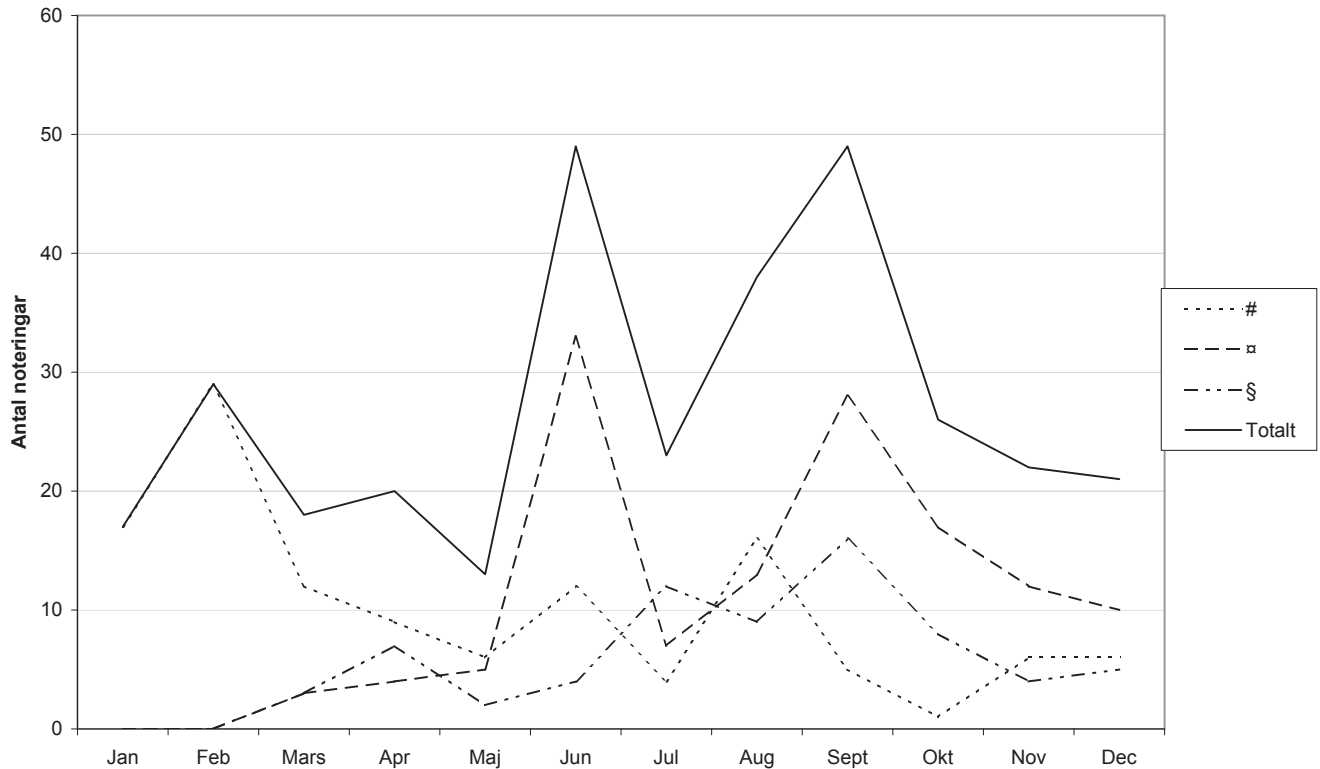
Vid min excerpering av Nilssons dagböcker har alla noteringar som kan kopplas samman med byggande tagits med. Noteringarna har delats upp i noteringar som berör

1. insamling, förvärv eller förädling av byggnadsmaterial (markeras med #).

---

ning av timmerstockar och annat träbyggnadsmateriel jämfört med Alfred Nilssons dagböcker (se nedan).

94. Den 4 september 1812 respektive 27 juli 1828.

2. byggnadsverksamhet utförd enbart av hushållets medlemmar (markeras med #)
3. byggnadsverksamhet explicit utförd av personer eller hantverkare utanför hushållet – ibland i samarbete med hushållets medlemmar (markeras med §)

FIGUR 65. Alfred Nilssons årsrytm 1892–1912 beträffande aktiviteter kopplade till byggenkap. # = materialanskaffning, □ = interna byggaktiviteter och § = externa hantverkare. År 1908 då det omfattande ladugårdsbygget genomfördes är ej medtaget.

Uppgifter som exempelvis ”täckte på ladugårdstaket” eller ”körde vi ut sågstockar” saknar explicita uppgifter om extern arbetskraft och dessa har jag därför fört till kategori 2. Vid excerperingen har det varit svårt att bedöma arbetsinsatsernas omfattning genom att hänsyn tagits till endast noteringarnas antal. Uppgifter som ”gjorde jag lårar i boden” genererar en notering likaväl som ”byggde jag en vagnbod och målade också” även om tidsåtgången och arbetsinsatsens omfattning bör ha varit mycket olika. Under 1908 uppfördes en ny ladugård, men eftersom detta var en så extraordinär aktivitet har två diagram upprättats – ett utan ladugårdsbyggets aktiviteter figur 65) och ett med (figur 66). Ladugårdsbygget genomfördes under perioden november 1907, då ett omfattande förberedande timmeruttag påbörjades, och hela 1908. Slutligen har jag inte tagit med grävning av brunnar för dricksvatten.⁹⁵

95. Arbete med urinbrunnar har tagits med eftersom dessa betraktats som tillhör till eller del

Alfred Nilssons och Jonas Peterssons årsrytmer överensstämmer i många stycken, trots att excerperingsförutsättningarna varit något olika. Exempelvis har aktiviteter utförda av externa personer eller hantverkare inte kunnat fångas in på samma tydliga sätt hos Petersson som hos Nilsson.

På Nilssons gård sker framtagningen av byggnadsmaterial främst under senvintern då förutsättningarna för skogsarbete är gynnsamma. Därefter intensifieras insamlandet av byggmaterial något före eller i samband med perioder av intensifierade byggaktiviteter. I samband med uppförandet av ladugården märks en ökad materielframtagning under sommarhalvåret som en följd av att sten körs fram till grund och fähusgolv. Till stor del saknas upplysningar om Jonas Peterssons materialframtagning från skogsarbete på vintern; däremot sker sommarhalvårets materialframtagning samtidigt med Peterssons byggnadsarbeten och inte strax före.

Under våren, särskilt mars och april, arbetar Jonas Petersson en del både med materialframtagning och byggnadsarbete. För Alfred Nilsson tycks motsvarande period, samt även maj, i högre grad vara befriad från byggnadsarbete. Har det skett några förändringar i förutsättningarna mellan vårarbete under 1800-talets första hälft och omkring sekelskiftet 1900? En förklaring kan vara att jordbearbetningen, som skedde på våren, krävde större insatser efter hand. I de undersökningar av tidsåtgång i jordbruket som gjorts inom det så kallade bondedagboksprojektet vid Nordiska museet framkommer en tendens att andelen dagsverken ägnade åt jordbearbetning med mera⁹⁶ ökade något med tiden. Tidsavgränsningen i redovisningen sammanfaller ungefär med min. Ökningen av tidsåtgången för jordbearbetning kan noteras både om man jämför dels olika fall över tid, dels förhållandena vid samma gård vid olika år.⁹⁷ Vad som ligger bakom den successiva ökningen av andelen tid ägnad åt jordbearbetning är, enligt undersökningen, svårbedömd på grund av den mångfald arbetsmoment som ingår under rubriken jordbearbetning.⁹⁸

Vidare kan man konstatera att Petersson under 1800-talets första hälft koncentrerar sitt byggande till juni och första halvan av juli, vilket även gäller Nilsson omkring sekelskiftet 1900. Däremot uppträder en ny byggnadsperiod för Petersson i oktober, medan en motsvarande uppgång för Nilsson inträffar redan i september. Det är troligt att själva byggnadsarbetet inte primärt styrt denna skillnad, utan snarare tycks jordbrukets andra arbetsuppgifter, som den betydelsefulla och klimat-

---

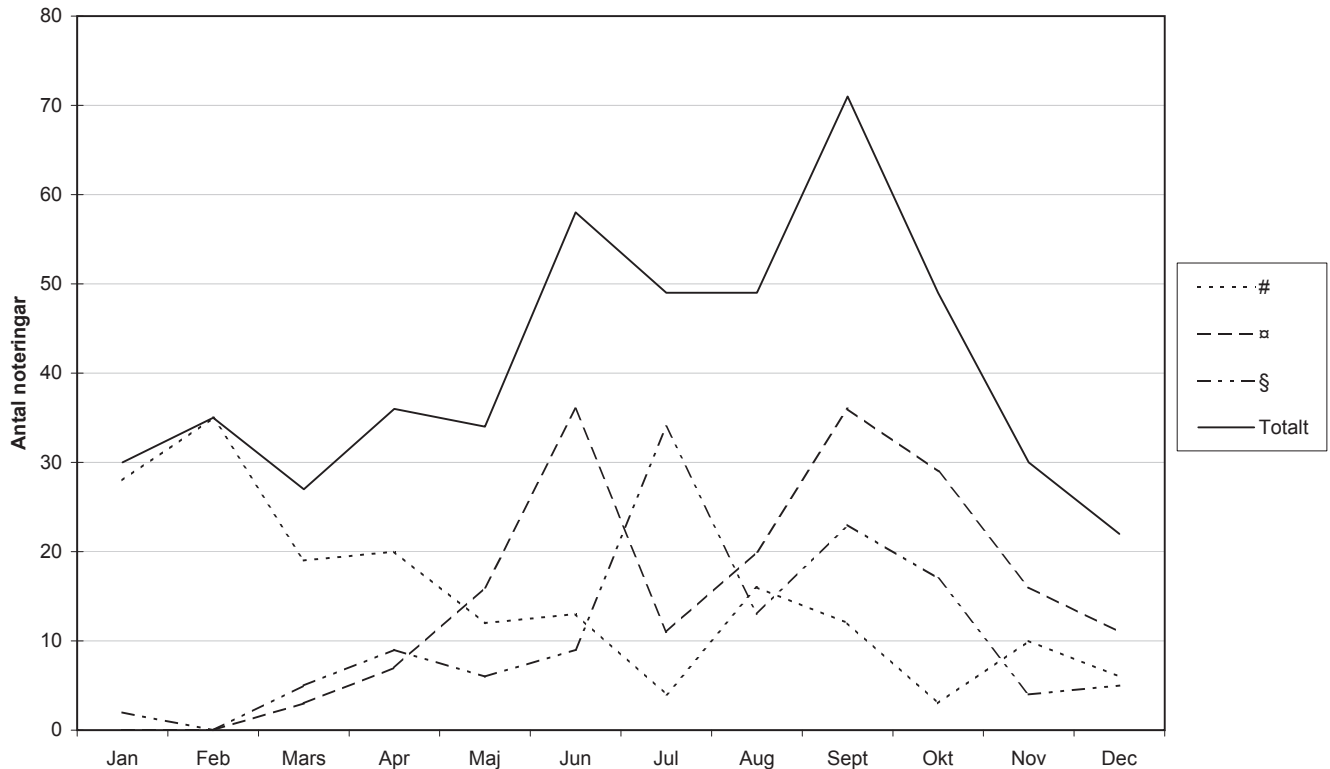
av byggnad.

96. I åtminstone en delundersökning räknas plöjning, harvning, sladdning, dikning, snedning, översyn och reparation av gärdesgårdar samt gödsling till jordbearbetning.

97. Myrdal 1991:78

98. Myrdal 1991:28. I ett enskilt fall sker en markant uppgång mellan perioden 1881–82 och 1908–09, men detta förklaras till största delen av de täckdikningsföretag som genomförs vid denna gård i Västmanland (Myrdal 1991:45).

styrda skördeperioden ha legat bakom denna förändring. Petersson genomförde skördarbetet (främst skörd av spannmål) från mitten av juli, precis som Nilsson, men avslutningen var olika. Petersson avslutade skördarbetet först i början av oktober,⁹⁹ medan Nilsson hade all spannmål i ladån oftast senast den 1 september.¹⁰⁰ Att skördeperioden var kortare omkring sekelskiftet 1900 jämfört med femtio till hundra år tidigare kan bero på ökad mekanisering.¹⁰¹ Efter Nilssons bärgning av spannmålen följde efter några veckor potatisplockningen, men eftersom det var en aktivitet som endast skedde under en till två veckor, förhindrade den inte att byggsande genomfördes under september och oktober.¹⁰²

Som nämnts har jag delat upp Alfred Nilssons byggaktiviteter i hushållsinterna och hushållsexterna aktiviteter. Den externa arbetskraftens

FIGUR 66. Alfred Nilssons årsrytm 1892–1912 beträffande aktiviteter kopplade till byggskap. # = materialanskaffning, □ = interna byggaktiviteter och § = externa hantverkare. År 1908 då det omfattande ladugårdsbygget genomfördes är medtaget.

99. Vestbö-Franzén 2004:171.

100. En mindre undersökning har gjorts för åren 1892–1902 med fokus på när skörden påbörjades respektive när all spannmål var intagen. Variationer fanns år för år. Skörden påbörjas tidigast 1896 den 17/7 och senast 1902 den 13/8 – således en variation på nästan en månad. Tidpunkten då all spannmål är intagen varierar från den 12/8 till den 17/9 – en variation på mer än en månad.

101. Jfr Myrdal 1991:27.

102. En liknande mindre undersökning som spannmålsskörden har genomförts vad gäller potatisplockningen åren 1892–1902. Potatisplockningen är tidsmässigt noggrant beskriven i dagböckerna. I regel genomförs den under drygt en vecka i slutet av september men första halvan av oktober förekommer också.

byggnadsverksamhet, enligt Nilssons dagböcker, var obefintlig mitt i vintern, men förhållandevis jämn under sommarhalvåret frånsett en viss uppgång under sensommaren. Om det omfattande ladugårdsbygget 1908 tas med är tendensen liknande frånsett att juli månad visar på tydligt ökad aktivitet av externa hantverkare. Denna tendens beträffande juli månad förstärks något av ett svinhusbygge i juli 1901, vilket också alstrat flera noteringar. Toppnoteringen i september beror däremot inte på några enstaka jämförelsestörande toppar utan är i stället ett resultat av en allmän tendens.

Ovanstående undersökning visar att fortlöpande byggnadsverksamhet anpassas i första hand till jordbrukets klimatberoende arbetsrytm. Detta gäller även vid en extraordinär händelse som det omtalade ladugårdsbygget. Denna byggprocess startade redan 1906 när en ritning med kostnadsförslag upprättades av byggmästarna Magnusson i Botarp och Lars Larsson i Stackeryd. I oktober samma år hölls syn på Strand, eftersom gården var ett boställe och staten måste godkänna byggnadsprojektet. Deltog i synen gjorde bland annat kronofogden och domänintendenten. I maj 1907 utsynade en jägmästare fyrtio ekar på gårdens mark, vilka skulle användas till ladugårdsbygget. På hösten påbörjades ett intensivt uttag av ek och gran i skogarna. Större delen av huggning och transport skedde i egen regi, men en del skrädning gjordes av byggmästaren. När virket skulle sågas upp anlätades sågverk i Sanna eller Kaxholmen nära Huskvarna.

På västkanten påbörjades anskaffningen av sten till grund och fähusgolv. Detta arbete utfördes i första hand av gårdens drängar och två stenhuggare. I slutet av april 1908 startade själva byggnadsarbetet genom att grävningen av grunden och läggningen av stenfoten påbörjades. I mitten av juni kom externa timmerkarlar och började demontera den tömda gamla ladugården, troligen eftersom den då var tömd på djur och foder och en del byggnadsmateriel skulle återanvändas. Kort därefter började snickarna uppföra stommen till den nya ladugården, och efter en månad var man klar att täcka delar av taket med stickor. Man prioriterade taket på höskullen eftersom man började köra in hö redan den 9 juli. I slutet av juli hade hantverkarna gjort större delen av sitt arbete. I stället vidtog ett långvarigt arbete av gårdens eget folk, som målning, visst inredningsarbete och uppstädning. I slutet av oktober levererade tröskverkstillverkaren Palmquist från Frinnyrd ett nytt tröskverk, och först fram emot årets slut kunde ladugården betraktas som färdig. På årets näst sista dag satte Alfred Nilsson upp årtalet 1908 på gaveln till gårdens nya ladugård.

Arbetet med ladugården vände upp och ner på en del av den sedvanliga årsrytmen. Exempelvis beklagade sig Alfred Nilsson och konstaterade att när folket i hustruns hemby Rudu nästan bärgat höet den 19 juli var knappt hälften intaget i Strand:

vi har försenats för ladugårdsbygget, som fortgår nu i 5 veckor med 10 upp- till 14 snickare...I dag är det söndag och klart samt lite ro och rast, annars är det möda och arbete.¹⁰³

Citatet antyder dels att bygget försköt en del bestyr, dels att denna tendens minskades av att många externa hantverkare deltog i arbetet.

Som komplement till arbetsfördelningen mellan intern och extern arbetskraft har jag studerat hur byggnadsmaterielen skaffades fram. I princip hämtades all byggnadsmateriel (trä och sten) på gården. En mindre del trävirke, fönster och takstickor köptes emellertid.¹⁰⁴

Jonas Peterssons aktörer och aktionsfält

I Jonas Peterssons dagböcker framskymtar olika aktörer i gårdens byggnadssammanhang. Mot bakgrund av vem som utförde byggnadshantverk, professionella eller bönderna själva, är det intressant att särskilt studera dessa aktörsuppgifter.

Under dagböckernas första decennier förekommer uttrycken ”flängde vi näfver”, ”täckte vi om vedskjulstaket”, ”reparerade jag en ladudörr” och liknande med ”jag” eller ”vi” som subjekt.¹⁰⁵ Dessa exempel tyder på att arbetena utfördes inom hushållet. Från och med 1840-talet uppträder parallellt även andra formuleringar som berättar att exempelvis ”Bäckstrand; Peter i Hjortatorpet eller Johan i Ödshult” varit på gården och hjälpt till med att bland annat lägga golv och skurtak eller bygga redskapshus. Det kan vara vanskligt att dra några slutsatser av denna trend, men en förklaring kan vara att Petersson nu kommit upp i femtiofemårsåldern och av åldersskäl eller som följd av ekonomisk framgång i högre grad engagerade extern arbetskraft. Möjligen skulle detta kunna ingå i ett större sammanhang, som innebär att allt mer byggnadsarbete successivt utfördes av professionella hantverkare och i mindre omfattning av bönder själva.

I dagböckerna framkommer även vilka andra platser utanför hembyn som Jonas Peterssons hushåll hade ärende till eller var man hämtade extern arbetskraft för byggnadsändamål. I nedanstående redovisning tas den externa interaktionen upp vad gäller byggande och smide.

När Jonas familj bodde i byn Virkesbo visar dagböckerna att interaktionsfältet sträckte sig omkring 1 km från bostaden till de närmaste grannbyarna, med undantag för de gånger man deltog i gemensamma reparationer på pastoratets kyrkoherdeboställe – Skirö prästgård – knappt 10 km hemifrån. Ärenden till de närmaste grannbyarna rörde exempelvis halmtaksläggning, målningsarbeten och smide.

Efter familjens flytt till Byestad 1837 blev interaktionsområdet vad gäller byggande större. Ärenden gjordes exempelvis vid Repperda, så-

103. Huus 1971:371.

104. Huus 1971:380 f.

105. 25 juni 1811, 1 juli 1811 respektive 3 juli 1819.

gen i Holsby samt smeder i Ödshult och Ädelfors – byar på omkring tre till sju kilometers avstånd från hembyn Byestad. Detta kan ställas i relation till vissa mycket långväga handelsresor till Kalmar och Eksjö eller skjutsning av byns soldat till möten på Ränneslätt utanför Eksjö eller i Skåne. Min slutsats är att resor i ärenden gällande byggnadsändamål nästan enbart skedde inom respektive socken. Aktionsradien växte således när Jonas Petersson flyttade till den betydligt större socknen Alsedra. En hypotes är att hantverkare för byggändamål i princip endast rörde sig inom sin socken och att varje sockens geografiska storlek därmed i hög grad avgjorde aktionsradiens längd.

Alfred Nilssons aktörer och aktionsfält

Alfred Nilsson rörde sig över ett mycket större område än Jonas Petersson. Nästan varje vecka reste han omkring 10 km till Jönköping för att sälja varor och vid enstaka tillfällen begav han sig till städer långt ifrån hemtrakten. Resandet underlättades över huvud taget genom anläggandet av den smalspåriga så kallade Gripenbergsbanan¹⁰⁶ i Strands närhet.

Nilssons dagböcker ger uttryck för en mer intensiv användning av extern arbetskraft, och ibland går det att få reda på vilka externa byggarbetsmän som anlitats av Alfred Nilsson 1892–1912. I närmare trettio fall nämner Alfred Nilsson personer utanför hushållet som utför någon form av byggnadsarbete på Sticklelösa eller Strand. Personerna omnämns med förnamn, efternamn, yrke eller hemort i olika kombinationer. För mig har det varit särskilt intressant att försöka klargöra varje hantverkarens sociala omständigheter och bostadsort, för att se dels var i lokalsamhället byggnadshantverkarna fanns, dels hantverkarnas geografiska spridning. Noteringen ”Murare Nilsson i [torpet] Aspelund” ger goda möjligheter till identifiering för dessa syften, men ”muraren” eller ”kalkelugnsmakaren Pettersson” förblir mer anonyma. Av de omkring trettio omnämnda hantverkarna har ca tjugo kunnat identifieras och knytas till en plats (se figur 67).¹⁰⁷

Undersökningar av hantverkare på landsbygden försvåras av att folkbokföringen ofta kategoriserade hantverkarna inte som exempelvis snickare eller murare utan som torpare, inhyses eller backstugusittare. Folkbokföringens kategorisering kan alltså snarare sägas vara relaterad till beskattning eller jordägande än sysselsättning.¹⁰⁸

Vad gäller den sociala bakgrunden hos Alfred Nilssons hantverkare var de ofta torpare eller soldater. Fem av hantverkarna var soldater som bor på soldattorp. Knappt lika många framstår som i första hand jord-

106. Den smalspåriga Gripenbergsbanan utgick från Jönköpings östra station och skulle ansluta till stambanan vid Gripenberg söder om Tranås. Byggandet av järnvägslinjen avbröts av olika skäl när man nått Vireda socken.

107. Identifieringen har gjorts med hjälp av husförhörlängder för Skärstads socknen samt digitalt med hjälp av CD-skivan Sveriges befolkning 1890, utgiven av Sveriges släktforskarförbund.

108. Bland annat Gadd 1997:232 f.

FIGUR 67. Större delen av de externa hantverkare som Alfred Nilsson anlätade enligt dagböckerna kan identifieras och lokaliseras. Denna karta visar Skärstads socken och den nordligaste delen av Hakarps socken. Bostället Strand är beläget längst ner i sydväst. Björstorp och Eskilstorp i Hakarps socken är de platser där en murare och två snickare var bosatta. Dessa hantverkare anlätades emellertid inte av Nilsson trots att de låg tämligen nära Strand.

brukare (bonde, hemmansägare, arrendator) i folkbokföringsmaterialet. Resten noteras i kyrkböckerna med hantverkstitel, exempelvis målare, murare eller snickare.

Av alla de hantverkare som förekommer i Nilssons dagbok är tre omtalade i en av socknens sentida hembygdsskrifter. Detta gäller bonden och byggnadssnickaren Johan Vilhelm Magnusson i Botarp, soldaten och stenarbetaren Lars Peter Sand i Botarp och muraren Nils Johan Nilsson i torpet Aspelund.¹⁰⁹ Dessa tre är exempel på tre olika, men vanliga kombinationer: jordbrukare och hantverkare, soldat och hantverkare samt torpare och hantverkare, vilka dessutom, liksom Alfred Nilsson, var engagerade i Skärstads södra missionsförsamling.

Av de drygt tjugo hantverkare vars hemort jag lyckats identifiera kan majoriteten (17 stycken) knytas till Skärstads socken. En hantverkare hörde emellertid hemma i Jönköping och en i Frinnaryds socken. Att flertalet hantverkare hämtades ifrån hemsocknen Skärstad är inte överraskande, men att ingen identifierad hantverkare kom från någon av grannsocknarna förvånar. Gården Strand, där Alfred Nilsson bodde, ligger i Skärstads sockens allra sydligaste del, men ingen identifierad hantverkare hämtades från socknarna strax söderut, Lekeryd respektive Svarttorp. Vid en genomgång av husförhörlängderna för Hakarps socken 1891-99 har alla personer som bodde mindre än 1 km söder om Strand gått igenom. Trots att kyrkböckerna inte alltid preciserar eventuella hantverkares titlar har en murare och två snickare påträffats.¹¹⁰ Även om dessa hantverkare således bodde helt nära Strand, men på andra sidan sockengränsen, har Nilsson inte anlitat dem utan i stället valt andra, mer avlägset boende hantverkare från den egna socknen.

Det geografiska avståndet till de anlitade hantverkarna inom socknen varierade kraftigt. Flera kom från grannbyarna, men de mest långväga bodde omkring 10 km från Strand, men ändå inom socknen.

När Alfred Nilsson vände sig till hantverkare bortom grannsocknarna kunde en förklaring vara att han behövde anlita personer med mycket speciell kompetens. De långväga hantverkare som anlits var byggmästare och tröskverksbyggare¹¹¹ och det är troligt att dessa var specialister inom sitt yrkesområde. Vid valet av hantverkare hade Nilssons sociala nätverk sannolikt stor betydelse. Exempelvis kan medlemskapet i den lokala missionsförsamlingen ha spelat roll. Det finns exempel på att ett kontaktnät inom en frikyrkoförsamling spelar stor roll för vem man anlitar och har yrkesmässiga och ekonomiska förbindelser med.

Sammanfattningsvis tycks arbetsfördelningen varit sådan att materielanskaffning företogs av gårdens eget folk, fränsett viss förädling som gjor-

109. Magnusson 1976:4 ff, 17.

110. Jönköpings län: Hakarps sockens kyrkoarkiv: A 1:14 (husförhörlängd 1891-99). Hantverkarna bosatta i Eskilstorp resp. Björstorp.

111. Byggmästare Holmström i Jönköping och tröskverksbyggare Palmqvist i Frinnaryds socken (Huus 1971: 237, 177, 375).

des av yrkesmän, till exempel skrädning av timmer eller sprängning av sten. Större delen av själva byggandet handhades av yrkesmän med biträde och hantlangning av gårdens egna män. På sluttampen utförde också gårdens män en hel del inredningsarbete på egen hand. Att döma av dagböckerna var kvinnornas insats främst att laga mat till arbetsstyrkan.¹¹²

Den spridda uppfattningen om att släkt och grannar bistod vid husbygge understöds knappast av Nilssons dagböcker. Släkt- eller grannhjälp nämns inte, frånsett när sticktaket skall läggas över rännnet/höskullen då grannarna hjälper till så att man var sammanlagt tjugo personer.¹¹³ Vidare var en kvinna i grannbyn till hjälp vid matlagningen.¹¹⁴

6. Utflyttning analyserad med tidsgeografisk metod – ett metodexempel

Som nämnts ovan behövde några frågor diskuteras och utredas innan den egentliga tidsgeografiska undersökningen kan göras. I ovanstående resonemang har jag diskuterat utflyttningsprocessen utifrån laga skifteshandlingarna och bondedagböcker. En central fråga har varit vilka aktörer som medverkade i flyttprocessen och vilken tid på året den skedde.

Laga skifteshandlingarna har bland annat genom dagsverksnoteringarna i flyttkostnadsberäkningarna kunnat belysa vilka hantverkare och andra personer som var delaktiga i utflyttningarna. Bondedagböckerna har, förutom att beröra samma fråga, givit underlag för bedömning av bondehushållets tidsresurser och inom vilket geografiskt område som hjälp till byggande hämtades.

För att belysa frågan om vem som deltog i flyttarbetena kan en tidsgeografisk modell användas, där centrala begrepp är tid och rum. Med tidsgeografisk metod kan hänsyn tas till skiftesutflyttningarnas tidsmässiga och rumsliga processer. Huvudfrågan är hur man kan använda skifteshandlingarnas uppgifter för att förstå utflyttningsprocessen, till exempel i fråga om tidsåtgång, inblandade aktörer, förändringar över tid samt eventuella hinder (så kallade restriktioner) i samband med utflyttningarna. För att rekonstruera händelseförlopp enligt tidsgeografisk metod krävs en rad tidsmässiga och rumsliga uppgifter. Det källmaterial som varit tillgängligt för denna inledande undersökning är begränsat, och därför har jag valt att i första hand diskutera och pröva en tidsgeografisk modell, inte dra generella historiska slutsatser.

Primärmaterialiet är fortfarande den detaljrika flyttkostnadsberäkningen från laga skiftet 1889 i Havrida i Barkeryds socken, Jönköpings län.¹¹⁵

112. Huus 1971:377. Jfr Myrdal 1991:17.

113. Huus 1971:370.

114. Huus 1971:371.

115. Materialet omfattar drygt fyrtio byggnadsbeskrivningar (inkl soldattorpets två byggnader) och omkring trettio flyttkostnadsberäkningar.

Tidsgeografins bakgrund och dess centrala begrepp

Det tidsgeografiska tankekomplexet utvecklades från 1950-talet av kulturgeografen Torsten Hägerstrand. En grundläggande tanke är att man samtidigt lägger vikt vid tid och rum och att man försöker följa ett projekt, det vill säga en uppsättning tidsrumsligt utnyttjande av individer, föremål och rum, för att nå ett mål.¹¹⁶ De fokuserade projekten beskrivs och analyseras med metoder som omfattar både tidens och rummets dimensioner. Ibland rör det sig om en geografisk lokal, så kallad station, som utgör den grund där olika tidsskikt läggs ovanpå, för att till exempel redovisa fysiska förflyttningar. Ett annat sätt är att redovisa ett objekts (ofta en persons) rörelse- och transportmönster, så kallad individbana. Tidsgeografiska modeller visar med realism det intima samspel mellan tid och rum som till stor del bestämmer ett händelseförlopp, enligt Hägerstrand.¹¹⁷

Genom det tidsgeografiska beskrivningssättet kan man lättare förstå människors eller projekts möjligheter och svårigheter att nå sina syften, eftersom tillvaron omfattas av begränsningar inom dimensionerna tid och rum. Det finns begränsningar för hur tätt populationer eller material kan packas i rummet och hur tätt händelser kan packas i tiden.¹¹⁸ Denna så kallade packningsproblematik kan hjälpa oss att förstå och förklara händelseförlopp och mänskligt agerande.

I samband med genomförandet av ett projekt kan ett antal restriktioner uppstå, vilket försvårar, fördröjer eller helt förhindrar att projektet kan genomföras. Tidsgeografen fångar in¹¹⁹

- kapacitetsrestriktioner
- kopplingsrestriktioner
- styrningsrestriktioner

Kapacitetsrestriktioner berör de begränsningar av individers verksamhet, som har sin grund i biologisk konstitution eller de redskap, som individen har till förfogande.

Kopplingsrestriktioner utgörs av krav på samordning mellan individer eller mellan individer, redskap och material.

Styrningsrestriktioner berör maktutövning och uppkommer vid begränsningar i fråga om kontroll eller tillträde till rummet.

Oftast samspelar de olika restriktionerna så att de förstärks. Ibland kan en begränsning av en restriktion medföra att de andra förstärks.

Mot bakgrund av det tidsgeografiska tankekomplexet vill jag undersöka utflyttningens problematik, det vill säga om de olika restriktioner-

---

116. Hägerstrand 1985:201.

117. Hägerstrand & Lenntorp 1974:228.

118. Hägerstrand 1974:91.

119. Nedanstående restriktionsdefinitioner är hämtade från Åquist 1992:23 f.

na kan hjälpa oss att undersöka och förstå hur och när en utflyttning genomförs och därmed få ledtrådar till vem som agerar.

För att förenkla resonemanget om arbetsfördelning har jag i fortsättningen delat upp arbetsinsatserna i två kategorier: dels den som utfördes av hantverkare, dels den som utfördes av icke hantverkare, allt enligt Hanssens och Gadds definitioner.¹²⁰ Mot bakgrund av tidigare undersökta bondedagböcker bör dessa hantverkare i hög grad ha hämtats inom socknen.

Dagsverkstorpore eller hantverkstorpore

Vid undersökningen av de personer som var behjälpliga vid byggande och som förekommer i ovan nämnda bondedagböcker framkommer att de flesta hantverkare är torpare. Det är samtidigt troligt att de flesta av de icke-hantverkare, som deltog i byggande och som inte tillhörde skifteslagets delägare, också var torpare. Jag vill därför dela upp torparna i två kategorier: *dagsverkstorpore* och *hantverkstorpore*.¹²¹

Dagsverkstorporna har varit de torpare som ägnade sig huvudsakligen åt jordbruk, dels på det arrenderade torpet för den egna försörjningen, dels på den gård som arrenderade ut torpet och då som ersättning för arrendet. Hantverkstorporna ägnade sig emellertid huvudsakligen åt hantverket och lämnade i stället pengar i arrende till markägaren.¹²² Arbetsuppgifter i samband med utflyttning, som inte utfördes av hantverkare, bör i stället ha utförts av personer, vilka tillhörde något av skifteslagets hushåll eller obesuttna dagsverkstorpore i närområdet.

Även om flertalet hantverkare som jag påträffat var obesuttna, det vill säga torpare och i viss mån soldater och backstugsittare, får man inte bortse från andra kategorier. Jag har även påträffat självägande bönder som verkat som hantverkare – något som Carl Johan Gadd också poängterat i sina undersökningar, bland annat med exempel från Småland.¹²³

Som en stipulativ definition väljer jag alltså att räkna murar-, byggmästar- och timmermansdagsverken som *hantverkardagsverken*. Som icke hantverkardagsverken räknar jag man- och hjälpdagsverken.

120. Hanssen 1952:492–500, Gadd 1991:25–28.

121. Nordiska museet: bland annat EU11755 (Sjösås socken, sagesman född 1869) omnämner tre kategorier torp: 1) arrendetorp, 2) dagsverkstorp, 3) förpantningstorp. Denna uppdelning tar fasta på upplåtelseformen, men indirekt antyder de också torparens sysselsättning. Nordiska museet: EU 15522 (Älghults och Kråksmåla socknar, svar avser 1870- och 80-talen) menar att exempelvis mjölnare, smeder, skräddare och skomakare ofta hade full sysselsättning och därför inte "gick på dagsverken". Nordiska museet: EU 15624 (Fryele socken, sagesman född 1871) berättar att de som arbetade med hantverk hade det betydligt bättre än "sådana som endast voro hänvisade att dagsverka hos bönderna". Sammantaget framskymtar en bild av dels okvalificerade obesuttna som utför allmänna dagsverken, dels obesuttna som ägnar sig åt en kvalificerad syssla, ofta hantverk. Den förra kategorin ersätter jordägaren med allmänna dagsverken medan den senare kategorin har möjlighet att erlagga torparrendet i kontanter, vilket skulle vara gynnsamt från ekonomisk synpunkt. De refererade uppteckningarna ingår i Nordiska Museets frågelistor om *Torparnas bostäder och bohag* (nr 81) och *De obesuttna* (nr 92).

122. EU 11755 (Sjösås socken, Kronobergs län).

123. Gadd 1991:185 f.

En betydelsefull fråga för att skapa en modell för tidsåtgång, är hur länge arbetsmomenten pågick och hur många personer som genomförde dem. Om en flyttkostnadsberäkning exempelvis anger att tolv dagsverken skall avsättas för murning av skorsten och eldstäder är det inte preciserat om murningen kom att utföras av till exempel en murare under tolv arbetsdagar eller tolv murare under en arbetsdag. Frågan får avgöras ur en rimlighetsaspekt från fall till fall. Ett rimligt antagande är att knappast något byggnadsarbete utfördes som ensamarbete, utan att minst två personer samarbetade.

Vidare har jag antagit att i de moment där en byggmästare eller en murmästare deltog tillsammans med andra, utgjorde dessa två yrkeskategorier någon form av arbetsledning. Muraren hade således man- och hjälpdagsverkare till sin hjälp och som hantlangare. Byggmästaren var på samma sätt arbetsledare för man- och timmermansdagsverkare. Vid flyttning i Havrida av enklare byggnader (inte bostadshus och ladugårdar) deltog varken murare eller byggmästare. I dessa fall uppges endast timmermans-, man- och ökdagsverken, vilket bör indikera att en mer kvalificerad arbetsledning inte behövdes vid flyttning av mindre och mer okomplicerade byggnader.

Utflyttningens moment

Rivningen

Flyttprocessen i Havrida inleddes med att hus demonterades. Byggmästarens roll i sammanhanget var troligen att märka upp timret och delar av den övriga byggnadsmaterielen. Detta stöds av uppgifter från ett skifte 1847–49 i Alseda socken, där det noterades att bostadshusen och ladugårdarna, men inte övriga byggnader, skulle ”nedmärkas” av en byggmästare. För övrigt anges inga byggmästardagsverken.¹²⁴ För Havrida var byggmästaredagsverken få i samband med just nedtagningen; vid nedtagningen av bostadshus i Havrida utgjorde byggmästarens insats mellan 11 och 18 % och för ladugårdarna omkring 14 % av samtliga dagsverken.¹²⁵ Inga andra byggnadskategorier tog byggmästardagsverken i anspråk vid demonteringen.

Vid demonteringen av byggnaderna i Havrida är det tre dagsverkskategorier som nyttjas: byggmästar-, timmermans- och mansdagsverken. Däremot tycks de kombineras på olika sätt: för bostadshusen noteras endast byggmästar- och mansdagsverken, för bodarna timmermans- och mansdagsverken och för ladugårdarna byggmästar-, timmermans- och mansdagsverken. Att det inte behövdes byggmästarkompetens vid rivning av bodar är kanske inte överraskande. Bodar kunde visserligen

124. LMA (Jönköping), Alseda sn, 06-ALE-67, Hultåkra, 1847–49.

125. För fyra av fem ladugårdar är andelen 14 %. Byggmästarens insats vid den femte ladugården var 25 %, men kanske kan detta ha påverkats av att byggnaden var i ytterst dåligt skick.

vara omsorgsfullt byggda, men ganska okomplicerade med få mellanväggar, sparsam inredning och få fönster. Om jag jämför arbetsstyrkan vid flyttning av bostadshus respektive bodar är det troligt att bostadshusen var så komplicerade att en byggmästare krävdes, medan dennes arbetsuppgifter (med bland annat märkning) övertogs av timmermännen i fråga om bodarna. Vid demonteringen av en ladugård krävdes däremot både byggmästare och timmermän.

Uppsättningen

Vid monteringen av bostadshusens stommar, tak och inredning (alltså inte grundläggning och murning av skorstenar och eldstäder) i Havrida har jag lagt märke till att endast byggmästar- och timmermansdagsverken togs i anspråk. För ladugårdarna gäller detsamma, med undantag för att ett fåtal hjälpedagsverken tillkommer. Monteringen av dessa två byggnadskategorier – bortsett grundläggning och eventuell murning – tycks alltså omkring 1890 ha varit en uppgift främst för externa professionella hantverkare. Beträffande bodarnas återuppbyggnad visar handlingarna att både timmermans- och mansdagsverken togs i anspråk, dock inte byggmästardagsverken.

Proportionerna mellan yrkeskategorierna vid montering av bostadshusens stommar, tak och inredning är att omkring 15 % av dagsverksinsatserna gjordes av byggmästare och omkring 85 % av timmermän; om man i stället utgår från insatsernas kostnader i penningar stod byggmästardagsverkerna för drygt 20 % och timmermansdagsverkens för knappt 80 %.

När man jämför byggmästarinsatserna vid bostadshusens flyttning med ladugårdarnas återuppförande är uppgifterna inte helt jämförbara. Bostadshusens grundläggningsarbeten särredovisas, medan ladugårdarnas grundläggning är sammanslagen med timringsarbetet. Dessutom ingår, som nämnts, ett fåtal hjälpdagsverken i ladugårdarnas montering. Byggmästarnas andel av den totala tidsmässiga arbetsinsatsen är dock ändå omkring 14 %. Timmermansdagsverkerna utgör 70 % av det totala arbetet med återuppförandet av ladugårdarna och hjälpdagsverkerna 16 % av samma arbete. Vid en beräkning av kostnadsandelarna står byggmästarkostnaderna för 22 %, timmermansdagsverkens för 72 % och hjälpdagsverkerna för 6 %. I endast två fall preciseras vad hjälpdagsverkerna skall nyttjas till. De rör uppförandet av taket, det vill säga att bygga takkonstruktionen eller lägga halmtaket.¹²⁶

Min slutsats är att monteringen av de flyttade byggnaderna i allt väsentligt betraktas som så kvalificerat att det krävs hantverkare att utföra det. Arbetsuppgifter som inte utfördes av hantverkare inskränkte sig till en ringa medverkan i takarbetena.

126. I underlaget för beräkningarna i Havrida ingår fem bostadshus, "manbyggnader" kallade, och fem ladugårdar. En utflyttningsbestämd ladugård bortfaller, eftersom den är så förfallen att utflyttningskostnaden endast anges som en totalsumma (LMA (Jönköping), Barkeryds socken, 06-BAE-78, Havrida, 1889).

FIGUR 68. Relationen mellan hustyper och antalet dagsverken som beräknades åtgå för murning i samband med återuppbyggnad av boningshus i Havrida (Barkeryds socken, Jönköpings län).

Byggnadstyp	Dagsverken		
	Murare	Man	Hjälp
Två götiska enkelstugor	6	12	12
Två enkelstugor med farstukammare	10	20	20
En dubbelkammarsstuga	12	24	24

Murningsarbeten

Vid återuppförandet av boningshus ingick alltid kostnader för murning av skorstensstockar och eldstäder. I Havrida utfördes detta arbete med murardagsverken, mansdagsverken och hjälpdagsverken, och kostnaderna för dessa var 3:-, 1:50 respektive 0:75 kronor. I murningsarbetena kan även inräknas uppförandet av källare, men eftersom detta anges i pengar och inte preciseras i dagsverken utesluter jag dem i detta sammanhang.

En jämförelse av proportionerna mellan de tre dagsverkskategorierna visar att lantmätaren använde sig av samma proportionsförhållande vid alla beräkningar i Havrida: ett murardagsverke svarar alltid mot dubbelt så många mansdagsverken respektive dubbelt så många hjälpdagsverken. Detta betyder att 20 % av murningsarbetet utfördes som murardagsverken, 40 % som mansdagsverken och 40 % som hjälpdagsverken. Om jag istället undersöker proportionerna för kostnaderna utgör murardagsverken 40 %, mansdagsverken detsamma och hjälpdagsverkens 20 %.

En jämförelse mellan bostadshusens storlek eller byggnadstyper (vilka analyserats i kapitel IV) och beräkningarna för murningsarbetena visar ett tydligt och absolut samband i Havrida.¹²⁷ Ovanstående redogörelse visar dessa matematiska samband (se figur 68).

Denna struktur med sin tydliga proportionalitet kan locka till antagandet att lantmätaren hade en egen standard vid sin bedömning, som han följde även vid förrättningar inom andra skifteslag. Så är emellertid inte fallet.¹²⁸

Den sammanlagda flyttningen

När jag betraktar den redovisning av dagsverken som åtgår för att verkställa beslutade utflyttningar för skifteslaget Havrida visar sig, om vi utgår från att murare-, byggmästare- och timmermansdagsverken utförs av hantverkare medan ök-, man- och hjälpedagsverken står för icke specialiserad arbetskraft: att de tidsmässiga proportionerna är 53 % respektive 47 % av

127. Det statistiska underlaget utgörs av fem bostadshus.

128. Vid en översiktlig undersökning av Yngve Ostwalds förrättningar framkommer att murerarbetena inte delats upp såsom i Havrida. I vissa fall anges inga hjälpdagsverken, utan allt murerarbete anges i stället i murardagsverken och mansdagsverken (t.ex. LMA (Jönköping), Ingatorps socken, 06-ING-89, Övre Alvestorps by, 1894–98). I andra fall anges murardagsverken och hjälpdagsverken, utan mansdagsverken (t.ex. LMA (Jönköping), Säby socken, 06-SÄB-245, Uddebo by, 1893–94).

de sammanlagda dagsverkena. Om man väger in att hantverkarens dagsverken var dyrare blir resultatet att kostnaderna för hantverksdagsverken motsvarar 63% och övriga 37 % av den totala dagsverkskostnaden.

En svaghet i denna beräkning är att flera mindre byggnader, särskilt svinhus och vedbodar, inte är medräknade, eftersom de inte har dagsverken redovisade i kostnadsberäkningen utan endast en total flyttsumma. Eftersom jag tidigare konstaterat att enkla byggnader, såsom bodar, flyttas med hjälp av större andel intern arbetskraft torde detsamma gälla för dessa enkla svinhus och vedbodar. De ovan redovisade proportionerna bör således ha jämnats ut så att (mycket ungefärligt räknat) omkring hälften av flyttarbetet utfördes av hantverkare och hälften av andra.

Tidsgeografisk analys

Packningsproblematik

Som nämnts ovan är det till stora delar okänt hur byggandet gick till, beträffande till exempel aktörer och tid. Graden av professionalisering hänger intimt samman med vilka som byggde, vilken kompetens bondehushållet självt hade och vilken tid som kunde disponeras för byggenskap. Med hjälp av tidsgeografisk analys skall jag diskutera dessa frågor.

För att undersöka en eventuell packningsproblematik kan man analysera bondehushållets tidsrumsliga resurser, vilket min analys av bonde-dagböckerna givit bidrag till. Centralt är att få grepp om arbetsåret och kartlägga intensiva respektive lugna perioder och eventuella flaskhalsar. Vissa arbetsmoment, till exempel sådd och skörd, kräver omfattande aktivitet vid en bestämd tidpunkt. Andra arbetsuppgifter, som körslor och tröskning, kan i högre grad utföras när tillfälle ges. Vidare kräver vissa sysslor, exempelvis mjölkning, ungefär lika stor arbetsinsats året om. Slutligen är vissa arbetsuppgifter givetvis viktigare och mer prioriterade än andra.

Min slutsats från analysen av bonde-dagböckerna är att arbetsårets arbetsuppgifter varierar starkt. Arbete relaterat till byggande koncentreras till vissa perioder – i viss mån till mars och april, i hög grad till juni och halva juli samt i viss mån till hösten efter höbärgning och skörd.

Detta kan översättas till tidsgeografins restriktionsbegrepp. Att man hade begränsad arbetstid och måste vila och sova med mera får betraktas som en kapacitetsrestriktion, enligt tidsgeografins begreppsvärld. Att man inte kunde koncentrera sig på annat under exempelvis slätter- och skördetiden är i första hand en kopplingsrestriktion. Antagandet att husflyttning inte gärna genomfördes under vinterns snöperiod kan närmast kategoriseras som en kopplingsrestriktion.

Vintermånaderna november–februari/mars var tämligen lugna med i första hand skogsarbete, externa körslor och tröskning. Man kan anta att dessa vintermånader, på grund av väderleken, inte lämpade sig för byggnadsarbete, fränsett materialanskaffning och transport. Om alla

moment i en husflyttning utom transport vore olämpliga att utföra under vintern kan man fråga sig om man kunde demontera byggnaderna under senhösten, transportera byggnadsmaterielen under vintern för att återuppföra dem under tidig vår. Detta förfarande motsägs bland annat av att transportmomentet i en flyttning var proportionellt litet. Vidare var man beroende av sina byggnader, särskilt under vintern, och strävade efter att göra flyttprocessen så komprimerad i tid som möjligt. Att klara sig utan byggnader för familj, kreatur och matförråd under delar av vintern var inte möjligt.¹²⁹ Däremot kan det ha varit lämpligt att utnyttja vinterföret vid flyttning av mindre byggnader, som då kunde flyttas i sin helhet utan föregående demontering. Detta skulle kunna förklara att småbyggnaders flyttkostnader inte anges i differentierade dagsverken och materialersättning, utan i stället i en klumpsumma ”i ett för allt”.

Med ledning av ovan genomförda analyser har jag antagit att månaderna januari, februari, maj, halva juli, kanske augusti, november och december i hög grad var befriade från byggnadsarbete.¹³⁰ Kvar för bondehushållet att i varierande omfattning utföra flyttningsarbete blir i så fall mars, april, juni, halva juli, kanske augusti, september och oktober.

Obesuttna dagsverkstorpäre inom Havrida skifteslag – inte hantverkstorpäre – kunde, liksom bondehushållen, vara ansvariga för åkerbruk. Denna arbetsrytm kan ha accentuerats eftersom de gjorde dagsverken för den gård där deras backstuga eller torp var belägen. Dagsverksuttaget från obesuttna sammanfaller därför rimligen med bondehushållets intensiva arbetsperioder.

Hantverkstorpäre, som huvudsakligen erhållit inkomster genom sitt hantverk och inte jordbruk, bör i mindre utsträckning varit styrda av jordbrukets årsrytm. I stället bör årsrytmen i stort, med vinter- och sommarklimat, ha styrt arbetsåret.

Inom tidsgeografin talar man om att en befolkning har en viss tidsinkomst, vilken motsvarar antalet individer multiplicerat med ett visst tidsintervall. Denna tidsinkomst kan ställas i relation till det tidsuttag en verksamhet eller ett verksamhetssystem kan ta i anspråk. Ett exempel är Havridas utflyttning, som skulle ta omkring femhundra dagsverken i anspråk, vilka inte utfördes av hantverkare.

Fördelningen över uttaget av en viss tid för individer med lämpliga kvalifikationer kallas en *tidsbudget*.¹³¹ I detta aktuella fall kan man kartlägga hur många individer som bör inräknas respektive vilken tidsinkomst skifteslaget hade disponibel för utflyttningen.

129. Kreaturen stallades omkr. 1 november och släpptes ut omkr. 1 juni (Vestbö-Franzén 2004:appendix 3). Det är således endast under fem månader de går ute och ladugårdar med fåhus lämpligen kunde flyttas – under förutsättning att man inte kunde ordna någon provisorisk lösning.

130. Jag väljer här att bortse från arbetet med materialanskaffning eftersom det utgjorde en ringa del av utflyttningsprocessen.

131. Åquist 1992:25.

En demografisk genomgång av byn Havrida 1890¹³² (året efter skiftesförrättningen) visar att byn hade fem¹³³ gårdsbruk med åtta män äldre än femton år. Utöver detta tillkom två manliga inhyses över femton års ålder. Den vuxna manliga befolkningens totala tidsinkomst varje år var således omkring (10 individer x 365 dagar) 3 650 dagar.¹³⁴ För att planera in flyttningsarbetet under de tre år som skifteslaget hade på sig, kan en tidsbudget upprättas. Om vi antar att husflyttning var en manlig uppgift för personer över femton års ålder¹³⁵ och att flyttarbete kunde utföras i jämförelsevis hög grad – 50 % av dagsverkena – under omkring 4 månader¹³⁶ av året och totalt ta i anspråk omkring två månadsverk, skulle Havrida by således kunna prestera omkring 260 (10 individer¹³⁷ x 13 dagsverken¹³⁸ x 2 månader) dagsverken per år, av den besuttna gruppen i byn.

Eftersom jag antagit att till flytten till följd av skiftet skulle åtgå 500 icke-hantverksdagsverken under tre års tid och skifteslaget under denna treårsperiod skulle kunna tillsläppa 260 dagsverken per år, tycks det vara högst rimligt att anta att skifteslaget från tidsmässig synpunkt självt skulle kunna mäktas med att utföra de mindre kvalificerade dagsverkena.

En fråga är om skifteslaget internt prioriterat detta arbete och valt att utföra det. Att flyttersättningen inte utgick i dagsverken utan i penningar tyder på att de besuttna inte tvingades engagera varandra i flyttarbetet. Ett utbyte av dagsverken skulle ändå kunnat ske, men var och en hade då möjlighet att välja vilka grannar man ville samarbeta med och anlita.

För att ytterligare belysa möjligheterna att diskutera utflyttningsprocesser har i figurerna 69–71 gjorts tidsgeografiska modeller av flyttning av olika byggnadskategorier i Havrida. De utförliga bildtexterna förklarar modellerna djupare, men modellerna antyder under hur lång tid flyttning av en byggnad kunde pågå. En flyttning av ett boningshus skulle enligt modellen pågå omkring en månad, en ladugård omkring en halv månad och en bodbyggnad omkring fyra dagar.

132. De demografiska uppgifterna bygger på CD-skivan Sveriges befolkning 1890 utgiven av Sveriges släktforskarförbund.

133. När skiftet inleddes fanns sex besuttna bondehushåll inom skifteslaget varav två små om 1/16 mtl. Under processen köptes ett av dessa två upp av en granne (LMA (Jönköping), Barke-ryds sn, 06-BAE-78, Havrida, 1889). Det är osäkert om byns andra lilla hemman bedrev ett reguljärt gårdsbruk 1890, eftersom det ägdes av en änka med två mindre barn.

134. Arbetsfria helgdagar inte borträknade.

135. Mitt källmaterial är utpräglat maskulint med manliga lantmätare, manliga gode män, oftast manliga hemmansägare, manliga ledamöter av ägodelningsrätten och manliga dagsverken. Det är en stor och intressant fråga om detta speglar den faktiska skiftes- och byggnadsverksamheten. Detta kommer att utvecklas i annat sammanhang.

136. Beräknat på april, juni, halva juli, september och oktober

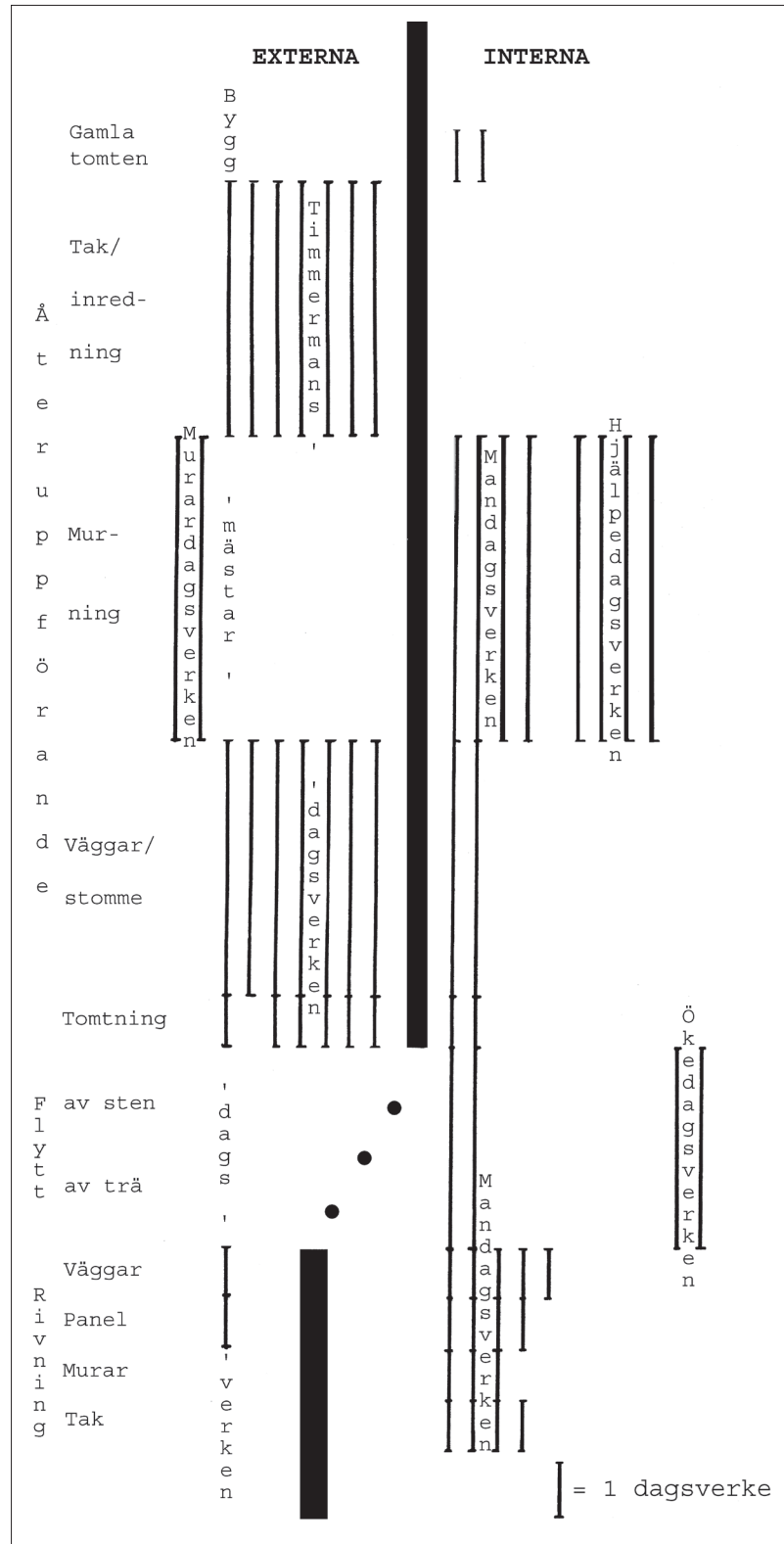
137. Åtta från de besuttnas hushåll och två från de obesuttna.

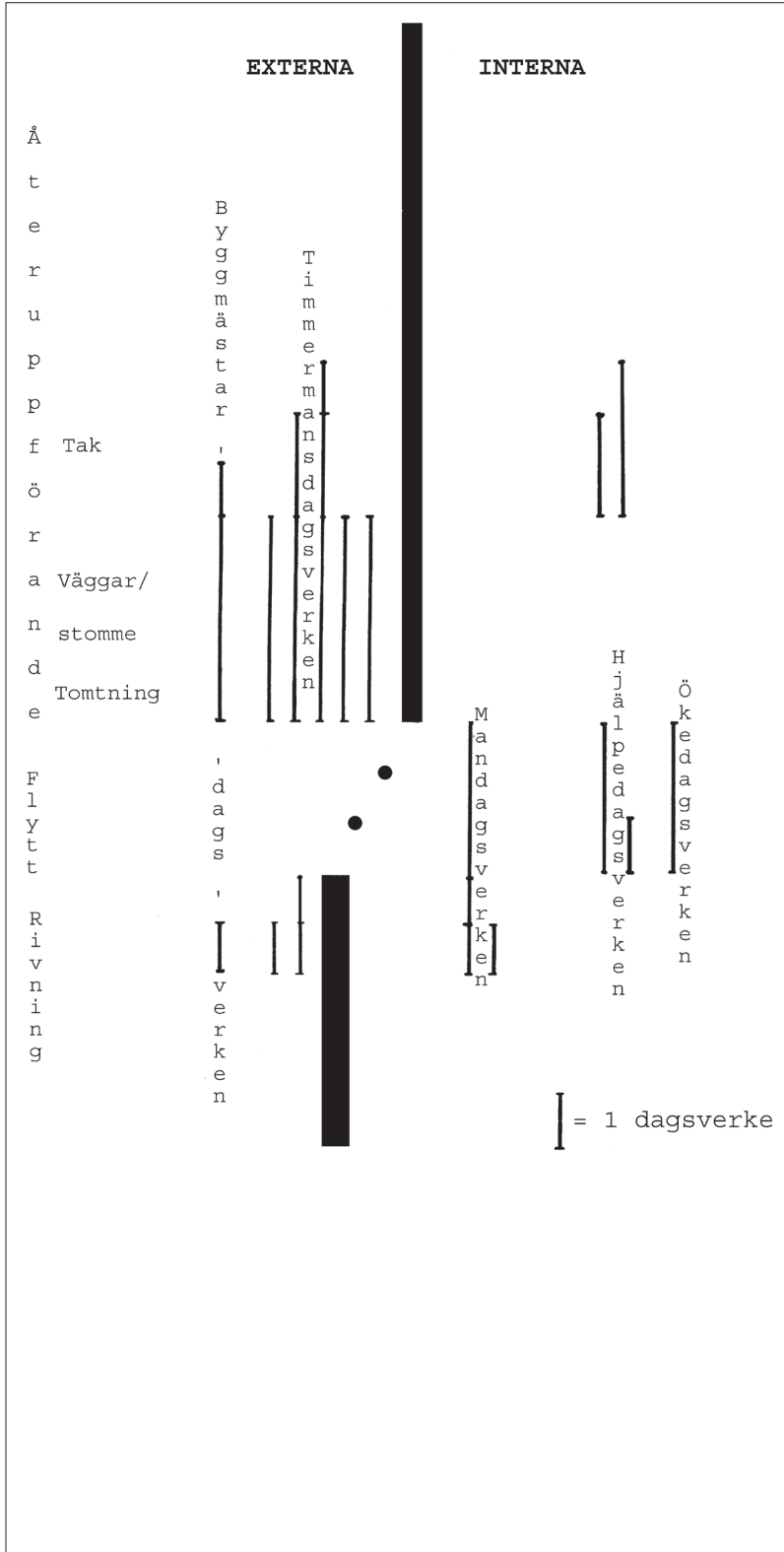
138. I sammanhanget antas att varje månad bestod av omkring 26 dagsverken, eftersom söndagar och andra helgdagar var arbetsfria. Hälften av dessa dagsverken (13 st.) skulle kunna ägnas åt byggande.

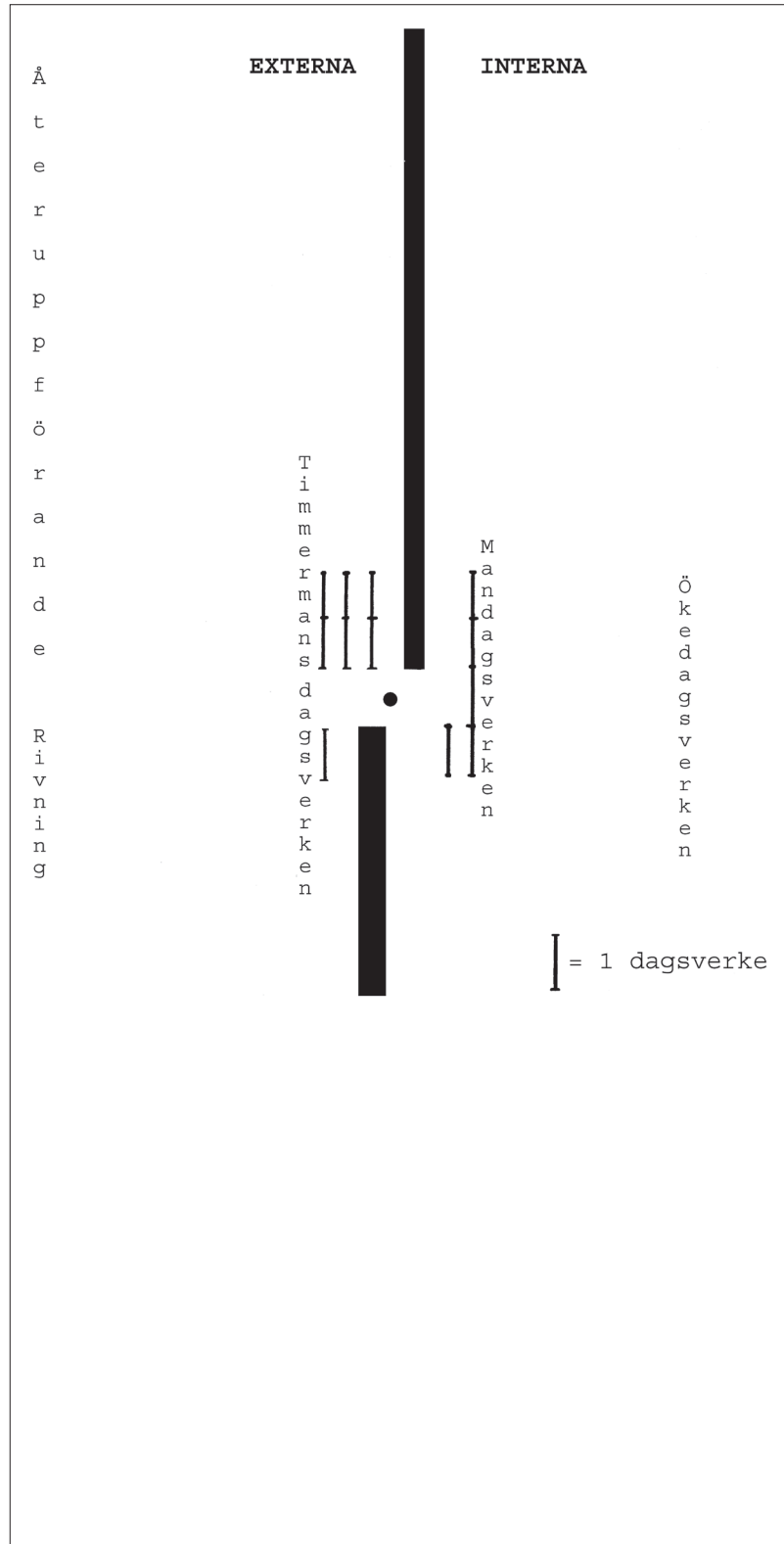

FIGUR 69. Tidsgeografisk modell över flyttningen av ett boningshus (S.J. Svenssons) i Havrida (Barkeryds socken, Jönköpings län). Den stående kraftiga stapeln symboliserar den aktuella byggnaden. Längst ner står den på sin äldre plats, prickmarkeringen symboliserar transporten och övre delen visar dess nya plats. Texten längst till vänster anger förloppet med rivning, flytt och återuppbyggnad. Invid denna text anges mer detaljerat vilka arbetsmoment som avses, rivning av tak, rivning av murar o.s.v. De stående staplarna visar de tillfällen då olika typer av dagsverken lämnades. Till höger anges interna dagsverken av icke hantverkare och till vänster hantverkardagsverken. Alla uppgifter om dagsverken (förekomst, omfattning) är hämtade från flyttkostnadsberäkningen, som emellertid inte anger när dessa skulle lämnas. Den ordning i vilken dagsverken anges i modellen samt hur många som lämnas samtidigt är således antaganden från min sida. Eftersom jag uppfattat att byggmästaredagsverken markerar en arbetsledande funktion har jag låtit dessa styra hur länge ett moment tog att genomföra. Om exempelvis läggning av tak samt inredning uppskattades omfatta fem byggmästaredagsverken och tjugofem timmersdagsverken har jag antagit att en byggmästare ledde arbetet med fem timmermän under fem arbetsdagar. Modellen anger att två murare varit verksamma parallellt under sex arbetsdagar, men lika troligt är att en murare utfört arbetet ensam under tolv arbetsdagar. Modellen ger en grov skattning att flyttningen av det aktuella boningshuset skulle pågå omkring en månad.

FIGUR 70. Tidsgeografisk modell över flyttningen av en ladugård (S.J. Svenssons) i Havrida (Barke-ryds socken, Jönköpings län) enligt samma principer som i fig. 69. De mest uppenbara skillnaderna mellan modellerna är att ladugårdens flytt saknar murardagsverken, att antalet dagsverken är mer begränsat och att arbetet enligt modellen skulle kunna genomföras på omkring tio arbetsdagar.

FIGUR 71. Tidsgeografisk modell över flyttningen av en bodbyggnad (J.P. Andersson, synlig längst till vänster på C.J. Johnssons målning) i Havrida (Barkeryds socken, Jönköpings län). Byggnaden inrymde visthusbod och snickarverkstad. Enligt modellen skulle flytten kunna genomföras på fyra dagar med sammanlagt fyra personer verksamma samtidigt.

7. Utflyttningen i Rudu by, Skärstads socken

Dagsverksjournalen

Skifteshandlingarna omfattar noggranna kalkyler för kostnader med mera för utflyttningar men saknar, som bekant, uppgifter om hur flyttningarna kom att genomföras. En särdeles ovanlig arkivalie, som faktiskt kan belysa detta flyttningsförlopp är en dagsverksjournal från byn Rudu i Skärstads socken.¹³⁹

Rudu genomgick laga skifte under kommissionslantmätaren Theodor Elfströms ledning. Skiftet startade 1874 och fastställdes 1879. Byn och skifteslaget, som ligger ett stenkast från den tidigare beskrivna gården Strand, bestod vid skiftets inledning av sju kamerala hemman, men genom sammanslagning skapades inom kort sex hemman. Två av dessa ägdes av ståndspersoner på säteriet Lyckås i närheten. Resultatet av skiftet blev att ett hemman erhöll fullständig utflyttningsskyldighet och två hemman blev skyldiga att flytta ut var sin byggnad inom tre år efter att skiftet vunnit laga kraft.

Det utflyttningsskyldiga hemmanets ägare, nämndemannen Johan Nilsson, kom att uppbära omfattande hjälp i form av bland annat dagsverken från byns övriga delägare. För att bevaka sina rättigheter förde Nilsson en journal över den flytthjälp han erhöll i form av dagsverken, vilka enligt flyttkostnadsberäkningen skulle utgöras av ök- och mansdagsverken. Journalen omfattar inga uppgifter om den ersättning som skulle täcka materialkostnader.

Journalen fördes 1879 och 1880 och utgörs av ett häfte med uppgifter om datum för dagsverkerna, deras antal och namn på vem som utförde eller åtminstone bekostade dem. För de dagsverken som förrättades av de två hemman som ägdes av Lyckås skrivs exempelvis "Lyckås – 2", vilket anger att två dagsverken bekostades; för de andra hemmanen i skifteslaget antecknas namnen på deras manliga ägare och antalet dagsverken, vanligen ett men ibland fler per dag. Om journalen anger att "Hultman" levererade ett dagsverke vet vi således inte om Johan Hultman själv deltog i arbetet eller om han endast bekostade det.

I flyttkostnadsberäkningen nämns ökdagsverken, men journalen använder i stället begreppet kördagsverken; i stället för mansdagsverken har Nilsson under det första året skrivit endast "dagsverken" och det andra året "timmerdagsverken" respektive "inredningsdagsverken". Utöver dessa dagsverken finns också anteckningar om lejda dagsverken; för 1879 anges de två perso-

139. "Dagswerks Journal öfwer Utflyttningen i Rudu År 1879–80" är arkiverad i Skärstads hembygdsförenings arkiv (kapsel märkt "Div. äldre brev och handlingar från Alf Nilsson-Huus"). De aktuella handlingarna från laga skifte är: LMA (Jönköping), Skärstads socken, 06-SKÅ-88, Rudu, 1874–79.

			Ger		Får	
Hemman	mtl	Ägare	Ökdagsv.	Mandagsv.	Ökdagsv.	Mandagsv.
Ödegården	1/2	Jakob Hamiltons arvingar	12,8	80,3		
Kronogården	4/5	Joh:s Johannesson/ arr. Johan Larsson	17	110,7		
Kronogården	1/5	Petter Andersson	4,7	29,3		
Lgh Bäckalyckan		Anna Bengtsdotter	0,2	1,35		
Skattegården	1/2	Johan Nilsson			58,3	370,3
Skattegården	1/2	Johan Hultman	10,8	68,3		
Lgh Gärdestugan		Lars Svenssons arvingar	0,2	1,05		
Frälsegården	1/2	Jakob Hamiltons arvingar	12,6	79,3		
Summa			58,3	370,3	58,3	370,3

FIGUR 72. Flyttkostnadsersättningens fördelning i Rudu enligt lantmätarens beräkning. Visserligen skulle även ett par av Johannes Johannessons och Petter Anderssons hus flyttas, men dagsverken för dessa kvittades delvis mot Johan Nilssons dagsverken.

ner som bistod med dessa lejda dagsverken, men 1880 anges endast vilka datum de levererades. De två namn som nämns 1879 är Nils Jaensson och Lars Larsson. Med stor sannolikhet rör det sig om snickaren Nils Jaensson¹⁴⁰ (* 1832) boende i en backstuga i Hillinge nära kyrkbyn och jordbrukaren och byggmästaren Lars Larsson¹⁴¹ (* 1845) i Stackeryd.

Utflyttningens organisering

Johan Nilssons hemman omfattade enligt flyttkostnadsberäkningen en stugbyggnad i två våningar, en källare, ett oinrett brygghus, en bodbyggnad, ett avträdeshus, en ved- och snickarbod, ett svinhus, ett vagnskjul och två ladugårdsbyggnader. Skifteslagets flyttkostnadsersättning, beträffande dagsverken, skulle fördelas enligt fig. 72. Det är värt att nämna att också Johan Nilsson själv förutsätts delta i arbetet med omkring elva ökdagsverken och sjuttio mansdagsverken.

Journalanteckningarna startar redan måndagen den 28 april 1879 med att byggmästaren Pettersson hämtades till Rudu. Detta innebar att utflyttningsprocessen påbörjas en dryg vecka innan skiftet faststälts av ägodelningsrätten och således vunnit laga kraft. ”Byggmästaren Pettersson” avser med stor sannolikhet byggmästaren Johan Samuel Pettersson (*1850), som bodde i Stora Karsnäs, knappt 2 km öster om Rudu. Det är troligt att hans uppgift var att märka upp byggnaderna, trots att flyttkostnadsberäkningen inte omfattar några kostnadsposter för byggmästares medverkan.

Journalens uppgifter om lämnade dagsverken stämmer nästan överens med det antal som stipulerades i flyttkostnadsberäkningen. Journalen ang-

140. I husförhörlängden för bl.a. åren 1879–80 står Nils Jaensson utan titel, men 1890 har han beteckningen snickare.

141. I husförhörlängden för bl.a. åren 1879–80 står Lars Larsson som ägare och brukare av 1/8 + 1/8 hemman och utan annan titel. I Alfred Nilssons dagböcker nämns han dock som byggmästare Lars i Stackeryd.

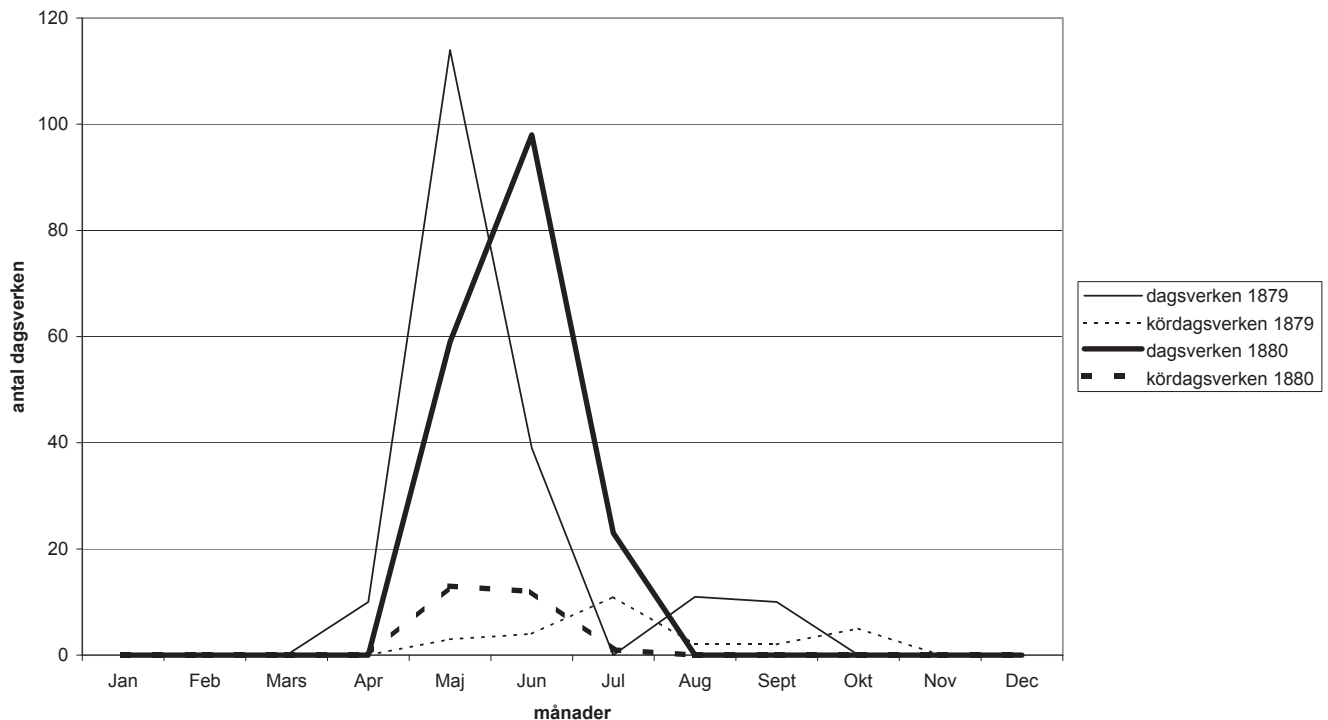
er något färre kördagsverken (53) och mansdagsverken (364) än beslutat. Till detta kommer det arbete som Johan Nilssons hushåll själv stod för. Av källmaterialet kan vi inte utläsa om Nilsson medverkade under hela processen parallellt med de andra, eller om han koncentrerade sin eller sitt hushålls andel till vissa byggnader, som han i så fall flyttade helt på egen hand.

Arbetena bedrevs med varierande intensitet, men med ungefär lika fördelning 1879 och 1880. Under de mest intensiva perioderna arbetade man varje dag utom helgdagar med mellan fem och nio utomstående dagsverken, vartill arbetskraft från Johan Nilssons eget hushåll kan ha tillkommit. Under vissa perioder utfördes inga dagsverken alls. När transporter skulle ske gjordes mellan ett och tre kördagsverken under samma dag.

Dagsverksarbetena förlades till sommarhalvåret (se figur 73). År 1879 igångsattes arbetena med den ena ladugården i månadskiftet april–maj och bedrevs intensivt under de tre första veckorna i maj. Efter en månads lång paus arbetade man för fullt igen under två veckor i slutet av juni. Frånsett sporadiska transportdagar kom resten av årets arbete att genomföras under en vecka i andra hälften av augusti respektive en vecka i slutet av september. Inga mansdagsverken utfördes efter september månad.

De dagsverken som genomfördes 1880 fördelades delvis med en förskjutning, som innebar igångsättning i slutet av maj och att merparten av dagsverkerna var lämnade i början av juli. En arbetssvacka uppstod, enligt journalen, i mitten av juni.

FIGUR 73. Årsrytm beträffande de dagsverken av olika slag som Johan Nilsson i Rudu antecknade i sin dagsverksjournal 1879–80.

Under de två årens dagsverksfördelning utförs nästan allt arbete från början av maj till början av juli. Arbetstopparna under denna period är emellertid olika fördelade de två åren. Ett begränsat arbete sker också under augusti och september. Jämfört med den tidsrytm som jag visat i mitt exempel från Alfred Nilssons dagböcker från Strand (i närheten av Rudu) är en del mönster snarlika. På Strand ägnades vintern åt en hel del materialanskaffning, men sådan verksamhet framgår inte av dagsverksjournalen. Detta överraskar dock inte eftersom den förra avsåg nybyggnad och den senare endast flyttning, varvid byggnadsmaterielen istället återanvändes. På Strand inträffar en arbetstopp i juni, men i Rudu präglas även maj av intensivt flyttningsarbete. Skörd och höbärgning omöjliggjorde till stor del byggnadsarbete under juli och delvis augusti månad och detta tycks gälla även för Rudu. De dagsverken som utfördes i Rudu under skördeperioden 1880 var därför lejda.

Det framgår av journalanteckningarna att arbetena 1879 inledningsvis avsåg Johan Nilssons ena ladugårdsbyggnad och att den andra ladugårdsbyggnaden transporterades i juni samma år. Några andra explicita uppgifter om byggnader finns inte. Att begreppet timmerdagsverken används vid månadsskiftet maj–juni 1880 och att dessa följdes av omfattande inredningsdagsverken från den 7 juni kan tyda på att dessa noteringar avser stugbyggnaden. Inredningen av detta boningshus beräknades till sextio dagsverken och ersättningen för murmästarens arbete med skorstenar och eldstäder till 60 kronor, vilket bör motsvara ca femton dagsverken.¹⁴² Av alla åttio inredningsdagsverken som noterades efter den 7 juni kan sextio avse stugans inredning. På samma sätt lejdes fyrtiofem dagsverken efter den 7 juni och femton av dessa kan ha avsett murning av skorsten och eldstäder.

Sammantaget finns det mycket som tyder på att Nilsson lät flytta och färdigställa sina två ladugårdar det första året och att boningshuset flyttades det andra. Möjligen kan detta ha varit en vanlig prioritering; vid ett nästan samtida laga skifte i byn Lindås, Alseda socken, beslutades att hälften av flyttkostnadsersättningen skulle utbetalas först när ladugården var avflyttad och den andra hälften när alla övriga byggnader var bortförda.¹⁴³ Att ekonomibyggnader prioriterades vid utflyttning stöds även av en överenskommelse vid laga skifte på 1850-talet av Fällgärde, Norra Unnaryds socken. Där beslutades att utflyttningsrespen för uthusen skulle vara två år, men att boningshusen fick stå kvar högst

142. I regel anges murmästarkostnader endast i pengar, utan precisering av tidsåtgången. I vissa samtida fall från Jönköpings län anges att kostnaden för murmästare och ökdagsverken är densamma. För att kunna uppskatta hur många murmästardagsverken som 60 kronor motsvarar har jag för Rudus del antagit att detta förhållande gällt även här. I så fall kostar en murmästare 4 kronor per dagsverke och 60 kronor motsvarar femtona dagsverken. Vid anläggandet av stenfoten beräknades murmästaren kosta 9 kronor, men denna kostnad har inte medtagits i min analys av inredningsarbetena.

143. LMA (Jönköping), Alseda socken, o6-ALE-110, Lindås, 1884–86.

fyra år.¹⁴⁴ Målet med att prioritera en flyttning av ladugårdar före boningshus kan vara att man härigenom minimerar transporter av djurfoder, gödsel och spannmålsskörd mellan de nya ägorna och ladugården. Det var sannolikt inte lika angeläget att så snart som möjligt minimera transporter mellan de nya ägorna och boningshuset.

Ett försök att tolka utflyttningsprocessen baseras på när olika typer av dagsverken togs i anspråk. Om en mängd mansdagsverken skulle följas av kördagsverken, i sin tur följda av nya mansdagsverken, vore det rimligt att tolka detta som en process inledd av byggnadsdemontering, följt av transport och sedan återuppförande. Så ser emellertid inte dagsverksjournalens struktur ut i allmänhet. Under maj månad 1879 utgår över hundra mansdagsverken men endast tre kördagsverken. Större delen av kördagsverken gjordes i stället under andra halvåret, men journalen anger samtidigt endast ett begränsat antal mansdagsverken. Strikt tolkat skulle i så fall omfattande demonteringsarbete skett i början av sommaren, transport på eftersommaren och återuppbyggnad påföljande år. Det är dock inte rimligt att tänka sig att flera av hemmanets byggnader lämnats demonterade under vintern, som tidigare diskuterats. Samma svår-förklarliga struktur har 1880, där årets första dagsverken (drygt tio kördagsverken) inte föregick av några mansdagsverken. Det är således svårt att tolka flyttprocessen utifrån dagsverkstypernas fördelning.

Sammanfattningsvis kan konstateras att dagsverksjournalen från Rudu i stora stycken bekräftar vad som framkommit vid de tidsgeografiska analyserna av Jonas Peterssons och Alfred Nilssons dagböcker. Byggnads- och husflyttningsarbete var förlagt till sommarhalvåret, men man gjorde uppehåll under de perioder då jordbruket var som mest hektiskt – under jordbearbetning, höbärgning och skörd. Mina exempel visar i hög grad att arbetskraft i första hand hämtas från den egna socknen.

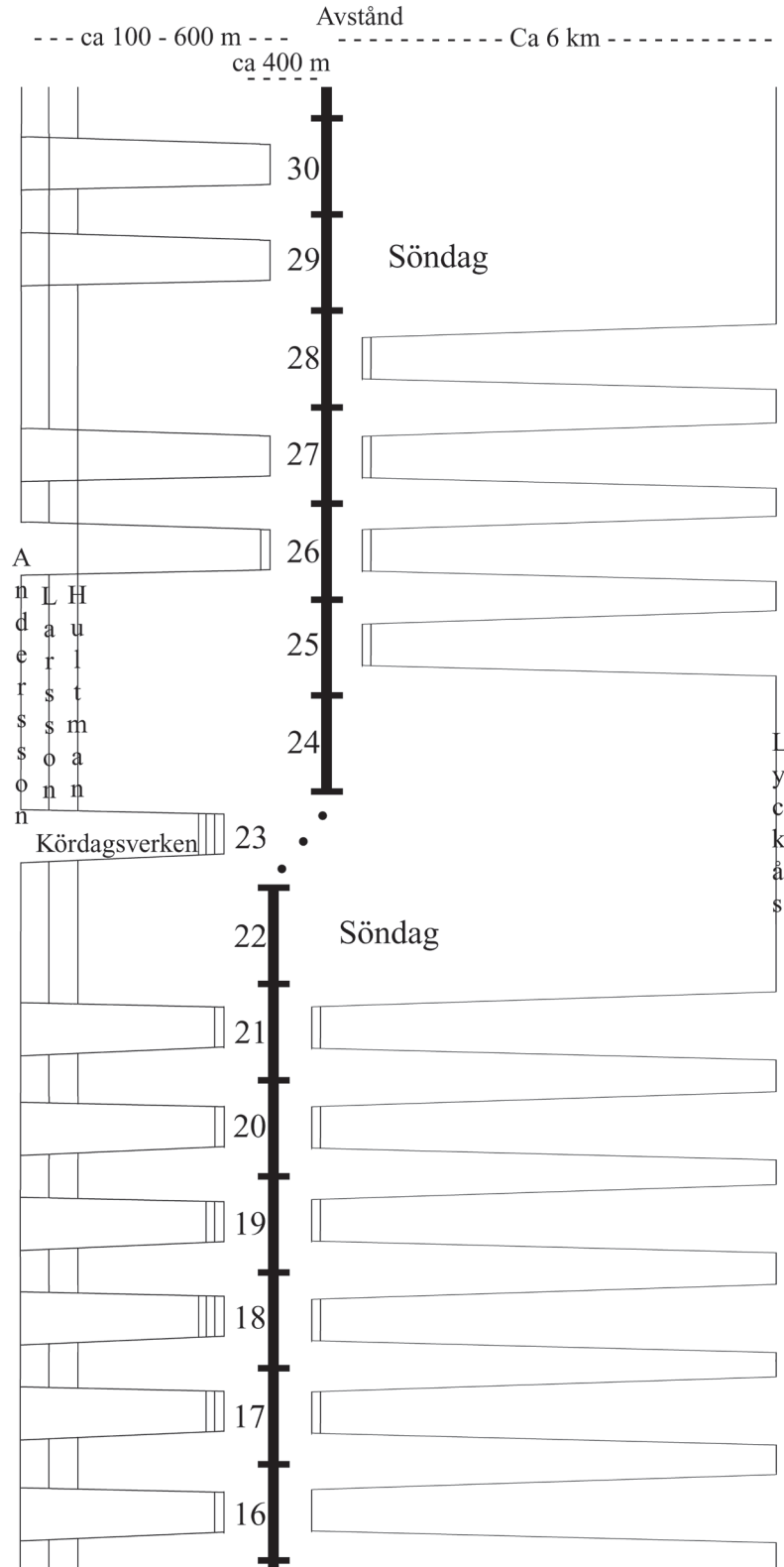
Figur 74 visar en modell med utgångspunkt i hur dagsverksfördelningen ser ut för juni månad 1879. Utifrån denna kan man göra en tidsgeografisk modell som tar fasta på flyttaktörernas deltagande i flyttarbetet. Genom en kombination av flyttkostnadsberäkningen och dagsverksjournalen är det sannolikt att modellen illustrerar ”den andra ladugårdens” flyttning.

Dagsverksjournalen säger inget om vem som personligen utförde de dagsverken, som skifteslagets delägare skulle bistå med, det vill säga om hemmanägaren själv, en son, en dräng eller en lejd torpare utförde dem. Av husförhörslängderna vet vi att Petter Andersson, som medverkade vid utflyttningen, inte hade några söner eller drängar äldre än femton år vid tiden för utflyttningen. Dagsverksjournalen visar samtidigt att Anderssons hemman aldrig bistod med mer än ett dagsverke åt gången. Grannen Johan Hultman hade sannolikt sin fader samt en

144. LMA (Jönköping), Norra Unnaröds socken, o6-NUN-42, Fällegårde, 1852–54.

FIGUR 74. Tidsgeografisk modell över utflyttningsarbetet i Rudu by (Skärstads socken, Jönköpings län) i juni 1879 baserad på Johan Nilssons dagsverksjournal. Att just juni valts beror på att denna månad omfattar en intensiv arbetsperiod enligt dagsverksjournalen och att veckorna före och efter i princip saknar dagsverksnoteringar. Strukturen med dagsverken följda av kördagsverken, som i sin tur följs av ytterligare dagsverken antyder att den första delen avser demontering och den senare delen avser återuppbyggnad. Att döma av journalens notering om att kördagsverken den 23 juli avser "andra ladugården" är det inte osannolikt att delar av denna ladugårds flytt fångas i modellen. Flyttkostnadsberäkningen uppskattar att ladugårdens utflyttning skulle kräva många fler dagsverken än de som noteras i dagsverksjournalen i juni 1879. Detta kan bero på att flyttkostnadsberäkningen är en grov överskattning av arbetenas omfattning eller snarare att byggnadens flytt inte genomfördes fullständigt under denna period. Den vertikala stapeln symboliserar ladugården, som flyttas i demonterat skick ca 400 m den 23 juni. Siffrorna på stapeln markerar datum. De smala vertikala linjerna (s.k. trajektorier) visar det rörelsemönster som de inblandade individerna har mellan hemvist och den plats där flyttningsarbetet sker (modellens s.k. stationer). Till höger anges det avlägsna Lyckås och till vänster de grannar i byn som medverkade i arbetet: Petter Andersson i Kronogården, Johan Larsson också i Kronogården och Johan Hultman i Skattgården. När trajektorierna när byggarbetsplatsen (den vertikala stapeln) visas att dagsverken utförs. Antalet stående staplar i trajektoriernas "nosar" anger hur många dagsverken som lämnades respektive dag. Modellen visar att mellan ett och fyra dagsverken lämnades samma dag från grannarna i byn, medan Lyckås lämnade mellan ett och två dagsverken under denna period. Genom att trajektoriernas stående staplar vid respektive hemvist är brutna vissa dagar framgår vilka gårdar som lämnade dagsverken dessa dagar. Av modellen framgår även att helgfriden respekterades strikt av alla, utom av Johan Hultman den 29 juni.

dräng under utflyttningsprocessen och hushållet bistod med mellan ett och två dagsverken per dag. Vidare vet vi att Johan Larsson, som också erlade dagsverken till hjälp under utflyttningen, hade ett par drängar i sitt hushåll. Av dagsverksjournalen framgår att Larsson vid omkring trettiofem tillfällen lämnade minst två – ibland fler – dagsverken under samma dag. Slutligen lämnade Lyckås gård oftast mellan två och sex dagsverken per dag.

Antalet samtidigt lämnade dagsverken per dag kan bero på de olika hemmanens proportionella skyldigheter i flyttkostnadsersättningen, men ovan gjorda jämförelser där antalet vuxna män i hushållen tydligt korresponderar med antalet samtidigt lämnade dagsverken per dag tyder på att respektive hushåll på ett påtagligt sätt deltog i arbetena. Petter Andersson, som var ensam vuxen man i sitt hushåll, lejde således inte extern arbetskraft för att erlægga sin hemmansdels skyldigheter. Johan Hultman och Johan Larsson med fler arbetsföra män i sina hushåll kunde däremot ställa upp med flera medhjälpare samtidigt.¹⁴⁵

8. Sammanfattning

I detta kapitel har jag visat hur man, med hjälp av i första hand flyttkostnadsberäkningar, kan undersöka hur utflyttningskyldigheten fördelades och vilka aktörer som medverkade i utflyttningen.

Inledningsvis har jag undersökt vilka hushåll och delägare i skifteslaget som erhöll utflyttningskyldighet till följd av laga skifte och vilka faktorer som inverkade vid bedömningen av utflyttningskyldigheten. I huvudsak fanns två bedömningsgrunder. Den ena var beskaffenheten hos hemmanets byggnader, där dyrbarare byggnader och anläggningar i första hand skulle erhålla kvarborätt; den andra var respektive hemmans byggnaders geografiska läge. Låg dessa avsides kunde möjligheten att erhålla kvarborätt vara stor, men om byggnader var belägna på exempelvis de nya skifteslinjerna eller i en tätt bebyggd radby framtvingades en flyttning.

Förutsättningarna för att undersöka vilken av de två utflyttningsprinciperna som dominerade inom ett skifteslag är i hög grad beroende av att lantmätarna angett en rangordning av utflyttningskyldighetens fördelning med hänsyn tagen endast till byggnadernas och anläggningarnas beskaffenhet. I de exempelsocknar jag valt är källäget alltför blandat för att kunna dra långtgående historiska slutsatser. För två exempelsocknar med grannsocknar har jag emellertid med hjälp av skifteshandlingarna kunnat visa att en kostnadsdominerande utflyttningsprincip varit förhärskande i det ena området (Alseda); även i det andra (Ås) har denna princip varit betydelsefull men inte alls i lika hög grad.

145. Uppgifter om hushållens personer hämtade från Skärstads kyrkoarkiv: AI:19.

Den spridda uppfattningen att stora gårdar fick kvarborätt på fattiga småbönders bekostnad torde därför behöva nyanseras. Vidare har jag visat att det aktuella källmaterialet och den valda metoden väl lämpar sig för en sådan undersökning. En rangordning för utflyttningskylighetens bestämmande är emellertid en förutsättning och denna förekommer knappast före 1860-talet och i varierande grad därefter.

Den avslutande delen av kapitlet har jag ägnat åt att klargöra förutsättningarna för att undersöka vilka aktörer som deltog i flyttningsarbetet. Inledningsvis förs en kort diskussion kring vilka dagsverkskategorier som förekommer i skifteshandlingarna och vad dessa står för. Skifteshandlingarnas flyttkostnadsberäkningar ger en viss vägledning när man undersöker vilka aktörer som medverkar vid utflyttning. Bland annat framgår från 1800-talets första hälft att murare var den hantverksgrupp som tidigast uttryckligen preciseras i handlingarna och att flyttarbete för övrigt endast allmänt anges i dagsverken eller mansdagsverken. Under 1800-talets andra hälft uppträder en tydlig differentiering av flyttarbetet, där murarna får sällskap av byggmästare, timmermän, snickare och målare, vid sidan av mer opreciserade aktörer.

Den tidsgeografiska undersökningen av vilka som deltog i flyttningen är inte i första hand en utredning av faktiska förhållanden. I stället åskådliggörs främst förutsättningarna för en sådan beräkning. Tack vare detaljerade flyttkostnadsberäkningar jämte uppgifter i kompletterande källmaterial kan man få en tämligen god bild av vilka arbetsinsatser en utflyttning krävde och vilka som deltog i arbetena. Exempelvis tycks byggnadsverksamhet under skiftenas skede koncentrerats till två perioder under året, då mer lugna perioder i jordbruksarbetet tillät detta.¹⁴⁶ En stor del av byggande och byggnadsreparationer utförs inom hushållet, men när större eller mer krävande arbeten skulle utföras anlitas arbetskraft utifrån. Denna arbetskraft hämtas i allt väsentligt från socknen, men om mycket specialiserad kompetens krävs kunde man vid sekelskiftet 1900 hämta hantverkare långt hemifrån. Byggnadsarbete är, att döma av källorna, en manlig uppgift även om enstaka uppgifter utförs av kvinnor. Få tecken på arbetsbyten och arbetsgillen har påträffats i materialet. Genom att använda tidsgeografiska modeller kan man diskutera frågan om vilken tidsrymd en flyttning av en byggnad kunde ta i anspråk samt fördelningen mellan externa hantverkare och intern arbetskraft.

146. Man skulle kunna testa påståendet att exempelvis slätter- och skördetiden inte medger annat arbete genom att undersöka om skiftesförrättningarnas mest tidskrävande moment med hela skifteslaget inblandat, t.ex. ägoaderingen, överhuvudtaget infaller under juli och augusti. Upplysningar om detta är lättillgängliga i skifteshandlingarna. Skiftesstadgan innehåller också förbud mot att lantmätaren utkräver hantlangning av skifteslaget under slätter- och skördetid (4 kap. 2 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i Riket 1827 resp. 4 kap. 41 § Kungl. Maj:ts stadga om skiftesverket i riket 1866). När ägodelningsrätten vid tvist har syn på plats stadgas att sommarmånaderna i görligaste mån undviks för allmogens skull (Schütz 1885:152).

Genom en möjligen unik dagsverksjournal från byn Rudu i Skärstads socken, förd 1879–80, har den faktiska utflyttningsprocessen kunnat diskuteras. Särskilt har den direkta kopplingen till det aktuella skiftets flyttkostnadsberäkning illustrerat det förlopp som följer efter att skiftet fastställts. Tidsperioderna för flyttarbete har stora likheter med de resultat som visas genom undersökningen av bondedagböckerna. Materialet antyder och har i visa fall också tydligt visat vilka aktörer som är inblandade i utflyttning. Mycket tyder på att respektive hemmansägare själv (det vill säga både ägare av hemman med kvarborätt och utflyttningsskyldighet) och om möjligt även andra medlemmar av dessa hushåll deltar i utflyttningen med dagsverken vid denna tid i Rudu. Vidare har de dagsverken som kräver mer professionell kompetens lejts, varvid hantverkare inom socknen och närområdet anlitas.

Sammanfattning och syntes

1. Inledning

I detta avslutande kapitel sammanfattar och syntetiserar jag föregående kapitel genom att inledningsvis rekapitulera och diskutera resultaten från undersökningarna av skifteshandlingarnas tillförlitlighet. Därefter analyseras kärnfrågan i min byggnadshistoriska undersökning, det vill säga hur långt skifteshandlingarna räcker och inom vilka områden de är användbara. Slutligen diskuterar jag skifteshandlingarnas användbarhet för att undersöka utflyttningsprocessen till följd av laga skifte.

I denna avhandling försöker jag karakterisera och utvärdera ett omfattande och rikt källmaterial med utgångspunkt i två specifika bebyggelsehistoriska intresseområden. Källmaterialet är laga skifteshandlingar från 1828–1927 från sex analysområden i Småland. Som bakgrund till källmaterialets tillkomst redogör jag i kapitel II för lantmäteriet och dess aktörer och i kapitel III för skiftesprocessen. Jag kan då konstatera att lantmäternas och gode männen är lokalt förankrade i det område – ofta ungefär ett härad – där de är verksamma. Detta talar för att de har insikt i och förståelse för den bebyggelse de beskriver i skifteshandlingarna. Även om enskilda skiftesprocesser kunde vara konfliktfyllda skedde knappast några överklaganden utifrån byggnadsbeskrivningar eller kostnadsberäkningar i samband med utflyttningar. Detta talar för att det fanns en långtgående samsyn och konsensus kring byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar. Ett annat resultat av undersökningarna är att laga skifteshandlingarna utformats tämligen enhetligt och att denna enhetlighet ökar från och med 1860-talet, då centralmyndigheten införde tydligare riktlinjer. Att skifteshandlingar är ett homogent källmaterial innebär en gynnsam förutsättning för kvantitativa analyser av exempelvis bebyggelse.

I kapitel IV är utgångspunkten tre fallstudier där jag genom triangulering jämför laga skifteshandlingarna med annat samtida källmaterial – brandförsäkringshandlingar, bilder och uppmättningsritningar. Resultaten av denna undersökning presenteras nedan under rubriken ”Syntes vad gäller laga skifteshandlingarnas tillförlitlighet”.

Därefter redovisas i kapitel V och VI hur de bebyggelsehistoriska undersökningarna genomförts. I kapitel V analyseras i vilken mån

laga skifteshandlingar kan användas som källa för att undersöka agrara byggnaders utformning i ett hundraårsperspektiv. I kapitel VI utreds i vilken grad laga skifteshandlingarna ger upplysningar om hur utflyttningar till följd av skiftet genomfördes – i första hand huruvida skifteshandlingarna ger upplysningar om vilka hushåll som erhöll skyldighet att flytta och vilka aktörer som medverkade i flyttarbetena.

Laga skifteshandlingar är i många avseenden utformade på likartat sätt, oavsett var i landet och när laga skifte genomfördes. Detta gör det troligt att många av mina slutsatser beträffande skifteshandlingarnas källkaraktär kan vara giltiga för hela landet 1828–1927. Eftersom mitt primära källmaterial är hämtat från delar av Småland är de bebyggelsehistoriska resultaten vad gäller byggnaders utformning och utflyttningsprocessen giltiga enbart för dessa områden.

2. Syntes av laga skifteshandlingarnas tillförlitlighet

En användbar källa bör omfattas av höggradig tillförlitlighet, relevans och representativitet, se kapitel I. Tillförlitligheten kan avgöras mer generellt, medan relevans och representativitet i högre grad måste avgöras i förhållande till en specifik vetenskaplig fråga. Prövningen av källmaterialets tillförlitlighet har i första hand koncentrerats till kapitel IV.

Källmaterialets tillförlitlighet har prövats genom triangulering, vilket innebär att jag jämför uppgifter i skifteshandlingarna med andra samtida källor – bilder, brandförsäkringshandlingar och uppmättningsritningar. Vid sådana jämförelser är frågan om källmaterialens samtidighet väsentlig, för ju större tidsskillnad det är mellan de jämförda källorna, desto större är risken att identifierade skillnader inte beror på olika egenskaper hos källorna utan på att materiella skillnader uppstått hos de studerade objekten. Eftersom jag ställer höga krav på att de jämförda källmaterialen skall vara samtida har endast tre lämpliga skifteslag framkommit – Nävelsjö (Nävelsjö socken) som skiftades 1907–16, Havrida (Barkeryds socken) 1889 och Ormanäs (Bellö socken) 1897–98.

Trianguleringen omfattar, som nämnts, endast tre skifteslag. Icke desto mindre är det mycket i undersökningarna som pekar i samma riktning.¹ Att tillföra ytterligare fall från småländskt område torde endast i ringa grad belysa de aktuella frågorna ytterligare.

Jag har övervägt att använda även bevarade byggnader som en källkategori vid trianguleringarna, men detta har fått utgå på grund av metodiska svårigheter. En bevarad byggnad omfattar ett antal tids-skikt. För att kunna jämföra en skifteshandling från ett bestämt år

---

1. Exempelvis beträffande den generellt höga tillförlitligheten, att döma av den stora överensstämmelsen i förhållande till annat källmaterial, terminologin som en osäkerhetsfaktor samt den begränsade tillförlitligheten vad gäller utskjutande byggnadskroppar (verandor, körhus) och utvändigt rödfärgning.

måste den dåvarande utformningen av den jämförda bevarade byggnaden kunna preciseras. Detta har visat sig svårt och innebär alltför stor osäkerhet.

Vid mina jämförelser mellan laga skifteshandlingar och alternativa källor kan skillnaderna indelas i tre huvudtyper – *förtiganden*, *inkonsekvenser* och *motsägelser*.

Förtiganden

En form av skillnad jag noterat är när en källa uppger förekomst av vissa företeelser, och den alternativa källan förtiger dessa. Detta har anknytning till det inom källkritiken klassiska begreppet *argumentum ex silentio*. Flera exempel visar att förtigande inte skall tolkas som att företeelsen inte existerar.

Mina undersökningar visar att utvändig rödmålning i hög grad är en del av detta problemkomplex. Flera exempel illustrerar att avsaknad av uppgifter om utvändig målning, inte kan tas till intäkt för att sådan målning saknas på en byggnad. Belägg för utvändig rödfärg skall i första hand tolkas så att utvändig målning bedömts vara värd att notera av olika skäl – till exempel för att rödfärg i det specifika sammanhanget var ovanlig i en viss trakt vid en viss tidpunkt. Den kan också varit värd att notera för att den nyligen gjorts, bedömts representera ett ekonomiskt värde och därmed vara värd att ersättas ekonomiskt i samband med utflyttning. Byggnadsbeskrivningar är således inte tillförlitliga för att undersöka utvändig målning; för utvändig brädfodring har en liknande problematik i viss mån kunnat iakttas.

Andra detaljer med samma problematik är verandor och andra utbyggnader. Flera av mina exempel visar att byggnadsbeskrivningar och skifteskartor inte är tillförlitliga för att bedöma om boningshus haft verandor eller andra mindre tillbyggnader. Ibland kan man med hjälp av enbart skifteshandlingarna upptäcka detta, då byggnadsbeskrivningarna förtiger verandorna medan kartorna visar dem eller tvärt om. Vid jämförelser med andra källor har ytterligare exempel framkommit.

Det tycks således inte ha varit betydelsefullt för lantmäterna att ange verandor. Uppgifter om utbyggnader på ladugårdar i form av tröskvandringshus – så kallade körhus – redovisas med större noggrannhet i skiftesmaterialen. En trolig anledning är att dessa byggnadskroppar representerade ett högre ekonomisk värde och att de hade större betydelse för parterna i skiftesprocessen, som hade fokus på jordbruket. Ett intressant exempel från Nävelsjö kyrkby har satt fingret på lantmätarens och museimannens olika intresseområden och syften. Lantmätaren har inte missat att dokumentera tröskverkshus, men visat mindre noggrannhet vad gäller verandor. Nordiska museets utsände hade i sin dokumentation däremot fokus på boningshusen och deras verandor, men missade att rita in flera tröskverkshus.

Andra exempel på förtiganden i skifteshandlingarna har framkommit, exempelvis att takkupor och frontespiser inte omtalas. Såväl skifteshandlingar som museal dokumentation måste således behandlas med försiktighet beträffande dessa företeelser.

Slutligen vill jag peka på förtigande av hela byggnader. Undersökningar visar att skifteskartan (konceptkartan) medtar ett skifteslags alla byggnader, såväl de besuttna bondehushållens som övriga invånarens byggnader. Vid upprättandet av byggnadsbeskrivningarna skedde en sovring genom att endast de byggnader beskrivs som respektive bondehushåll använde som bostad och i lantbruket. Obesuttnas byggnader, gemensamma byggnader för flera hemman och exempelvis kvarnbyggnader beskrivs sällan; inte heller ängslador brukar ingå i byggnadsbeskrivningarna. I vissa fall beslutades utflyttningsskyldigheten utan att någon byggnadsbeskrivning upprättades, utan endast en flyttkostnadsberäkning. Denna omfattar i regel endast de byggnader som ägdes och brukades av de som ålagts utflyttningsskyldighet.

Inkonsekvenser

Den vanligaste förklaringen till att trianguleringen visar att källkategorierna inte är eniga är att beskrivningarna inte är enhetligt upprättade. På vissa områden var skiftesprocessen så tydligt reglerad att terminologi och strukturering kunde göras höggradigt enhetlig. Vad gäller byggnadsbeskrivning saknas denna reglering, och självklart utfördes beskrivningarna på olika sätt.

Ett område för inkonsekvenser som jag identifierat berör terminologin. Termer för beskrivning av byggnader, lokaler, byggnadsmateriel och skick varierar mellan skifteslag, förrättningsmän och tidpunkt. Ibland förekommer olika begreppsanvändning inom ett och samma skifteslag, vilket tyder på inkonsekvenser inom samma förrättning. En aspekt på terminologi och begreppsanvändning är en indelning i allmogetermer, källtermer och vetenskapliga termer som diskuteras i kapitel I.

Exempel på varierande innebörd för källtermer har konstaterats bland annat beträffande byggnadsbenämningar. Då boningshus angetts med "stuga", "manbyggnad", "manhus", "byggning" eller "mangårdshus" har skillnaderna i terminologin oftast inte kunnat knytas till systematiskt korresponderande skillnader hos byggnaderna i sig. Om det däremot förekommer mer än ett boningshus på ett kameralt hemman benämns dessa oftast olika för att markera status-, utformnings- och funktionsmässiga skillnader, till exempel "manbyggnad" respektive "flygelbyggnad" (Möcklarp), "manhus" respektive "stugbyggnad" (Nedre Björkholm) eller "stugbyggnad" respektive "stuga" (Svartingstorp).

Ekonomibygnaders varierande benämningar har ibland tydlig bäring på dessa byggnaders funktion eller utformning. Undersökningen

har visat att även om kategorin ”bod” har liknande funktion som ”fatabur”, signalerar valet av term skillnader i utformning. Samma förhållande torde gälla vedbod respektive vedskjul.

Terminologin för rum och lokaler är enligt min bedömning höggradigt entydigt och konsekvent använd. Boningshusens vanligast förekommande rum benämns enhetligt stuga (stort boningsrum), kammare (mindre boningsrum), kök och förstuga i alla exempelsocknar under hela skiftesperioden. Beträffande ekonomibyggnaderna är intrycket detsamma, med exempelvis loge, lada, fåhus, stall, svinhus och fårhus. Ett par undantag har identifierats. Det gäller ett boningsrum som i en byggnadsbeskrivning kallas ”handkammare” och i en flyttkostnadsberäkning ”framkammare”. I en ladugård anger en byggnadsbeskrivning förekomst av ett redskapsskjul, medan flyttkostnadsberäkningen beskriver lokalen som ”vagnbod” (se kapitel I). Dessa enstaka exempel på motsatsen ändrar dock inte det allmänna intrycket att terminologin för rum och lokaler är tydlig och enhetlig.

För en kategori – eldstäder – är dock terminologin oklar men höggradigt betydelsefull för tolkningen. När eldstäder omnämns, används oftast termer som ”spis” eller ”spisel”; ibland förekommer preciseringar, såsom ”rörspis”, ”kakelugn”, ”järnkakelugn” och ”bakugn”. Det har inte varit möjligt att göra kvantitativa undersökningar huruvida spisel är en allmän term för eldstad eller om det mer direkt syftar på öppen spis. Ett exempel från Ormanäs påvisar emellertid en tydligt divergerande termanvändning mellan lantmätaren och brandförsäkringsombudet (se kapitel IV).

Motsägelser

Vid mina jämförelser mellan olika källor har slutligen en del uttryckliga motsägelser kunnat iakttas. Sådana är emellertid inte vanliga. Enstaka exempel på byggnaders måttuppgifter kan föras till denna grupp av motsägelser. I något fall kunde en byggnadsbeskrivnings måttuppgifter jämföras med en antikvarisk uppmättningsritning (Nävelsjö by), varvid framkommer att uppgifterna divergerar. Liknande iakttagelser har jag kunnat göra vid jämförelse med brandförsäkringshandlingar (Ormanäs). Det har emellertid inte varit möjligt att klargöra vilken av de motsägande källorna, som omfattat felaktiga uppgifter.

Uttryckliga motsägelser förekommer undantagsvis och bör bero på mänskliga misstag vid upprättandet av de olika handlingarna. Att skifteshandlingar generellt knappast innehåller rena felaktigheter är inte förvånande eftersom de skapades under förhållandevis enhetliga former med insyn från flera olika parter och ett fastställt system för överprövning.

Sammanfattningsvis kan skiljaktigheter mellan skifteshandlingarna och de jämförda källkategorierna i hög grad föras till inkonsekvenser i

beskrivningsmetodik och terminologi. Ett sätt för forskaren att hantera detta är att vara medveten om termernas olika hemvist i strukturen av allmogetermer, källtermer och vetenskapliga termer. En insiktsfull tolkning av källtermer står i hög grad i proportion till tolkarens förtrogenhet med sitt källmaterial. Ovanstående diskussion kan bidra till kännedomen om skifteshandlingarnas karaktär i detta avseende.

Täckningsgrad

Utvärderingen av laga skifteshandlingarnas täckningsgrad har undersökts dels översiktligt för hela Sverige, dels för småländska förhållanden. Täckningsgraden har undersökts utifrån fyra olika perspektiv: tid, rum, social miljö och genus.

Tid

Laga skifteshandlingarna täcker in perioden 1828–1927, om man bortser från den nya innebörd begreppet laga skifte erhöll därefter. Det är väl känt att intensiteten varierar över tiden och för olika områden. För småländskt vidkommande kan man konstatera att skiftesverksamheten avtar kraftigt efter 1860.

Byggnadsbeskrivningarnas utformning varierar över tid; i än högre grad gäller detta flyttkostnadsberäkningarna, som blir mer och mer detaljerade efter hand men särskilt efter 1860-talet, då lagstiftningen revideras och centralmyndigheten upprättar förslag till särskilda formulär.

En aspekt på täckningsgraden är hur många gårdar i respektive skifteslag som verkligen beskrivs i handlingarna. Om en byggnadsbeskrivning används för att förutsättningslöst klargöra vilka delägare som har mest påkostade byggnader beskrivs alla deras byggnader. Om däremot utflyttningsskyldigheten beslutas på mer informella grunder upprättas endast en flyttkostnadsberäkning för de utflyttningsskyldigas byggnader. En flyttkostnadsberäkning är således mindre representativ för alla delägares byggnader i skifteslaget än en byggnadsbeskrivning. För att kvantifiera hur täckande beskrivningarna från en socken är, har en särskild metod utarbetats. Denna innebär att man klargör hur många hemman som beskrivs jämfört med det totala antalet; brytpunkten är satt till 75 %, det vill säga om färre eller fler än (eller exakt) 75 % av skifteslagets hemman beskrivs. För mina exempelsocknar gäller i allmänhet att omkring hälften av de aktuella skifteslagen har färre än 75 % av sina hemman beskrivna och hälften har 75 % eller fler hemman beskrivna. I Alseda socken är denna andel emellertid betydligt lägre (22 %) och i Nöbböle avsevärt högre (75 %). Med andra ord representerar de beskrivna byggnaderna i Nöbböle socken en större andel av de aktuella skifteslagens totala byggnadsbestånd. Orsakerna till varför täckningsgraden i exempelsocknarna är olika har inte utretts särskilt.

Rum

Stadgorna om laga skifte gällde för hela landet, med undantag för vissa län som hade särbestämmelser. Särbestämmelserna för dåvarande Kopparbergs län har störst betydelse i detta sammanhang, eftersom stadgandena om storskiftet fortsatte att gälla där.

Delar av det källmaterial som skapats i samband med laga skifte har inte bevarats genom att arkiv brunnit. Fullständiga protokoll och byggnadsbeskrivningar finns i första hand arkiverade i provinskontorens arkiv, inte hos centralmyndigheten, och då provinskontorens arkivmaterial gått förlorade har därmed förutsättningarna för att genomföra bebyggelsehistoriska undersökningar liknande mina förlorats. Arkivmaterial hos i första hand provinskontoren i Karlstad och Umeå har drabbats av brand på detta sätt.

Med undantag för ovan redovisade begränsningar, finns det ett riksomfattande källmaterial från genomförandet av laga skifte. För Småland finns bevarade laga skifteshandlingar från alla landskapets nästan trehundra socknar. I stora socknar med intensiv skiftesverksamhet och omfattande utflyttning är materialet omfattande. Ett prov på detta är exempelsocknen Åby norr om Kalmar där över femhundra byggnader på omkring nittio kamerala hemman beskrivits. Från en liten socken som exempelvis Haurida² i Jönköpings län saknas byggnadsbeskrivningar helt. Detta beror på socknens storlek och begränsad skiftesverksamhet samt små byar och många enstaka hemman.

Social miljö

Laga skiftet berörde en stor del av befolkningen på landsbygden, men inte alla berörda erbjöds möjlighet att påverka förloppet. Vid en skiftesförhandling deltog dels förrättningsmännen (lantmätare med eventuellt biträde samt gode män) med myndighetsstatus, dels de besuttna jordägarna eller deras representanter (enskilda eller offentliga ombud). De jordägandes övriga familjemedlemmar och obesuttna var inte närvarande och det är högst oklart ifall de trots detta hade möjlighet att påverka processen.

På samma sätt som de besuttna deltog i processen var det också deras byggnader som i första hand dokumenterades i byggnadsbeskrivningarna. De obesuttnas byggnader framkommer i första hand som markeringar på skifteskartorna eller i sällsynta fall i byggnadsbeskrivningarna.

Genus

Nästan alla aktörer som deltog i skiftesprocessen och efterföljande utflyttning var män. Lantmätnarna var män. Gode mans-uppdrag kunde endast innehas av män. Jordägarna i byn var i regel män. De offentliga ombuden från bland annat kyrkan och militärmakten var män. Ägo-

2. Haurida socken skall inte förväxlas med den tidigare nämna byn Havrida i Barkeryds socken.

delningsrättens och Högsta domstolens ledamöter var män. De hantverkare, som engagerades vid utflyttningen, var mestadels män.

Å andra sidan användes jordbrukets byggnader givetvis av både kvinnor och män, men traditionell etnologisk forskning har pekat ut både kvinnors och mäns olika arbetsuppgifter.³ Kvinnor arbetade i och ansvarade för i första hand boningshus och fähus, medan männens aktiviteter ofta var lokaliserade till loge, lador och stall.

Det har inte varit möjligt att inom denna studie särskilt undersöka i vilken grad källmaterialets mansdominerade karaktär påverkat hur bebyggelse beskrivits och värderats. Några allmänna tecken på någon sådan påverkan har emellertid inte kunnat iakttas.⁴

Skifteshandlingarnas täckningsgrad i förhållande till brandförsäkringshandlingar

Både laga skifteshandlingar och brandförsäkringshandlingar används som källor för byggnadsforskning och de har många likheter. En är att de utgör ett massmaterial som inbjuder till kvantitativa analyser. Vid min jämförelse mellan dessa två källkategorier i kapitel IV framkommer en annan likhet: de fäster i hög grad avseende på likande egenskaper hos byggnaderna. En annan aspekt är hur täckande skifteshandlingar respektive brandförsäkringshandlingar är. I appendix 2 belyser jag som en exkurs detta beträffande brandförsäkringshandlingarna. Vid en jämförelse mellan dessa framkommer att de senare före 1890 har mycket svag täckning i analysområdena, vad gäller den agrarbebyggelse som undersöks i denna avhandling. Samtidigt som fler brandförsäkringar finns tillgängliga från omkring 1900 visar skifteshandlingarna en motsatt tendens eftersom skiftesverksamheten samtidigt avtar. För huvuddelen av den tidsperiod som jag här behandlar är brandförsäkringshandlingar däremot ett mycket begränsat källmaterial.

3. Syntes av laga skifteshandlingarnas användbarhet för bebyggelsehistoriska studier

Metod

I kapitel V analyseras agrarbebyggelse områdesvis och övergripande med laga skifteshandlingarna som huvudkälla, för att undersöka dessa handlingars användbarhet för bebyggelsehistoriska studier. Intresset för källmaterialets användbarhet innebär att undersökningen i högre grad än brukligt är källstyrd, eftersom jag strävar efter att så brett som möjligt presentera den information skifteshandlingarna har om byggnader och bebyggelse. Vissa företeelser förbigås efter källkritiska överväganden, exempelvis utvändiga målning och källarbyggnader. Analysen

3. T.ex. Hellspong & Löfgren 1972:243–247.

4. Ett försök att belysa genusaspekten i historiska kartor har nyligen gjorts av Elisabeth Gräslund Berg (2007).

av kartmaterialet skulle ha kunnat fördjupas ytterligare med en utvecklad diskussionen kring bystruktur och dess relation till odlingslandskap och geografi. Jag har emellertid bedömt att ett så stort ämneskomplex inte ryms tidsmässigt inom detta avhandlingsarbete, delvis eftersom en sådan kulturgeografisk studie förutsätter en omfattande genomgång av lantmäterikartor som upprättats även före laga skifte. En omprövning av äldre forskning⁵ i detta ämne är emellertid angelägen.

Byggnaders tre skalnivåer

Undersökningen av bebyggelse och byggnader i exempelsocknarna påvisar en rad källmässiga och metodiska möjligheter och begränsningar. För att bringa struktur bland dessa väljer jag att använda det analytiska begreppet *skalnivå* och applicera detta på bebyggelsen. Jag delar då upp information om jordbrukets bebyggelse i tre nivåer – övergripande nivå, mellannivå och detaljnivå.

Med *övergripande nivå* avses den skalnivå där man undersöker byars och kamerala hemmans/gårdsbruks struktur, vilket kommer till uttryck i exempelvis byggnadsgruppering och förekomst av specifika byggnadskategorier. *Mellannivån* fäster avsikt på de enskilda byggnaderna främst vad gäller avgränsning, stomme och byggnadsmaterial. Med *detaljnivå* avses byggnadernas enskilda delar och hur dessa är konstruerade eller bearbetade. I nedanstående redogörelse diskuteras laga skifteshandlingarna utifrån dessa tre skalnivåer, och samtidigt gör jag jämförelser med annat källmaterial, som använts inom forskning kring agrar bebyggelse. Särskilt brandförsäkringshandlingar, museal dokumentation av bevarad bebyggelse (till exempel dokumentation i Sigurd Erixons traditions- och byggnadsinventeringar) och bevarad bebyggelse. Utvärderingen avser endast källmaterial i förhållande till sådan bebyggelse som ryms inom de avgränsningar för tid, rum och social miljö som fastställts i inledningskapitlet.

I mina undersökningar utnyttjar jag i första hand källmaterial som är samtida med den för undersökningen aktuella bebyggelsen. En annan strategi, som dominerade etnologins bebyggelseforskning under 1900-talets första hälft, är att använda sentida källmaterial för att belysa en äldre bebyggelsehistorisk fråga. Ett ofrånkomligt dilemma med en sådan strategi är svårigheten att avgöra vilka tidrymder den bevarade byggnaden representerar, då källmaterialet omfattar flera tidsskikt. Det kan gälla datering för förändring av en byggnad eller datering av byggnaden överhuvudtaget samt att avgöra vad som saknas i det bevarade byggnadsbeståndet. Det dilemma som det innebär att använda sentida källmaterial för att belysa ett tidigare skede återkommer jag till och betecknar det som *det retrogressiva dilemmat*.

5. Exempelvis Erixon 1960.

Övergripande nivå

Mina undersökningar av byggnadsskicket i vissa delar av Småland omfattar alltså inte några djuplodande analyser av landskap och bystruktur. Ändå framkommer det på olika sätt att skifteshandlingarna kan ge rik information om landskapsutnyttjande och bebyggelsestruktur, exempelvis beträffande byggnaders läge och gruppering i landskapet. Genom den analys som ändå görs av de byggnadskategorier som förekommer i byar och hemman samt identifiering av de enskilda byggnaderna på kartan finns goda förutsättningar till långtgående rekonstruktioner av landskapet inför laga skifte. Undersökningarna pekar ut likheter men också tydliga kontraster mellan de olika exempelsocknarna. Bystrukturerna i Småland har genom de nationella översikterna länge varit kartlagda på en generell nivå.

Undersökningarna i kapitel V påvisar i hög grad tidigare okända geografiska skillnader bland de byggnadskategorier som förekommer i byar och på kamerala hemman. Ett exempel är månghussystemet, vilket enligt tidigare forskning är karakteristiskt för Småland in på 1800-talet. Att döma av skifteshandlingarna finns inga tecken på månghussystem, utan antalet byggnadskategorier per gård är i stället få och flerfunktionella ekonomibyggnader är vanliga. Ett annat exempel är att förekomsten av bodbyggnader varierar starkt mellan olika områden, medan tidigare forskning hävdar att varje hemman hade minst en bodbyggnad. Inte heller enkelstugans allmänna förekomst i Småland, vilken ofta framhålls, stöds av skifteshandlingarna. Den götiska enkelstugan är visserligen vanlig i östra och norra Småland, men i öster och söder är hustypen sällsynt. Högloftsstugan är en annan hustyp vars förekomst kartlagts av etnologer vid 1900-talets mitt. En jämförelse mellan dessa karteringar och skifteshandlingarna visar att för högloftsstugans påstådda kärnområde saknas belägg i skifteshandlingarna, medan högloftsstugor påträffats i skifteshandlingarna inom ett område norr om kärnområdet, för vilket belägg saknas enligt tidigare karteringar. Vid en jämförelse mellan exempelsocknarna kan även andra lokala skillnader i byggnadsbeståndet beläggas, och skillnader av detta slag har inte framkommit tidigare.

Vissa resultat i tidigare forskning på den övergripande nivån kan inte bedömas, eftersom skifteshandlingarna tiger eller är svårtolkade. Detta gäller dels hur byggnadsbeskrivningarnas noteringar av rum skall tolkas i ljustet av vissa av etnologins traditionella hustyper, dels belägg för specifika byggnadskategorier, såsom linbastur, kölnor, smedjor, kvarnar och ängslador.

Mina undersökningar ruckar inte på den vedertagna uppfattningen att storskaligt kartmaterial med likartad hög grad av information om landskap och bebyggelsestruktur i princip saknas vid sidan om skifteskartorna. De kartskitser som upprättas i samband med brandförsäkringar, kan inte på något sätt mäta sig med skifteskartorna i detta avseende. Museala uppmätningar av byar inom avhandlingens tidsavgränsning är

tämligen få. Då det förekommer ger de fylligare information om bland annat byggnaders planlösning, medan upplysningar om landskap och markanvändning är rikare i skifteshandlingarna.

Museal dokumentation av byar som är lämpliga att laga skifta, men som inte genomgått laga skifte, är sällsynt och härrör från tiden efter den intensiva skiftesperioden vid 1800-talets mitt. Bevarad bebyggelse kan knappast heller användas för detta syfte eftersom stora förändringar i regel företagits. Eftersom byggnadsbeståndet ändrats och förnyats successivt är det ytterst tveksamt om det är möjligt att undersöka förekommande byggnadskategorier under skiftenas skede utifrån i dag bevarade byggnader.

Sammanfattningsvis hävdar jag att skifteshandlingar på den övergripande nivån, är överlägsna i sin informationsrikedom kring agar bebyggelse inom den avgränsning som här gjorts vad gäller tid, rum och social miljö. Rekonstruktioner utifrån sentida källor av bebyggelsestruktur, byggnadsgruppering och byggnadsbestånd kan aldrig komma i närheten av skifteshandlingarnas potential.

Mellannivå

Lantmätarnas byggnadsbeskrivningar och flyttkostnadsberäkningar upprättas i hög grad mot bakgrund av den skalnivå som jag kallar mellannivå. Detta skriftliga källmaterial tar fasta på byggnadernas utformning i stort och på generella typer av byggnadsmaterial; med utformning avses exempelvis storlek och inrymda lokaler, med generella typer av byggnadsmaterial avses exempelvis stom-, tak- och fasadmateriäl. Med ledning av dessa uppgifter är det ofta möjligt att dra slutsatser om byggnadsteknik, men knappast på en mer detaljerad nivå.

Mina bebyggelsehistoriska undersökningar har i viss mån bekräftat den generella bilden av det byggnadsskick som anses vara småländskt. Samtidigt har nya sammanhang klarlagts, som i vissa fall indikerar tidigare okända kontraster mellan bebyggelser i olika delar av landskapet. Detta gäller till exempel byggnadslokaler, skurtak, utvändiga väggbäcklädnader, eldstadstyper och behandling av innerväggar i boningsrum.

Undersökningarna gör det samtidigt uppenbart att många uppgifter om bebyggelsen på mellannivån ofta saknas i skifteshandlingarna – exempelvis information om fönster och dörrar och deras konstruktion. Fast inredning i boningshus och ekonomibyggnader är ett annat fält som i regel inte kommenteras i källmaterialet.

En jämförelse med brandförsäkringsmaterialet visar att detta har en styrka i att det omfattar byggnadsbeskrivningar som är minst lika uttömmande som dem i skifteshandlingarna. Som jag visar i appendix 2 är täckningsgraden för agrarbebyggelse före 1890 emellertid mycket begränsad.

Kulturhistorisk byggnadsinventering av det slag som genomförts sedan sent 1960-tal tar ofta fasta på likartade uppgifter som förekommer i

skifteshandlingarnas byggnadsbeskrivningar – främst byggnadsbenämning, stom- och takmaterial och fasadbeklädnad. Styrkan hos byggnadsinventeringarna ligger framför allt i fotodokumentationen. Både lantmätarens och byggnadsinventerarens variation i klassificering är i hög grad en faktor som kan förvirra och som måste tolkas och analyseras källkritiskt.

Den bevarade byggnaden skiljer sig från övrigt källmaterial främst genom att det inte utgör en representation av forskningsobjektet, utan är det *i sig*. Detta möjliggör ett oräkneligt antal nya och framtida möjligheter att utforska en byggnad så länge den är bevarad. Svårigheten är däremot att identifiera och datera förändringsskeden i en byggnads historia för att klargöra vad den representerar, vilket aktualiserar det retrogressiva dilemmat. Ibland är det möjligt för antikvarien att ganska exakt datera olika delar i en byggnad, vilket emellertid kan försvåras av att många byggnadsdelar i allmänhet utformats på liknande sätt under lång tid. En annan aspekt är att en relativ datering av byggnadsdelar ibland kan göras i förhållande till andra byggnadsdelar, men inte till en absolut tidpunkt; exempelvis är åstak en äldre konstruktion än takstol, medan tidpunkten för övergången från den ena konstruktionen till den andra är svårare att fastställa.

Sammanfattningsvis kan konstateras att mellannivåns skala kan belysas från flera olika källkategorier. Brandförsäkringsmaterialet är, i förhållande till skifteshandlingarna, stundtals mer detaljerat, men täckningsgraden är däremot mycket låg. Museal dokumentation och byggnadsbeskrivningar tar i flera avseenden fasta på likartade uppgifter; för exempelvis byggnadsinventeringar är en av dess främsta styrkor fotodokumentationen, medan datering av byggnaders olika tidsskikt oftast är svår, vilket gäller även för bevarade byggnader. Skifteshandlingarnas främsta styrka är att byggnadsbeskrivningarna är förhållandevis likartat strukturerade över landet och att de erbjuder en samtida ögonblicksbild från den tid man väljer att undersöka.

Detaljnivå

Med detaljnivå avser jag byggnaders enskilda delar och hur dessa är konstruerade eller bearbetade. För att konkretisera nivåbegreppet är det lämpligt att associera till exempelvis Gunnar Almeviks och Mats Renströms undersökning av handhyvlad panel i Hjo, där detaljstudier av hantverksspår bidrar till att skriva byggnadernas historia.⁶

Min undersökning med skifteshandlingar som grund närmar sig endast i undantagsfall denna detaljerade nivå. Då så sker antyder skifteshandlingarna indirekt information om teknik och konstruktion på detaljnivå. Ibland tangerar flyttkostnadsberäkningens uppgifter om er-

---

6. Almevik & Renström 2004.

sättning för järntråd till halmtak eller mossplockning till timmerdraget den detaljerade nivån. Det är emellertid undantag, och kombination med annat lämpligt källmaterial är oftast en förutsättning för att sätta in uppgifterna i ett sammanhang.

Detaljeringsnivån i brandförsäkringshandlingarna påminner om den i skifteshandlingarna med den väsentliga skillnaden – täckningsgraden.

Museal dokumentation av agrarbebyggelse på detaljnivå varierar betydligt. I Nordiska museets arkiv förekommer mest fotografier samt planuppmätningar av byar och byggnader. Även om det inte funnits utrymme för en systematisk genomgång av andra kulturhistoriska arkiv är min erfarenhet att exempelvis Folklivsarkivets i Lund gårdsarkiv i högre grad omfattar även uppmätningar av byggnadsdelar som kan inplaceras i detaljnivån. Det ligger i sakens natur att bevarade byggnader omfattar en oräknelig mängd information på detaljnivå, men problemet att tidsfästa denna kan vara svårt även på detaljnivån.

Sammanfattningsvis är detaljnivån den skalnivå där skifteshandlingar har svårast att hävda sig. Övriga källkategorier har liknande svagheter, med undantag för den bevarade byggnaden som möjliggör detaljstudier av oräkneliga företeelser. Det retrogressiva dilemmat uppstår emellertid självklart beträffande bevarade byggnader även på denna skalnivå.

Konsekvenser av klassificering och kategorisering av byggnader och delar av dem

Vid analysen och bearbetningen av de källkategorier som aktualiseras i avhandlingsarbetet fäster jag mig vid att det råder en höggradig enhetlighet beträffande struktureringen av byggnaders klassificering och beskrivning. Skifteshandlingar, brandförsäkringshandlingar, museal dokumentation och byggnadsinventeringar delar upp byggnadskategorierna i tämligen fasta grupper – ofta boningshus, bodbyggnader och ladugårdar. Till detta kommer byggnadskategorier som uppfattas vara med obetydliga och ibland svåra att klassificera, till exempel vagnbodar, hemlighus och kombinationer av flera funktioner. Hur byggnader beskrivs följer också ett visst mönster. Alla källkategorier fäster i något varierande grad avseende på stommateriäl, eventuell fasadbeklädnad, eventuell fasadfärg och takmaterial samt vilka lokaler eller rum som inryms. Beskrivningarnas fokus kan i viss mån ses som traderade schabloner eller konventioner för vad som förment uppfattas vara väsentliga drag hos en byggnad. Samtidigt som upphovsmannen till källmaterialet väljer att beskriva vissa byggnadsegenskaper väljs andra bort. Takkonstruktion och sockel är exempel på konstruktionsmässigt eller utseendemässigt betydelsefulla byggnadsdelar, icke desto mindre ägnas de sällan uppmärksamhet i byggnadsbeskrivningarna.

Den grekiske filosofen Protagoras kända sats ”Människan är alltings mått: måttet för det varande, att det är, och för det ickevarande, att det icke är” kan tolkas på olika sätt, och bland annat kan en relativism läsas in. För att

anknyta till mitt forskningsområde vill jag hävda att byggnadsbeskrivningen eller byggnadsklassificeringen riskerar att bli vårt mått på bebyggelsen. Den förhandenvarande eller historiskt situerade klassificeringen av en byggnad styr tolkningen och analysen. I inledningskapitlets teoridiskussion har jag framhållit att så kallad grundad teori är ett angreppssätt som inledningsvis övervägdes. Även om jag inte tillämpar denna teori finns den i bakgrunden och gör mig uppmärksam på kategoriseringars styrande effekt på forskningsprocessen. En väg att undvika en inför forskningsuppgiften redan rådande kategorisering är att studera forskningsobjektet – byggnaden – *i sig*.

Det som i första hand motsäger fördelarna med att använda byggnaden i sig som källmaterial är det retrogressiva dilemmat – att bevarade byggnaders representativitet för ett visst valt tidsskikt kan ifrågasättas. När jag delar upp forskningsfokus i skalnivåer ser jag generellt att för den övergripande nivån lämpar sig i första hand skriftligt källmaterial, då särskilt skifteshandlingarna. Orsakerna till detta är både skifteshandlingarnas i allt väsentligt, tillförlitliga karaktär och att man undviker den retrogressiva problematiken, genom att använda ett källmaterial som är samtida med den studerade epokens bebyggelse. På detaljnivån kan jag konstatera att skifteshandlingarna är lapidariska och att de bevarade byggnaderna i stället erbjuder oräkneliga möjligheter. När byggnader studeras på mellannivån kan kombinationen av skriftligt källmaterial och bevarade byggnader vara särskilt fruktbar.

4. Syntes av möjligheterna att studera utflyttningsprocesserna utifrån laga skifteshandlingarna

I kapitel VI analyseras vilka möjligheter laga skifteshandlingar ger att undersöka utflyttningsprocesser i samband med dessa skiften. Särskilt fokuseras på vilka hushåll som erhåller utflyttningskyldighet och vilka aktörer som medverkar vid flyttningsarbetet.

Vilka hushåll som erhåller utflyttningskyldighet i ett skifteslag påverkas i huvudsak av två faktorer. För det första skall skiftet resultera i en lämplig arrondering av ägorna, vilket ibland blir avgörande för frågan om utflyttningskyldighet. Om detta däremot inte klargörs måste beskaffenheten hos de inblandade hemmanens byggnader vägas in, varvid omfattande och påkostade byggnader är en grund för att erhålla kvarbo rätt. Dessa principer för avgörandet av utflyttningskyldigheten diskuteras utifrån två nyskapade begrepp: lägesdominerande utflyttningsprincip respektive kostnadsdominerande utflyttningsprincip. Den förra tar fasta på huruvida hemmanens geografiska läge i skifteslaget hade dominerande betydelse för bestämmandet av utflyttningskyldigheten, medan den andra markerar huruvida i första hand värdet på hemmanens byggnader, trädgårdar och andra anläggningar avgjorde utflyttningskyldigheten.

Tidigare forskning undersöker knappast det faktiska utfallet, utan i stället förutsätts att den kostnadsdominerande utflyttningsprincipen

är förhärskande. Den skulle innebära att små kamerala hemman med enkel bebyggelse, och därmed sannolikt fattiga ägare/brukare, i första hand blev skyldiga att flytta och att detta sker till skifteslagets perifera, ouppodlade områden med dålig bördighet. Skiftena skulle därmed ha gynnat storbönder och ägare av större hemman.

Min undersökning visar att skifteshandlingarna i flera fall tillåter en utredning av utfallet, det vill säga vilken utflyttningsprincip som i realiteten är rådande. Detta gäller när lantmätaren först rangordnar hemmanen ifall utflyttningen skulle avgöras endast med hänsyn till värdet på byggnader och anläggningar, och att man därefter jämför med det faktiska utfallet. Undersökningen visar också att det inte är alldeles lätt att i Småland finna lämpliga analysområden för detta ändamål. Att lantmätarna över huvud taget upprättar en rangordning är en förutsättning för detta, men rangordningar förekommer i så varierande grad att större kvantitativa studier kan vara svåra att genomföra i vissa områden. Delvis har detta att göra med att rangordning blev vanligare efter 1860, då skiftesverksamheten börjar avta generellt.

Utifrån mina exempel kan konstateras att lantmätarnas rangordning är en utgångspunkt, men att avsteg görs. Jag finner således flera exempel på att inte bara de enklast bebyggda hemmanen erhåller utflyttningsskyldighet. Vissa delägare erbjuder sig frivilligt att flytta ut från bykärnan. Ibland visar de nya skifteslinjernas sträckning entydligt vilka byggnader som måste flyttas. Om ett skifteslags bebyggelseenheter är fördelade i flera klungor kan en rangordning upprättas *inom* respektive klunga. Härigenom kan den kostnadsdominerande utflyttningsprincipen bli strikt rådande inom respektive klunga, men inte strikt för hela skifteslaget. Ett annat exempel är då flyttning av obesuttnas byggnader är aktuell. Då skall de i enlighet med den kostnadsdominerande utflyttningsprincipen i hög grad erhålla utflyttningsskyldighet, men så är det emellertid inte. Ofta händer det att flera besuttna hemman åläggs utflyttning, medan torp, soldattorp och lägenheter får ligga kvar. Orsakerna till detta är att de obesuttna bebyggelseenheter redan ligger perifert inom skifteslaget.

Sammanfattningsvis belyser undersökningen av principerna för utflyttning möjligheterna och svårigheterna att utforska vilka hemman som i första hand åläggs utflyttning. I de många fall då lantmätaren upprättar en rangordning avseende kvarborätten, finns goda förutsättningar att undersöka detta. Flera exempel på avsteg från den kostnadsdominerande utflyttningsprincipen tyder på att den traditionella synen på fördelningen av utflyttningsskyldigheten måste nyanseras. En mer generell undersökning av detta har emellertid inte rymts inom föreliggande avhandling.

Kapitel VI omfattar även en diskussion om i vilken mån skifteshandlingar kan användas för att klargöra vem som utför flyttningsarbetet i samband med ett skifte. Deltar skifteslagets delägare i processen eller tar man hjälp av extern arbetskraft och hantverkare? Inledningsvis analyseras skifteshandlingarna och deras flyttkostnadsberäkningar, varvid framkom-

mer olika grader av precisering av de dagsverkskategorier som bedöms behöva medverka i utflyttningen – under 1800-talets första hälft främst opreciserade dagsverken och murardagsverken. Efter 1800-talets mitt antecknas successivt flera olika dagsverkskategorier i flyttkostnadsberäkningarna, vilket jag tolkar som en gradvis professionalisering av flyttarbetet. Dagsverkskategorierna pekar på att byggmästare, murare, timmermän, snickare och – i begränsad grad – målare engageras vid flyttningar.

Som komplement till att endast utnyttja skifteshandlingar genomförs utifrån bondedagböcker en undersökning med tidsgeografisk ansats. Denna visar dels att byggnadsarbete i hög grad koncentreras till vissa perioder under året, dels att när bondehushåll behöver lejd arbetskraft och hantverkare vid byggarbete väljer man i första hand personer från hemsöcken. Med ett exempel från ett skifteslag med omfattande utflyttning upprättas en så kallad tidsbudget för att beräkna förutsättningarna för skifteslagets egna manliga invånare att själva genomföra de okvalificerade dagsverken som preciseras i flyttkostnadsberäkningen. Det visar sig att skifteslaget självt under den treårsperiod som skiftet stadgar med god marginal torde kunna åstadkomma de dagsverken som inte kräver hantverkarkompetens, under förutsättning att skifteslagets vuxna manliga befolkning deltar med sammanlagt ett månadsverk per år (se kapitel VI).

En dagsverksjournal från byn Rudu belyser ytterligare utflyttningsprocessen i närbild i samband med laga skifte i norra Småland. Journalen, som upprättas för att notera verkställda dagsverken 1879–80, ger indikationer i två riktningar: dels att hushåll som skall bistå sina grannar vid utflyttningen med icke specialiserade dagsverken ställer upp med egen arbetskraft, det vill säga man lejer inte externa ersättare, dels att arbets hjälp inte sker genom gåvoutbyte eller med ersättning i form av gillan, utan är ekonomiskt reglerad. Vidare ger materialet från Rudu information om när byggnader flyttas, och allt tyder på att processen inleds med att ekonomibygnader flyttas det första året samt att man avvaktar med bland annat boningshusets flytt till påföljande år. Flyttarbetena företas tämligen koncentrerat i perioder, vilka i hög grad sammanfaller med de perioder under året som man gärna ägnar åt underhåll och uppförande av byggnader, allt enligt min undersökning av bondedagböcker och dagboksförfattarnas årsrytm.

* * *

De handlingar som skapas i samband med laga skifte 1828–1927 är omfattande, innehållsrika och i många avseenden användbara för bebyggelsehistorisk forskning. Det är därför min förhoppning att denna studie belyser både möjligheter och begränsningar hos dessa handlingar och att resultaten skall underlätta och inspirera andra att med hjälp av detta källmaterial utforska bebyggelsen under skiftenas skede.

Appendix 1

Excerperingsmetod och blanketter

Bakgrund

En vanlig metod för att systematisera ett omfattande källmaterial och göra handlingarna möjliga att bearbeta är excerpering. Ett vedertaget system för excerpering av äldre lantmäterikartor inklusive text från främst markanvändningssynpunkt har under många år utarbetats av kulturgeograferna Clas Tollin och Mats Widgren. Särskilt viktigt i detta sammanhang är att på excerpten få med uppgifter om markslag, hägnader och bebyggelse; med bebyggelse avses främst byggnaders läge och bystruktur. En närmare granskning av byggnaderna *i sig* har dock inte varit målet. I den mån karthandlingarnas medföljande text tas med vid excerperingen ingår i Tollins och Widgrens blankett i första hand identifikationsuppgifter, jordnatur, mantal, utsäde och särskilda anläggningar.

För den byggnadsintresserade är det inte bara lantmäterikartan som innehåller värdefulla uppgifter. Därför har jag utarbetat ett särskilt system för excerpering av textdelen och använt detta i föreliggande avhandlingsarbete. I excerperingssystemet ingår tre olika blanketter: *skifteslagsblankett*, *hemmansblankett* och *byggnadsblankett*.

Skifteslagsblankett

På skifteslagsblanketten finns det möjlighet att ange län, socken, aktnummer, skifteslag, skiftesperiod (startår och år för fastställelse), lantmätare, gode män, vem som begärt skiftet, om skiftet överklagats, tidpunkt för byggnadsbeskrivningens/flyttkostnadsberäkningens upprättande, respit för flytt samt vilka hemman som ingick i skifteslaget. På något sätt bör även framgå vem som utfört excerperingen och när. Om ett forskningsprojekt avser flera län bör även det aktuella länet anges. Några av ovanstående punkter behöver klargöras.

SOCKEN. Ofta utgör en by ett skifteslag. Ibland kan dock endast en del av en by – ofta ett jordebokshemman – genomgå laga skifte och då bildar således bara en del av en by ett skifteslag. I vissa områden kan ett skifteslag omfatta flera byar eller ensamgårdar. Ibland kan dessa stora skifteslag också beröra flera socknar. På excerperingsblanketten anges då alla berörda socknar, men först anges den socken där handlingarna är arkivregistrerade.

SKIFTESLAG. I likhet med resonemanget för socken kan ett skifteslag även omfatta flera byar. På exciperingsblanketten bör då alla byar och eventuella enstaka hemman anges.

SKIFTESPERIOD. En skiftesperiod inleds det år den första protokollförda förhandlingen hålls och avslutas det år skiftet fastställs. Enklast tar man reda på dessa uppgifter genom att leta upp sidan i akten för den första förhandlingen och läser på konceptkartan den text som anger vilket år skiftet fastställdes av Ägodelningsrätten.

LANTMÄTARE. Oftast förrättade en och samme lantmätare laga skifte från början till slut, men ibland byttes lantmätaren ut under processen av olika skäl. Många lantmätare hade hjälp av elever eller auskultanter. På blanketten räcker det oftast att endast den eller de ansvariga lantmätnarna anges.

GODE MÄN. En komplicerande faktor kan vara att gode män ibland byttes ut under processen, exempelvis på grund av jäv eller sjukdom.

SKIFTE BEGÄRT AV. Uppgift om vem som begärt skiftet kan vara värdefullt för att klargöra om det är en särskild kategori som tar initiativet. Man kan också ana enighet inom skifteslaget om alla delägare tillsammans begärde skiftet.

ÖVERKLAGAN. I en överklagan kan man ana vilka delar i skiftet som var ifrågasatta.

ÅR FÖR BYGGNADSBESKRIVNINGENS UPPRÄTTANDE. Många skiften blev långdragna. Därför är det värdefullt att klargöra vilket år som byggnadsbeskrivningen (och eventuellt flyttkostnadsberäkningen) upprättades.

INGÅENDE HEMMAN. För att rekonstruera skifteslagets omfattning och delägare måste en förteckning över alla kamerala hemman upprättas. En komplett förteckning underlättar också den generella förståelsen av handlingarna och underlättar identifikationen av hemmanen. Vid denna tid fanns inte dagens entydiga fastighetsbeteckningar. När lantmätaren därför refererade till ett kameralt hemman använde han ibland ett gårdsnamn, till exempel Östergården eller Östergårdens åtting (det vill säga 1/8 mantal), eller ägaren namn, till exempel Lars Larssons hemmansdel. Ibland används också bokstäver för att ange ett hemman, till exempel A, B och C eller Aa, Ab och Ac (se kapitel III).

En förteckning över skifteslagets hemman är således viktig. Först anges mantalet. Om en förmedling framgår av handlingarna kan den markeras med en pil, till exempel 1 → 1/2, vilket visar att hemmanet omfattar ett mantal förmedlat till ett halvt. Vidare anges eventuella gårdsnamn, till exempel Svensgården eller Storegården. Jordnaturen (skatte-, krono-, frälsehemman o.s.v.) mister sin betydelse under 1800-talet och mot slutet av seklet anges ofta inte detta. Om man vill ange jordnaturen förkortas den lämpligen med "sk", "kr" eller "fr". Slutligen anges ägaren till varje hemman – lämpligen med både för och efternamn

samt eventuellt bostadsort, om denne inte är bosatt på hemmanet. Beträffande bönder anger handlingarna ingen titel, men andra befolkningsskategorier anges i regel med någon titel, vilken bör noteras vid excerperingen.

Med få undantag inleddes en skiftesprocess med att man gjorde en förteckning i protokollen över antingen delägarna eller åtminstone de närvarande vid inledningsmötet. Det är lämpligt att denna uppställning utgör grunden för förteckningen över hemman och ägare. Att hemman säljs, köps och ärvs under skiftesprocessen är vanligt, men detta får utredas för sig. I skiftesprocessen händer det ofta att ägarna befullmäktigar andra personer att föra deras talan. Eftersom detta i regel saknar betydelse behöver dessa representanter inte anges. För översiktens skull kan det ibland vara lämpligt att i hemmans- och ägarförteckningen ta med uppgifter om vilka hemman som erhållit kvarborätt respektive flyttningsskyldighet.

En stor del av byblanketten är blank, för att ge plats åt anteckningar rörande uppgifter som framkommer vid läsningen av protokollen och bilagorna. Om dessa anteckningar blir omfattande kan blankettens baksida lämpligen användas. Vidare kan ytterligare byblanketter användas varvid endast uppgifter om län, socken och akt behöver uppges.

För att göra ett stort material överskådligt kan man lämpligen kopiera byblanketten på färgat papper för att tydliggöra var varje nytt skifteslag börjar.

Hemmansblankett

Hemmansblankettens syfte är att sammanfatta respektive kamralt hemmans basuppgifter i blankettens huvud samt att medta den i beskrivningen först angivna byggnaden, oftast hemmanets huvudbyggnad. Flera uppgifter på hemmansblanketten upprepas från byblanketten. Merarbetet att åter fylla i dessa uppgifter lönar sig dock dels genom att man slipper bläddra fram och tillbaka, dels eftersom varje blankett måste vara möjlig att identifiera ifall man tar ut den ur sitt sammanhang. För det senare syftet måste således åtminstone socken och akt nummer anges.

Förutom möjligheten att identifiera en enskild blankett i en längre följd är den viktigaste uppgiften i blankettens huvud att ägaren anges, eftersom denna uppgift ofta är den enda som korresponderar med byblankettens identifikation. Eftersom hemmanen ibland bytte ägare under processen kan det hända att den ägare som uppges i byggnadsbeskrivningen och således också hamnar på hemmansblanketten inte återfinns på skifteslagsblanketten. En särskild utredning av sådana händelser får göras separat.

Den nedre delen av hemmansblanketten är utformad som en byggnadsblankett (se nedan).

Byggnadsblankett

Varje enskild byggnad excerperas för sig. Hur man avgränsar en byggnad från två sammanbyggda får avgöras av hur lantmätaren gjort avgränsningen i sin beskrivning. En ladugård som är uppförd i vinkel skulle kunna räknas antingen som en vinklad byggnad eller två sammanbyggda byggnader; ett annat exempel är ladugårdar med tillbyggda skjul för tröskvandring. Att som forskare i efterhand skapa kriterier för vad som skall räknas som en respektive två byggnader är vanskligt; att därefter med varierande och knapphändiga uppgifter från skifteshandlingarna avgöra frågan är närapå omöjligt. Det som i lantmätarens beskrivning är en byggnad excerperas därför på samma sätt.

På excerperingsblanketten finns förtryckta val för uppgifter som ofta förekommer i beskrivningarna; för mer sällsynta uppgifter bör i stället det fria fältet nederst användas. Standarduppgifter är främst identifikationsnummer, byggnadens benämning, stommaterial, byggnadsmått, uppgifter om våningsantal, rum, planlösning, eldstäder, takmaterial, fönster och skick samt eventuellt fasadbeklädnad och -målning. Några av ovanstående punkter behöver kommenteras.

BENÄMNING. Vid excerperingen av byggnadens benämning bör skifteshandlingens exakta term och gärna stavning användas. Från källkritisk synpunkt är det viktigt att det inte sker en tolkning i excerperingskedet utan att detta sparas till analyskedet. Byggnadens benämning, kanske med dialektala termer, kan innehålla valörer som går förlorade vid en alltför tidig tolkning. På samma sätt som en gårds alla byggnader beskrivs händer det ofta att även andra anläggningar tas med, till exempel brunnar och trädgårdar. Om handlingarna nämner brunn, källare eller trädgård kan man anteckna detta på hemmansblankettens fria yta. Om dessa anläggningar däremot beskrivs mer ingående kan det vara idé att låta hela anläggningen excerperas på en byggnadsblankett.

IDENTIFIKATIONSNUMMER. För att lättare kunna referera till en bestämd byggnad under forskningsprocessen har varje byggnad försetts med en unik beteckning som består av bynamnet och gårdens nummer samt byggnadens nummer inom gården, till exempel Slättö 2:3. Vid hänvisning i ett större sammanhang lägger man till sockennamnet och aktnumret före. Detta underlättar bearbetningen av materialet väsentligt eftersom tydliga hänvisningar är svåra att göra på annat sätt. Identifikationsnumret är visserligen godtyckligt valt, men då två personer genomför excerperingen var för sig men med samma metod bör varje byggnad erhålla samma beteckning av de två excerperarna. Referens till identifikationsnummer har inte redovisats i denna avhandling, men under arbetet har identifikationsnumren varit till hjälp.

STOMME. Uppgifterna i beskrivningarna varierar och ibland anges bara om byggnaden är uppförd av trä eller sten. Ibland preciseras uppgifterna med till exempel timmer, stolpvirke, resvirke eller korsvirke.

BYGGNADSMÅTT. Måtten anges i alnar, fot eller meter beroende på lantmäteriets vid tidpunkten gällande officiella måttssystem. Höjden anger ytterväggarnas höjd på byggnadens långsidor, inte gavelspetsar. Ibland anges två olika höjder om byggnaden till exempel har ett högloft. I norra Sverige anges byggnadshöjden ofta i antal stockvarv.

ANTAL VÅNINGAR. Någon tydlig och användbar definition av hur man beräknar antalet våningar i en byggnad återfinns ej i skifteshandlingarna. Uppgift om antalet våningar noteras om beskrivningen tydligt anger detta.

ANTAL RUM. Antalet rum och deras benämning anges som beskrivningen anger detta. Ofta tycks alla utrymmen, såsom förstuga, kök, kammare, skafferi o.s.v., räknas som rum. Om antalet rum anges våningsvis i beskrivningen bör detta noga redovisas på blanketten, till exempel bv: stuga, kök, förstuga. öv: förstuga, kammare, vind.

PLANLÖSNING. Skifteshandlingarna anger aldrig några namn på hustyper, men med ledning av beskrivningen av vilka rum som finns kan en mer eller mindre sannolik bedömning göras om vilken hustyp ett bostadshus tillhör. Denna post på blanketten förutsätter således en tolkning.

ELDSTÄDER. Många beskrivningar anger antal eldstäder och vilka typer som finns i en byggnad. Ibland redovisas också vilka rum de tillhör. Även i dessa fall bör källtermerna användas, till exempel spisel, kakelugn, tegelugn, bakugn. Under denna post kan även antalet skorstensmurar noteras om detta anges.

FASADBEKLÄDNAD. Med fasadbeklädnad avses i första hand bräd-fodring och revetering.

FASADBEHANDLING/-FÄRG. Många beskrivningar uppger om fasaden är rödfärgad och man får förutsätta att detta innebär att röd slamfärg använts.

TAKBEKLÄDNAD. I regel anger byggnadsbeskrivningen vilket material en byggnads yttertak består av. På blanketten har några vanliga material satts in som förval. Ofta nämns flera material när det förekommer kombinationer, exempelvis näver och torv, vilket bör tolkas som ett sedvanligt torvtak. Om beskrivningen tydligt anger stratigrafin av de olika takmaterialen bör dessa uppgifter tas med på blanketten.

FÖNSTER. Uppgiften avser antalet fönsterlufter. Uppgifter om fönster förekommer sällan i laga skifteshandlingarna.

SKICK. Byggnadens skick noteras ofta och ibland ingår antydningar om ålder, exempelvis "gammalt" eller "nybyggt".

Appendix 2

Brandförsäkringshandlingars täckning och bestånd

Brandförsäkringshandlingar och laga skifteshandlingar har flera likheter vad gäller källornas faktauppgifter. Konstvetaren Rolf Näslund, som särskilt analyserat kvantitativa metoder inom bebyggelseforskning, hävdar att vid en jämförelse mellan exempelvis tillträdessyner av boställen, synehandlingar rörande kronotorp, laga skifteshandlingar och brandförsäkringshandlingar är just brandförsäkringshandlingar den i särklass mest omfattande och bäst lämpade källan för kvantitativ bearbetning.¹ Påståendets riktighet och giltighet i agrara sammanhang avseende Småland är dock värt att undersöka vidare.

En aspekt på att en källa är lämplig att använda för kvantitativa studier är täckningsgraden, vilket kan mätas både på makro- och mikronivå. Makronivå avser för hur stora delar av landet ett specifikt källmaterial är bevarat; mikronivå däremot är en måttstock på hur väl en källa täcker in bebyggelsen vad gäller sociala kategorier, urbant och ruralt samt olika näringsverksamheter, men även huruvida respektive anläggnings hela byggnadsbestånd täcks in.

I mycket generella termer kan konstateras att laga skiften genomförts över nästan hela landet, och arkivhandlingar som avspeglar detta är också bevarade för större delen av landet. Undantag som nämnts är i princip Dalarnas län, som hade särlagstiftning samt Värmlands och Västerbottens län, där arkiven decimerats genom eldsvådor. Försäkringar som tagits i Allmänna brandförsäkringsverket för byggnader å landet täcker också stora delar av landet.² Täckningsgraden på makronivå är således stor för båda källkategorierna.

För att utreda hur täckande Brandförsäkringsverkets försäkringsbrev är på mikronivå har exempelsocknarna (Alseda, Vireda, Lomma-ryd, N. Unnaryd, Ås, Nöbbele och Åby) genomgått och försäkringsbrev upprättade mellan 1828 och 1928 kategoriserats. Materialet har delats upp i fyra kategorier: *ecklesiastiska anläggningar* (kyrkor, sockenstugor och skolor), *högreståndsbeyggelse* (säterier och ”herrgårdar”), *industriellanläggningar* (kvarnar, sågar, masugnar och gruvor) samt

---

1. Näslund 1984:81.

2. Enligt Riksarkivets/SVAR:s sökregister <<http://www.ra.svar.se>> finns brandförsäkringshandlingar arkiverade från alla län från tiden 1782–1928. Flest finns från Hallands län (ca 10 600) och minst antal finns från Gotlands län (ca 150).

Brandförsäkrad agrarbebyggelse (bondgårdar och torp)		
Socken	brandförsäkringar	varav före 1890
Alseda	16	0
Vireda/ Lommaryd	18	0
N. Unnaryd	0	0
Ås	0	0
Nöbbele	14	6
Åby	0	0

FIGUR 75. Brandförsäkrad agrarbebyggelse ("bondgårdar", torp o.s.v.) i exempelsocknarna.

agrarbebyggelse (bondgårdar och torp). Materialet har dessutom delats upp i försäkringsbrev upprättade före 1890 respektive från och med 1890.³ Vid undersökningens första skede har försäkringsbrev i sig inte studerats, utan endast det register som finns tillgängligt via Riksarkivets (SVAR:s) Internetservice <<http://www.ra.svar.se>>. För byggnader och anläggningar som ligger inom byars ägoområden anges ibland att försäkringen avser en kvarn eller ett garveri o.s.v. Härigenom blir det möjligt att kategorisera en sådan anläggning som industrianläggning. I de fall då anläggningar av detta slag inte presenteras med ett sådant förtydligande har dessa kategoriserats som agrarbebyggelse. Det är troligt att kategorin agrarbebyggelse på detta sätt omfattar ett statistiskt överskott.

Undersökningen visar att de tre första av vidstående kategorier dominerar källmaterialet tydligt (se figur 75). Endast en mindre del av försäkringsbrev berör agrarbebyggelse, och vissa socknar saknar helt försäkrad agrarbebyggelse. Vidare kan man notera att ingen anläggning inom kategorin agrarbebyggelse från tiden före 1890 finns i källmaterialet, med undantag för Nöbbele socken. Där finns sex försäkringsbrev före 1890 som avser två anläggningar⁴ som jag kategoriserat som agrarbebyggelse i ett första skede. I ett nästa steg har jag granskat försäkringsbrev och funnit att båda de anläggningar som kategoriserats som agrarbebyggelse närmast är högreståndsanläggningar.⁵ Härigenom kan konstateras att ingen anläggning som kan sägas vara ett normalstort bondejordbruk har beskrivits i brandförsäkringshandlingarna före 1890.

Resultaten pekar mot att det knappast är möjligt att studera bondehushållens bebyggelse på den småländska landsbygden från tiden före 1890 med hjälp av försäkringshandlingar i Brandförsäkringsverkets arkiv. För tiden från och med 1890 är däremot viss agrarbebyggelse försäkrad i exempelvis Alseda, Lommaryds och Nöbbele socknar, men däremot ingen över huvud taget i Norra Unnaryds och Åby socknar.

En annan aspekt på mikronivå berör täckningsgrad för samhällets olika sociala skikt och verksamheter. Jag har tidigare konstaterat att skifteshandlingarna inte beskriver all bebyggelse, och exempelvis saknas ängslador och de obesuttnas byggnader liksom kvarnar och sågar i byarna. Försäkringshandlingarna har också en snedvridning

3. Att jag valt 1890 som brytpunkt och inte 1878 som i mina andra undersökningar beror på att jag ser en tydlig förändring omkring 1890 då försäkringsverksamheten ökar betydligt i mina exempelsocknar.

4. Dessa är belägna i byarna Brunsmåla (försäkringsnummer 22253, 25704) och Orraryd (försäkringsnummer 17185, 21251, 25940, 26390).

5. Brunsmåla ägs av kaptenen, senare majoren, C. Charpentier och är en påkostad anläggning med en huvudbyggnad om nio rum. Orraryd ägs av majoren A. Osterman och har en huvudbyggnad om sju ton rum.

genom att den obesuttna befolkningens hus saknas, utom när det rör sig om någon form av industribyggnader belägna på ej mantalsatt jord, men som har försäkrats. Högrestandsbebyggelsen är däremot mycket väl dokumenterad i brandförsäkringsmaterialet.

En ofta poängterad egenskap hos försäkringshandlingar är att de ibland, liksom en kronofotografering, förmedlar en sekventiell bild av en byggnads utveckling. Genom att nya försäkringsbrev upprättades med vissa intervall kan forskaren registrera förändringar i ett byggnadsbestånd. För ecklesiastiska anläggningar, högrestandsbebyggelse och industrianläggningar tycks detta ofta vara fallet, men för den agrara bebyggelsen är det mindre vanligt i Småland. Då det förekommer rör det sig vanligen om ett par försäkringsbrev i följd efter sekelskiftet 1900 fram till 1928.

Summary

The enclosure period

Records of the Laga Skifte as source material for studies in vernacular architecture, with examples from Småland 1828–1927

Source material

This thesis evaluates the archive records created in connection with the Swedish agricultural reform known as the Laga Skifte, the legislation for which was in force between 1828 and 1927. That legislation applied to the greater part of the country, but the analytical areas for the present these are located in the province of Småland in southern Sweden.

Formerly, the land owned by the members (part-owners) of a hamlet was often divided into many small parcels. One aim of the Laga Skifte was to gather each part-owner's land into not more than three or four contiguous holdings. Another was for the land owned and used in common by a hamlet to be parcelled out between the individual part-owners. In this way each part-owner would acquire greater liberty and would not be obliged to fall in with the other part-owners' way of farming their land. Redistribution (skifte) need not be confined to a single hamlet, though it usually was in Småland. There were some cases of the Laga Skifte affecting only part of a hamlet, while elsewhere it involved an entire parish, i.e. a number of hamlets. All landowners in the hamlet took part in the redistribution process, together with three officials – a specially appointed surveyor and two commissioners or “good men and true” (*gode män*) elected from within the parish. A Laga Skifte was confirmed by a special court which also dealt with appeals.

Any landowner in the hamlet wishing to do so could petition for Laga Skifte, and one such petition was enough to start the process moving. Redistribution activities in Småland varied over time and were at their height in the mid-19th century. The number of redistributions fell off steeply after 1860.

When plots were redistributed, most often certain part-owners acquired land on the periphery of the hamlet, and their buildings and gardens therefore had to be moved out to the new holdings. In the Småland hamlets where the Laga Skifte was carried out, between 30 and 40 per cent of households had to relocate in this way.

The moving of buildings was expensive, and so the out-migrants were compensated by the part-owners remaining in the hamlet con-

tributing labour, building materials or cash. Which households would have to move out of the centre of the hamlet was decided according to the location of the new boundaries and the position of the buildings in relation to them, and also according to the value of each individual's buildings, gardens and other real property. Homesteads with costly buildings, gardens and other structures usually had priority over those with inferior buildings for staying put.

Relocations often involved compiling descriptions of the landowners' buildings and of the cost of moving them. A general description of each unit's buildings and gardens was drawn up as a means of gauging their value. The description usually gave the name of each building, its framework materials, dimensions, rooms, fireplaces, cladding, façade paintwork, roofing materials and condition. Garden descriptions included, for example, the fruit trees and fruit bushes. Descriptions of this kind I term *building descriptions*.

Once it had been decided which homesteads were to be relocated, a further description was compiled, indicating the estimated cost of the relocation. This could indicate how many day-works the dismantling, transportation and re-erection would require from builders, bricklayers, carpenters and less skilled labourers. A note was also made of all the building materials, which would have to be replaced as part of the relocation. Descriptions of this kind I term *relocation costing estimates*.

In addition to these two descriptions, a survey map was prepared, showing the hamlet lands prior to redistribution. The buildings were plotted too, on a scale of 1:4000.

All documents generated by a Laga Skifte were archived at the regional survey office. Two copies were prepared – one for the hamlet, and one to be archived at the National Land Survey of Sweden in Stockholm (now Gävle). This source material has now been digitised and can be accessed on the web <<http://www.lantmateriet.se>>.

Purpose

My main purpose is to investigate whether, and if so how, Laga Skifte documents can provide new information for settlement history research. In particular, over and above a basic source-critical discussion of the nature and reliability of the material, my interest focuses on two areas. Firstly, I analyse the different *types* of information which can be extracted from the source material, focusing on buildings and building. In this context the source character of Laga Skifte documents is discussed in relation to the character of other sources. Secondly, I explore the ability of the source material to shed light on relocations resulting from the Laga Skifte. The study is above all concerned with two questions, namely which households were obliged to move and which agents played a part in the work which relocation involved.

Testing the reliability of the source material

Three case studies are presented in chapter IV, by way of testing the reliability of the Laga Skifte records as a historical source. The case studies compare data concerning the buildings in the Laga Skifte records with data in other types of source material from the same period – fire insurance documents, pictures and museum documentation in the form of measured drawings and photographs. Great importance is attached for this purpose to the Laga Skifte documents in question and the source materials they are compared with being contemporaneous.

Very often the data in the different sources concur, and I take this to mean that the Laga Skifte records contain reliable information. Roofing materials are one instance of clear data in the Laga Skifte records, which can be compared with other sources and are the same in all of them. Certain items in the Laga Skifte records cannot be compared in such concrete terms with other sources, but can still be seen, indirectly, to agree with them. Data in the Laga Skifte records concerning rooms and fireplaces can be compared with pictures showing building volume, fenestration and the positioning of chimneys. Indirect interpretation shows the sources to be unanimous in these respects.

In certain cases, though, this congruence is lacking. When the sources do not provide similar data, I class this as *omissions*, *inconsistencies* or *contradictions*.

Omissions mean a source lacking information about something, e.g. external red paintwork, which many buildings in the Swedish countryside have had for a long time. Sometimes the Laga Skifte records say that houses are painted red, but if observations to this effect are lacking, this does not prove that they were not painted red. The same goes for data concerning dwelling houses. Descriptions of buildings seldom indicate the occurrence of verandas, for example, despite contemporary pictures showing them to have existed. Although the reliability of the documents concerning additions to dwelling houses can be questioned, data concerning additions to outbuildings are more dependable, probably because the surveyors were mainly concerned with farming and farm buildings.

Another kind of omission occurs when existing buildings are omitted from the building descriptions in the Laga Skifte records. The records do not include all buildings in the hamlet but are mainly concerned with the part-owners' dwelling houses and outbuildings. Certain buildings, e.g. hay barns in outlying meadows, communally owned forges and flax kilns or immovable installations such as mills, are seldom recorded. Nor, as a rule, were descriptions included of buildings belonging to landless persons who did not own the land they stood on.

Inconsistencies are another phenomenon revealed by the comparative case studies. Most often these are due to the non-uniformity of the

descriptions, e.g. as regards terminology. Because the surveyor not infrequently uses a different terminology from that employed by the persons drawing up the fire insurance document or the museum documentation, it is hard to tell whether the sources are actually unanimous or contradictory. To clarify this point I divide terms into three groups: terms used by a certain group of people, terms occurring in written source material and terms used in a scientific context.

The terminology concerning buildings and their premises is fairly uniform as between the different sources. Terminological consistency reduces the risk of interpretation problems. The opposite can be instanced with names for fireplaces. Due to the different sources using different names for them, it is hard to tell with any certainty which type of fireplace is intended when fireplaces are mentioned in the Laga Skifte records.

The direct contradictions revealed by my source comparisons are few and far between. Sometimes the different sources give different measurements for buildings, and it is impossible to tell which of them is right or wrong.

Summing up, the Laga Skifte records are generally reliable, subject to the provisos which have now been stated, the reason being that they were carefully prepared and the work of the surveyor was kept under close surveillance by the farmers. If the latter found the procedure to be wanting, there were special courts they could appeal to.

The Laga Skifte records as source material for studies in vernacular architecture

In chapter V I examine the feasibility of using Laga Skifte records as a principal source for studies in vernacular architecture. To this end, the building descriptions and relocation costing estimates contained by the Laga Skifte records for six areas of analysis in Småland are examined for particulars concerning the structure of settlement. Some limited recourse has also been had to other source materials. This chapter, then, gives a broad picture of the history of farm buildings, based on the Laga Skifte records. Each area of analysis is studied separately to begin with, using the building categories occurring on the farms: dwelling house, storage barn, shippon and so forth. The analysis also describes the occurrence of gardens. The chapter ends with two summaries. One of them is a synthesis of settlement, contrasting the characters of the different areas of analysis. The province of Småland, which has previously been portrayed as fairly uniform, turns out to include many different types of settlement. The second summary is a concrete comparison with previous research, and through this the potentialities and weaknesses of the Laga Skifte records can be made clear.

Aside from the vernacular architecture findings, the source character of the Laga Skifte records is analysed on three levels of scale: an over-

arching level, an intermediate level and a detailed level. By the overarching level I mean the structure of hamlets and homesteads, e.g. the buildings occurring and their positioning in the landscape. On this level the Laga Skifte records are highly informative compared with other source materials, describing with great precision how hamlets and homesteads were structured and which buildings the facilities included. This makes it possible to point out deficiencies or misunderstandings in previous research, e.g. the view held previously, that homesteads in 19th century Småland had a multi-building configuration, most often numbering 10 buildings or more. My studies show that the number of building categories per homestead was a good deal smaller, and they further suggest that another previously held view, namely that all Småland homesteads had at least one storage building, also needs to be modified. In the parish of Nöbböle in the south of the province, only about one-fifth of the fiscally recorded homesteads have storage buildings.

The intermediate level is concerned with individual buildings, above all in terms of demarcation, framework and building materials. On this level, the Laga Skifte records contain a wealth of information about buildings, but similar particulars occur in other source materials as well, e.g. surviving buildings, fire insurance documents and museum documentation. The Laga Skifte records, as a rule, record framework materials, measurements of buildings, roofing materials and external paintwork but most often, unlike some other sources, have nothing to say about windows and doors. Thus the Laga Skifte records are comparable to other sources but their main advantage lies in their copious availability for practically the entire country and in the snapshot pictures they provide from the time of the Laga Skifte.

By detailed level is meant individual parts of the buildings and their construction or workmanship. The Laga Skifte records seldom descend to this level of detail. Sometimes one can make inferences about the design of building details from the descriptions, but this is exceptional. Anyone searching for knowledge on this level will instead have to rely on analyses of surviving buildings.

Laga Skifte records as a source for relocation studies

Chapter VI considers the information obtainable from the Laga Skifte records as to which households are relocated on account of the Laga Skifte and which agents take part in the relocations. Buildings in the Småland countryside are with few exceptions constructed of wood, usually timber, and buildings of this kind were for the most part dismantled when removed. Smaller buildings may possibly have been moved entire, without being previously dismantled.

Previous research argues that small farmers with poor buildings had to move out of the hamlets in connection with the Laga Skifte. My

studies show that this was commonly the case but that there were many exceptions. When homesteads with expensive buildings have to move, this may be as a necessary means of achieving a suitable distribution of the land holdings or because the households in question volunteered to move. Thus my findings show what possibilities exist of investigating the issue – especially from the 1860s onwards – and they show previous research findings to be in need of modification. Further research is needed in order to clarify the historical process on a more general plane.

I open my discussion of who participated in relocations by considering the concept of day-works (*dagsverke*), and I find that these were of many different kinds. Basically, they can be divided up into skilled day-works, done by professional craftsmen, and less skilled day-works which could be performed by the common man. To this are added day-works involving carriage by ox or horse and carter. Generally speaking, I conclude from the relocation costing estimates that unskilled day-works predominate in the early, pre-1850 redistributions, but that bricklayer day-works also occur. Bricklayers took part in the construction of chimneys and hearths for dwelling houses. After the mid-19th century it becomes common for other craftsmen also to be involved in house removals, e.g. builders, carpenters and joiners. Rural building, in other words, appears to undergo a gradual process of professionalisation.

Less skilled day-works referred to in the relocation costing estimates could be undertaken by the neighbours who were obliged to compensate the relocating homestead or by persons engaged by the members of the homestead themselves. This is evident from the possibility of the compensation received by migrants from their neighbours being in either cash or kind. Most often it is decided that all relocation cost compensation is to be in cash. The difficult point to decide is whether the households in the hamlets performed the unskilled tasks of relocation themselves or engaged outsiders for the purpose. A time-geographic study shows the time of year when building work was done, and suggests that the households in a hamlet were in a position to do much of the work of relocation themselves. Any external manpower engaged comes from the vicinity, i.e. from within the parish. A surviving day-work ledger compiled during the relocation of a hamlet in about 1880 suggests that relocation assistance was rendered by the neighbouring households and that external labour was used mainly for the skilled operations involved.

Translated by Roger Tanner

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Alseda

Alseda hembygdsförening
Diverse handlingar efter Jonas Pettersson: AI:1, AI:3.

Barkeryd

Barkeryds hembygdsförening
Oljemålning av C.J. Johnsson, 1886

Gävle

Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA), Lantmäteriverket forskningsarkiv
Lantmäteriakter med kartor (digitalt tillgängliga på <http://arkivok.lantmateriet.se/arken/s/advancedsearch.html>)

Härnösand

Landsarkivet: Lantmäterimyndigheternas arkiv (LMA)
Lantmäteriakter med kartor (digitalt tillgängliga på <http://arkivok.lantmateriet.se/arken/s/advancedsearch.html>)

Jönköping

Jönköpings läns museum (JLM)
Fotografier m.m.
Klefva Nickelverks arkiv
Lantmäterimyndighetens arkiv (LMA (Jönköping))
Lantmäteriakter med kartor (materialet överlämnades till Riksarkivet/Landsarkivet i Härnösand 2007)

Kalmar

Kalmar länsmuseum (KLM)
Fotografier, ritningar

Skärstad

Skärstads hembygdsförening
Div. äldre brev och handlingar från Alf Nilsson-Huus

Stockholm

Nationalmuseum
Konstverk: Elias Erdtman: Motiv från Lommaryd, Småland (NM 3967).

Nordiska museet (NM)

Topografiska samlingen
Frågelistsvar: Nm 81 (torparnas bostäder och bohag), Nm 92 (de obesuttna), Sp 73 (högkonjunktur och nya levnadsvanor)
Bildarkivet

Brandförsäkringsverket (BFV)

Försäkringsprotokoll

Vadstena

Landsarkivet (LA)
Barkeryds församlings kyrkoarkiv
Husförhörslängder, A I:24 (1885–90)
Hakarps församlings kyrkoarkiv
Husförhörslängder, A I:14 (1891–99)
Skärstads församlings kyrkoarkiv
Husförhörslängder, A I:19 (1875–80)
Ås församlings kyrkoarkiv
Husförhörslängder, A I:9 (1861–65)

Internet

Lantmäteriets digitaliserade lantmäterihandlingar: <http://arkivsoek.lantmateriet.se/arken/s/advancedsearch.html>

Riksarkivets/SVAR:s register till Brandförsäkringsverkets försäkringshandlingar 1782–1928: <http://www.svar.ra.se/>

Elektronisk resurs

Sveriges befolkning 1890. CD-ROM utgiven av Riksarkivet och Sveriges släktforskarförbund (2003).

Tryckta källor

Allvin, Jonas (1846). *Beskrifning öfver Wästbo härad i Jönköpings län*. Jönköping.

Allvin, Jonas (1857). *Beskrifning öfver Mo samt N:a och S:a Wedbo härader i Jönköpings län*. Jönköping.

Allvin, Jonas (1852). *Beskrifning öfver Östbo härad i Jönköpings län*. Jönköping.

Alreik, Anders (1843). *Theoret. praktisk lärobok i landtmäteriet : till landtmätares, landtbrukares, juristers och kameralisters m.fl. tjenst*. Stockholm.

Armfelt Hansell, Örjan (1882). *Bärboken*. Stockholm.

Circulaire-Bref till samtliga Landtmätare i Riket, 28 februari 1829 (1829). Stockholm.

Craelius, Magnus Gabriel (1774, nytryck 1930). *Försök till ett landskaps beskrivning uti en berättelse om Tunälans, Sefwede och Asbolands häraders fögderi uti Calmar höfdingedöme*. Vimmerby.

Ekstrand, Viktor (1902). *Svenska landtmätare 1628–1900 : biografisk förteckning. Götaland, 4:e häftet*. Stockholm.

Historisk statistik för Sverige II. Väderlek, lantmäteri, jordbruk, fiske t.o.m. år 1955 (1959). SCB. Örebro.

Huus, Alf N:son (1971). *Dagböcker : en smålandsbonde berättar sitt liv : böcker och brev 1867–1912 /sammanställda och redigerade av Alf N:son Huus*. Jönköping.

Jönköping läns K.gl. Hushållnings-sällskaps handlingar : 11:e häftet (1823). Jönköping.

Kongl. Landtmäteristyrelsens cirkulär N:o 21 med modell till ägokartor, den 8 april 1867 (1867).

Kongl. Landtmäteristyrelsens cirkulär N:o 28, till samtliga landtmätarna i riket, med formulär till sådana beskrifningar, besigtning- och värderingsinstrument samt liquider, som vanligen måste upprättas i och för verkställighet af laga skifte, af den 5 februari 1868.

Kongl. Maj:ts Befallningshavandes öfver Jönköpings län till Kongl. Maj:t år 1833 afgifne femårsberättelse. (1834). Jönköping.

Kongl. Maj:ts Befallningshavandes uti Jönköpings län till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifne femårs-berättelse för åren 1833, 1834, 1835, 1836 och 1837. (1840). Stockholm.

Kungl. Maj:ts förnyade (nådiga) landtmäteriiinstruktion af den 6 augusti 1864. Stockholm.

Kungl. Maj:ts förnyade (nådiga) stadga om skiftesverket i riket af den 9 november 1866. Stockholm.

Kongl. Maj:ts (nådiga) instruction för General-Landtmäteri-Contoret, Province-Landtmäteri-Contoren, samt Landtmätarna i Riket den 4 maj 1827. Stockholm.

Kongl. Maj:ts (nådiga) kungörelse, angående beräkning och fördelning af den ersättning, som Boställs-Innehafware, i anledning af verkstälde Ägoskiften, för husflyttning, odling, hägnad, dikning, ståndsskog eller plantering, kunna erhålla eller få widkännas : Gifwen Stockholms Slott den 4 Maji 1827. Stockholm.

Kongl. Maj:ts (nådiga) kungörelse, angående understöd af allmänna medel till utflyttningar, i följd af verkstälde Laga Skiften : Gifwen Stockholms slott den 25 juni 1830. Stockholm.

Kongl. Maj:ts (nådiga) kungörelse, angående wisse ändringar och tillägg uti Kongl. Maj:ts Nådiga Stadga om Skiftesverket i Riket af den 4 Maj 1827 : Gifwen Stockholms Slott den 9 Juni 1832.

Kongl. Maj:ts (nådiga) kungörelse, angående ändring af 1 § i Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, den 25 juni 1830, rörande understöd af allmänna medel till utflyttningar i följd af verkstälde Laga Skiften : Gifwen Stockholms Slott den 25 Januari 1833.

- Kongl. Maj:ts (nådiga) stadga om skiftesverket i riket den 4 maj 1827.* Stockholm.
- Kongl. Maj:ts (nådiga) taxa på Arfwode för Landtmäteri-förrättningar : Gifwen Stockholms Slott den 5 julii 1827.* Stockholm.
- Linné, Carl von (1741, nytryck 1991). *Öländska och Gotländska resa.* Stockholm.
- Rogberg, Samuel (1770). *Historisk beskrifning om Småland i gemen, i synnerhet Kronobergs och Jönköpings lähner, ifrån äldsta, til närwarande tid.* Karlskrona.
- Rosengren, Josef m.fl. (1897–1920). *Ny Smålands beskrifning under fleres medverkan utgifven.* Växjö.
- Rothstein, Emil Edvard von (1890). *Handledning i allmänna byggnadsläran med hufvudsakligt afseende på husbyggnadskonsten samt kostnadsförslagers uppgörande.* Stockholm.
- Samlingar i landtmäteri (andra samlingen) (1905). Stockholm.
- Schütz, Erik Jakob (1885). *Samling af författningar och cirkulär angående landtmäteriet och allmänna skiftesverket m.m.* Stockholm.
- Stolt, Jonas (1981). *Byskomakaren Jonas Stolts minnen : anteckningar från Högsby socken i Kalmar län.* 4:e utg. Kalmar.
- Sveriges lantmätare 1964* (1964) (red. Sven-Evert Norekrans). Norrtälje.
- Sveriges lantmätare år 1936* (1936). Stockholm.
- Wieselgren, Peter (1844–47). *Ny Smålands beskrifning inskränkt till Wexiö stift.* Växjö.

Litteratur

- Agunnaryd socken : kultur och byggnadshistorisk undersökning* (uå). Ljungby kulturnämnds skriftserie nr 2/Smålands museum kulturhistorisk undersökning 13. Stencilerad rapport.
- Ahlberg, Nils (1998). *Stadens mönster : de historiska kartorna berättar.* Stockholm.
- Almevik, Gunnar (2004). "Det sydgötiska husets (vetenskapliga) konstruktion" i: *RIG*, 2004:4, s. 193–209.
- Almevik, Gunnar & Renström, Mats (2004). *Handhyvlat panel i Hjo : En pilotstudie inom programmet regionala monografier i Västra Götaland i samarbete med Dacapo Hantverksskola, Hjo kommun och Riksantikvarieämbetet.* Hjo.
- Ambrosiani, Sune (1916). "Hus och husgeråd hos småländsk allmog" i: *Svenska turistföreningens årskrift 1916*, s. 6–29.
- Ambrosiani, Sune (1943). *Stockholms stads brandstodsbolag till försäkring av lösegendom 1843–1943.* Stockholm.
- Andersson, Karin & Hildebrand, Agneta (1988). *Byggnadsarkeologisk undersökning : det murade huset.* Stockholm.
- Andrén, Erik (1974). "Skrätidens byggnadshantverkare" i: *Fataburen : Nordiska museets och Skansens årsbok 1974.* Stockholm.
- Anrep, Gabriel (1858). *Svenska adelns åtta-taflor.* Stockholm.
- Aronsson, Peter (1992). *Bönder gör politik : det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850.* Lund.
- Arvastson, Gösta (1977). *Skånska prästgårdar : en etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680–1824.* Lund.
- Arvidsson, Maria (2002). "Fotografi som empiri. Att använda fotografier som historisk källa" i: *Visuella spår : Bilder i kultur- och samhällsanalys.* Lund. S. 179–190.
- Barthes, Roland (1976). "Bildens retorik" i: *Tecken och tydning : till konsternas semiotik* (red. K. Aspelin & B.A. Lundberg). Stockholm.
- Bebyggelse och kulturlandskap : regionalt kulturminnesvårdsprogram för Jönköpings län, del 1* (1988). Jönköping.
- Becker, Karin (1993). "The photographic archive and the construction of national culture" in: *Ethnologia Scandinavica 1993.* S. 114–130.
- Bedoire, Fredric & Stavenow Hidemark, Elisabet (1985). *Arkivguide för byggnadsforskare.* Stockholm.

- Berg, Gösta (1933). "Taklagsöl" i: *Svenska kulturbilder, 4:de bandet, del VII & VIII* (Red. S. Erixon & S. Wallin). Stockholm. S. 185–196.
- Berg, Gösta (1971). *Svensk bondekultur*. Stockholm.
- Bergmark, Matts (1963). *Tiströn och träjon : om smakliga frukter*. Stockholm.
- Björnberg, Tor (1939). *Kalmar läns mellersta brandstodsbolag*. Oskarshamn.
- Bohman, Stefan m.fl. (1976). "Oss arma folk att plåga...": *skiftet i västgötabygn Kungslena*. Stockholm.
- Boken om Åby* (1988). Rockneby.
- Bolmsö socken : kultur- och byggnadshistorisk undersökning* (1984). Ljungby kulturnämnds skriftserie nr 4/Smålands museum kulturhistorisk undersökning 25.
- Bringéus, Nils-Arvid (1967). *Unnarydsborna : Lasses i Lassaberg anteckningar om folklivet i Södra Unnaryd vid 1800-talets början*. Stockholm.
- Bringéus, Nils-Arvid (red) (1971). *Arbete och redskap : materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Lund.
- Bringéus, Nils-Arvid (1980). *Boupppteckningar som etnologisk källa*. Lund.
- Bringéus, Nils-Arvid (1981). *Bildlore : studiet av folkliga bildbudskap*. Stockholm.
- Broström, Ingela & Stavenow Hidemark, Elisabet (2004). *Tapetboken : papperstapeten i Sverige*. Stockholm.
- Burke, Peter (2001). *Eyewitnessing : the uses of images as historical evidence*. London.
- Bäck, Calle (1992). *Början till slutet : laga skiftet och torpbebyggelsen 1827–65*. Borensberg.
- Carlsson, Alfred (1958). "Ett och annat om min hemby" i: *Hembygdsbok för Östra Njudung*. Vetlanda. S. 59–67.
- Carlsson, Helene & Hansen, Andreas (2003). *Bohusländska gårdar : byggnadstraditioner i ett förändligt agrarsamhälle*. Uddevalla.
- Carlsson, Helene (2007). *Bohusländska gårdar som form och funktion : en fördjupad analys*. Stockholm.
- Carlsson, Sten (1956). *Bonden i svensk historia, del III*. Stockholm.
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker (1961). *Svensk historia II : tiden efter 1718*. Stockholm.
- Dahl, Sven (1989). *Studier i äldre skånska odlingsystem*. Stockholm.
- Dederling, Coco (2001). *Kulturbildhistoria ur dimma : Emåns avrinningsområde*. Kalmar.
- Edqvist, Margareta & Carlsson, Thomas (red.) (2007). *Smålands flora*. Uppsala.
- Ekstedt, Olle (1987). *Färgerna på gamla lantmäterikartor*. Stockholm.
- Eriksson, Karin (1975). *Studier i Umeå stads byggnadshistoria : från 1621 till omkring 1895*. Umeå.
- Erixon, Sigurd (1918). "Bebyggelseundersökningar: Öfversikt. Periodiska bebyggelse typer. Fäbodväsen" i: *Fataburen 1918*. Stockholm. S. 21–57.
- Erixon, Sigurd (1921–72). *Skultuna bruks historia*. Stockholm.
- Erixon, Sigurd (1922). "Svensk byggnadskultur och dess geografi" i: *Ymer 1922*, nr 3 och 4. Stockholm. S. 249–290.
- Erixon, Sigurd (1932). "Byar" i: *Svenska kulturbilder, sjätte bandet, del XI & XIII* (Red. S. Erixon & S. Wallin). Stockholm. S. 185–210.
- Erixon, Sigurd (1933). "Timmermännen och byteslaget" i: *Svenska kulturbilder, 4:de bandet, del VII & VIII* (Red. S. Erixon & S. Wallin). Stockholm. S. 169–184.
- Erixon, Sigurd (1938). *Svenskt folkliv : några kapitel svensk folklivsforskning med belysning av dess arbetsuppgifter och metoder*. Stockholm.
- Erixon, Sigurd (1943). "Folklig bebyggelse i Småland" i: *En bok om Småland*. Stockholm. S. 72–85.
- Erixon, Sigurd (1945). *Svenska kulturgränser och kulturprovinser*. Stockholm.
- Erixon, Sigurd (1946). *Kila : en östgötsk skogsby 1912–13 : en byundersökning*. Stockholm.
- Erixon, Sigurd (1947a). *Svensk byggnadskultur : studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*. Stockholm.

- Erixon, Sigurd (1947b). "Folklig bebyggelse och byggnadskultur" i: *Boken om Njudung : meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund XX–XXI*. Jönköping. S. 153–187.¹
- Erixon, Sigurd (1952). "Småländska byar" i: *Sveriges bebyggelse : svensk statistisk-topografisk uppslagsbok : landsbygden, del I*. Uddevalla. S. 53–66.
- Erixon, Sigurd (1956). "Från jordkulan till nutidsvillan i Småland" i: *Sveriges bebyggelse : svensk statistisk-topografisk uppslagsbok : landsbygden, del III*. Uddevalla. S. 60–71.
- Erixon, Sigurd (red.) (1957). *Atlas över svensk folkkultur 1 : materiell och social kultur*. Uppsala.
- Erixon, Sigurd (1960). *Svenska byar utan systematisk reglering : en jämförande historisk undersökning*. Stockholm.
- Flinck, Maria (1994). *Tusen år i trädgården : från sörländska herrgårdar och bakgårdar*. Stockholm.
- Franzén, Anders (1998). *Näs by : beskrivning och åtgärdsprogram för bebyggelsen i Näs by, Inga-torps socken, Eksjö kommun*. Byggnadsvärdsrapport 1998:23. Jönköpings läns museum.
- Franzén, Anders (1999). "Laga skifteshandlingarna som källa för byggnadsforskning" i: *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1999:37, s. 123–128.
- Franzén, Anders (2003a). "Bebyggelsebeskrivningar i skifteshandlingarna" i: *Viredabygden III : förr var förr – nu är nu*. Jönköping. S. 27–55.
- Franzén, Anders (2003b). *Remma by : takomläggning östra längan : antikvarisk kontroll*. Jönköpings läns museum. Stencilerad rapport.
- Franzén, Anders (2004a). *Bebyggelseomflyttning och byggnadsidentifiering : byn Lammåsa i Alveda socken under 400 år*. Byggnadsvärdsrapport 2004:1. Jönköpings läns museum.
- Franzén, Anders (2004b). *Fotografier som källkritiskt hjälpmedel : ett exempel från Nävelsjö kyrkby*. Byggnadsvärdsrapport 2004:17. Jönköpings läns museum.
- Franzén, Emma (2006). *Prästgårdsträdgårdar : barndomsskildringar från 14 prästgårdsträdgårdar i Växjö stift. Rapport 06:4*. Institutionen för landskapsplanering, Alnarp. Alnarp.
- Fägerborg, Eva (1986). "Husdjurens Bellman. Om getter och getskötsel" i: *Fataburen 1986*. Stockholm. S. 123–132.
- Gadd, Karl-Johan (1991). *Självlvhusåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860*. Göteborg.
- Gadd, Karl-Johan (1997). "Jordbrukets binärningar" i: *Agrarhistoria* (red. B.M.P. Larsson, M. Morell och J. Myrdal). Stockholm. S. 229–238.
- Gadd, Karl-Johan (1998). "Jordbruksteknisk förändring i Sverige under 1700- och 1800-talen – regionala aspekter" i: *Ett föränderligt agrarsambälle : Västsverige i jämförande belysning*. Göteborg.
- Gadd, Karl-Johan (2000). *Den agrara revolutionen 1700–1870 : det svenska jordbrukets historia, band 3*. Stockholm.
- Gaslander, Johan (1923). *Småländska hembygdsböcker ånyo utgivna av N Werner. III : allmogens i Wästbo sinnelag, seder m.m.* Växjö.
- Gedda, R (1942). "'Täcke-gille' i: Småland" i: *Meddelanden från Norra Smålands fornminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund XV*. Jönköping. S. 94–98.
- Glaser, Barney G. (1998). *Doing Grounded Theory : issues and Discussions*. USA.
- Glaser, Barney G. (2001). *The Grounded Theory Perspective : conceptualization Contrasted with Description*. USA.
- Gombrich, Ernst H. (1972). *Konst och illusion : en studie i bildframställningens psykologi*. Stockholm.
- Granberg, Jan (1984a). *Gården i den förindustriella staden : en studie i stadsbebyggelsens regionala variationer*. Stockholm.
- Granberg, Jan (1984b). "Om brandförsäkringar som källa i bebyggelseforskning" i: *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1984:7. Stockholm. S. 101–111.

1. Erixons artikel "Folklig bebyggelse och byggnadskultur" har publicerats i ett par identiska upplagor av *Meddelanden från norra Smålands fornminnes- och Jönköping läns hembygdsförbund* från 1947 respektive 1948. Jag har konsekvent hänvisat till Upplagan från 1947, d.v.s. dubbelutgåvan av nämnda meddelanden med nummer XX–XXI.

- Gräslund Berg, Elisabeth (2007). "Det dolda perspektivet – genusaspekter på historiska kartor" i: *Kartlagt land : kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia* (Red. Ulf Jansson). S. 25–37.
- Gunnarsson, Allan (1994). *Sydsvensk fruktodlingsbygd i historia och nutid*. Alnarp.
- Gunnarsson, Allan (1996). "Det frestande äpplet. Om folklig, ängsbaserad fruktodling med särskild inriktning mot Urshults-bygden i Småland" i: *Äldre tiders odling : trädgårdsväxter, gamla gräddor och ogräs*. Nordiskt seminarium 9–11 november 1994. Nordiska förbundet för kulturlandskap/Julita gård och museer.
- Hafström, Gerhard (1969). *Den svenska fastighetsrättens historia*. Lund.
- Hammarsköld, Britt-Marie (1980). "Färg på hus. Försök till en sydöstsvensk färghistorisk översikt" i: *Kalmar län 1980*. Kalmar. S. 43–68.
- Hammarsköld, Britt-Marie (1985). *Ett läns utveckling : kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län : etapp 1. Översikt*. Kalmar.
- Hanssen, Börje (1952). *Österlen : en studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Stockholm.
- Hasselrot, Jonas (2003). "Vad 'gäramålningarna' kan berätta" i: *Byggnadskultur*, 2003:2, s. 20–23.
- Hellspång, Mats & Löfgren, Orvar (1972). *Land och stad : svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund.
- Helmfrid, Staffan (1961). *The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden : general features : geografiska annaler : vol. XLIII*. Stockholm.
- Hembygds gårdar i Jönköpings län : Småländska kulturbilder 1979* (1980). Jönköping.
- Henningsen, Peter (2006). "Bondebegreppet i det tidigmoderna Danmark. Definitioner, begrepp, diskurser" i: *Historisk tidskrift*, 2006:4, s. 681–701.
- Henriksson, Gunnar (1996). *Skiftesverk i Sverige : ett tusenårigt byggnadssätt*. Stockholm.
- Hofrén, Manne (1937). *Herrgårdar och boställen : en översikt över byggnadskultur och heminredning å Kalmar läns herrgårdar 1650–1850*. Stockholm.
- Hofrén, Manne (1962). "By och bonde" i: *Landstingsbygd : Kalmar läns norra landstings minnesskrift 1862–1962*. Västervik. S. 245–255.
- Holm, Ernst G. & Lönnberg, Egil (1944). "Nödåren i norra Småland 1867–1869" i: *Norra Småland : årsbok för hembygdsvård. Meddelanden från Norra Smålands fornminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund XVII*. Jönköping.
- Holmström, Erik (2001). *Det mångtydiga fähuset : en studie av sommarfähuset i en av Nordiska museets frågelistor*. Agrarhistorisk uppsats, SLU. Ultuna.
- Holmström, Erik & Odenbring Widmark, Marie (2004). *Västgöttagårdar : en bebyggelsehistorisk översikt*. Göteborg.
- Hoppe, Göran & Langton, John (1994). *Peasantry to capitalism : western Östergötland in the nineteenth century*. Cambridge.
- Hoppe, Göran (1997). "Jordskiftena och den agrara utvecklingen" i: *Agrarhistoria* (red. Larsson, B.M.P. m.fl.). Stockholm. S. 254–270.
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof (1863, 1868). *Wärend och Wirdarne : ett försök till svensk etnologi. Del 1–2*. Stockholm.
- Hägerstrand, Torsten (1974). "Tidsgeografisk beskrivning, syfte och postulat" i: *Svensk Geografisk Årsbok 50* (Red. K. E. Bergsten). Lund. S. 86–94.
- Hägerstrand, Torsten & Lenntorp, Bo (1974). "Samhällsorganisation i tidsgeografiskt perspektiv" i: *SOU 1974:2*. S. 221–232.
- Hägerstrand, Torsten (1985). "Time-geography : Focus on the corporeality of man, society and environment" in: *The Science and Praxis of complexity*. Tokyo. S. 193–216.
- Höglin, Stefan (1994). "Byar och landskap i Skaraborg" i: *Mylla, mule, människa det västgötska kulturlandskapet, några brottsstycken : Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1993–1994*. Skara. S. 11–45.
- Israelsson, Carin (2005). *Kor och människor : nötkreatursskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850–1914*. Uppsala.

- Jansson, Ulf (1993). *Ekonomiska kartor 1800–1934 : en studie av småskaliga kartor med information om markanvändning*. Stockholm.
- Jansson, Ulf (1998). *Odlingsssystem i Vänerområdet : en studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Stockholm.
- Jarrick, Arne & Söderberg, Johan (1993). *Praktisk historieteori*. Stockholm.
- Jarrick, Arne (2005). ”Källkritiken måste uppdateras för att inte reduceras till kvarleva” i: *Historisk tidskrift* 2005:2, s. 219–231.
- Johannisson, Susann (1995). *Ängslador/madhus : rapport från inventering 1994/95 samt tips på bevarande och skötsel*. Kalmar.
- Jonsson, Pernilla (1994). *Jonas Peterssons gård och handel : en studie av produktion och grad av marknadsintegration på Virkesbo Svensgård och Byestad Skattegård i Jönköpings län år 1809–1858*. Institutionen för Ekonomisk historia, Uppsala universitet.
- Jönköping läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1814–1913* (1914–17). Jönköping.
- Kalmar läns norra brandstodsbolag 1871–1896* (1896). Västervik.
- Kardell, Örjan (2004). *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900*. Stockholm.
- Kardell, Örjan (2007). ”Några aspekter på informationsinnehållet i äldre storskaliga lantmåte-rikartor” i: *Kartlagt land : kartan som källa till den areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm. S. 87–103.
- Karlson, Bo E (1984). *Bebyggelse i Jönköping 1612–1870 : offentliga institutioner*. Jönköping.
- Karlson, Bo E (1996). *Bebyggelse i Jönköping 1612–1870 : produktion, rekreation*. Jönköping.
- Karlson, Bo E (2004). *Stadens förnyelse och kontinuitet : bebyggelse i Jönköping 1612–1870 : från den nygrundade staden 1612 till 1870 vid industrialismens genombrott*. Jönköping.
- Karlsson, Folke (1976). *Mark och människor : befolkning och försörjningsresurser i västra Småland 1800–1850*. Göteborg.
- Karlsson, Folke (1978). *Mark och försörjning : befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800–1850*. Göteborg.
- Karlsson, Ingemar (1991). ”Tröskbolag i Vireda 1914–1959” i: *Viredabygden : en smålandssocken på 1800- och 1900-talen*. Jönköping. S. 98–99.
- Karlström, Ture (1974). *Gävle stadsbild : bebyggelsehistoria och samhällsutveckling till 1900-talets början*. Gävle.
- Karsvall, Olof (2008). ”Kartornas symboler – exempel på symboler för byggnader” i: *1600-talets jordbrukslandskap : en introduktion till de äldre geometriska kartorna*. Stockholm. S. 81–92.
- Katajala, Kimmo (2006). ”Okänd bonde. Den mångskiftande bondebilden från senmedeltid till modern tid” i: *Historisk tidskrift*, 2006:4, s. 791–801.
- Kjørup, Søren (1983). *Hvorfor smiler Mona Lisa? : en bog om billeder og deres brug*. Fredriksberg.
- Krantz, Karl Johan (1981). *Historia för framtiden : kulturminnesvårdsprogram för Kronobergs län. Kronobergsboken 1981*. Växjö.
- Kulturhistorisk utredning och bevarandeförslag för Tranås kommun* (1983). Jönköping.
- Kulturhistorisk utredning : Sävsjö kommun* (1989). Sävsjö.
- Kulturminnesvårdsprogram för Eksjö kommun : Del 1: Kulturhistorisk utredning och bevarandeförslag* (1985). Eksjö.
- Landin, Torgny (2004). *Ängslador i Kronobergs län* (Informationsbroschyr utgiven av Smålands museum och Länsstyrelsen i Kronobergs län). Växjö.
- Lange, Ulrich (1997). ”Den agrara bebyggelsen” i: *Agrarhistoria* (red. B. M. P. Larsson m. fl.). Stockholm. S. 169–182.
- Larson, K. A. (1937). ”Min hemby. Anteckningar om Torlarps by i Berga socken, Sunnerbo härad” i: *Hyltén Cavallius-föreningen för hembygdsforskning och hembygdsvård : årsbok 1937*. Växjö. S. 53–110.
- Larsson, Bo (1992). *Svenska bondedagböcker : ett nationalregister*. Stockholm.
- Larsson, Jesper (1996). *Östigården i Norra Ytteryg : antikvarisk kontroll vid restaurering av parstuga från 1829*. Läns museet Gävleborg.

- Liedgren, Rut (1974). *I Sölvesborg på 1800-talet*. Stockholm.
- Liljewall, Britt (1995). *Bonedagvardag och samhällsförändring : studier i och kring västsvenska bonedagböcker från 1800-talet*. Göteborg.
- Lindahl, Göran (1981). "Byggnadshistoria och bebyggelsehistoria" i: *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1981:1, s. 7–12.
- Londos, Eva (1993). *Uppåt vägarna i svenska hem : en etnologisk studie av bildbruk*. Stockholm.
- Lundahl, Ivar (1974). *Ortnamnen i Jönköpings län. Del II. Mo härad. Bebyggelsenamn*. Uppsala.
- Lundgren, Therese (1996). *Landskapsmålningar som källmaterial : en jämförelse mellan bild, karta och verklighet*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Lundqvist, Oscar (1939). *Jönköpings läns brandförsäkringsbolag 1839–1939 : minnesskrift*. Jönköping.
- Lundqvist, Sven (1974). *Nöbbele : glimtar ur socknens historia*. Linneryd.
- Lönnberg, Egil (1940). "Om Tabergs bergsbruk och bergslag" i: *Mäster Gudmunds gilles årsbok 1940*. Jönköping. S. 39–72.
- Löthner, Olof (1939). "Byn och laga skifter" i: *Meddelanden från Norra Smålands fornminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund XII*. Jönköping. S. 5–20.
- Magnusson, Einar (1976). "Bebyggarna i Botarp, Ängsberg, Esbjörnarp, Kärr, Hunneryd och Kaxholmen" i: *Skärstadsboken 1976*. Huskvarna. S. 4–23.
- Mattisson, Karl (1961). *Det sydsvenska halmtaket*. Lund.
- Mauss, Marcel (1972). *Gåvan*. Uppsala.
- Minnhagen, Monika (1973). *Bondens bostad : en studie rörande boningslängans form, funktion och förändring i sydöstra Skåne*. Lund.
- Moreau, Ann (2004). *Ladans lov : nya användningar av lantbrukets äldre ekonomibyggnader*. Kalmar.
- Morell, Mats (2001). *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945 : det svenska jordbrukets historia, band 4*. Stockholm.
- Myrdal, Janken (red) (1991). *Alla de dagar som är livet : bonedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet*. Stockholm.
- Myrdal, Janken (1996). *Landbon, ladan och lagen och hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget samt ytterligare 20 agrarhistoriska artiklar* (Red. A. Perlinge). Stockholm.
- Myrdal, Janken (2005). *Om humanvetenskap och naturvetenskap*. Uppsala.
- Myrdal, Janken (2007). "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket" i: *Historisk tidskrift*, 2007:3, s. 495–504.
- Nilsson, Allan (1962). "Mottaglighet för de nya tiderna. En etnologisk undersökning i norra Småland" i: *Småländska kulturbilder : meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund XXXV*. Jönköping. S. 97–125.
- Nilsson, Göran B. (1973). "Om det fortfarande behovet av källkritik jämte några reflexioner över midsommaren 1941" i: *Historisk tidskrift*, 1973:2, s. 173–211.
- Nilsson, Göran B. (2005). "Historia som vetenskap" i: *Historisk tidskrift*, 2005:2, s. 189–207.
- Nilsson, Johan (1952). "En småländsk lantbyggmästare" i: *Kronobergsboken 1951*. Växjö. S. 109–117.
- Nilsson, Roddy (2005). "Postmodernism, källkritik och historieskrivning" i: *Historisk tidskrift*, 2005:2, s. 233–248.
- Norborg, Lars-Arne (1972). *Källor till Sveriges historia*. Lund.
- Nordin, Erik (1972). *Träbyggande under 1800-talet : debatt och verklighet (Den nordiska trästaden)*. Stockholm.
- Nordström, Gert Z. (1984). *Bildspråk och bildanalys*. Stockholm.
- Näslund, Rolf (1980). *Studier i Härnösands bebyggelsehistoria 1585–1800-talets mitt*. Härnösand.
- Näslund, Rolf (1984). "Om kvantitativ metod i bebyggelseforskning. Lägesrapport från ett forskningsprojekt" i: *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1984:8, s. 78–97.
- Olai, Birgitta (1983). *Storskiftet i Ekebyborna : svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgöta-socken*. Uppsala.

- Palm, Lennart Andersson (1993). *Människor och skördar : studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770*. Göteborg.
- Palmqvist, Lena (1998). *Landsbygdens folkliga byggnadsskick : studier till kulturmiljöprogram för Sverige*. Stockholm.
- Palmqvist, Lena & Sjömar, Peter (red). (2006). *August Holmbergs byggnadslära*. Stockholm.
- Paret, Peter (1997). *Imagined battles : reflections of war in European art*. London.
- Perlinge, Anders (2005). *Sockenbankirerna : kreditrelationer och tidig bankverksamhet : Vånga socken i Skåne 1840–1900*. Stockholm.
- Persson, Christer (1992). *Jorden, bonden och hans familj : en studie av bondejordbruket i en socken i norra Småland under 1800-talet, med särskild hänsyn till jordäggande, sysselsättning och familje- och hushållsbildning*. Stockholm.
- Petersen, Anja (1999). "Fotografiet som etnologisk berättelse" i: *Metod och minne : etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund. S. 135–156.
- Pettersson, Folke (1976). "Fornlämningar, bebyggelse, historia" i: *Refteleboken : Reftele, Ås och Källerads socknars historia*. Reftele. S. 20–292.
- Pettersson, Ronny (1983). *Laga skifte i Hallands län 1827–1876 : förändring mellan regeltvång och handlingsfrihet*. Stockholm.
- Pettersson, Ronny (2003). *Ett reformverk under omprövning : skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet*. Stockholm.
- Ranby, Caroline (2005). *Krappertup och skifteslandskapet : laga skifte och agrar bebyggelseomvandling i Brunby socken, Skåne 1830–1870*. Nyhamnsläge.
- Rentzhog, Sten (1967). *Stad i trä : panelarkitekturen : ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria*. Stockholm.
- Rentzhog, Sten (1984). "Hus på landet. Ett forskningsprojekt om tio års byggnadsinventeringar och deras bearbetning" i: *Bebyggelsehistoriskt tidskrift*, 1984:7, s. 85–100.
- Ride, Annica (2001). "Tapeter i småländska bondstugor, borgargårdar och herrgårdsgemak" i: *Rosor, ränder och medaljonger*. Jönköping. S. 8–14.
- Rietz, Johan Ernst (1861–67, nytryck 1962). *Svenskt dialektlexikon : ordbok öfver svenska allmogespråket*. Lund.
- Rumar, Lars (1993). "När markegången sattes" i: *Källor till den svenska historien*. Stockholm. S. 100–106.
- Rydén, Josef (1961). "Allmogekulturens omgestaltning. Summering av djupstudie utförd i Kulltorps socken, Västbo härad" i: *Småländska kulturbilder : meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund XXXIV*. Jönköping. S. 28–69.
- Rösiö, Helge (1964a). "Jordbruket, några glimtar av utvecklingen under de senaste 125 åren" i: *Småländska kulturbilder : meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund XXXVII*. Jönköping. S. 52–68.
- Rösiö, Helge (1964b). "De första 100 åren" i: *Jönköpings läns hushållningssällskap 150 år*. Jönköping. S. 9–87.
- Samuelsson, Göran (2005). "Svenska Lantmäteriet tillhandahåller sina arkiv över Internet" i: *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna : konferens i Stockholm 27–28 november 2003* (red: B. Roeck Hansen). Stockholm.
- Samuelsson, Göran (2006). "Bonden, Bilden och Arkivet" i: *Historisk tidskrift*, 2006:4, s. 703–725.
- Scheutz, Nils Johan (1864). *Smålands flora innefattande Kronobergs och Jönköpings läns fanerogamer och ormbunkar*. Växjö.
- Schotte-Lindsten, Ann-Sofi (1949). "Bebyggelse och byggnadssätt" i: *Ålems socken : historia och beskrivning* (Red. Manne Hofrén). Ålem.
- Schönbeck, Hedvig (2008). *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830 : arkitektur, sanitet och det sociala rummet*. Stockholm.
- Scriven, Michael (1959). "Truisms as the Grounds for Historical Explanations" in: *Theories of History* (P. Gardiner, red). New York.
- Seyler, Hans (1983). *Hur bonden blev lönearbetare : industrisambället och den svenska bondeklassens omvandling*. Lund.

- Sivesand, Kent (1979). *Skifte och befolkning : skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälardregionen*. Uppsala.
- Sjunnesson, Helene (1985). *Äldre papptak : historik och renovering*. Stockholm.
- Skårin, Henning (1992). "Om brännvin – Kyrkeby Bränneri" i: *Kalmar län 1992 : årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård*. Kalmar. S. 108–122.
- Slätthög socken : kultur och byggnadshistorisk undersökning* (1981). Alvesta kulturnämnds skriftserie nr 1/Smålands museum kulturhistorisk undersökning 11.
- Småland : landskapets kyrkor*. 2006 (Red. M Ullén). Stockholm.
- Solomon-Godeau, Abigail (1993). "Vem talar så? Några frågor om dokumentär fotografi" i: *Tankar om fotografi* (red. Jan-Erik Lundström). Stockholm. S. 136–153.
- Stomsjö, Arvid (1977). *Nittio torp i Norra Unnaryd*. Bottnaryd.
- Svala, Catarina (1990). *Lantbruksarkitekten Charles Emil Löfvenskiöld 1810–1888*. Alnarp.
- Svala, Catarina (1993). *Från ladu-gård till djur-stall : ekonomibygnader under 250 år*. Stockholm.
- Swedlund, Robert & Ehrensverd, Ulla (1969). *At förse Riket med beständige och prydlige Byggnader : byggnadsstyrelsen och dess föregångare*. Stockholm.
- Svenska gods och gårdar* (1941). Uddevalla.
- Svenska lantmäteriet 1628–1928 : historisk skildring* (1928). Del 1–3. Stockholm.
- Svensson, Henrik (2001). "Själv mord och brända gårdar. Mytbildning kring skifte och avhysning. Exemplet Borrestad 1848" i: *Skånska godsmiljöer*. Lund. S. 53–68.
- Svensson, Henrik (2005). *Öppna och slutna rum : enskiftet och de utsattas geografi : husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*. Lund.
- Svensson, Patrick (2001). *Agrara entreprenörer : böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800–1870*. Lund.
- Svensson, Sigfrid (1942). *Bygd och yttervärld : studier över förhållandet mellan nyheter och tradition*. Stockholm.
- Svensson, Sigfrid (1960). "Hur gammal småländsk bondekultur mötte en ny tid" i: *Småländska kulturbilder : meddelanden från Jönköpings läns hembygdsvärd XXXIII*. Jönköping. S. 119–128.
- Sveriges bebyggelse, Jönköpings län, del I–IV* (1952–57). Uddevalla.
- Sveriges nationalatlas : Sveriges kartor*. (red. U. Sporrang, H.-F. Wennström) (1990). Stockholm.
- Södra Ljunga socken : kultur och byggnadshistorisk undersökning*. 1981. Ljungby kulturnämnds skriftserie nr 1/Smålands museum kulturhistorisk undersökning 10.
- Sölscher, Helge (1962). "Om några gamla lantmäterikartor från Jönköpings län och deras förvaring genom tiderna" i: *Småländska kulturbilder : meddelanden från Jönköpings läns hembygdsvärd XXXV*. Jönköping. S. 56–67.
- Sörensen, Mattias (2005). *Kvarnarp och Quarnarp : antikvarisk dokumentation : Höreda socken i Eksjö kommun, Jönköpings län. Byggnadsvårdsrapport 2005:12* (Jönköpings läns museum).
- Thurén, Torsten (1983). *Är det verkligen sant? Orientering i källkritik*. Stockholm.
- Tollin, Clas (1991). *Ättebackar och ödegården : de äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Stockholm.
- Tollin, Clas (1992). "Krapperrupsarkivets kartor" i: *Kartskatter på Krapperrup : godsets lantmäterikartor från 1700- och 1800-talet*. Nyhamnsläge. S. 20–37.
- Tollin, Clas (1995). "Hus och bebyggelse på äldre lantmäterikartor" i: *Kulturmiljövård*, 1995:1–2, s. 91–98.
- Tollin, Clas (2005). "Den svenska storskaliga karteringen 1633 till 1655" i: *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna : konferens i Stockholm 27–28 november 2003* (red. B. Roelck-Hansen). Stockholm. S. 6–21.
- Torstendahl, Rolf (2005). "Källkritik, metod och vetenskap" i: *Historisk tidskrift*, 2005:2, s. 209–217.
- Törnqvist, Per-Olof (1992). *Ett bebyggelsehistoriskt ADB-experiment med brandförsäkringshandlingar : bebyggelsen i Viksjö socken åren 1844–1910*. Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

- Ulväng, Göran (2001). *Böndernas hus, den agrara bebyggelsen i sydvästra Uppland under 1700- och 1800-talen*. Licentiatuppsats. Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Ulväng, Göran (2004). *Hus och gård i förändring : uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*. Hedemora.
- Utterström, Gustaf (1957). *Jordbrukets arbetare : levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet* (del 1–2). Stockholm.
- Wedman, Stina (2001). *Strickspån, pärt, spiller, spickspån*. Stockholm.
- Werne, Finn (1993). *Böndernas bygge : traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Höganäs.
- Vestbö-Franzén, Aadel (2004). *Råg och rön : om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland ca 1550–1700*. Jönköping.
- Wilzén, Inglis (1998). "Husar- och soldattorp i Vireda socken" i: *Viredabygden II : en tillbakablick i tid och rum*. Jönköping. S. 114–178.
- Viredabygden : en smålandssocken på 1800- och 1900-talen* (1991). Jönköping.
- Åberg, Alf (1953). *När byarna sprängdes*. Stockholm.
- Åhman, Eva & Persson, Annika (2001). *Loftbodar i Uppvidinge kommun*. Åseda.
- Åmark, Karl & Forssell, Nils (1928). *Städernas allmänna brandstodsbolag 1828–1928 : minneskrift*. Stockholm.
- Åquist, Ann-Cathrine (1992). *Tidsgeografi i samspel med samhällsteori*. Lund.
- Åsgrim Berlin, Agneta (1989). *Våra hus : om byggnadskultur i Gislaveds kommun*. Gislaved.
- Åsgrim Berlin, Agneta (2001). "Några tapetfabriker i Jönköpings län" i: *Rosor, ränder och medaljonger*. Jönköping. S. 30–36.

Periodicum

Tranås tidning 18/2 1956

Figurförteckning

För kartor som saknar norrpil är norr uppåt.

- FIGUR 1. Efter Småland : landskapets kyrkor 2006.
- FIGUR 2. Efter Småland : landskapets kyrkor 2006.
- FIGUR 3. Efter Småland : landskapets kyrkor 2006.
- FIGUR 4. Efter Bebyggelse och kulturlandskap 1988.
- FIGUR 5. Foto JLM 88/18:130.
- FIGUR 6. Källa: Historisk statistik för Sverige II 1959:Tabell D8.
- FIGUR 7. Källa: Utterström 1957:66.
- FIGUR 8. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-91, Kärr, 1893-97, H.B. Gierup.
- FIGUR 9. Foto JLM 90/2:2419,1930.
- FIGUR 10. Foto JLM 90/2:2673, 1930.
- FIGUR 11. Foto JLM 87/2:750, omkring 1929.
- FIGUR 12. Efter LMA (Jönköping), Öreryds socken, 06-ÖRE-2, A.M. Hagman (1689-1739).
- FIGUR 13. Foto: Kalmar länsmuseum, källa LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-57, Skålarödje, 1836-38.
- FIGUR 14. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-58, Ödshult Torsten, 1842-43, J.L.M. Ek. Skala ca 1:3000.
- FIGUR 15. LSA E3-49:2, 1842-43, J.L.M. Ek. Skala ca 1:3000.
- FIGUR 16. LMA (Jönköping), Lommaryds socken, 06-LOM-88, Rya, 1885-88, H.O. Högstedt.
- FIGUR 17. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-265, Nickebo, 1857-62, E. Dryselius.
- FIGUR 18. LMA (Växjö), Nöbbele socken, 07-NÖB-54, Torahult, 1840-41, A.J. Berg.
- FIGUR 19. LSA: modellkarta 1828, Åkerby.
- FIGUR 20. Efter Kungl. Lantmäteristyrelsens cirkulär nr. 21.
- FIGUR 21. Efter LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-77, Kärrshult/ V Ingaryd, 1908-12, J. Pettersson.
- FIGUR 22. Ritning: A. Franzén.
- FIGUR 23. LMA (Jönköping), Vireda socken, 06-VIR-39, Slåthult, 1846-48, J.F.V. Åkerhielm. Skala ca 1:3500.
- FIGUR 24. LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-156, Skammelstorp, 1831-36, J.G. Lindeström. Skala ca 1:4000.
- FIGUR 25. LMA (Jönköping), Alseda socken, 06-ALE-117, Möcklarp skattegård, 1888-92, E. Mebius. Skala ca 1:3000.
- FIGUR 27. Foto A. Friberg, JLM 88/18:848, 1913.
- FIGUR 28. Foto A. Friberg, JLM 88/18:845, 1913.
- FIGUR 30. LMA (Jönköping), Nävelsjö socken, 06-NÄV-71, Nävelsjö, 1907-16, Y. Ostwald genom G. Palm. Skala ca 1:4000.
- FIGUR 31. Foto A. Friberg, JLM 88/18:846, 1913.
- FIGUR 32. Foto A. Friberg, JLM 88/18:1123, 1913.
- FIGUR 34. Efter Nordiska museets arkiv: topografiska arkivet; Nävelsjö socken.
- FIGUR 35. Brandförsäkringsverket: försäkring nr. 46666. Kartan är bearbetad genom att originallets sifferbeteckningar ersatts av nya för att uppnå bättre avläsbarhet. Skala ca 1:4000.

- FIGUR 37. Efter Nordiska museets arkiv: topografiska arkivet; Nävelsjö socken.
- FIGUR 38. Barkeryds hembygdsförening (reprofoto: A. Franzén).
- FIGUR 39. LMA (Jönköping), Barkeryds socken: 06-BAE-78, Havrida, 1889, Y. Ostwald. Skala ca 1:3000.
- FIGUR 40. Foto JLM (M. Syllner Gustafsson) byggnadsinventering Eksjö kommun, CCXXI:30, 1982.
- FIGUR 41. Foto JLM (M. Syllner Gustafsson) byggnadsinventering Eksjö kommun, CCXXI:33, 1982.
- FIGUR 42. Foto JLM (M. Syllner Gustafsson) byggnadsinventering Eksjö kommun, CCXXI:34, 1982.
- FIGUR 44. Foto: Okänd, Nordiska museet.
- FIGUR 46. Foto JLM 96/1:5588, Gnosjö kommun, Jönköpings län, omkring 1934.
- FIGUR 48. Källor: LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-19, Brynsås Norregård, 1834–35 respektive LMA (Jönköping), N. Unnaryds socken, 06-NUN-25, Långarum, 1841–43.
- FIGUR 49. Ur Allvin 1846.
- FIGUR 53. Källa: LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-16, Åbjörnabo, 1830–31, LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-18, Svanaholm, 1834–36, LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-30, Sporda, 1852–63, LMA (Jönköping), Ås socken, 06-ÅS-27, Ås, 1860–62.
- FIGUR 56. Källor: LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-163, Svartingstorp och Byrum, 1833–37, LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-156, Skammelstorp, 1831–36, LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-199, Stora Vångerslät, 1839–47, LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-244, Åby, 1835–57, LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-218, Sporsjö, 1841–51, LMA (Kalmar), Åby socken, 08-ÅBY-265, Nickebo, 1857–62.
- FIGUR 57. Kalmar läns museums arkiv.
- FIGUR 58. Foto: Kalmar läns museum.
- FIGUR 59. Foto Kalmar läns museum, 1932.
- FIGUR 62. Källa: LMA (Jönköping), Barkeryds socken: 06-BAE-78, Havrida, 1889.
- FIGUR 63. LMA (Jönköping), Barkeryds socken: 06-BAE-78, Havrida, 1889.
- FIGUR 64. Källa: Alseda hembygdsförening.
- FIGUR 65. Källa: Huus 1971.
- FIGUR 66. Källa: Huus 1971.
- FIGUR 67. Källa: Huus 1971. Kartunderlag: Digitala fastighetskartan, bearbetning Å. Vestbö Franzén och A. Franzén. Skala ca 1:80 000.
- FIGUR 68. Källa LMA (Jönköping), Barkeryds socken: 06-BAE-78, Havrida, 1889.
- FIGUR 72. Källa: LMA (Jönköping), Skärstads socken, 06-SKÄ-88, Rudu, 1874–79.
- FIGUR 73. Källa: Skärstads hembygdsförening.
- FIGUR 75. Källa: Brandförsäkringsverket <<http://www.svar.ra.se/>>